

BORIS KAGARLITSKI

DÜŞÜNEN SAZLIK

1917'DEN GÜNÜMÜZE SOVYET DEVLETİ VE ENTELEKTÜELLER

DÜŞÜNEN SAZLIK

1917'DEN GÜNÜMÜZE SOVYET DEVLETİ VE ENTELEKTÜELLER

BORİS KAGARLİTSKİ

Çeviren: Osman Akınhay

METİS YAYINLARI

METİS YAYINLARI
Başmusahip Sokak 3/2, Cağaloğlu/İstanbul

DÜŞÜNEN SAZLIK
1917'den Günümüze Sovyet Devleti ve Entelektüeller
Özgün Adı: The Thinking Reed: Intellectuals and
the Soviet State from 1917 to the Present
İlk İngilizce Basımı: Verso, 1988.
© 1988 Verso, Londra.

Bütün Türkçe Yayım Hakları
Metis Yayınları'na Aittir.
Birinci Basım: Mart 1991

Kapak Resmi: Yevgeni Şirokov;
yazar Viktor Astafyev'in portresi (1969).

Yayına Hazırlayanlar:
Bülent Somay, Semih Sökmen
(Yardımları için Sn. Şirin Tekeli'ye teşekkür ederiz.)

ISBN 975-7650-56-0

Dizgi: Metis Yayıncılık Ltd., Baskı: Yaylacık Matbaası,
Cilt: Nurettin Mücellithanesi

METİS YAYINLARI

DÜŞÜNEN SAZLIK

1917'DEN GÜNÜMÜZE SOVYET DEVLETİ VE ENTELEKTÜELLER

Boris Kagarlitski 1958'de, Moskova'da doğdu. Moskova'da Tiyatro ve "Tiyatro Sosyolojisi" eğitimi gördü. *Sola Dönüş* adlı muhalif dergide çıkan yazıları yüzünden 1982'de hapsedildi. Gorbaçov döneminde SSCB'de sosyalist muhalefetin öncülüğünü yapan "Kulüpler" hareketinin ve son yıllarda bu hareketin yerini alan *Perestroyka İçin Halk Cephesi*'nin önde gelen örgütleyicilerinden biridir. 1988'de SSCB'de resmi bir yayın organına karşı açtığı iftira davasını kazanan ilk Sovyet yurttaşı oldu. 1982'de tamamladığı ilk kitabı *Düşünen Sazlık* (The Thinking Reed), ilk kez 1988'de İngiltere'de yayımlandı. Kagarlitski'nin diğer kitapları arasında *The Dialectics of Change* (Değişimin Diyaleküği, Verso, 1990) ve *Farewell Perestroika* (Perestroyka'ya Elveda) sayılabilir.

YAYINCININ NOTU

Kagarlitski'nin Rusça'da yaptığı *intelligent*/entelektüel ayırımını Türkçe'de aydın/entelektüel ikiliği ile karşılamaya çalıştık. Avrupa düşünce hayatına Rusça'dan bir katkı olan *intelligentsia* sözcüğünü ise "aydın kesimi", "aydın tabakası" ya da "aydın katmanı" gibi sosyolojik göndermeleri olan ad tamlamalarıyla değil (çünkü entelijensiya'nın bir tabaka mı, kesim mi, yoksa sınıf mı olduğu zaten kitapta bir tartışma konusu oluşturuyor), doğrudan doğruya "entelijensiya" sözcüğüyle karşılamayı seçtik. Kagarlitski'ye göre *intelligent*, zihinsel bir işle uğraşan kişiden çok, toplumda belirli bir aydınlatma işlevi yerine getiren kişidir; entelektüeller topluluğunun, sosyolojik değil, kültürel ve ideolojik olarak ayrılan bir alt grubudur. Entelijensiya ise bu grubun adıdır; tıpkı *proletarya*'nın belirli bir tarihsel dönemde ve belirli ilişkiler içindeki işçi sınıfını tanımlamakta kullanıldığı gibi, *entelijensiya* da belirli bir tarihsel döneme ait ve belirli bir toplumsal işlevle yüklü olan entelektüelleri tanımlar. Türkçe'de aydın ve entelektüel kavramlarının Rusça'dakine benzer anlam yükleri var: "Entelektüel" zaman zaman aşağılayıcı yananlamlar ("entel" gibi) kazansa da, "aydın" (Osmanlıca'da *münevver*: aydınlatılmış; aslında Kagarlitski'nin *intelligent*'ine daha çok yaklaşan Osmanlıca sözcük *münevvir*: aydınlatan, olabilirdi), toplumsal olarak yaşanmamış bir aydınlanma döneminin cisimleşmiş temsilcisi anlamında, daima olumlu olarak kullanılır. Bu yüzden Kagarlitski'nin *intelligent*, Sartre'ın ise "organik entelektüel" diye isimlendirdikleri kavramı, "aydın" terimiyle karşılamakta sakınca görmedik. Aydın'ın bir toplumsal varlık olarak, çoğul isimlendirilmesini ise Rusça aslıyla, *entelijensiya* ile karşıladık.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 5

KISIM I:
DÜŞÜNEN SAZLIK

Giriş 11
1 Rusya'da Devlet ve Entelijensiya 16
2 Devrim ve Bürokrasi 45
3 Bürokrasinin Labirentleri ya da Oyunun Kuralları 82
4 Buzların Çözülüşü 135
5 Dönüm Noktası ya da Muhalefetin Krizi 194
6 Çıkış Yolu Arayışı 268
Sonuç 317

KISIM II:
ENTELİJENSİYA VE *GLASTNOST*

1 Yeni Kültürel Bağlam 325
2 *Glasnost,* Sovyet Basını ve Kızıl Yeşiller 350
3 Sovyet Yeni Solu:
Robin Blackburn-Boris Kagarlitski Görüşmesi 357

Dizin 371

Düşünen saz. Ben değerimi mekânda değil, düşüncelerimin düzeninde aramalıyım. Geniş topraklara sahip olmak da bir yarar sağlamaz. Evren, beni mekân aracılığıyla kavrar ve bir nokta gibi yutar: ben de düşünce aracılığıyla kavrarım onu.

İnsan bir saz gibidir, doğadaki en güçsüz şey; ama düşünen bir saz. İnsanı ezmek için evrenin tümüyle silahlanması gerekmez; onu öldürmeye hafif bir rüzgâr esintisi ya da bir damla su yeter. Evren insanı ezdiğinde bile, insan kendisini yokeden evrenden daha soylu olurdu; çünkü insan öldüğünü de bilir, evrenin onun üzerindeki üstünlüğünü de. Oysa evren bunların bir tekini bile bilmez.
Öyleyse bütün değerimiz düşünceye bağlıdır. Başımızı dik tutabilmemiz için gereken destek noktası düşüncedir, bütünüyle doldurmayı hiçbir zaman başaramayacağımız zaman ve mekân değil. Öyleyse iyi düşünmeye çalışalım: ahlâğın ilkesi budur işte.

BLAISE PASCAL,
Pensées-Düşünceler, *1670.*

ÖNSÖZ

"Elyazmaları yanmaz!" Mihail Bulgakov'un *Usta ve Margarita* adlı romanındaki bu sözlerin doğru bir kehanet olduğunu zaman gösterecekti. Sovyet Rusya entelijensiyası için kuşaklar boyu sanki bir umut formülü haline geldi bu sözler: Yazılanlar yine dönecektir bize, düşünce öldürülemez.

Kültürümüzün tarihi, Bulgakov'un yazdıklarını doğrulayacak kimi eşsiz örnekler sunar. Vasili Grossman'ın etkileyici romanı *Yaşam ve Yazgı*, daha Kruşçev zamanında yazarın elinden zorla alınmıştı. Elyazmasının tüm kopyalarına el konulduğu sanılmaktaydı. Üstelik o günlerin baş ideologu [Suslov], mutlak bir inançla, bu yapıtın daha iki yüzyıl yayımlanmayacağını söyleyebilmişti yazara.

Gerçekten de Grossman, romanının yayımlandığını görecek kadar yaşamadı. Buna karşın, Suslov daha hayattayken, yani 1980'lerin başında, Grossman'ın elyazmasının imha edilmekten gizlice kurtarılmış bir kopyası yurtdışındaki yayıncıların eline geçmişti ve 1987 yazında Moskova'da çıkan *Oktyabr* dergisi, romanı sayfalarında yayımlama niyetinde olduğunu açıkladı. "Elyazmaları yanmaz!"

Bu durum, büyük bölümü çok önceleri, Brejnev zamanında yazılmış olan elinizdeki kitap için de bir ölçüde geçerlidir. Nisan 1982'de, tam kitabımı bitirdiğimi düşünüp okunması için dostlarıma verdiğim sırada tutuklandım. Böylece Brejnev döneminde hapiste yatarken, Andropov döneminde serbest bırakılıp bırakılmayacağıma karar verilmekteyken ve insanlar Moskova mutfaklarında Çernenko'nun ne kadar ömrü kaldığını tartışırlarken, elyazmalarım benim bilmediğim kanallarla birkaç yayınevine girip çıkıyor ve bu yolculuk, Gorbaçov zamanında, *New Left Review* (en beğendiğim ve saygı beslediğim dergilerden biri) yayın yönetmenlerinin ellerinde son buluyordu.

Bu beş yılda SSCB'de, salt dört Genel Sekreter'in gelip geçmesiyle sınırlı kalmayan değişimlere tanık olundu. Toplumsal durumun değişmesiyle birlikte, önceki kuşaklar için "istikrar" ne denli doğalsa, değişimleri o denli doğal karşılayan yeni bir kuşak belirdi. Kitabımın ilk bölümlerini yazdığımda, ülkemizde "Avro-komünizm"e karşı yoğun bir propaganda kampan-

yası yürütülmekteydi; gazeteler Brejnev'in aklına ve edebi yeteneğine övgülerle doluydu ve sarhoşluk, moral bozucu resmi gerçekliğe karşı izin verilen tek protesto biçimi durumunu almıştı. Durgunluk devri, sarhoş uyuşukluğu devriydi.

Beş yıl geçip de Britanyalı dostlarımdan *Düşünen Sazlık*'ın yayımlanmak üzere olduğunu öğrendiğimde, duyduğum sevinç yalnızca kendi adıma değildi. SSCB'deki gerçek değişiklikler, ülkemize gösterilen ilgiyi, ülkemiz hakkındaki kitaplara duyulan talebi canlandırmıştı. Bu değişikliklerin toplumsal ve politik temeli ne olursa olsun, doğrudan halkın yaşamında yansımaktadır. Eskiden yasaklanmış kitaplar yayımlanıyor, aykırı fikirler tartışılıyor. Solcu grupların açıkta çalışmalarına izin veriliyor. Bu gruplar Ağustos 1987'de kendi başlarına, Sovyetler Birliği'deki sol kanadın tümünü kapsayan bir dernek olan Sosyalist Kamu İşleri Kulüpleri Federasyonu'nun (FSOK) kurulduğu bir konferans bile toplayabildiler. Ekim ayında bu Federasyon'un temsilcileri, resmi haber ajansı *Novosti*'nin binasında Sovyet ve yabancı gazetelere açık bir basın toplantısı düzenleyebildiler ve aynı ayın sonunda, Leningrad'da edebi ve politik *samizdat** yayımlarının yöneticilerinin katıldığı açık bir toplantı yapıldı; o toplantıda resmi basının muhabirleri de hazır bulundu.

İzvestiya, resimleri yakın zamanlara dek "Batı kültürünün çürüyüşü"nün örneği sayılan gerçeküstücü Salvador Dali'yle yapılan bir görüşmeye yer verdi. Puşkin Meydanı'ndaki metroda, "Absurd Tiyatro"nun Fransız temsilcilerinin oyunlarını sahneleyen *avant-garde* Skazka Tiyatrosu'ndaki temsillerin biletleri satılmakta. Kısa bir süre öncesine değin düşünülmesi bile olanaksız olmasına karşın, tüm bunlar gündelik yaşamın parçası haline geliyor. FSOK'a katılmış olan "Dolaysız Konuşma" kulübünün şairleri, "Stalin'in evladı" SSCB Yazarlar Birliği'nin şimdiki yapısının temelden değiştirilmesini istediklerinde kimse şaşırmıyor. Öğrenciler, sürgünde ölen şair ve oyun yazarı Aleksandr Galiç'in itibarının geri verilmesi çağrısı yapan bir dilekçeye imza topluyorlar. Merkez Televizyonu temsilcileri, gayri resmi grupların toplantılarını filme alıyorlar.

Olup biten bu değişiklikler, pek çok insana gerçekleşmesini asla ümit etmedikleri bir mucize gibi geliyordu. Ama tarihte mucizeler yoktur. Kasım 1987'de, yani Moskova Parti Komitesi Birinci Sekreteri'nin [Boris Yeltsin] düşüşü gerçek bir politik krizle sonuçlandığı zaman kendimizi buna ancak inandırabildik. Bu komitenin genel kurulunda konuşmacılar, eski liderlerini, Stalin'in tasfiyeler dönemine özgü belagat yöntemlerine başvurarak, akla ge-

* SSCB'de yayımlanan yasadışı yayınlara verilen isim; yeraltı yazını. (ç.n.)

lebilecek her türlü günahla suçladılar. *Pravda*'daki raporu okuyan milyonlarca insan, toplantıya katılan pek çok kişinin konuşmalarının altında gerçek bir Stalinist tehdidin yattığını hissetti.

Vatandaşların politik gelişmelerle ilgili bilgiye ulaşma haklarının tanınmasıyla ilgili ve eksiksiz bir sadakatle kaleme alınmış bir mektup için sokaklarda imza toplayan FSOK militanları, kendilerini milis tarafından tutuklanmış buldular. Federasyon'un önde gelen unsurlarından Toplumsal İnisiyatifler Kulübü'nün (KSİ) bir toplantısı, tam televizyoncular toplantıyı filme alırken dağıtıldı. Kulüplerin kimi eylemci ve önderleri gölge gibi izlenmekten yakınmaktaydılar.

Kasım sonuna gelindiğinde durum elbette istikrara kavuşmuş ve Sol kulüplerin etkinlikleri olağan akışına yeniden girmişti. Onbeş günlük krizin ardından *glasnost* rayına oturmuştu. Solcuları yeniden yeraltına inmeye zorlama ya da politik alandan "dışlanmış kişiler" durumuna getirme girişimi başarıya ulaşmamıştı. Bununla beraber, Kasım krizi, işlerlikteki süreçlerin çelişkili niteliğini, Stalinci güçlerin direnişini ve demokratik inisiyatiflere karşı çıkmaya hazır olduklarını bir kez daha kanıtladı.

Yeltsin olayına bağlı gelişmelerden birkaç gün önce, Moskova'daki *Financial Times* muhabiri Patrick Cockburn, entelijensiyanın ülkemiz yaşamındaki etkisinin, göründüğü kadarıyla, "tam da çoktandır tanınmamış bir ifade özgürlüğünü büyük oranda elde ettikleri an azalmasının olası olduğunu" yazıyordu (3 Kasım 1987). Aslında Sovyet halkının eğitim düzeyi ile politik bilincindeki artış son yıllarda hissedilir ölçüde hızlanmıştı. 1980'lerin ortasındaki Sovyetler Birliği, artık Stalin, hatta Kruşçev dönemindeki Sovyetler Birliği değildi. Toplumda tüm Brejnev dönemi boyunca süren köklü modernleşme, gerçekte, Gorbaçov'un *perestroyka*'sının en önemli toplumsal önkoşullarından birisini oluşturuyordu. Ama, hiç de Stalinist geçmişin tümüyle aşıldığı anlamına gelmez bu. Eskiden olduğu gibi, bugün de ülkemizde yalnızca Brejnev dönemindeki duruma değil, olabildiği kadarıyla Stalin zamanındaki duruma da geri dönmeye meraklı olan etkili güçler vardır. Toplumda süregitmekte olan mücadele, önemli bir ölçüde, geleneksel otoriter "değerler"e seslenen gruplarla sosyalist demokrasinin destekçileri arasında geçen bir kültürel kapışma biçimini alıyor. Bu koşullarda "entelijensiya faktörü," önceden olduğu gibi, Sol'da çok önemli bir rol oynamakta. Toplum ve onunla birlikte kültür de değişiyor. Yeni sorunlar ve yeni olanaklar ortaya çıkıyor. Ancak, otoriter ve bürokratik yapılara geleneksel biçimde düşman kalıp, demokratik ve sosyalist ideallerin koruyucusu olarak öne çıkan Rus-

ya'nın radikal entelijensiyasının misyonunun, tamamlanmaktan uzak olduğu apaçıktır.

Radikal bir gelecek tasarımı olmadan devrimci pratik olamaz. Böyle bir tasarım da, sonuçta, yeni bir politik kültür gelişmeden, toplumsal bilinçte bir değişme olmadan olanaksızdır. Bu görevi tek başına politikacılar ile toplumsal eylemciler başaramazlar. Yazarlardan, oyun yazarlarından ve şairlerden yardım görmeden kavgalarını kazanamazlar.

Toplumun yanı sıra entelijensiya da değişiyor. Kültürün geleceği ülkenin geleceğidir. Bu ülke özgür olsun diye, Rusya'nın en iyi insanlarından oluşan birçok kuşak, emeklerini ve yaşamlarını feda ettiler. Şimdiki sosyalist demokrasi hareketinin alacağı bir yenilgi sırf bizim toplumumuz açısından bir felâket olmakla kalmayacak, ayrıca tarihsel değerleri, sürekliliği ve gelenekleriyle tüm Rus kültürünün de yıkılışı anlamına gelecektir. Bu mücadelenin sonucu asla yalnızca entelijensiyaya bağlı değildir; ama tıpkı eskiden olduğu gibi entelijensiya, önemli bir rol oynamak zorundadır.

Boris Kagarlitski,
23 Kasım 1987

KISIM I

DÜŞÜNEN SAZLIK

GİRİŞ

Bu çalışma, ülkemizdeki kültürel-politik sürecin kimi ivedi sorunlarının olabildiğince nesnel bir yaklaşımla gözden geçirilmesi girişimidir. Elbette okur, dıştan bir gözlemci ya da uzak dönemler tarihçisi değil, bir çağdaş olan yazarın erişebildiği nesnelliğin derecesi hakkında kendi yargısını verebilir.

Yine de, daha başlarken şu soru yöneltilebilir: Yazar "kültürel-politik süreç"le gerçekten ne anlatmak istiyor; başka bir deyişle, bu kitap neye ilişkindir? Yazarken yüzyüze kaldığım soru buydu ve yanıtı ancak kitabı bitirdiğimde —az çok— buldum gibi geliyor. Bu yüzden, pek doğal olarak, okuru yanıtı kitabın içinde aramaya davet edebilirdim. Ama onu yazarın katetmek zorunda kaldığı yolun hepsini, daha kısa sürede olsa bile, geçmeye zorlamak çok zalimce olurdu. Bunun için hemen başlarken, kimi çok önemli açıklamaların yapılması gerekiyor.

Kültür, en karmaşık kavramlardan birisidir. Bu sorunla ilgili değişik bakış açılarını çözümlemiş olan kimi Amerikalı düşünürlerin "bol tanım ama çok az kuram"[1] bulunduğu sonucuna ulaşmaları pek rahatlatıcı değildir. Kültür — zaman, insan ya da ulus gibi— "kaypak" bir kavramdır. Bu kitaba yine bir "formül"le başlamak, yalnızca ümitsiz bir kibirlilik gösterisi olmakla kalmaz, yararsız bir işlemdir de. Tanımlar yaratmaktansa, kitapta incelenen sorunun özüne yakından göz atmak daha iyi bir fikirdir.

Bu konuda beni ilgilendiren, "kültürel alan"ın bütünü (felsefe, sanat, bir noktaya dek bilim ve eğitim, gelenekler vb.) değil, yalnızca Batı sosyolojisinde "politik kültür"[2] kavramıyla anlatılan şeydir. Bu demektir ki, geniş an-

1. A.L. Kroeber ve C. Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions,* Cambridge Mass., s. 357.

2. "Politik kültür" kavramını Sovyet sosyolojisine sokan F. Burlatski'ydi. Ama Burlatski kavrama son derece dar bir anlam yüklemişti: "politik bilgi ve nosyonlar" toplamı anlamında (F. Burlatski, *Lenin, gosudarstvo, politika* [Lenin, Devlet ve Politika], Moskova 1970, s. 55). Sonraki çalışmalarında ise daha net bir biçimde, kültürde derin kökler salmış "tarihsel deneyim" diye tanımlıyordu (F. Burlatski ve A. Galkin, *Sotsiologiya. Politika. Mejdunarodniye otnoşeniya.* [Sosyoloji. Politika. Uluslararası İlişkiler.], Moskova 1974, s. 113).

lamda "kültürel alan"a belirli, dar bir açıdan bakılacaktır.[3] Bu konuda ilginç yazıları olan Archie Brown, terimin gerçek anlamıyla "politik kültür, en geniş toplumsal anlamdaki 'kültür'den ayrılmaz" der. "Tersine, daha genel kültürel değerler ve yönelimlerle yakından ilintilidir."[4] Bu yüzden, politik kültürü genelde kültürün bir parçası, politik ideolojiyi de toplumumuzun tüm tinsel yaşamının bir parçası olarak ele almak —ve karşı yönde, genel kültürel süreçleri politik çatışma bağlamında incelemek— son derece doğaldır. "Politik kültür," diye yazar Amerikalı tarihçi R.Tucker, "bir kültür biçimi olarak politika ve bir toplumun daha geniş kültürüyle ilintili politik faaliyet" demektir. Bu da,

> bu disiplinin merkezi konusu sayılabilir. O zaman politik kültürü politik bir sistemin özelliği diye ele almak yerine, bir toplumun politik sistemini kültürel bağlamda, yani, politik roller ve onların iç ilişkileri, politik yapılar vb. dahil, gerçek ve ideal bir kültürel kalıplar bütünü olarak görürüz.[5]

Toplumumuzda gerçekleşen belirli süreçleri incelerken böyle bir yaklaşım çok üretken görünür, ama ne yazık ki Batılı uzmanlar (1) politik kültürü, nasıl evrim geçirdiğine daha az dikkat ederek, oldukça oturmuş ve durağan bir şey gibi çözümlerler ve (2) muhalefet ile yarı-muhalefetin eğilimlerinden çok daha fazla, toplumumuzun resmi üst çevrelerinin kültürüne ilgi gösterirler. Bu nedenle, o tür incelemelere eşlik eden Batılı "politik kültür" ifadesi yerine, "kültürel-politik süreç" ifadesini kullanmanın daha uygun düşeceğini sanıyorum. Bu ifadeyle, doğal bir bileşenini politikanın oluşturduğu bütün bir tinsel yaşam sürecini kastediyorum.

Sanat, eleştiri, felsefe, tarih ve politika birbirlerinden yalıtılmış biçimde bulunmazlar. Sürekli ilişki içindedirler ve birbirleriyle içiçe geçerler. Aynı zamanda, geniş anlamda tek bir tinsel yaşam sürecini, dar anlamdaysa kültürel-politik bir süreci oluşturuyor sayılabilirler.

3. "Politik kültür" üstüne, Sovyet kaynakları da dahil, çoğu İngilizce olan bir hayli araştırma malzemesi vardır. Bkz. Archie Brown ve Jack Gray (der.), *Political Culture and Political Change in Communist States*, 2. basım, 1979; Archie Brown, *Soviet Politics and Political Science*, 1974, s. 89-104; L.W. Pye ve S. Verba, *Political Culture and Political Development*, Princeton 1965; Dennis Kavanagh, *Political Culture*, Indiana, 1972; der. Louis Schneider ve C.M. Bonjean, *The Idea of Culture in the Social Sciences*, Cambridge 1973, s. 65-76; A. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn, *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Social Themes*, Cambridge Mass., 1956; R.C. Tucker, "Culture, Political Culture and Communist Society", *Political Science Quarterly*, c. 88, no. 2, 1973. Ayrıca bkz. R. Fülöp-Miller, *The Mind and Face of Bolshevism*, New York 1928; R. Solomon, *Mao's Revolution and the Chinese Political Culture*, Buckley 1971; R.R. Fagen, *The Transformation of Political Culture in Cuba*, Stanford 1969.

4. Brown ve Gray, *Political Culture and Political Change in Communist States*, s.1.

5. Tucker, s. 182.

Benim görüşümce, değişik yasal —önemli bir ölçüde de yasadışı— "muhalefet" (Anglo-Amerikan kuramcılarının isimlendirdikleri gibi, "dissent") biçimleri kültürel görüngüler alanına aittir. Daha da önemlisi, yasal sanat, felsefe, tarih, eleştiri ve genel olarak "kültürel alan"daki çeşitli süreçler, ülkemizde politik anlam kazanmıştır. Rus entelijensiyasının bu "politik kültür"ü —bütün olarak "kültürel muhalefet"le birlikte— sistemli bir biçimde incelenmeyi hak eder. Bu konuda da kabarık sayıda çalışma bulunmasına karşın (zamanında hepsinin bana büyük yardımları dokunmuştur), konuya kapanmış gözüyle bakılamaz.

Bir düşünce nesnesi, bir dünya görüşü ve tinsel yaşamda nesnel bir unsur olarak politikanın önemi, belki Reformasyon çağından beri sürekli artmıştır. Toplumun kendisi politikleştiği için bunda şaşırtıcı bir yan yoktur. Özellikle yirminci yüzyılda belirginleşmiştir bu durum. George Orwell şöyle yazmıştı:

> Politik bir çağdır bu. Savaş, faşizm, toplama kampları, lastik coplar, atom bombaları vb. gündelik olarak üzerinde düşündüğümüz, dolayısıyla büyük ölçüde, açıkça isimlendirmediğimiz zaman bile, üzerinde yazdığımız şeylerdir. Bundan kaçınamayız. Batan bir gemideyseniz düşünceleriniz de batan gemilerle ilgili olur.[6]

Kuramsal açıdan bu çelişkiden iki çıkış yolu olabilir. Ya, totaliter bir toplumda, politika her türlü tinsel yaşam biçimini soğurup her yönüyle kendine bağımlı kılar; ya da, demokratik sosyalist bir toplumda, politikanın kendisi, son çözümlemede, genel "ideolojik" süreçte çözülür (elbette dar anlamıyla politik ideolojiden söz etmiyorum). Marx'a göre politik faaliyet, zaten hem kuramsal hem pratik olarak, bir tür uygulamalı felsefeydi.

Bu yüzden elinizdeki çalışmada bizi ilgilendiren, politika "ve" kültürü ele almak değil, politikayı *kültürün parçası* olarak, ya da tersine, kültür ve sanatı *politik etmenler* olarak incelemektir. Son olarak önümüzde bir bütün olarak toplumumuzun politik kültürünün evrimi sorunu var. Kültürel-politik süreç öyledir ki, politika ile felsefe, politika ile din, sanat ile politikleşmiş felsefe vb. arasına net ayrım çizgileri çekemeyiz. Gözümüzü çevirdiğimiz sınır bölgesinde yalnızca etkileşim içinde bulunmakla kalmaz bunlar, tek bir varlığa dönüşmüş gibi birbirleriyle içiçe de geçerler; dahası, içlerinden birisi bir ötekisi biçiminde görünebilir.

Kültürel-politik sürecin toplum yaşamı için, toplumun geleceği açısından anlamı, kaba Marksist ya da pozitivist şemalar temelinde düşünülebilecek olandan çok daha büyüktür. Marx'ın, "üstyapı" alanına giren toplumsal bi-

6. "Writers and Leviathan", *Selected Writings*, der. George Bolt, 1958, s. 90'da.

BÖLÜM I

RUSYA'DA DEVLET VE ENTELİJENSİYA

"Kamusal [*civic*] özgürlüklerden yoksun bir halkın, öfkesinin ve vicdanının haykırışlarını duyurabileceği biricik kürsü edebiyatur," diye yazıyordu A.İ. Herzen. "Böyle bir toplumda edebiyatın etkisi, Avrupa'nın öteki ülkelerinde çoktandır yitirilmiş bir boyut kazanır."[1] Hemen hemen yüzyıl sonra Roy Medvedev, *Politiçeski Dnevnik*'de [Politik Günlük] Herzen'in sözlerini neredeyse sözcüğü sözcüğüne yineliyordu:

> Politik düşüncenin serbestçe dile getirilemediği, politik tartışma ve fikir yürütmenin olanaksız olduğu koşullarda, edebiyat ve sanatın oynadığı rol kaçınılmaz biçimde artar: Gerçeklerin yansıtıldığı bu daha karmaşık biçimler, toplumu ilgilendiren ve endişelendiren sorunların o koşullar karşısında bile ortaya konulmasını sağlar.[2]

İki alıntı arasındaki çakışma rastlantısal değildir.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında söylenen bu sözler, tüm içeriğiyle, günümüz —özellikle 1960'lardaki ve 1970'lerin başındaki— Sovyet toplumu açısından da geçerliliğini korur. Bu olgu iki tür düşünceye yöneltir bizi. Birincisi, genelde Rus kültüründe ve özelde Rus edebiyatında, bugüne dek, toplumsal eleştirinin yaşayan geleneklerinin zengin kaldığı düşüncesidir. İkincisi ise, tarihin bir döneminde —Herzen'in "Rusya'da Devrimci Fikirlerin Gelişmesi Üstüne" ve "Rus Halkı ve Sosyalizm"i yazdığı ondokuzuncu yüzyıl başları ile ortalarında— kurulan bu geleneklerin, bir başka dönemde, Herzen'i çok öfkelendirmiş olan o geçmişten, hiç değilse sözlerle, kopuşun ilan edildiği bir devlette çiçek açmış olmasıdır. Bireysel özgürlüğün bastırılmasının iki rejimin de ayırdedici özelliği olduğuna yapılan genel değinmeler yeterli değildir. Kültürdeki toplumsal-eleştirel geleneğin birkaç onyıl sonra hemen hemen değişmeden yaşaması için çeşitli koşullar gere-

1. A.İ. Herzen, *Sobraniye Soçineni v tridtsati tomak*, Moskova 1956, c. 7, s. 198
2. *Politiçeski Dnevnik, 1964-1970*, Amsterdam 1972, c. 1., s. 179.

kiyordu. Öncelikle kültürlü kişilerin karşısına dikildikleri yönetici iktidarın yapısı, belirli bir süreklilik unsurunu korumuş olmalıydı. Hangi süreklilik ve niçin?

Asya Tipi Devlet

Eleştirmenlere eğilmeden önce, neyi eleştirdiklerine ilişkin daha net bir fikir oluşturmak zorundayız. "Otokrasi" ile "Stalinizm", bilimsel terimler olarak kullanılamayacak ölçüde genel kavramlardır. Bu noktada bir ölçüde somutluk ve netlik getirmek gerekir: Ne anlıyorsunuz bu sözcüklerden? *Strömungen und Tendenzen in Neomarxismus*'da Holz şöyle yazar:

"Stalinizm" terimi sorunu karıştırır, çünkü Sovyetler Birliği'nin gelişmesi ile uluslararası komünist hareketteki özel bir evreyi kişiselleştirir. "Stalinizm"le ne denmek istendiğini anlayabilmemiz için, yapılacak çözümleme, Stalin'in kişiliğini bir yana bırakarak nesnel bir nitelik taşımalıdır.[3]

Rus devletinin ve Rus entelijensiyasının tarihi, hepimizin bildiği gibi, 1917'de değil, çok daha önce başlar. Rusya'nın otokrasisini inceleyen birisi, burada öteki Avrupa ülkelerinin tarihinden çok ciddi ayrılıklar bulur.

Marx, "Asya tipi üretim tarzı" kavramını kullanıyordu. Önceleri, Hegel gibi, Asya despotizmini sırf politik bir olgu olarak ayırdetmişti. Ancak daha sonra, 1850'lerde, söz konusu olan şeyin Avrupa ile Asya arasında daha derin bir ayrılık olduğu sonucuna ulaştı. Herşeyden önce, Avrupa'daki anlamıyla özel mülkiyet Asya'da hemen hemen hiç bilinmiyordu. Engels bunu, muazzam genişlikteki topraklar ile büyük ölçekli sulama ve öteki kamu hizmetlerini düzenleme gereksinimlerinin güçlü bir devleti zorunlu kıldığını öne sürerek açıklar. Böyle bir devlet ancak, verili koşullarda temel üretim aracı olan toprakta, devlet tekeli biçiminde (ya da temel üretim araçlarının —kuşkusuz insanlar da dahil— bir tür dolayımla devlet tarafından sahiplenilmesi biçiminde) bir ekonomik desteğe sahipse ortaya çıkıp gelişebilir. Kısaca, despotik yönetici iktidar, hem yüce-mülk sahibi, hem de ekonomik bir güç olarak görünür. Marx, bu Asya tipi üretim tarzı özelliklerinin Rusya'da da bulunduğuna dikkat çekiyordu.

Rus serfliği Avrupa feodalizmiyle eş tutulamaz. Batı'da feodal ilişkilerin gelişmesi ilkin adem-i merkezileşmeye yol açtı; mutlakiyetçilik ancak sonradan, gerek feodal toprak beylerine gerekse burjuvaziye belirli ekonomik özerklikler tanırken politik otoritesini pekiştirdi. Ekonomik alanda her iki

3. *Strömungen und Tendenzen in Neomarxismus*, Münih 1972, s. 7.

grup da devletin tebaası gibi değil, özgür mülk sahipleri olarak, (kazandıkları özgürlüğün derecesi ve tipinin, ayrı ülkelerde ve ayrı zümreler açısından değişmesine karşın) her durumda bağımsız bireyler olarak hareket edebiliyorlardı. Devlet bütün toplum yaşamını kendisine bağımlı kılmıyor, bir tek politik alanda egemenlik kuruyordu. Rusya'da ise Tatar boyunduruğunun ve genel geri kalmışlığın ürünü olarak Asya tipine benzer bir sistem ortaya çıktı. Burada toprak beyi, ayrıca merkezi otoritenin yerel temsilcisi rolünde görünüyordu. "Her toprak beyi," diye yazar Herzen, "minyatür biçimde Büyük Moskof Prensliği'nin rolünü yerine getiriyordu."[4] Devlet, toprak beyleri sınıfı ve kötü şöhretli Rus bürokrasisi tek bir bütün oluşturmuştu. "Rusya'da memur takımının ayrıcalıkları," diye yazıyordu Lenin, "toprak sahibi soyluluğun ayrıcalıkları ve tarımsal gücünün başka bir yanını oluşturuyordu."[5] Marx'ın "yönetici sınıfın çıkarlarını ifade eden devlet" hakkındaki formülü Batı için doğruydu, ancak Rusya'da devlet o sınıfın *kendisiydi*. Benzer biçimde, sırf burjuva demokrasisinin yokluğu anlamında değil, aynı zamanda serbest rekabetin ve liberal kapitalist ekonomilerin öteki özelliklerinin yokluğu anlamında da, Rusya'da "serbest" kapitalizm hiç varolmamıştı. En büyük girişimci, Rus devletinin kendisiydi; kendi "devlet fabrikaları" vardı, kapitalistlerle işçiler arasındaki ilişkileri düzenleyerek iş yaşamına sürekli müdahale ediyordu (hatta öyle müdahale ediyordu ki, onun karışmasından iki taraf da zararlı çıkıyordu). Bunun anmaya değer bir örneği, resmi destekle "Zubatov sendikaları"nın kuruluşuydu. Bolşevik tarihçi M.N. Pokrovski şöyle yazar:

> Zubatovculuğa karşı mücadele verildiği 1903 yılında, onlar [Zubatov sendikaları] kimi büyük ölçekli girişimcilerin inisiyatifiyle Maliye Bakanlığı'nda — tabii ki Rusya'ya özgü koşullarda, ama buna karşın Avrupa tipinde, grev yapma özgürlüğü olan— özgür sendikalar kurma sorunu ile uğraşıyorlardı. Polis himayesi altında çalışan, ama kapitalistlerin acil ekonomik çıkarlarına karşı bir proleter sınıf örgütü olan bu sendikalar emek sorununu Asya tipi bir yöntemle çözmekle meşgulken, girişimciler doğallıkla dehşet çığlıkları atıyorlardı.[6]

Kısacası, Rus Çarlığı yirminci yüzyılın başında bile Asya despotizmi özelliklerini koruyordu. Otokrasi Avrupa'daki başka monarşilere benzemiyordu; egemenliği onyedinci ve onsekizinci yüzyılların Batı mutlakiyetçiliklerinden bile daha kapsayıcıydı. Ama tam da bu nedenle devletle doğmakta olan sivil toplum arasındaki —bütün ekonomik, politik ve tinsel yaşam alanla-

4. Herzen, c. 7, s. 68.
5. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, 4. basım, İngilizce basım, c. 18, s. 48.
6. M.N. Pokrovski, *Oçerki po istori revolyutsionnogo dijeniya v Rossi XIX-XX vv*, Moskova 1924, s. 133.

rını olabildiğince eksiksiz biçimde kendine bağımlı kılmaya uğraşan hükümet ile bağımsızlığını kazanmaya çalışan, gelişme halindeki entelijensiya arasındaki— çatışma, ancak tam kapsamlı, şiddetli ve kronik bir biçimde ortaya çıkabilirdi. Devletin tek tek her etkinliği denetlemeye çalıştığı bir toplumda, bağımsız bir eylem, bilinçli politik içerik taşımasa bile, bir isyan hareketi olup çıkar. Yaratıcı etkinlikle uğraşan bir toplumsal grup, yetkililerin bakış açısından, kaçınılmaz olarak "kuşkulu", hatta "küstahça" davranıyor sayılacaktır.

Petro öncesi Rusya'da popüler bir kilise-devlet kültürü vardı, ama ülke profesyonel bir entelektüeller katmanından yoksundu. Batı'da Kilise ile onun aygıtı, Gramsci'nin işaret ettiği gibi, daha Orta Çağ'da böyle bir katman yaratmıştı. Ancak Rusya'daki rahipler çoğunlukla "tinsel işler dairesindeki kamu görevlileri"ydi ve Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesi'nden farklı olarak, bir entelijensiya yaratmadı. Ayırdedici olan, tohum halinde bir üniversite eğitiminin bile olmayışıydı. "Moskof Rusyası'nda," diye yazıyordu Nikolay Berdyayev, "gerçek bir eğitim korkusu vardı. Bilim 'Latinleştirici' görülerek kuşku uyandırıyordu."[7]

Entelijensiyanın Ortaya Çıkışı

Bununla birlikte, onyedinci yüzyılın sonuna doğru, Rusya açısından Batı uygarlığının temel unsurlarının kavranılıp hayata geçirilmesi, P. Milyukov'un sözleriyle, "ahlâki ya da ulusal değil, yalnızca fiziksel bir kendini koruma sorunu"[8] durumuna gelmişti. Rus entelijensiyasını doğuran Petro'nun reformlarıydı; yani, toplumun bir ölçüde Avrupalılaştırılması. Avrupa politik sahnesine girdikten sonra Rusya, Avrupa uygarlığıyla, belirli tipte bir kültürle ve belirli kültürel görevlerle ilişkiye geçti. Bu görevlerin yerine getirilmesiyle uğraşan toplumsal bir katmanın ortaya çıkışı, elbette kaçınılmaz bir sonuçtu.

Bundan entelijensiyanın Rusya'ya "yabancı" bir olgu olduğu, dışarıdan getirildiği vb. sonucu çıkarılmamalıdır. Başarılı entelektüel etkinliğin Rusya'da olanaklı olduğunun görülmesi, ancak, Avrupa'da yaygın kültürel görevler bizim ulusal toprağımızda, Rus tarzında yürütüldüğü içindi. Rus entelijensiyası bir yandan yüzünü Batı'ya dönerken, öte yandan da yerli toprakta sağlam kökler saldı. Herzen'in İngiliz biyograficisinin yazdığı gibi: "Rus en-

7. Nikolay Berdyayev, *The Russian Idea*, 1947, s. 12.
8. P. Milyukov, *İntelligentsiya v Rossi*, St. Petersburg 1910, s. 156.

telijensiya bir bütün olarak, yabancı düşünürlerden kendi sorunlarını çözmesine yardım edecek unsurları alırdı. Bu tür fikirlerden oluşan bütün bir yapıya hayran kaldıkları zaman, onları kendi özlemlerine uygun biçimde yorumlarlardı."[9]

Avrupa tipi bir entelijensiyanın Asya tipi bir devlet ortamında gelişmiş olması, Rusya tarihi açısından müthiş önem taşır. Avrupa kültürünün temel özellikleri birkaç sözcükle tanımlanabilir: laik, hümanist ve evrenselci, dolayısıyla demokratik. Rusya'nın Asya tipi devleti ise kendi payına Kilise'yle sıkı bağlar içindeydi; ideolojisi dinsel, ulusal açıdan dar, anti-hümanist've doğallıkla otoriterdi. Çarlık bir yandan belirli bir düzeyde Avrupa aydınlanmasına gerek duyuyordu, çünkü onsuz dünya çapında bir devlet işlevi göremeyecekti. Öte yandan ise, içinde Avrupa kültürünün, özellikle "Batı" fikirlerinin olmadığı bir Avrupa aydınlanmasına gerek duyuyordu. "Onsekizinci yüzyıldan günümüze dek, her Rus yönetiminin yüz yüze kaldığı ikilem buydu," diye yazar Amerikalı tarihçi Marshall Shatz.[10] Shatz bir tek "ilk Rus aydını [*intelligent*]"[11] diye adlandırdığı I. Petro'yu dışta tutar. Ama bu tanım doğru değildir. Petro, Batı'da "kültür değil de uygarlık" gören iktidara gelmiş ilk —belki de bugüne kadar tek— Rus teknokratıydı. İşte bu nedenle Avrupalılaşmış Petersburg Romanovlar monarşisi, kendi yaratmış olduğu entelijensiya ile asla ortak bir dil bulamadı. Berdyayev, "Petro'nun çalışması sonucu biçimlenen entelijensiyanın, onun evrenselciliğini ve Batı'ya bakışını benimseyeceğini, ve imparatorluğu yıkacağını göreceğiz," diye yazıyordu.[12]

Uğraşları, görüşleri ve düşünce tarzıyla Avrupalı olan Petersburg Rusyası'nın yeni entelijensiyası, bir zamanlar reformlarıyla kendisini yaratmış olan Asyagil otokrasiyle çatışmaya girdi. Milyukov'un sözleriyle, Rus entelijensiyası "neredeyse başından beri yönetim karşıtıydı ve tarihsel devletin karşısına hukuk kavramını çıkarıyordu."[13] Rusya'nın politik gerçekliğinin karşısına Avrupa'nın politik idealini çıkarıyordu.[14] Kurulu düzenin eleştirisi, Rus sanatının temel içeriği oldu; tinsel kültürün tamamı (elbette Bulgarin

9. Edward Acton, *Alexander Herzen and the Role of the Intellectual Revolutionary*, Cambridge 1979, s. 9.

10. Marshall S. Shatz, *Soviet Dissent in Historical Perspective*, Cambridge 1981, s. 11.

11. *A.g.e.*, s. 16.

12. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 17.

13. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 128.

14. Martov'un biyografisini yazan Israel Getzler, bu önemli Rus Marksisti'nin entelijensiya ile otokrasi arasındaki bağ sorunu üstüne görüşlerini ayrıntılı biçimde incelemektedir. Getzler, Martov'un entelijensiyayı "Rusya'nın modernleşmesi mücadelesinde öncü" olarak gördüğünü yazar (I. Getzler, *Martov*, Cambridge 1967, s. 34).

gibi kiralık sıradan yazarlarda değil, en göze çarpan temsilcilerinin kişiliklerinde) politikleşmeye ve devrime yönelmeye başladı. Devrimcilere karşı tartışmalar ileri süren (Dostoyevski ile Tolstoy gibi) yazarlar bile devrim sorunlarıyla ilgilenmek zorunda kalıyorlardı. Bu nedenle Herzen, Rusya'da devrimci fikirlerin tarihini yazmaya giriştiğinde, ortaya çıkan temelde bir edebiyat tarihi olmuştu.

Rusya'nın ilk devrimci isyanı —14 Aralık 1825— tümüyle entelektüel bir azınlığın işiydi. Senato Meydanı'na çıkan soylu kökenlilerden oluşan entelijensiyayı harekete geçiren hiç de kendi özgül toplumsal çıkarları değildi. Protestoları tümüyle ideolojik ve kendine göre kültürel nitelikliydi. Batı eğitimi almış insanlar kendi ülkelerindeki "yerli" tiranlığa karşı çıkmaktan geri duramazlardı. Sınıf çıkarlarından değil felsefi fikirlerden esinlenen bir hareketti bu. Bu isyan, hem politik hem de askeri açıdan mutlak yenilgiyle son bulmasına karşın, Rus entelijensiyasının tarihinde bir dönüm noktasıydı. Rus devrimci mücadele geleneği Dekambristler'le başlar. Kuşkusuz eski Rus devletinin de daha önce, önceki yüzyıllarda kendi "muhalifler"i vardı. Tarihçiler ilk Rus muhalifinin kim olduğu konusunda, (gerçek bir totaliter cehennem olan) Korkunç İvan'ın tiranlığından Batı'ya kaçan Prens Kurbski'yi, ya da II. Katerina'yı eleştiren Radişçev ile Novikov'u ortaya atabilirler. Rusya'da hümanist idealleri Asya tipi despotizmle ters düşen insanlar her zaman olmuşsa da Dekambristler farklıydı. Marx'ın deyişiyle "eleştiri silahından silahlarla eleştiri"ye geçen, ya da daha açıkçası, sistemi mahkûm etmekle yetinmeyip, aynı zamanda onu değiştirmeye de çalışan ilk girişimdi. Bu insanlar artık muhalif değil, devrimciydiler. "Birer şehit olarak, birer asiyken olduklarından çok daha etkiliydi Dekambristler. Demek ki tarihsel katkılarının anlamı biraz ikircikliydi," diye yazar Amerikalı tarihçi Philip Pomper. "Etkinliklerinin doğrudan ve açık sonucu gericiliğin ve baskının yükselmesiydi. Öteki çok önemli sonuç ise, yüz yıl yaşayan bir devrimci geleneğin doğuşuydu."[15]

14 Aralık 1825'in kültürel-ideolojik sonuçlarının, politik sonuçlara göre daha önemli olduğu kabul edilmelidir. O kültürel gelenek günümüze dek belleğimizde kalmışur. Shatz, "Dekambristler'le Rus entelijensiyası kesin biçimde kristalleşti; bu eylemin beraberinde getirdiği politik ve toplumsal muhalefet hareketi, artık Rus imparatorluk tarihinin sürekli bir özelliği durumuna gelecekti," diye yazar.[16] Rus entelijensiyanın tarihi 1825'te başlar, çünkü ondan önce yalnızca tarihöncesinden söz edilebilir.

15. Philip Pomper, *The Russian Revolutionary Intelligentsia*, New York, 1970, s. 30.
16. Shatz, s. 35.

Bununla beraber, bu noktada gerçek "entelijensiya" kavramını biraz daha açık bir dille tanımlamalıyız. P. Boborikin'in yaygınlaştırdığı Rusça *intelligent* (aydın) sözcüğü, bugün genellikle Batılı "entelektüel" [*intellectual*] sözcüğünün eş anlamlısı olarak kullanılır. İlerde göreceğimiz gibi, bunun bir takım temelleri vardır, ama çıkış biçimiyle entelijensiya [*intelligentsia*] kavramı "entelektüeller" kavramının tam zıttıydı. "Entelektüel" terimini aydınlatmak çok daha kolaydır. "Entelektüel" (yaygın kullanımıyla) zihinsel çalışmayla uğraşan kişi, uzman demektir. Kavramda ahlâki ya da ideolojik bir içerik yoktur. *İntelligent* için ise durum farklıdır. Berdyayev iki kavramın özdeşleştirilmesine haklı olarak karşı çıkar: "Bizim entelijensiyamız çeşitli toplumsal sınıflardan oluşmuştu ve ortak bir mesleği ya da ekonomik konumu değil, fikirleri paylaşarak biraraya gelen bir gruptu."[17] Entelijensiyanın önemli ayırdedici özelliği neydi? Yalnızca biçimsel olarak zihinsel çalışmayla uğraşma değil, aynı zamanda Avrupa kültürüne duyulan olağandışı bir ilgi. Ne var ki bu tanımın bile eksik kaldığı görülebilir. Başlangıçta *intelligent* (aydın) sözcüğü açıkça ahlâki bir değerlendirme taşıyordu. Polonski 1920'lerde, Boborikin'in zamanından sonra entelijensiya terimiyle anlatılan şeyin "Rus toplumunun kendisinin farkında oluşunu besleyen insanlardan oluşan tarihsel bir grup" olduğunu yazıyordu.[18] Polonski bir Marksist olarak böyle bir tanımı ironik görmek zorunda olduğunu düşünüyor, ama ondokuzuncu yüzyıl Rusya'sında aydın'ın "bir tinsel önder, toplumsal idealler uğruna çalışan bir işçi olduğu"nu kabul ediyordu.[19]

Aydının "sırf işlevsel" bir tanımının, bir "kültürel tanımla" tamamlanmadığı sürece çok yetersiz kaldığı açıktır.[20] Öte yandan bu iki tanım arasındaki çelişki, görüngü ve öz arasındaki bir çelişki sayılabilir. Anlaşılan, ondokuzuncu yüzyıl Rus entelektüelleri kendi içlerinde Batılı meslektaşlarının o zamana değin hiç kuşkulanmadıkları kimi önemli temel özellikler keşfetmiş ve geliştirmişlerdi. Bununla beraber "Rus ruhunun esrarengizliği" ya da "ilahi takdir"den değil, Rus entelijensiyasının varlığının kendine özgü toplumsal-tarihsel ve tarihsel-kültürel özgüllüklerinden ötürüydü bu. Plehanov'un biyografisini yazan Samuel Baron, entelijensiyanın devrimciler doğurmasının oldukça doğal olduğu gözleminde bulunuyordu: "Bu toplumsal grubun Batı toplumunda tam karşılığı yoktu; buna

17. N. Berdyayev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, s. 17.
18. V. Polonski, *Krasnaya Nov*, no. 1 (18), Ocak-Şubat 1924, s. 190.
19. *A.g.e.*
20. *The Dialectics of Hope* (Umudun Diyalektiği) adlı kitabımda ("Entelijensiya ve Kurulu Düzen" başlıklı bölümde) bu soruna daha yakından bakmaya çalıştım.

karşın, paradoksal olarak, Rusya üstündeki Batı etkisinin sonucuydu. Entelijensiya, birbirine benzemeyen iki uygarlık arasındaki kültürel ilişkinin ürünüydü..."[21] Entelijensiya kendisini iki dünya arasındaki sınırda bulmuştu ve düşüncesi eleştirel olmak zorundaydı.

Ondokuzuncu yüzyılın ta başından beri, Rus entelijensiyası belirli bir ölçüde sistem dışıydı. Rus entelijensiyası, Brym'in sözleriyle, şunu farkettiğinde sayısı hayli kabarıklaşmıştı: "Rus toplumunda oynayacağı işlevsel bir rol yoktu; aydınlar 'lüzumsuz insanlar' olarak ortaya çıkmış ve öyle kalmıştı."[22] Toplumsal rollerindeki bu belirsizlik, verili topluma "dışarıdan" bakmaya zorlanmış "marjinaller" duruma getirdi onları.[23] Davranışlarını toplumsal çıkarlardan çok fikirlerin belirlemesi anlamında, radikal ve "ideolog" oldular. Böyle bir "ideologluk" elbette tüm entelektüeller için tipik bir durumdur, ama Rusya'da nesnel koşullar bu durumun olağanüstü bir güçte gelişmesini sağlamıştır. Rus entelijensiyasına ülkesinin toplumsal örgütlenmesi çerçevesinde özel bir işlev tanınmamış ve tinsel hakları otokrat hükümet tarafından ezilmişti. Aynı zamanda, devletin özlemleriyle oranlı, ama geri bir ülkenin gerçek gereksinimleriyle oransız gelişen akademik kurumlara sahip olan Rusya'nın tipik bir özelliği, aşırı derecede fazla aydın çıkarmasıydı. Yeterli okul bulunmayan bir ülkede üniversiteden geçilmiyordu. Daha yeni doğmuş aydınlar ne yapabilirdi? O zaman bürokrasiye giriş, şimdiki gibi, entelektüel çevreyle bağların ya kopması, ya da hiç değilse zayıflaması demekti: Devlet aygıtının oldukça değişik dünyasına adım atmak demekti bu. Devlet, eğitim görmüş gençlere başka iş bulamıyordu; özel girişim ise (1909'la 1913 arasındaki kısa dönem dışında) hiçbir zaman gerçek anlamda gelişmiş değildi. Yeni Rus burjuvazisi henüz aydınlara gerek duymuyordu.

Entelijensiyanın edinmiş olduğu idealler ve değerler ile Rus devletinin tarzı arasındaki uyumsuzluk, ve bu devletin, aydınları resmi toplumun zorunlu parçası haline getirerek "devşirmedeki", kendi sistemi içine katmadaki ye-

21. Samuel H. Baron, *Plekhanov, the Father of Russian Marxism*, Londra 1963, s. 3.

22. Robert J. Brym, *The Jewish Intelligentsia and Russian Marxism. A Sociological Study of Intellectual Radicalism and Ideological Divergence*, Londra 1978, s. 4.

23. Bu durum, eğitim görebilmelerine karşın sivil haklardan yoksun olan Yahudi entelijensiyasının üyeleri örneğinde özellikle açıktı. "Yerleşim Alanı" ve politik hakların yokluğu nedeniyle, Yahudi aydını, Rus aydınının çelişkilerini yoğunlaşmış bir biçimde cisimleştiriyordu denebilir. İki kez marjinaldi (ve Batı'da eğitim görmüşse iki kez "Batılı"). Üstelik, kendisini Yahudi gibi hissetmekten vazgeçmiş, Rus aydını saymaya başlamıştı. Açıkçası, "Yahudi" ile aydının eş anlam taşıdığı Kara Yüzler'in düşüncesinde, kendince belli bir temel vardı.

teneksizliği: Rus entelijensiyasını, yani "Rus politik ve toplumsal düzeninin eğitimli eleştiricileri"nden[24] oluşan özgül toplumsal katmanı yaratan koşullar bunlardı. Sonuçta, demokrasi mücadelesi, önemli ölçüde Rus kültürünün ve Rus entelijensiyasının tarihinin içeriği durumuna geldi. "Edebiyat ve sanatın, daha az bir ölçüde de akademik çalışma ve bilimin toplum karşısında temel bir sorumluluk taşıdığı inancı, Rus sol çevrelerinde tartışmasız bir doğru olmuştu," diye yazar Pipes.[25] Yazarların, eleştirmenlerin, sanatçıların ve düşünürlerin kendi çalışmalarına karşı özel tutumlarının, sanatın rolünü toplumsal ideolojinin parçası ve toplumsal mücadelede bir silah olarak kavrayışlarının altında bu yatar. Rusya'da aydın, ister istemez belirli bir fikirler sisteminin —radikal-demokratik, serflik karşıtı, anti-burjuva ve sonraları sosyalist— taşıyıcısıydı. Bu radikal sol ideoloji temelsiz değildi; Rus entelektüellerinin toplumsal konumundan kaynaklanıyordu. Bununla birlikte, Rus aydınlarının "olağandışılığı" yalnızca göreliydi. Daha yirminci yüzyılın başında Tugan-Baranovski şöyle yazıyordu:

> [Batı'da da] toplumsal ilişkilerin doğal gelişme yönünün etkisiyle, sözcüğün bizim Rusya'mızdaki anlamıyla bir "entelijensiya" ortaya çıkıyor ve çeşitli özellikleriyle bizim Rus entelijensiyamıza benziyor: Yalnızca çıkarlarından dolayı burjuva sınıfına katılmamakla yetinmeyen, aynı zamanda o sınıfa karşı gerçekten döğüşen bir entelijensiya.[26]

Daha sonraları Gramsci ile Sartre, "entelektüel" kavramını, Rusça aydın kavramına çok benzer biçimde ele alarak yeniden değerlendirmeye çalıştılar.[27] Entelektüel'in "sırf işlevsel" kavranışını reddeden Sartre'ın öne çıkarttığı, tinsel etkinliğin ahlâki içeriğidir:

> Entelektüel'in en yakın düşmanı benim *sahte entelektüel* diye isimlendireceğim, Nizan'ın bekçi köpeği diye nitelediği şeydir: egemen sınıfın, kendisinin eksiksiz akıl yürütmenin son ürünü olduğu iddiasıyla kendi özgül çıkarlarına yönelik ideolojisini savunmak için yarattığı bir tip.[28]

Sartre da muhalif bir tavır almayı ve sol radikalizmi gerçek entelektüelin ayırdedici özelliği sayar.[29] Bu düşünceyi geleneksel düşünceden ayırmak için de, temelde Rus aydınıyla aynı anlamı taşıyan "yeni entelektüel" kavramını getirir.

24. Shatz, s. 13.
25. R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, 1974, s. 280.
26. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 254.
27. Bkz. A. Gramsci, *O literature i iskusstve*, Moskova 1967, s. 25-47.
28. Jean-Paul Sartre, *Between Existentialism and Marxism*, Londra 1983, s. 252.
29. *A.g.e.*, Ayrıca bkz. Sartre, *Du Rôle de l'intellectuel dans le mouvement révolutionnaire*, Paris 1971.

Eğer muhalif tutum takınma, eleştiri, devletin değerlerinin reddedilmesi, "aydın" kavramıyla gösterilirse, o zaman G. Pomerants'ın şu paradoksal düşüncesinin bir temeli vardır: "Entelijensiya özel bir toplumsal katman olarak Rusya'da doğmuş... ve ancak sonraları Batı Avrupa ile ABD'de biçimlenmeye başlamıştır"[30]. Bu yüzden Rus entelijensiyasının olağandışılığı, (P. Struve'un *Vehi*'de iddia ettiği gibi) Batı'dakine benzer bir şeyin görülmeyişini değil, Rusya'daki entelijensiyanın "çok erken" gelmesini —kendi açısından son derece elverişsiz tarihsel koşullarda özel bir katman olarak biçimlenişini— kapsıyordu. Rus entelijensiyasının tarihindeki trajik öğe buradadır.

Batıcılar ve Slavcılar

Bu trajik öğe, entelijensiyamızın ilk ideologu, Rusya'nın ilk özgün düşünürü P.Ya. Çaadayev'in görüşlerinde özellikle açıktır. Berdyayev'in sözleriyle, Çaadayev'in "felsefe mektupları", Rusya'da "bağımsız düşüncenin ilk uyanışının"[31] işaretiydi. Ve belki bütün gerçek tinsel tarihimizin başlangıcı olan o ses, daha o günlerden bir çaresizlik sesiydi. Çaadayev'in isyanı, diye yazıyordu Berdyayev, yalnızca kurulu düzeni hedef almakla kalmıyordu, "Rusya'nın tarihine karşı bir isyan"dı.[32] Çaadayev'e göre Rusya'nın geçmişi bir çeşit bitmek bilmeyen yerinde saymaydı:

> Hıristiyan dünyası, yüce Tanrı'sının onun için çizdiği yolda, kuşakları birbiri ardına dizerek heybetli adımlarla yürürken, biz, Hıristiyan diye adlandırılmamıza karşın, yerimize çakılı kaldık. Biz hiçbir şey yapmazken bütün dünya yeniden kurulmaktaydı: Tıpkı eskiden olduğu gibi, kütükten ve sazdan yapılmış kulübelerimizde kış uykusuna yatmışık.[33]

Berdyayev'e göre, "Çaadayev bir Batılılaşmacı olarak kararlılıkla ortaya çıkmıştı ve onun Batıcılığı yurtseverce bir ıstırap feryadıydı."[34] "Felsefe mektupları"nın yazarı o zamandan, Rusya'yı ne tam olarak kabul edebilen ne de reddedebilen iki dünyanın sınırında durmakta olduğunu güçlü biçimde hissediyordu. "Onun Rusya'yı, Rus tarihini reddedişi," diye yorumlar Berdyayev, "tipik bir Rus reddiydi."[35]

Rusya'da "Batıcı" düşüncenin gelişmesi ve aynı zamanda Rus aydınının

30. G. Pomerants, *Obşçestvo, elita i burokratsiya v razvivayuşçiksiya stranak Vostoka*, Kitap 2, Moskova 1974, s. 357.
31. Berdyayev, *The Origins...*, s. 24. 32. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 35.
33. P.Ya. Çaadayev, *Filosofskiye pis'ma*, Moskova 1913, s. 18-19 (*Philosophical Letters*, Knoxville 1969, s. 43).
34. Berdyayev, *The Origin...*, s. 25. 35. *A.g.e.*

tinsel tarihi, Çaadayev'le başlar. Belinski ile Gogol'ün, Çernişevski ile Dostoyevski'nin, Martov ile Lenin'in, Troçki ile Buharin'in, Lakşin ile Soljenitsin'in değişik yanıtlar verecekleri, bugün hâlâ ateşli tartışmalara yol açan soruları ilk soran oydu: Rusya'nın Avrupa'daki rolü neydi, nedir ve ne olacaktır? Rusya'nın Avrupalılaşması'na giden yol hangisidir? Batıcılar yalnızca Avrupa eğitimi almış insanlar değildi. Batı'ya duydukları ilgiyle Avrupa düşüncesinin tüm yeniliklerini çabucak kavramaya yöneliyorlardı; o kadar ki, Rus entelijensiyasının çok geri bir yarı-Asya ülkesinde en yeni ve ileri Batı fikirlerinin taşıyıcılığını yaptığı tartışma götürmezdi. Bu durum ise ancak onların trajik tecrit olmuşluğunu şiddetlendiriyordu.

Değişik düşünürler, halktan tecrit oluşlarını değişik biçimlerde değerlendirmişlerdir. Bir yanda, V. Polonski'nin belirttiği gibi, "savaş alanlarından tecrit olmuşluğu", entelijensiyaya, şöyle bir duygunun zeminini hazırlıyordu:

> [Entelijensiyanın] ulus için gelişmiş, ilerici misyonların biricik taşıyıcısı, ezilen insanların çıkarlarının savunucusu olduğu ve onların önderliğini yaptığı duygusu. Rus entelijensiyasının, kendi yazgısının kitlelerin öğretmeni ve kılavuzu olmak olduğu yolundaki ta derinden inancı, Rus edebiyatında parlak bir biçimde ifade ediliyordu.[36]

Bu fikre Herzen'le başlayarak birçok düşünürde rastlayabiliriz. Ama bunu özel bir durulukla anlatan, *Ne Yapmalı?* adlı kitabında proletaryanın devrimci bilincinin ancak entelijensiya tarafından geliştirilebileceğini ve sonra "onlara dışardan verilebileceğini"[37] yazan genç Lenin'di. Lenin o sırada "entelijensiyanın, bir bütün olarak toplumda sınıf çıkarlarının ve politik gruplaşmaların gelişmesini en bilinçli, en kararlı ve en doğru biçimde yansıtıp dile getirdiği için böyle nitelendiğini"[38] söylüyordu. Hatta Plehanov, Lenin'in gözünde "kitlelerin, Tanrı'nın kutsadığı entelijensiyanın eylemlerini üzerinde uyguladığı cansız hammaddeden başka bir şey olmadığını"[39] iddia ederek bu tür açıklamaları için Lenin'i suçlamıştı.

Öte yandan, entelijensiyanın tecrit olmuşluğunu ve halktan ayrı düşmüşlüğünü farketmenin, Slavcı tepkinin nedenlerinden birisi olması mümkündür. Rusya'da Slavcı düşüncenin Batıcı düşünceden epey sonra ortaya çıktığını anlamak çok önemlidir. Çağdaş bir düşünür olan A.Yanov, Slavcılığın, gerçekleşmemiş biçimde olsa bile, bir tür "kendinde ideoloji" olarak I. Petro zamanından beri varolduğunu ve onu ortaya atanların Petro'nun re-

36. "Zametki ob intelligentsi", *Krasnaya Nov*, no. 1, 1924, s. 199.
37. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 5, s. 375. 38. *A.g.e.*, c. 7, s. 45.
39. G.V. Plehanov, *Soçineniya*, Moskova ve Leningrad 1926, c. 13, s. 125.

formlarına isyan eden *Streltsi** olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu.[40] Bu görüş eleştiriler karşısında hiç ayakta duramaz. Ne gariptir ki, Slavcılar'la ilgili yazmış olan çok sayıda kişi, bu eğilimin Rusya'nın Avrupalılaşması'na bir tepki olmakla kalmayıp, aynı zamanda o sürecin bir ürünü olduğunu unutmaktadırlar. Slavcılar'ın bir çoğu Avrupa eğitimi almış ve —en önemlisi— ideolojileri Alman romantizmi ve Alman klasik felsefesinin açık etkisiyle biçimlenmiş insanlardı. "Slavcılar," diye yazıyordu Berdyayev, "halkların görevine ilişkin Hegelci fikri özümsemişlerdi ve Hegel'in Alman halkına uyguladığını, Rus halkına uyguluyorlardı. Hegel felsefesinin ilkelerini Rus tarihine uyguluyorlardı."[41] Romantizm çağında tüm Avrupa'yı sarsan ulusal kültürlerin canlanması dalgası, Rusya'ya ulaştığı zaman, Slavcı hareketi yarattı. Dahası, hem Batıcılar'ın hem Slavcılar'ın çıkış amaçları aynıydı: ilerleme ve halkın kurtuluşu. Slavcılık ilk çıktığı biçimiyle Petersburg hükümetine karşı bir tür liberal muhalefetti: Batı kültürüne karşı olmaktan ziyade Rusya'ya özgü olana *taraftardı*. İşte bu nedenle Rus Solu'nun tinsel önderi Herzen, "Rus özgünlüğü"nün savunucularına elini uzatmaya hazırdı. İlk Slavcılar, Berdyayev'in dediği gibi, "devlete karşıydılar. Hatta güçlü bir anarşik öğe vardı onlarda. Devleti kötü, hükümeti günah sayıyorlardı."[42] Ancak, Batıcı aydınların tecrit olmuşluğundan kendilerine sonuçlar çıkarıyorlardı. Ulusun köklerine, "kaynaklar"a, hakiki Rusya'ya, Petro öncesi geleneğe dönme çabası içindeydiler. Ek olarak, Batı hümanizmine gözlerini kapamış, gelecek beklentilerinden uzakta, yüzlerini geçmişe dönmüşlerdi. Berdyayev, "özgürlüğe aşık Slavcılar"ın, bir yanlış anlama sonucu, "Rusya tarihinin en kötü, en boğucu, özel bir Asyagil ve Tatar tipi dönemi" olan Moskova dönemini idealleştirdiklerini söylüyordu.[43]

Slavcılar'ın girdikleri yol, çıkmaz sokaktı. Kitlelere giden bir yol bulamadılar: Herşeyden önce *geleneksel* halk kültürünün temsilcileri değil, yalnızca "pişman Avrupacılar"dı. Aynı zamanda entelijensiyadan kopmuşlardı. Herzen, Slavcılığın "özgür bırakmayıp bağladığını, ileri götürmeyip geri ittiğini"[44] düşünüyordu. Bu nedenle, Batıcılık'la her zamankinden daha keskin bir uzlaşmazlık içine giren Rus milliyetçiliği, yetkililerce gitgide daha

* 16. yüzyılda oluşturulan Rus hassa ordusu. I.Petro'yu devirip Sofiya'yı tahta çıkarmak isteyince çar tarafından 1698'de dağıtıldı. (ç.n.)

40. Bkz. A. Yanov, "Zagadka slavyanofil'skoi kritiki", *Voprosi Literaturi*, no. 5, 1969, s. 91-116. Bu makale ve onun çevresindeki tartışmaya ilişkin daha fazla ayrıntı için bkz. Bölüm 5.

41. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 40.

42. Berdyayev, *The Origin...*, s. 29.

43. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 3.

44. Herzen, s. 234.

çok desteklenen ve Rus entelijensiyası üzerinde etkisi giderek azalan, antidemokratik, anti-hümanist bir ideoloji biçimini aldı. Bir bütün olarak entelijensiya, Slavcılığı tamamen reddetti. Er geç, Rusya'da uygarlık geliştikçe, kitlelerin kendisi Avrupalılaşıp entelektüelleştikçe, kitlelere yakınlaşma mutlaka sağlanacaktı. Ne var ki bu çok ağır işleyen bir süreçti ve o zaman diliminde aydınlar tecrit olma durumunda kalmıştı. Alman felsefesi, Britanya liberalizmi ve Fransız demokratizminin etkisi sayesinde, devrimci fikirler Rusya'da devrimci sınıf güçlerinden daha erken biçimlendi ve entelijensiya uzun süre ülkede demokrasi ilkesini taşıyan biricik kesim olarak kaldı. Rusya'nın rejimi, diye yazıyordu Gredeskul,

> herşeyden önce düşünceyi ve konuşmayı, yani entelijensiyanın tam da "özü"nü boğuyordu; entelijensiya halkın hakları uğruna ümitsiz bir mücadele sürdürmek zorundayken, halkın kendisi niçin yürütülmekte olduğunu hiç anlayamadığı o mücadelenin tamamen dışında kalıyordu.[45]

Devrimci Gelenek

Lenin'in "Rusya'daki İşçi Basını Tarihinden" başlıklı makalesindeki ünlü açıklamayı herkes bilir:

> Rusya'daki kurtuluş hareketi, Rus toplumundaki üç ana sınıfın hareket üstünde iz bırakmasına denk düşen üç ana evreden geçmiştir: (1) soyluluk dönemi, kabaca 1825-1861 arası; (2) *raznoçintsi*, yani burjuva-demokratik dönem, yaklaşık 1861-1895 arası; (3) proleter dönem, 1895'ten günümüze dek.[46]

Okul çocukları bu alıntıyı ezbere öğrenmek zorunda olsalar bile, bu açıklamaya yakından bir göz atmak gerekir. Lenin üç dönemi oldukça doğru gösteriyordu, ama o dönemlerle Rus toplumunun üç sınıfı arasında kurduğu bağa kuşkuyla bakılmalıdır. 1825-1895 arasındaki yıllarda soyluların ve burjuvazinin büyük bölümü, özgürlük hareketine pek yabancı —hatta düşman— idi. Dekambristler, akla gelebilecek her tür çıkarı ifade etmiş olabilirler, ama toprak beyleri sınıfının çıkarlarını *ifade etmiyorlardı*. Narodnikler, sosyalist oldukları için, burjuvaziden, hatta onun demokratik kanadından bile bir hayli uzaktaydılar.

Ancak özgürlük hareketinin gelişmesindeki dönemleri Rus edebiyatının dönemleriyle karşılaştırırsak, o zaman birkaç düzeltmeyle —Lenin'in kesin tarihlerinin fazla ciddiye alınmaması gerekir— çarpıcı bir çakışma gözlemleriz. İlk dönem Puşkin, Lermontov, Belinski ve Gogol dönemidir. İkincisi,

45. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 21. 46. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 20, s. 245.

Turgenyev, Çernişevski ve Dostoyevski dönemi. Şimdilik alışıldığı üzre "Lenin ve Çehov çağı" deyişiyle tarif edeceğimiz üçüncü döneme ise daha sonra geleceğiz.

Demek ki, bu ünlü alıntıda Rus entelijensiyasının ve Rus kültürünün gelişimindeki üç dönemi sıralanmış olarak görüyoruz. Kuşkusuz entelijensiyanın toplumsal bileşimi bu zaman boyunca değişim geçiriyordu. İlk dönemin entelijensiyası ağırlıkla soylu kökenliydi; ikinci döneminki ise küçük-burjuva. Sonuç olarak entelijensiyanın fikirleri ve bunun yanında toplumun öteki sınıflarıyla ilişkisi değişiyordu. Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın ta sonuna dek, Rusya'da devrimci ilkelerin taşıyıcısının belirli bir sınıf değil —zayıf Rus burjuvazisi hiç değil— entelijensiya olduğundan kuşku duyulamaz. Varlığının tüm koşulları tarafından despotizme karşı mücadele vermeye zorlanan o entelijensiyaydı: Kendisi olmaktan çıkmaksızın Rusya'nın egemenleriyle uyuşması sözkonusu değildi. Entelijensiyanın idealleri değişse bile, yönetime karşı kavgası sürdü.

Elbette politik ilkelerdeki değişim yalnızca yeni, ağırlıkla küçük-burjuva genç insanların, *raznoçintsi*'nin, ortaya çıkışıyla değil, geçmiş deneyimler ve Batı'dan gelen en yeni fikirler üstüne yoğun düşünme yoluyla da gerçekleşti. Değişmeden kalan şey muhalefet geleneği, toplumsal eleştiri, radikal-demokratik çabaydı. Aydınlar ile "alt sınıflar" arasındaki uçurum varlığını sürdürse bile, bunun aşılacağını ummak için yeterli neden vardı. Robert C. Tucker, "Rus tipi" aydınlar hakkında, "köken olarak toplumun modernleşmiş azınlığından olmalarına karşın, ezilen çoğunlukla özdeşleşirler," diye yazar. "Ve sayısal temelde azınlığın azınlığından başka bir şey olmamasına karşın entelijensiya, Rusya'da olduğu gibi, halk kitleleri arasında potansiyel bakımdan çok geniş bir devrimci tabana sahiptir."[47]

Entelijensiya sayısal bakımdan çoğaldı ve saflarına emekçi sınıflardan kişiler katıldı. Bazı ara "yarı-aydın" katmanlar belirmeye başladı. Eğitim, her zamanki gibi modernleşmenin gerisinde kalmasına karşın, gene de sürece eşlik etti. Bu süreci hızlandırmaya yönelik sabırsız istekler de Narodnikler'in "halka gitme" propagandasına ve hatta son çözümlemede, örgütleyicileri tarafından kitlelerin politik aydınlanmasını ilerletmek üzere tasarlanmış terörist hareketlere yol açtı. Devrimci sosyalist partiler kuruldu — "Toprak ve Özgürlük", daha sonra "Halkın İradesi" ve "Kara Bölüşüm". Psikolojik bir Rus aydın tipi doğdu; bu tip Sovyet rejimi döneminde bile pek çok muhalif için model olarak kalmıştır. Plehanov üstüne *samizdat* denemesinde Lenin-

47. Robert C. Tucker, *The Marxian Revolutionary Idea*, 1970, s. 120-121.

gradlı sosyalist M. Bodhovski, "Rusya'da eğitim görmüş tüm insanların yazgısı," diye yazar,

belirli bir anlamda, politik açıdan en aktif grubun yazgısı tarafından belirlenmişti. Günümüzde de ülkemizin gelişiminin önündeki olasılıkları doğru olarak kestirebilmemiz için onun tuttuğu yolu, tırmanış yüksekliği ile düşüş derinliğini anlamak son derece önemlidir.[48]

Köylülüğü bağlarından kurtaran 1861 Reformu'nun hazırlanması ve gerçekleşmesi —özellikle hükümet geleneksel destekçilerinin muhalefetinden korkarak liberalizmle flört etmeye başladığı için— Rusya'da kamuoyunun oluşmasına yardım etmiştir. Bununla birlikte, yetkililerin yarım yamalak önlemlerin ötesine geçmeyeceği açıklığa kavuştuğu zaman, son zamanlarda yöneticilerin vaadleriyle harekete geçmiş olan reform niyetli entelijensiya ile yöneticilerin izledikleri fiili politika arasında uzlaşmazlık başgöstermiştir. Bu kavga, görmüş olduğumuz gibi, Rus tarihi açısından günümüze dek uzanan tipik bir durumdur. Paradoksal olarak, reformcu bir hükümet, karşısında daima tutucu bir hükümete olandan daha güçlü bir sol muhalefet bulur. Çünkü, onun talihsizliği, uyguladığı reformlarla, toplumda gerçekleşemez ümitler uyandırmasıdır. Ülkemizde, genel bir biçimde, beş yüz yıl sonra değil "burada ve şimdi" ("Kruşçev çağı"na bakarken de benzer bir durumla karşılaşacağız) bir şeyler değişebileceği inancı doğmuştu. Hükümet, toplumsal hoşnutsuzlukla başa çıkmaya ve resmi politikanın yeni canlandırdığı ümitlere son vermeye kalkışınca, baskı önlemlerine başvurdu. Bu da yeraltı basını ile gizli örgütlerin gelişmesine yol açtı. Mücadelenin mantığı entelijensiyayı gitgide sola kaydırıyordu. Avrupacılık başta liberal, sonra demokratik, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren de sosyalist bir ruhla anlaşıldı. Daha sonra, 1910'da, Tugan-Baranovski, "Rus entelijensiyasının sosyalizme sempati duyması, en temel ayırdedici özelliklerinden birisini oluşturur"[49] diye yazıyordu. Üstelik,

bir Rus aydını toplumsal sorunlarla ilgiliyse, genelde az çok sosyalizme eğilim gösterir, kimi zaman da fanatikçe bağlanır ona. Bunu görmek o denli kolaydır ki pek kanıt bile gerektirmez.[50]

Pipes bu temelde, genel olarak, "şu ya da bu biçimiyle" sosyalizmin olumlanmasının tüm Rus aydınlarının zorunlu özelliği olduğunu düşünüyordu.[51] Bence, on dokuzuncu yüzyıl Rus entelijensiyası için sosyalizmin, Batıcı

48. M. Bodhovski, "Bataklığın İçinden"[Çerez top'] *Samizdatovski sbornik*, Leningrad, tarihsiz, s. 23.

49. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 235. 50. *A.g.e.*

51. Der. R. Pipes, *The Russian Intelligentsia*, New York 1961, s. 48.

eğilimin hümanist ideallerinin vücut bulması anlamına geldiğini söylemek daha uygun olur.

Marksistler, yetersiz kalan "Avrupalı" görüşlerinden (özellikle Rusya'da sosyalizme giden yolun en yeni sanayide değil, köy komünlerinde yattığı fikirlerinden) ötürü Narodnikler'i —ilk Rus sosyalistlerini— sonraları kötüleyeceklerdi. Daha da sonraları, Marksistler arasındaki Menşevikler, (geri Rusya'da sosyalist devrim olabileceği fikirleri, pratikte işçilerin kendiliğinden hareketinden çok entelektüellerin merkezi örgütlenmelerini tercih edişleri, komplocu yöntemleri vb. ile) Narodnizm'e geri döndükleri için Bolşevikler'e saldıracaklardı.[52] İki durumda da böylesi eleştiriler muhtemelen haklıydı, ama biraz abartılıydı. Sözgelimi Bolşevikler Rusya'da sosyalizme gidişin yolunu Narodnikler'den farklı görüyorlardı; Troçki ile Lenin'in açıklamalarına göre, Troçki ile Parvus'un Avrupa "sürekli" devrimi[53] diye niteledikleri yolda ilerleniyordu. Öte yandan Narodnikler'in görüşleri günümüzün resmi tarih kitaplarında gösterilenden daha karmaşıktı. *Kapitalist olmayan gelişme sorununu ilk formüle etmiş olma* onuru onlarındı. Ayrıca, yalnızca onlar bu gelişme yolunu demokrasiye ve politik özgürlüklere bağladıkları için yaklaşımları daha verimli sayılabilir. Sanırım Marx'ın, Rus Marksistleri'nden farklı olarak, Rus Narodnikleri'nin kuramsal görüşlerini ciddiye almasının, bu görüşleri ilginç bir hipotez olarak görüp ne onaylamayı ne de "anında" reddetmeyi kabul etmesinin nedeni de budur.

Sonradan Narodnizm'den Marksizm'e geçiş pek çok aydın açısından çok sancılı gerçekleşmesine karşın, bu, Rus Batıcılığının evriminin kusursuz bir mantıksal ve doğal devamıydı. İki sosyalist kuramın da ortak özelliği, Lenin'in gözlemlediği gibi, "demokrasiyi kitlelere başvurarak savunmaları"[54] idi. Bununla beraber Marksizm, Batıcılığın daha tutarlı bir çeşidiydi. "İlk Rus Marksistleri," diye belirtir Berdyayev, "Narodnikler'e göre daha Avrupalı, daha Batılı insanlardı."[55]

Marksizm'in başarısı, bu daha tamamlanmış kuramın, Narodnizm'in çözmeye çalıştığı sorunlara yanıtlar getirmesine bağlıydı. Marksizm, burjuva demokrasisini sosyalizme doğru zorunlu bir geçiş aşaması —öteki ülkelerdeki gibi Rusya'da da bütün bir tarihsel çağı kapsayabilecek bir evre— olarak

52. Bu tür görüşler, Menşevik kamptan geldiği kadar başka çevrelerden de dile getirilmişti. Bkz. Berdyayev, *The Origin*...

53. Bu terim Marx'tan ödünç alınmış, ancak oldukça farklı bir anlamda kullanılmıştı. Lenin, terimi kullanmamasına karşın, benzer fikirler dile getiriyordu. Bkz. *Severnaya Kommuna*'daki konuşmalarının orijinal yayımı, no. 58 (14 Mart 1919) ve Moskova İşçi, Köylü ve Kızıl Ordu Temsilcileri Sovyeti'nin stenoyla tutulmuş raporları, 15. Bülten.

54. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 16, s. 128. 55. Berdyayev, *The Origin*..., s. 127.

tanıdığı sürece liberalizme doğru adım atıyordu.[56] Aynı zamanda, Marksizm, Rusya'da tam da Narodnizm'in olmaya çalıştığı şey, yani modernleşme ideolojisi durumuna gelmişti.[57] Gerek o zaman gerekse sonraları çok sayıda insan, Marksizm'in Narodnizm karşısındaki zaferini, Batıcılığın entelijensiyanın düşüncesindeki Slavcı fikir artıkları karşısındaki kesin zaferi saydılar. Troçki çeyrek yüzyıl sonra, "Rus entelijensiyasının, geriliğin küstahlığını ifade eden yerli devrimci önyargılarını aşması zorunluydu,"[58] diye yazıyordu.

Marksizm aracılığıyla Rus toplumsal düşüncesi, Marksizm'den bir hayli uzak çok sayıda kişinin zamanında farkına vardıkları gibi, bütün Avrupa'da egemen olan toplumsal düşünce akımına katılmıştı. Lenin şöyle yazıyordu:

> Rusya'da Sosyal Demokrat kuramsal öğreti, işçi sınıfı hareketinin kendiliğinden gelişiminden tümüyle bağımsız olarak, devrimci-sosyalist entelijensiya içindeki düşünce gelişiminin doğal ve kaçınılmaz ürünü olarak ortaya çıktı.[59]

Demek ki Marksizm'in Narodnizm karşısındaki zaferi, öncelikle, Batıcı ideolojinin evriminde yeni bir aşamanın başlangıcını temsil ediyordu.

Yüzyılın dönemecinde ülkedeki durumun değişmesi de önemliydi. Yarı gönüllü 1861 Reformu bile sanayileşme ve modernleşmeye büyük itki sağlamıştı. Bunun sonuçları özellikle 1890'lı yıllarda hissedilmeye başlandı. Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde, Rus İmparatorluğu'nda yaşayanların yaklaşık üçte biri okur yazardı. Militan bir işçi sınıfı hızla artmaktaydı: Yaşam koşullarının ağırlığı entelijensiyada merhamet uyandırmakla kalmıyor, son zamanlara dek paylarına kolaylıkla rıza gösteren proleterleri de öfkelendi-

56. Daha 1919'da, RKP (B)'nin 8. Kongresi'nde bile Lenin, Ekim Devrimi'ni burjuva devrimi olarak nitelemekteydi. 1905-1907, ama özellikle 1917-1922 yıllarında, Lenin ve Bolşevikler, Rusya için kaçınılmaz burjuva gelişim fikrini yeniden ele alarak, Rusya'da proleter devrimin nesnel bakımdan burjuva-demokratik devrimin çeşitli görevlerini yerine getirdiğini, ama bunu elbette burjuva-demokratik bir tarzda değil, başka araçlarla yaptığını olumladılar. Tarihsel sürecin bu yorumu Bolşevik politikanın kimi önemli yanlarını açıklar. Bkz. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 33, s. 465, 470 vb.

57. Benzer süreçler, bugün "Marksizm"in yerel biçimlerinin devrimci popülizmi bir kenara itmiş olduğu pek çok gelişen ülkede de gözlemlenebilir. Rusya'da Marksist fikirler hazır toprağa düşmüştü. "Rus düşüncesi, her zaman, varolan fiili durumun dönüştürülmesiyle ilgili olacaktır," diye yazar Berdyayev. "Varolan durumun tanınması, onun değişmesiyle el ele gidecektir" *(The Russian Idea, s.* 29). Toplumsal düşüncenin görevlerine ilişkin bu kavrayış, Marksizm'in en önemli ilkesine uygun düşer: "Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde *yorumlamakla* yetindiler, oysa önemli olan onu *değiştirmektir*" (Marx ve Engels, *Soçineniya*, c. 3, s. 4: Feuerbach üzerine 11. Tez) (*Toplu Yapıtlar*, İngilizce basım, c. 5, s. 8).

58. *Pod znamenem marksizma*, 1922, no. 5-6, s. 5 (Troçki, *Portraits Political and Personal*, New York 1977, s. 36).

59. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 5, s. 375-6.

riyordu. Entelijensiya kitlesel boyutlarda büyüdü; sözgelimi kırda artık toprak beyleri ile köylüler dışında, "üçüncü unsur" diye nitelenen insanlar — doktorlar, öğretmenler vb.— bulunmaya başladı. En önemlisi, entelijensiya artık geniş bir kesime hitap ediyordu: Kentlerde Avrupalılaşmış demokratik seçkinler ile kitleler arasında aracı işlevi görebilecek, eğitimli katmanlar belirmişti. "Bundan böyle dikkate alınmazlık edilemeyecek bir yarı-aydınlar çevresi ortaya çıkmış ve günümüzde de özellikle genişlemiştir," diye yazıyordu Ovsyaniko-Kulikovski.[60] Durum değişmişti.

Lenin'in biraz önce ele aldığımız makalesinde aşağıdaki verilere rastlıyoruz: 1827-1846 arası yıllarda politik mahkûmların yüzde 76'sı soylu sınıfından entelektüellerdi. İkinci dönemde "entelektüeller demokratik harekete katılanların ezici çoğunluğunu (yüzde 73.2) oluşturuyordu."[61] Görebildiğimiz kadarıyla, oran hemen hemen aynı kalmıştır. Ne var ki, daha sonraları, 1901-1903 döneminde, işçiler mahkûmların yüzde 46.1'ini, aydınlar ise yüzde 36.7'sini oluşturmaya başlamışlardı bile — 1905-1908'e gelindiğinde yüzde 28.4'ü aşmıyordu aydınlar. Tüm entelijensiyanın nüfusun ancak yüzde 2.2'sini oluşturduğu düşünüldüğünde bu oran hâlâ çok yüksektir[62]: Bu demektir ki entelijensiyanın politik etkinliği toplumsal kitlesini 12 katdan fazla "aşıyordu", oysa, gene az olan sayısına göre daha faal olan işçi sınıfı için bu oran 4 kattı. Ama işçi sınıfı daha o günlerden belirleyici rol oynamaya başlamıştı.

Böylece, Rus Devrimi'nin arifesinde, özgürlük hareketinin öncüsü proletarya olmuştu. Entelijensiya, demokrasi sempatisiyle otokrasi karşısındaki eleştirel tutumunu korumasına karşın, en ön sıradaki yerini bırakıyordu. "Devrim," diye yazıyordu Troçki, "artık entelektüel çevrelerde kalan ayrıcalıklı bir amatör uğraş değildi. Tutuklanan işçi sayısı artıyordu. Aşırı kalabalığa karşın hapishanelerde soluk almak daha kolaydı."[63] Devrimci aydınlar, işçilerin temsilcisi gibi hareket etmeye başlamıştı; onlar adına konuşmakla yetinmiyorlardı, işçi sınıfı içinde ve bilincinde gerçekten güçlüydüler. Fikirlerini kitleler paylaşıyordu artık. Aynı sıralarda, entelijensiyanın başka bir kesimi, devrimci hareketten önemli ölçüde çekilip depolitize oluyordu. Bu kesim politikaya ya da devrime yabancılaşmamasına karşın, bu konuları artık temel saymıyordu. Bu yüzden dönemin en ayırdedici kişilikleri Lenin ile Çe-

60. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 194. 61. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 20, s. 247.

62. Bkz. *Vsemirno-istoriçeskve znaçeniye Velikoy Oktyabr'skoy sotsialistiçeskoy revolyutsi*, Moskova 1957, s. 65.

63. Troçki, *Moya Jizn*, Kısım 1, Berlin 1930, s. 147 (*My Life*, Universal Library, New York 1960, s. 123.

hov'dur. Toplumsal önder ile yazar, artık tek bir kişide birleşmiyordu.

Yine de, yirminci yüzyıldaki devrimlerimizde entelijensiyanın oynadığı rol küçük değildir. "Lenin, Troçki ve diğer aydınlar," diye yazar Brym, "Rus Devrimi'yle ilgili anlatımlarda büyük yer kaplar; entelijensiyanın bulaştığı politik entrika ve ideolojik çatışma ağına daldıkça, işçi ve köylülerin genellikle sahneden çekildiğini görürüz."[64] Sosyal Demokratlar kuşkusuz işçi sınıfının desteğine güveniyorlardı; o destek olmasa hiçbir şey başaramazlardı. Ama, diye yazıyordu Pokrovski, "bir işçi partisi fikri doğup o parti kurulduğu zaman bile, baş rol yine devrimci entelijensiyanındı."[65] Yirminci yüzyıl başladığında "entelijensiya kitleleri buldu", ama kitleler bağımsız bir politik güç olarak hareket etmeye yeni yeni başlıyorlardı:[66]

1905 öncesi, Lenin Yoldaş'ın komitelerin bileşiminde iki entelektüel ile sekiz işçinin yer alması talebine karşın komitelerin hâlâ sekiz entelektüel ile iki işçiden oluştuğu gerçeği, reddedilemeyecek bir noktadır. Lenin Yoldaş oranların tersine çevrilmesi çağrısını yapmakta bin kez haklıydı, yalnız bu ters çevirme bir varsayımdı, onun istediği şeydi; gerçekliğe bakarsak, Akselrod'un o dönemde partimizi kız-erkek öğrenciler partisi diye nitelemesinin temeli yok değildi.[67]

Tüm bu öğrencilerin işçiler içinde destek bulabilmesi yine de önemliydi. Sosyal Demokrat Parti'nin (ya da daha kesin olarak, Sosyal Demokrat Partiler; çünkü Rus Sosyal Demokratları tam da birleşik bir örgüt kurmaya çalıştıkları dönemde Menşevikler ve Bolşevikler olarak bölünmüşlerdi) dışında kalan aydınların ezici çoğunluğuna gelince, onlar öteki Sol partilere destek veriyorlardı. Bir grup, Anayasal Demokrat Parti'nin ("Kadetler") sol kanadını oluştururken, entelijensiyanın geniş bir kesimi Sosyalist Devrimciler'i izliyordu. Temelde "sol-merkez" olan Kadet partisi üyeleri içinde bile, sosyalizmi destekleyen pek çok kişinin (bu insanlar, Milyukov'un sözleriyle, sanayinin toplumsallaşması ile toprağın ulusallaştırılmasını "pratik politikanın sınırlarının ötesinde" görürlerken, yine de ilke olarak bu fikirleri reddetmiyorlardı) bulunması, bu dönemin başka bir özelliğiydi. Sosyalistler hakkında Milyukov şöyle diyordu: "Onlar gibi biz de Rus politik yelpazesinin sol kanadında yer alıyoruz."[68] Yani Rusya'da entelektüel liberalizm, alışılmış burjuva liberalizminden tümüyle ayrılıyordu. Batılı yazarlar da kabul eder bunu. Tompkins şunları yazar:

Sanki tam anlamını biliyormuşuz gibi "liberal" terimini yerli yersiz kullanma

64. Brym, s. 1.
65. Pokrovski, *Öçerki...*, s. 103.
66. *A.g.e.*
67. *A.g.e.*, s. 107-108.
68. Pokrovski, *Brief History of Russia*, c. 2 (1933), s. 245.

eğilimindeyiz. Orta sınıf "liberalizm" üstünde tekel kurmuş gibi, bu terim kimi zaman burjuvaziyle birlikte anılır. Oysa liberalizm, yer yer radikalizmle, hatta sosyalizmle eş tutulabilir.[69]

Rus Çarlığı'yla döğüşen Sol Kadet entelijensiya için geçerli olan da böyle bir durumdu.

Vehi ve Entelijensiyanın Krizi

1904 ve 1905 yılları herhalde Rus entelijensiyasının altın çağıydı; tüm beklentilerinin karşılanıyor, kuşaklar boyu uğruna döğüştüğü herşeyin gerçekleşiyor gibi göründüğü bir zamandı. Öte yandan entelijensiya, devrimde bağımsız hareket edemeyeceğini görmüştü. "O sırada bile karışık bir fikir olan, entelijensiyanın politik grevi düşüncesi ortaya çıkmıştı — sonuçta, tek etkili silah proletaryanın kullandığıydı," diye anımsar Pokrovski. "Ama işçi sınıfı, nasıl kullanılacağını örnekleyene kadar bu fikir uygulamaya sokulmadı."[70]

Monarşiyi yıkmayı, hatta onu akla uygun bir anayasayı benimsemeye zorlamayı bile başaramayan (çünkü, halka kimi politik haklar "tanıyan" 17 Ekim 1905 Manifestosu bile yürürlüğe konmamıştı) 1905 Devrimi'nin sonuçları, doğru bir yol izleyip izlemediklerini kendilerine soran çok sayıda Rus aydını arasında yılgınlık ve gerçek bir "tinsel kriz"le sonuçlandı.[71] Sol kanat Radikaller arasında da bir kriz yarattı bu: Amerikalı bir tarihçinin deyişini kullanırsak, bir "kimlik krizi".[72]

Vehi [Yol İşaretleri] sempozyumu*, öncelikle bu krizin ifadesiydi. *Vehi*, içlerinde Marksizm'i Rusya'da yaymakta çok gayret sarfetmiş insanlar —P. Struve, N. Berdyayev, S. Bulgakov ve ötekiler— da bulunan eski sol kanat Kadetler'den oluşan bir grup tarafından hazırlanmıştı. *Vehi*'nin yayımlanışı Rus entelijensiyasının ve Rus toplumsal düşüncesinin tarihinde çok önemli bir olaydı. Özünde, entelijensiyanın bilincini "revize etmeye" ve devrimden koparıp sağa çevirmeye yönelik tek ciddi girişimdi. Bu girişimin beklenme-

* Burada sempozyum, dilimizde daha az yaygın olan, "birçok yazar tarafından ele alınan bir konuyla ilgili yayın" anlamında kullanılmaktadır. (ç.n.)

69. s. A. Tompkins, *The Russian Intelligentsia, Makers of the Revolutionary State*, Norman 1957, s. 175.

70. Pokrovski, *Russkaya İstoriya*, s. 126-7 (Bir kısmı *Brief History of Russia*, c. 2, s. 130'da verilmiştir).

71. Rus aydınlarının 1905 sonrasındaki ruh hali, Boris Savinkov'un, o dönemle ilgili çok ilginç bir psikolojik belge olan *To, çego ne bilo* ["Asla Gerçekleşmemiş Olan"] adlı kitabında nefis bir biçimde betimlenmiştir.

72. Martin Malia, "What is the Intelligentsia?", Tompkins, s. 17'de.

dik ve olağan dışı niteliği, toplumun dikkatini *Vehi* üstünde toplayıp onu ciddi bir politik tartışma odağı haline getirdi. Gerek o zaman, gerekse ondan beri *Vehi*'yle ilgili epey yazı yazılmıştır ve *Vehi* sorunu, Soljenitsin benzeri çok sayıda insanın gözünde bugüne dek güncel kalmıştır. Ancak, onu anlamak için, Berdyayev'in sonradan yaptığı gibi, o yılların olaylarını çözümlemek ve Rus idealizminin tarihine bir göz atmak gerekir.

Lenin, Rus Hıristiyan entelijensiyası sorununu karmakarışık etmişti. Kendisine her yönüyle gerici görünen Rus dinsel düşüncesinin somut sorunlarını araştırmakta oldukça isteksiz davranan Lenin, politikada ılımlı konumlar benimseyen entelektüellerin hepsini "monarşiyi bile tahrip etmeyen" "hainler", "gericiler", "karşı devrimciler", "alçaklar", "laf ebeleri" ve "ölü yıkayıcıları" olarak görüyordu.[73] Lenin'in sonraki Sovyet-Stalinist yorumcuları, bu yüzyılın ilk yıllarındaki tüm Hıristiyan entelektüellerin otokrasiye dolaysız değilse bile dolaylı destek verdiklerini ilan ederek (Soljenitsin hayranlarının da genelde aynı görüşü savunması ilginçtir) Lenin'in hatasını ağırlaştırmışlardı. Oysa gerçekte işler çok daha karmaşıktı. Ondokuzuncu yüzyılın Rus entelijensiyası çok büyük ölçüde *Ortodoks Kilisesi'ne karşıydı* (ve son zamanlara dek öyle kalmıştır); yine de bu, Slavcı entelijensiyanın bazı çevrelerini, resmi Rusya'nın bürokratik "Petersburg" Ortodoksluğu'na karşı, "hakiki" Ortodoksluk adına savaşa girişmekten alıkoymadı. Bu girişimler başarısızlığa uğradı.

Yüzyıl dönümünde Rusya'da görülen dinsel canlanma, tüm Avrupa'da pozitivizme karşı doğan bir tepkinin parçasıydı. Bu tepki de çeşitli felsefi idealizm biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Dahası "ölü pozitivizm", D. Merejkovski'nin belirttiği gibi, "otokratik konformizm"in silahlarından biri sayılıyordu.[74] Bu durum karşısında Rus filozoflarının dinsel fikirleri "gerici" olmamakla kalmıyordu, aynı zamanda en üst düzeyde üretkendi. Pozitivist şemalara yönelttikleri saldırılar pek çok bakımdan bizim çağdaşımız olan Batı Marksistleri'nin anti-pozitivist bildirilerine benziyordu. Elbette İkinci Enternasyonal partilerinde yaygınca rastlanan Marksizm'in pozitivist temelde ele alınışı, eleştirilere hedef olmaktan kurtulamazdı; o eleştiriler karşısında dayanmayı genelde başaramadığını da kabul etmek gerekir. Aynı zamanda çok sayıda "mistik ve Tanrı-arayan" kişinin politik görüşleri de, ilk başlarda, hiç de Lenin'in tanımladığı doğrultuda "sağcı" ve "gerici" değildi. O yıllardaki kültürel ve dinsel canlanmayı anımsayan Berdyayev sonraları

73. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 33, s. 52d.

74. Bkz. D. Merejkovski, "The Boor Who is Coming", *Poln. sobr. soç*, Moskova 1914, c. 14, s. 37.

şunları yazıyordu: "Bu yüzyıl başındaki kültürel rönesansın gerici bir yanı yoktu; hatta etkin kişilerinin çoğu devrime ve sosyalizme çok kesin bir sempati duyuyordu."[75]

İlk ve belki en önemli Rus dinsel filozofu, modern zamanlarda ilahi ruhun inananlardan çok inanmayanların yanında durduğunu ileri süren V. Solovyev'di. Solovyev tabii ki hiçbir zaman Rus otokrasisinin destekçiliğini yapmadı; onun fikirleri, resmi Ortodoks devletin politik muhaliflerinin Hıristiyanlık açısından haklı çıkarılması diye nitelenebilir. Solovyev'in sosyalistlere karşı tutumu çok çelişkiliydi, ama hem onları mahkûm etmeyi (modern kapitalizme saldırmakta haklıydılar), hem de onlara katılmayı (kendi açısından kabul edilemeyecek pozitif bir program öne sürüyorlardı) olanaksız görüyordu.[76] Buradan kolaylıkla, Solcular'ın politik fikirleri doğru olsun olmasın, Solovyev'in felsefesinin eski düzeni hedef alan yıkıcı etkinliği meşru kabul ettiği sonucuna varılabilir kolaylıkla. Onun mantığına göre Narodovoltsi, Marksistler ve bütün ateist sosyalistler, ilahi ruhun taşıyıcılarıydı. Buna bağlı olarak Sosyalist-Devrimciler'in terörist hareketleri bile ahlâki açıdan haklı görülebilirdi. Gerçi Solovyev o sonucu çıkarmıyordu, ama Merejkovski onun adına yapıyordu bunu. Günümüz Sovyet "yeni sağ" düşünürlerinden M. Agurski (muhtemelen bu eğilimde en derinleşmiş olan kuramcıdır), "Merejkovski ve Zinayda Hippius'un kendi vaftiz evlatları olduğunu farketmeden Bolşevizm'i reddettiklerini" iğneleyici tarzda belirttiğinde oldukça haklıydı.

Merejkovski'ye göre, devrim toplumsal-politik düzlemden "dinsel derinliklere" inmek zorundaydı, "bununla birlikte, tıpkı üçüncü boyutun ikinci boyutu kapsaması gibi toplumsal-politik düzlemi de kapsayacaktı."[78] Politik kurtuluş tinsel ve dinsel yenilenmeyle birleştirilmelidir: Bu inanç Merejkovski'nin politik sempati ve antipatilerini belirliyor, Hıristiyan rönesansına tümden yabancı olan Bolşevik devrimiyle olan anlaşmazlığını açıklıyordu. Ancak, Bolşevik ideoloji kendine özgü bir ateizmi olan, daha doğrusu Tanrı-karşıtı bir dindarlık değil miydi? "Şimdiye dek," diye yazıyordu Merejkovski, "devrim, Rus aydınlarının dini olmuştur. Buradan devrim haline gelen dine geçmek için büyük bir adıma gerek yoktur."[79] Belki buna benzer bir

75. Berdyayev, *The Origin...*, s. 131.

76. Bkz. Vl. Solovyev, *Sobr. soç.*, c. 8, s. 368 ve ayrıca 362 (*The Justification of the Good*, 1918, s. 327-33).

77. M. Agurski, *İdeologiya natsional-bol'şevizma*, Paris 1980, s. 36.

78. Merejkovski, "The Revolution and Religion", *Poln. sobr. soç.*, c. 13, s. 96.

79. Merejkovski, "Once more on 'Great Russia'", *Poln. sobr. soç.*, c. 16, s. 59.

şey gerçekleşti, ama pratikte de tek *devrimci* dindarlığın ateist biçim olduğu kanıtlandı.[80] Peki kehanetlerinde yanılmış mıydı Merejkovski? Belki bu örnekte de "kendi vaftiz evladını tanıyamamıştı".

Buna benzer ifadeleri "gerici" olarak tanımlamaya çalışan resmi Sovyet toplumsal düşünce tarihçilerinin içine düştükleri güçlükleri anlayabiliriz. En son olarak, örneğin, *Mysl* yayınevi tarafından yayımlanan Rus dinsel felsefesi üstüne kitabında V.A. Kuvakin[81], şunları yazma zorunluluğu duymuştur: "Doğduğu dönemde 'yeni dinsel bilinç' yalnızca V. Rozanov'un kişiliğinde gerici bir kamp oluşturuyordu."[82] Kuşkusuz Kuvakin'in dilinin özgül niteliği, tek bir adamdan oluşan bütün bir "kamp"tan söz etmesine olanak tanır. Ne var ki bu durumda bile bir kayıt düşülmeden geçilemeyeceği açığa çıkar, çünkü Rozanov, "modern dinsel programının kimi noktalarında Merejkovski'ye yakındı."[83] Gerçekten de Rozanov'un dinsel ütopyacılığı büyük ölçüde dar politika aleminin dışında idi. Ancak yaşamdan bu kadar uzak olmasaydı tutucu, hatta gerici diye nitelenebilirdi Rozanov. Onun rüyası, belirli politik fikirleri zafere ulaştırmak değil, tam anlamıyla "politik yangını söndürmek"ti.[84] Yakın ilgileri tümüyle başka yönde, dinsel reform alanındaydı. Dahası, resmi Kilise'ye (hatta Hıristiyanlığın kendisine) yönelik eleştirisi, Rus entelijensiyası içinde epey büyük bir izleyici kitlesi toplayacak ölçüde radikaldi.

Yirminci yüzyılın başından önce, idealist felsefe entelektüel çevrelerde fazla popüler değildi. Berdyayev, *Vehi*'de, "Rus entelijensiyasının Solovyev'i ne okuduğunu ne de tanıdığını, onda kendisini farketmeyi başaramadığını"[85] ka-

80. Berdyayev, "Bolşevizm, esas olarak Marksizm'in determinist, evrimci bilimsel yanını değil, devrimci iradenin uyandırılmasına alan sağlayan, kurtarıcı, mit yaratan dinsel yanını benimsemiş ve bilinçli proletarya fikrinden [*aynen böyle*] esinlenen, örgütlü bir azınlığın denetimindeki proletaryanın devrimci mücadelesine, en önemli yeri vermişti," diye yazıyordu (*The Origin...*, s. 125). Bu tanım Lenin, Sverdlov, Troçki ve Buharin gibi akılcı düşünen kişiler için geçerli olamazken, Parti çizgisini yürürlüğe koyan tabandaki Bolşevikler açısından her yönüyle geçerlidir. Buharin örneğinde bile, Marksist determinizm dinsel yazgıcılıkla belirgin bir benzerlik taşır; Buharin'in kendisi de bunu hissederek kendi fikirlerini bu tür olası suçlamalara karşı savunmaya çalışmış, ancak pek başarıya ulaşamamıştı (bkz. N.İ. Buharin, *Historical Materialism*, 1926, s. 51).

81. Valeri Aleksandroviç Kuvakin: Sovyet özgür sendikalarının önderi Vsevolod Kuvakin'le karıştırılmasın!

82. V.A. Kuvakin, *Religioznaya filosofiya v Rossi: Naçalo XX veka*, Moskova 1980, s. 46.

83. *A.g.e.*, s. 47.

84. V. Rozanov, *Opavşe list'ya, Korob Vtoroy* ["Dökülmüş Yapraklar. Yığın İki"], St. Petersburg 1915, s. 29 (*Vasili Rozanov: İzbrannoye*, Münih 1970, s. 230, basımından kontrol edilmiştir).

85. *Vehi*, Moskova 1909, s. 17 (*Landmarks*, der. B. Shragin ve A. Todd, New York 1977, s. 17).

bul ediyordu. 1901'de din ve felsefe konusunda tartışma toplantıları düzenleyerek ilk kez din ile entelijensiyayı uzlaştırma girişiminde bulunanlar, Rozanov ile Merejkovski idi. Ancak, böyle bir uzlaşmanın amacı, o sıradaki biçimiyle entelijensiyaya çekici görünmesi söz konusu olmayan Ortodoks Kilisesi'nin modernleşmesini sağlamaktı. Resmi Kilise'nin bu girişim karşısındaki tutumu son derece düşmanca oldu, çünkü "Ortodoks konformizm" bu toplantılarda keskin eleştiriler alıyordu. Aydınlar, kilise ileri gelenlerine, yanıt veremedikleri ve vermek istemedikleri sorular soruyorlardı. Beryayev, "Bu dinsel ve felsefi toplantılar esas olarak, verilen yanıtlardan çok yöneltilen sorular açısından ilginçti," diyordu.[86]

Kilise reformu hareketi çok belirgin biçimde muhalif politikayı andırmaktaydı. Lenin bile, her zamankinin tersine, kendi isimlendirdiği biçimiyle bu liberal "yeni Ortodokslar"a (ki "içten Hıristiyan sosyalisti" G. Gapon'u onların bir izleyicisi olarak görüyordu[87]) şaşırtıcı bir biçimde oldukça lehte tepki gösteriyordu. Lenin'e göre,

> ruhban sınıfı içindeki hoşnutsuzluk ve yeni yaşam biçimleri arayışı... Hıristiyan Sosyalistler ile Hıristiyan Demokratlar'ın çıkışı... bütün bunlar devrimin amacına hizmet eder ve Kilise'nin Devlet'ten tamamen ayrılışı lehinde ajitasyon yürütmeye son derece elverişli koşullar yaratır. Devrimin gönüllü gönülsüz, bilinçli bilinçsiz müttefikleri gelişiyor ve her geçen saat çoğalıyor.[88]

Zaman içinde görüldü ki, Kilise reformu çağrısının, ruhban sınıfının entelektüel ya da radikal çevreleri arasında, entelijensiyanın kendi üyeleri içinde olduğundan daha büyük etkisi vardı. Lenin'in coşkusunu canlandıran da herhalde buydu. Genelde, entelijensiya ile dini uzlaştırma yolundaki ilk girişim başarı kazanmadı. Biçimsel olarak aynı yönde olsa bile, özde ilkine pek benzemeyen ikinci girişim, 1905-1907 devriminin başarısızlığı üzerine entelijensiyada doğan hayal kırıklığının yarattığı, radikal özeleştiriye elverişli ortamda, eski "yasal Marksistler"den oluşan bir grup —Berdyayev, Bulgakov, Struve, İzgoyev ve diğerleri— tarafından, *Vehi* sempozyumunda yapıldı.

Vehi yazarlarının eski Marksistler olmaları kesinlikle rastlantı değildi. Berdyayev ile —daha az ölçüde— birlikte olduğu yazarların fikirlerinin evrimi tümüyle bunun kanıtıdır. Başlangıçta Sosyal Demokratlar'a karşı, temelsiz diyerek gözardı edilemeyecek bir eleştiriye giriştiler. Kaba materyalizmleri, tinsel değerleri hor görmeleri, bireye yetersiz ilgi göstermeleri yüzünden Rus sosyalistlerine saldırdılar: "Olumlanması gereken ne tek başına ruh, ne de bedendir, bir bütün olarak bireyin ve onun varlığının ayırdediciliğinin

86. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 227. 87. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 8, s. 106.
88. *A.g.e.*, s. 448.

olumlanması gerekir," diye yazıyordu Berdyayev 1905'te.[89] Berdyayev bunu söylemekle, farkına bile varmadan genç Marx'ın temel fikrini hemen hemen yinelemiş oluyordu. Tabii *1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* o sırada ne Rusça ne de Almanca olarak henüz yayımlanmamış olduğundan, Berdyayev bunu bilemezdi.[90] Yine de, yirminci yüzyıl Rus (yalnız Rus da değil) idealizminin Marksizm'e çok şey borçlu olduğu kabul edilmelidir. Yüzyılımızın en büyük idealist diyalektik temsilcileri olan Croce ile Berdyayev'in, Marksist olarak yetişen kişiler olmaları rastlantı değildi. Marksizm çerçevesinde canlılığını korumamış olsa pozitivistlerin bilimsel yönteminden çoktan kovulmuş olacak olan Hegel diyalektiğini Marx sayesinde tanımışlardı. Berdyayev, Marx'la bağını hiçbir zaman yadsımadı: "İlk bakışta ne denli tuhaf görünürse görünsün, bize idealist ve daha sonra dinsel bir düşünce akımını sağlayan aslında Marksizm'dir — başta, ortodoks Marksizm'den çok eleştirel Marksizm."[91]

1905'te idealistlerin yayımladığı *Voprosi Jizni* [Yaşam Sorunları] dergisi, "sol, radikal düşünce okuluna aitti, ama Rusça dergiler tarihinde bu tür toplumsal ve politik fikirleri, dinsel sorgulamayla, metafizik bir bakışla ve edebiyatta yeni bir eğilimle birleştiren ilk dergiydi."[92] Bu dergi ilk Rus Devrimi'nin çalkantıları arasında ancak bir yıl yaşayabildi ve sonra çıkmaz oldu. Dergi yazarları, Berdyayev'in kendisinin de kabul ettiği üzre, "kavganın sıcaklığında sol aydınlarda görülen ve gücünü koruyan o toplumsal gerçeklik ve haklılığa, genellikle az değer biçiyorlardı."[93] Onları, ilk başta ilan ettikleri demokratik ve sosyalist çizgiden gittikçe uzaklaşmaya zorladı bu. Rus idealistlerinin çıkışı, kendi içinde, önceden söylediğim gibi, pozitivizme ve Avrupa Sosyal Demokrasisi'nin pozitivist biçimde ele alınan kaba Marksizmi'ne mantıksal bir tepkiydi. Sorun, aydın kitlesinin desteğinden yoksun idealistlerin giderek sağa kayışlarıydı: "Bu kültürel ve idealist eğilimler toplumsal devrimci hareketle bağlarını yitirmeye başladılar; geniş toplumsal

89. Berdyayev, "On the New Religious Consciousness (D. Merejkovski)", *Voprosi Jizni*, no. 9, 1905, s. 167.

90. Bu, sözcüğün kesin anlamıyla Marksist felsefenin, 1930'lardan önce hiç varolmadığı ve bağımsız bir bilimsel akım olarak gelişmeye 1930'lar ve 1940'larda, Lukacs, Gramsci, Adorno ve Marcuse'nin, daha sonra da Fromm'un yapıtlarında başladığı yolunda paradoksal bir sonuca götürür bizi. Berdyayev o sıralarda Lukacs'ı okumuş ve başkalarıyla birlikte, yapıtlarında kendisi açısından çok önemli fikirler —"gerçek bir varoluş felsefesi öğesi"— bulduğu genç Marx'ı keşfetmişti (*The Origin...*, s. 116). Dolayısıyla Marx'ın Berdyayev'i iki kez —ilkinde ekonomi alanında, çok daha sonra da felsefi çalışmalarıyla— etkilediğini söyleyebiliriz.

91. *A.g.e.*, s. 128.

92. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 246.

93. *A.g.e.*, s. 221.

bakış açısını zamanla yitirdiler."[94] Sonraları Berdyayev, devrimden bu kopuşlarının "ölümcül" olduğunu belirtecekti. İşte açık gerici programıyla *Vehi* sempozyumunu doğuran, tam da 1905 hareketinin başarısızlığından kaynaklanan hayal kırıklığıyla şiddetlenen bu sağa kayıştı. Berdyayev sonradan *Vehi*'nin yanlış anlaşıldığından yakındı — *Vehi* bütününde politik bir hareket değil, "ruh için mücadeleydi"; "ruh için mücadele de, ancak Rus entelijensiyasının eski geleneğiyle uyum içinde" bir yanlış anlamayla "gerici olarak, neredeyse özgürlük mücadelesine bir ihanet olarak görülebilirdi."[95]

Ama *Vehi*'ye ilişkin olarak iş işten geçtikten sonra (Berdyayev'in yeniden bir solcu, kişiselci[96] ve Hıristiyan sosyalisti olduğu bir dönemde) yapılan bu yorum, kuşku uyandırır. Hepsinden önce, *Vehi*'ye yazı verenlerin tümünün benimsedikleri ton, son derece saldırgan ve uzlaşmazdı. Entelijensiyaya yakıştırılmayan günah kalmamıştı. Bir yandan onları mahkûm ederken aynı zamanda onlara vaaz vermeye çalışıyorlardı. "Entelijensiya çevresinde 'alçak gönüllülük' sözcüğünden daha az rağbet gören sözcük yoktur," diye yakınıyordu S. Bulgakov.[97] "Kendi topraklarında tecrit olma durumuna düşmüş bir yığın hasta adam — Rus entelijensiyası budur," diyordu M. Gerşenzon.[98] "Entelijensiyanın bilinci radikal bir reformdan geçmelidir," sonucuna varıyordu Berdyayev.[99] Aynı düşünce, "entelijensiyanın bütün dünya görüşünü yeniden gözden geçirmesi gerektiğini, buna temel dayanağını —sosyalistlerin kişisel sorumluluğu reddini— radikal bir gözden geçirmeye tabi tutmanın da dahil olduğunu..."[100] belirten Struve tarafından da geliştirilir.

Bu gibi saldırıların Rus entelijensiyası içinde bir öfke patlamasına yol açması şaşırtıcı değildir. O ana dek bu tür sesler yalnızca hükümet kampından işitilmişti ve *Vehi*'nin çıkışı haince bir hareket, "her zaman kendilerinin [entelijensiyanın] safında yer almış kişilerin, sırtlarına sapladığı bir hançer"

94. Berdyayev, *The Origin...*, s. 129. 95. *A.g.e.*, s. 133.

96. "Kişiselci", genelde Sovyet okurunun tanışık olmadığı bir terimdir ve politikayla birlikte anılmaz. Berdyayev'in bir *émigré* olarak yaşadığı Fransa'da "kişiselcilik" (personalism), *Esprit* dergisini kuran sol Katoliklerin ideolojisi (Fransız sosyalist hareketinin —*Parti Socialiste Unifié, Parti Socialiste Français* ve özellikle sosyalistlerle birlikte anılan sendika merkezi *Confédération Française Démocratique du Travail*— programını etkileyen bir ideoloji) olmuştu. Pek çok Marksist tarafından da paylaşılan, mülkiyet kuramı ve işçilerin özyönetimi alanındaki bir takım önemli fikirler, Fransız Sol Katolikler'e aittir. Rusya'da Berdyayev'in fikirleri ilerici Hıristiyanlar ile Marksist muhalefet arasında bir diyalog kurmakta mükemmel bir zemin işlevi görebilirdi. Ne yazık ki kendini Berdyayev hayranı diye adlandıran pek çok kişi Berdyayev'in gerçekten söyleyip düşündüklerine tamamen ilgisiz kalmıştır.

97. *Vehi*, s. 49 (*Landmarks*, s. 45). 98. *A.g.e.*, s. 87 (*A.g.e.*, s. 79).

99. *A.g.e.*, s. 21 (*A.g.e.*, s. 21). 100. *A.g.e.*, s. 171 (*A.g.e.*, s. 151).

sayılıyordu.[101] Entelijensiyanın büyük bölümü *Vehi* "revizyonizm"ini kabul etmedi. "*Vehi*'nin görüşlerine karşı çıkış," diye yazıyordu Leonard Schapiro, "yalnızca Sosyalist-Devrimciler, ondokuzuncu yüzyıl Popülistlerinin mirasçıları gibi yeminli radikaller arasında değil, daha çok, açıkça liberal programa sahip bir parti olan Kadetler arasında da güçlüydü."[102] Struve ile dostlarının denemeler derlemesi çeşitli kereler yeniden basıldı ve herkesçe okundu, ama yalnızca bir "skandal" kitabı olarak.[103]

Öte yandan, *Vehi* ciddi bir polemiğe de yol açtı. Sosyalist Devrimciler ile Kadetler iki yanıt sempozyumu yayımladılar.[104] Lenin, "*Vehi* Üzerine" başlıklı özel bir makale kaleme aldı. Lenin'in *Vehi*'nin çıkışını, *Vehi* yazarlarının üye olduğu Kadet Partisi'ni itibardan düşürme aracı olarak kullandığı belirtilmelidir. Sonuçta, Lenin'in yaptığı, sempozyumda dile getirilen fikirleri çürütmekten ziyade, Kadet Partisi'ni, Kadetler'in sahip çıkmadıklarını akla gelebilecek her biçimde belirttikleri o kitabın yazarlarıyla suç ortağı ilan edip, "*Vehi* partisi" diye niteleyerek mahkûm etmekti.[105] Lenin tartışmanın özünü eksik kavramıştı ve "*Vehi* entelijensiyaya saldırmıyor; bu, yapay ve yanıltıcı bir ifade tarzından başka bir şey değildir"[106] diyerek tartışmaya bile girmemişti. Hatta kendince *Vehi*'nin yayımlanmasından memnundu, çünkü Berdyayev, Bulgakov ve Struve kendi partilerini itibardan düşürerek, ona Rus liberalizmine karşı verdiği kavgada bilmeden büyük yardımda bulunuyorlardı: "İşçi sınıfı demokratları *Vehi*'yi hoşnutlukla karşılamalıdırlar."[107]

Vehi'yi Kadet partisinin bir manifestosu diye görmenin pek güç olduğu bir gerçektir; bütününde *Vehi* programının tutucu "17 Ekim" Partisi'nin programıyla benzeştiğini Lenin de kabul ediyordu. Ama Struve ile *Vehi*'ye katkıda bulunan öteki kişilerin Kadetler'den olması, Lenin'e göre, liberallerle tutucular arasında büyük ayrım olmadığını açıkça gösteriyordu. Bu görüş sağ Kadet politikacılarla ilgili olarak az çok geçerli sayılabilir, ama Sol Kadet aydınlar için doğru değildir; Lenin ise onlara, *Vehi*'ye katkıda bulunanlara saldırdığından hiç de az olmayan bir şiddetle saldırıyordu (bir tek şu farklılıkla: Sol-Kadet aydınlar Struve'a göre neredeyse Bolşevik iken, Lenin'in gözünde neredeyse tutucuydu). "Kadetler'in *Vehi*'ye karşı polemiği," diye yazıyordu Le-

101. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 11 (Gredeskul).
102. Leonard Schaphiro, "The Pre-Revolutionary Intelligentsia and the Legal Order", der. Pipes, *The Russian Intelligentsia*, s. 30'da.
103. s. A. Frank, *Biografiya P.V. Struve*, New York 1956, s. 83-84.
104. Bkz. *'Vehi' kak znameniye vremeni* (1910) ile *İntelligentsiya v Rossi*.
105. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 16, s. 123.
106. *A.g.e.*, s. 125. 107. *A.g.e.*, s. 123.

nin, "ve *Vehi*'yi yüz üstü bırakmaları, iki yüzlülükten, gevezelikten başka bir şey değildir."[108]

Ama aslına bakılırsa, Sol Kadetler *Vehi* ile temel konularda tartışıyorlardı. 1905 Devrimi'nin, başarısız kalmasına karşın, ülkenin ilerlemesine yardım ettiğini yazıyorlardı; devrimi hazırlayan Rus entelijensiyasının iflasından söz edilemezdi, çünkü 1905'te entelijensiya ile halk arasındaki uçurum ilk kez kapanmıştı. Halk, entelijensiyanın fikirlerini desteklemişti. "Otokrasi," diye yazıyordu N.A. Gredeskul, "Rusya'da 1904-1905 öncesinde olduğu gibi yalnızca entelijensiya tarafından değil, bütün halk tarafından da bilinçle 'reddedilir' oldu artık. Mutlakiyetçiliğe karşı kavganın ağır yükünü artık entelijensiya değil, halk taşıyor."[109]

İdeologlarla kitleler arasındaki trajik uçurum aşılmış; kehanet gerçekleşmişti: "Ulus tinsel açıdan yeniden doğmuştur, daha doğrusu, tinsel doğum ancak şimdi gerçekleşmiştir."[110] Hareketin içinde olduğu bu kriz, gelişme kriziydi. *Vehi*, muhalif entelijensiyayı, devlet ve genel kabul gören ideoloji karşısında "döneklikle", ayrıca "kozmopolitlikle" suçlayan bugünkü resmi propagandayı tuhaf bir biçimde önceliyordu.[111]

Sollar'ın bakış açısına göre, yürüttükleri özgürlük mücadelesine henüz hazır olmayan "toprak"tan, "halktan tecrit olmak"ta utanılacak bir yan yoktu o günlerde: "Rusya'da entelijensiyanın düşüncesiyle halkın geleneği arasındaki karşılaşma, bizim evrimimiz düzensiz ya da ahlâksız olduğu için değil, entelijensiyanın aykırılığı kitleleri çok düşük bir gelişme düzeyinde yakaladığı için özel nitelikteydi."[112] Milyukov, "nihilizm"i mahkûm ederek *Vehi*'ye yazı verenlerin kendilerinin "gerçek 'nihilistler'" olarak entelijensiyanın geleneğine yönelmiş olduğunu gözlemliyordu.[113]

Kadetler'in *Vehi*'ye saldırısı, Lenin'in saldırısından daha az hiddetli değildi. Kadetler, ona yazı verenlerle tartışmaya girmeyi bile reddediyorlardı:

> Ahlâk düşkünü olduğumuzu ilan etmek fikir kavgası mıdır? Bize tevazu, pişmanlık ve hatalarımızdan vazgeçmeyi vazettiklerinde fikir kavgasından söz etmek uygun olur mu? Bu daha çok bir vaaz niteliğindedir, ama böyle şeyleri Kilise'ye bırakmak daha iyi değil mi?[114]

Vehi'ye katkıda bulunanlar bu hareketleriyle kendilerini Rus entelijensiyasının safları dışına atmışlardı. Aslında misyonları daha baştan mahkûm

108. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, s. 131.
109. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 48-49. 110. *A.g.e.*, s. 50.
111. Bkz. *Vehi*, s. 171, 172 (*Landmarks*, s. 152-4).
112. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 119. 113. *A.g.e.*, s. 170.
114. *A.g.e.*, s. xii (Petrunkeviç).

edilmişti, çünkü entelijensiyanın ideolojisi her yönüyle oluşmuş durumdaydı. Bir dizi makaleyle yeniden oluşturulamazdı. Kuramsal sorunlar, diye yazıyordu Tompkins, "meydanı pratik sorunlara bırakmıştı bile. Öyle ki, Struve'un zamanı geri döndürme ve ideolojiyi yeniden gözden geçirme çabası tümüyle yararsızdı."[115] Rus devrimcilerinin kuşaklar boyu uğruna ağır hapis cezalarına ve darağaçlarına gittikleri fikirler, kestirmeden olumsuzlanamazdı. "Ne 'Tanrı-arayanlar' ne de 'Tanrı-yaratanlar'," diye yazıyordu K.K. Arsenyev, "geniş, derinlikli bir hareket canlandırabildiler. İkisi de 'insanların kalplerini tutuşturacak bir söz' söyleyemiyorlardı."[116] *Vehi*'nin vaazlarının "Rus toplumunun geniş çevrelerine etki yapmadığını" söyleyerek Berdyayev de kabul ediyordu bu başarısızlığı.[117]

Vehi yazarları yanılmıştı, ama Sol'un iyimserliği için de vakit erkendi. 1905'ten sonra yeni bir itişle eski rejimin alaşağı edileceğini umuyorlardı. Bunun ardından özgürlüğün zaferinin geleceğinden kimse kuşkulanmıyordu. Üstelik, "oyunun sonunun yakın olduğu", Çar hükümetinin bir dünya savaşına karışacağı, Rusya'yı, sorunun artık demokrasiye geçiş değil, halkın ve devletin selameti, toplumun hayatta kalması olduğu korkunç bir felâkete sürükleyeceği önceden bilinebilir miydi... 1910'da bunu kimse beklemiyordu, ne *Vehi* yazarları, ne Liberaller, ne de Sosyalistler.

Vehi yazarları sırf (entelijensiyanın peşlerinden gelmemesi anlamında) politik bir yenilgi almakla kalmadılar, ayrıca felsefi bir yenilgiye de uğradılar. Son çözümlemede, *Vehi*'ye karşı polemiğinde, tinsel devrimin toplumsal devrimden ayrılamayacağını söyleyen Merejkovski bütünüyle haklıydı. Politik özgürlüğün bulunmadığı bir ülkede, tinsel yeniden doğuş ancak demokrasi mücadelesi vermekle gerçekleşebilir. Bu da, sonuçta, toplumsal bilincin, "Tanrı-arayanlar"ın —Merejkovski'nin kendi dahil— önerdiklerinden bir hayli farklı biçimlerde yenilenmesi gereğini içerir. Yine de tarih, yalnızca *Vehi* yazarlarından, "Tanrı-arayanlar" ile "Tanrı-yaratanlar"dan değil, ilerde göreceğimiz gibi, Bolşevikler'den de akıllı çıkacaktı...

115. Tompkins, s. 223. 116. *İntelligentsiya v Rossi*, s. 3 (K.K. Arsenyev).
117. Berdyayev, *The Origin...*, s. 129-130.

BÖLÜM II

DEVRİM VE BÜROKRASİ

Devrim Partisi ve Düzen Partisi

Eski Rusya'nın çöktüğü 1917 yılı olaylarının; entelijensiyanın, kültürün, özgürlük hareketinin ve devlet sisteminin tarihinde bir dönüm noktası olduğu kanıtlandı. Bolşevik Partisi ve örgütlü işçi sınıfı bir arada, ülkenin tamamen dağılma ve barbarlığa dönme tehdidi karşısında bulunduğu genel bozgun ve çöküntü koşullarında, Rusya'ya düzen getirip uygar bir devlet olarak kurtarma yetisine sahip biricik gücü oluşturuyordu.

Bolşevikler aynı zamanda hem "devrim partisi", hem "düzen partisi"ydi. Orduda disiplinin zerresinin bile kalmadığı genel yıkım ve kaos ortamında askeri açıdan disiplinli ve merkezi tek örgüt olduklarından iktidara gelmeleri kaçınılmazdı. Ekim Devrimi gününde, bağımsız Sosyal Demokrat gazete *Novaya Jizn*, Rusya'da düzeni yeniden sağlayabilecek tek gücün muhtemelen Bolşevikler olduğunu kabul ediyordu. Entelijensiyanın "iyi dilekleri"nden farklı olarak Bolşevik işçi örgütlerinin kararları "kâğıt üstünde kalmıyor"du. Gazete, "sendikalar, fabrika ve işyeri komiteleri ile proletaryanın öteki pratik örgütlerinde öncü bir rol oynayan Bolşevik işçi sınıfı entelijensiyasının, son aylarda dev bir kültürel çalışma yürüttüğünü" yazıyordu.[1] Bolşevikler, fabrikalarda emek disiplinini korumayı tek başlarına becerdiler.

7 Kasım'da iktidarın fiilen ele geçirilişini oldukça sakin karşıladı entelijensiya. Bolşeviklerin saf dışı ettikleri Geçici Hükümet kimse tarafından seçilmediği gibi, otoritesi de yoktu. *Novaya Jizn* şu gözlemlere yer veriyordu: "Geçici Hükümet yıkılmadı, savaşta düşmedi, yalnızca dağıldı."[2] *Novaya Jizn*'in "anti-sosyalist ve budalaca bir önlem"[3] diye nitelediği, yeni yöneticilerin

1. *Novaya Jizn*, 25 Ekim (7 Kasım) 1917. 2. *A.g.e.*, 26 Ekim (8 Kasım) 1917.
3. *A.g.e.*, 28 Ekim (10 Kasım) 1917. Polonya'da 1980-81 yılındaki "Dayanışma" hareketine ilişkin Sovyet propagandasında kullanılan "anti-sosyalist faaliyet" deyişinin, ilk kez Menşevikler tarafından, Bolşevikler'in 1917-18 yıllarındaki politikasına ilişkin olarak söylenmiş olması eğlendiricidir.

aldığı —çeşitli sağcı gazetelerin kapatılması gibi— demokrasiyi kısıtlayan bir dizi önlem, entelijensiya için bir şok oldu.

1917 Ekim Devrimi'ne yol açan neden Bolşevikler'in "kötü niyeti"nde değil, başka çözümlere yer bırakmayan nesnel durumda aranmalıdır. Zayıf durumda olan ve eski rejimle bağları bulunan Rus burjuvazisi, Şubat 1917'de, yani devrimin en başından beri aşırı gerici bir konum benimsemişti. Devrimi yapan proletarya sosyalist sloganlarla ortaya çıkmamış olsaydı bile, sırf politik nedenler yüzünden, burjuva gericiliğine karşı mücadelenin önlemi olarak, büyük ölçekli sanayinin ulusallaştırılması yine de zorunlu olurdu. Bu durumda, politik gereklilik konusu olan bir şeyin gerekçesini sosyalist ideoloji sağlıyordu. Sonradan genel kabul gören görüşe karşın, Bolşevikler tarihin özgür "yaratıcıları" olmaktan çok, genel anlamıyla kendilerine seçme şansı bırakmayan nesnel zorunluluğun köleleriydiler. O yüzden Saint-Just'ün sözlerini yineleyebilirlerdi: "La force des choses nous conduit peut-être à des résultats auxquels nous n'avons point pensé"*[4] Gerçekten de Lenin'in, Troçki'nin ve Bolşevik Partisi önderliğindeki diğer "aklıselim sahipleri"nin[5] sosyalizmi hemen getirme niyetleri yoktu. Genel politikalarının hedefi sosyalizmi kurmak değil, sanayiyi, ulaşımı, uygarlığı ve çöküş ve anarşi durumundaki Rus devletinin kendisini —devrimci-sosyalist yöntemlerle— savunmaktı. Sosyalizmin olabilirliği proletaryanın Almanya'daki zaferine bağlıydı. "Kuruluş işi," diye yazıyordu Lenin, "tümüyle devrimin daha önemli Avrupa ülkelerinde ne denli çabuk başarılacağına bağlıdır. Ancak onun ardından kuruluş işine ciddi biçimde sarılabiliriz."[6] Sorunun bu biçimde sunuluşu, o günlerde ütopya gibi gelmiyordu. Petrograd'daki mücadeleyi Almanya'dan gözleyen Rosa Luxemburg, Lenin ile Troçki'ye çok eleştirel yaklaşmasına karşın, "Bolşevikler'in kendi politikalarını tümüyle dünya proleter devrimine dayandırmaları"nda "ileri görüşlülüklerinin kanıtı"nı açık biçimde görüyordu.[7]

Rusya'da sosyalizmin sınıf temelinin yokluğu besbelliydi; işçi sınıfı çok

* Olayların gücü, belki düşünemeyeceğiniz noktalara götürür sizi. (ç.n.)

4. Saint-Just, *Discours et rapports*, Paris 1957, s. 145.

5. Rosa Luxemburg'un bir deyişi.

6. *Severnaya Kommuna*, 58, 14 Mart 1919. *Toplu Yapıtlar*'da bu pasaj budanmıştır. [Atlanan pasaj, c. 29, s. 21'de, "ve onları uygun zamanda düzenler" diye biten cümlenin peşinden gelir —İngilizce'ye çevirenin notu.] Günümüz Sovyet yayınlarında Lenin'den yapılan alıntıların çarpıtılması konusunda bkz. R.A. Medvedev, *Let History Judge*, 1971, s. 45.

7. M.A. Waters (derl.), *Rosa Luxemburg Speaks*, New York 1970, s. 368. 8. *Novaya Jizn*, 29 Ekim (11 Kasım) 1917.

azdı ve sanayi gelişmemişti. N. Suhanov'un şu sözlerine temel oluşturuyordu bu durum:

Bolşevik rejim yalnız silahlı güçle değil, Bolşevikler'in "devlet" etkinliklerini ilk anlarından beri için için kemirmekte olan eksiklik nedeniyle yıkılmaya mahkûmdur. Bu eksiklik, yönetimlerinin nesnel koşullarının bulunmayışıdır.[8]

Bir tarım ülkesinde, nüfusun öteki gruplarının iradesini gözardı ederek işçi sınıfı azınlığına dayanmaya çalışan bir rejim mutlaka yozlaşacak, yerini başka bir şeye bırakacaktı. Yine de bu sürecin alacağı biçimi önceden bilemezdi Suhanov. Başka bir Rus Marksisti B. Avilov da, sosyalist devrimin ancak üst düzeyde gelişmiş bir sanayi kapitalizmi temelinde olanaklı olduğunu, "küçük ölçekli ekonomiye ve yıkıma uğramış kapitalist sanayiye dayanan amatörce bir iş olmadığını" bildiriyor, sosyalizme geçişi pratikte gerçekleşemez görüyordu.[9] 1917-18 yıllarında sol entelijensiyanın sözcüsü durumuna gelmiş *Novaya Jizn* gazetesini çıkaran Gorki, ileri itmek için Rus Devrimi'ni kullanarak dünya devrimini hızlandırma girişimini —belki Batı'nın pek çok sosyalistinden daha gerçekçi bir yaklaşımla— "önceden başarısızlığa mahkûm, zalimce bir deney"[10] diye betimliyor ve sonuçta işçi sınıfının kendisinin olumsuz yönde etkileneceği uyarısını yapıyordu: "Ayrıca işçi sınıfı ezilir ve yok olursa, ülkenin en iyi güçleri ve ümitlerinin de yok olacağı anlamına gelir bu."[11]

Lenin'le yoldaşları, Rusya'da sosyalizmden yana çoğunluk bulunmadığının, bu köylü ülkesinde yeterli destekten yoksun olduklarının ve sosyalizm koşullarının olgunlaşmamışlığının farkındaydılar. "Tek istikrarlı iktidarın, ülkenin çoğunluğunun desteğini alan iktidar olduğunun"[12] da farkındaydılar. Buna karşın, iktidarı almayı kendi görevleri sayıyorlardı. Suhanov ile yoldaşlarına yanıt veren Lenin, "Şunu sormak birinin bile aklına gelmez," diyordu,

kendisini ilk emperyalist savaşın yarattığı türden bir devrimci durumda bulan bir halka ne demeli? Bu halk *durumun ümitsizliğinden etkilenmiş olarak*, pek alışılmadık olan uygarlığın daha da geliştirilmesinin koşullarını sağlamada kendilerine *hiç değilse* bir şans tanıyacak bir mücadeleye atılamaz mı? [Vurgular sonradan eklenmiştir.][13]

Sonraları da, *Devrimimiz* üstüne (ölümünden kısa süre önce yazılmış) not-

8. *Novaya Jizn*, 29 Ekim (11 Kasım) 1917.
9. *A.g.e.*, 25 Nisan (8 Mayıs) 1918.
10. M. Gorki, *Untimely Thoughts*, New York 1968, s. 106. Bkz. *Novaya Jizn*, 10 (23) Aralık 1917.
11. *A.g.e.* 12. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, 4. Basım, İngilizce basım, c. 24, s. 418
13. *A.g.e.* , c. 33, s. 478.

larının aynı sayfasında yeniden sorar:

Peki ya *durumun tamamen ümitsiz oluşu* işçi ve köylülerin çabalarını on kat uyararak, uygarlığın temel gereklerini Batı Avrupa ülkelerininkinden farklı biçimde yaratma fırsatını sunarsa? [Vurgular sonradan eklenmiştir.][14]

Lenin, Rusya'nın sosyalizme geçmeye hazır olmadığını, Suhanov ya da Gorki'den daha az anlamış değildi. Troçki, Batı'daki proleter devrimin Rusya'nın geriliğinin üstesinden gelmekte Bolşevikler'e yardım edeceğini varsayarak, bu sorunu çok basit biçimde çözmüştü. Lenin de Batı'da devrim ümidi içindeydi (yalnız Bolşevikler'in diktatörce yöntemlerinin Batı proletaryasını devrimden ürküttüğünün, böylece sosyalizmi yakınlaştırmaktan çok ertelediğinin farkına varmadan). Bununla birlikte, genelde Lenin'in düşüncesi Troçki'yle kıyaslanmayacak ölçüde derindi; çünkü Lenin bir yandan Rusya'nın geriliğinin farkındayken, diğer yandan hemen önündeki yıllarda Bolşevizm'in görevini, tam da bu durumu düzeltip sonuçta sosyalizm olasılığını yaratmak olarak görüyordu. Lenin'in 1917 sonrası açıklamalarını ön yargısız bir kafayla okuyanlar, Bolşevikler'in *acil görevleri diye* gördükleri şeyin "sosyalist toplumun kuruluşu" değil, tersine, Rusya'da uygarlığın ve Alman tarzı devlet kapitalizminin güçlendirilmesi olduğunu kolaylıkla algılarlar; çünkü bu devlet kapitalizmi "sosyalizme tam bir *maddi* hazırlık, sosyalizmin eşiği"dir.[15]

Doğrudan devlet kapitalizmini hedeflerken Lenin, aynı zamanda, bunu sosyalizm gibi göstermeye yönelik tek bir girişimde bulunmuyor, tersine böylesi söz oyunlarına tepki gösteriyordu.[16] Onun görüşünce, devlet kapitalizmi sosyalizmin zorunlu önkoşulları olan uygarlığın temellerinin yaratılmasını olanaklı kılacak şeydi:

Maddi açıdan, yani ekonomi ve üretim açısından bakıldığında, henüz sosyalizmin "eşiği"nde durmadığımız açık değil mi? Henüz ulaşmadığımız "eşik"ten geçmeden sosyalizmin kapısından giremeyeceğimiz açık değil mi?[17]

Önceden söylediğim gibi, Bolşevikler Marksizm'i belirli bir anlamda, modernleşme ve Avrupalılaşma ideolojisi olarak yorumladılar. Güçlü yanları da zayıflıkları da buradadır; çünkü Marksizm'in bu basitleştirilmiş ideolojik temelde ele alınışı, sosyalizmi Rusya'daki birçok insana daha anlaşılır kılarken, aynı zamanda onun keşiflerinden çıkan kimi çok önemli sonuçlara

14. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 33, s. 478.
15. *A.g.e.*, c. 27, s. 342; karş. c. 25, s. 357-9.
16. Bu bağlamda Lenin'le Buharin'in tartışması ilginçtir. Bkz. *XI s'ezd RKP (B), Stenografiçeski Otçet*, Moskova 1961, s. 139-41; ayrıca *Krasnaya Nov*, 1925, no. 4, s. 265; ve Stephen Cohen, Buharin, 1974, s. 134 d.
17. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 27, s. 342.

gözlerini kapatmak zorunda bıraktı. Ne var ki asıl sorun bu değildi. Berdyayev, I. Petro'nun "tahta oturmuş bir Bolşevik" olduğunu yazıyordu.[18] Bu kıyaslamanın tersi de yapılabilir. Politik açıdan Lenin'in partisi, Karl Marx'm partisinden ziyade I. Petro'nun partisiydi. Çünkü öncelikle Rusya'nın Batı'daki örgütlenmenin çağdaş biçimlerini taklit etmesini sağlamakla uğraşıyordu. Lenin izleyicilerinden şunu beklemiştir:

[Almanya'daki gibi bir devlet kapitalizmini] kopya etmeyi çabuklaştıracak *diktatörce* yöntemler benimsemekten geri durulmamalıdır. Bizim görevimiz bu işi, Petro'nun barbar Rusya'nın Batı kültürünü kopya etmesini çabuklaştırmasından bile daha hızlı yapmaktır ve bunda barbarca yöntemlere başvurmakta duraksamamalıyız.[19]

Bolşevikler, disiplinleri, birlikleri ve inançları nedeniyle devrim ve düzen partisiydi. Rusya'da Avrupa uygarlığının bıraktığı izleri savunmaya, ülkeyi modernleştirmeye ve Rusya'yı bağımsız, birleşmiş bir güç olarak korumaya yetenekli biricik parti onlardı. 1918'de *Novaya Jizn*, Bolşevizm'i kabul etmeyenler dahil çok sayıda kişinin Bolşevikler'in "Rusya toprağını birleştirme" tarzından hoşnut kaldıklarını hoşnutsuzlukla belirtiyor ve Lenin'i, parçalanmış Rus devletini "amansız bir iç savaşla" birleştiren İvan Kalita'yla karşılaştırıyordu.[20] Gerek Marksist, gerekse Narodnik eğilimli Sosyalist Demokratlar bölünüp parçalandıkları gibi, genel olarak bu geri ülkede ciddi bir politik güç oluşturamıyorlardı. Sosyalist Devrimci Parti birleşik bir parti olarak salt kâğıt üstünde vardı. Beyazlar ise, Bolşevikler'den daha sert yöntemler kullanmakla beraber, işgal ettikleri topraklarda bile birleşmiş bir politik düzen oturtamıyorlardı.

Bolşevikler ve Sosyalist Entelijensiya

Barbarlığa, yine barbarca yöntemlerle son verme programı, nesnel bakımdan Rus koşullarından doğmuştu. Ancak bu program kendi içerisinde çözülmemiş bir çelişki gizliyordu, çünkü araçlar bu tehlikeli özelliği her zaman barındırırlar; yani hedeflenen amacı değiştirebilirler. Böylesi yöntemlerle barbarlığa karşı verdikleri kavgada, Bolşevik Partisi gittikçe yozlaştı. Dolayısıyla barbarlık, Asyalılık ve anti-demokratiklik, ideolojilerine (ahlâki erdemleri pek artmamakla birlikte sayıları artan Parti üyeleri kitlesinin bilincine) gittikçe daha çok girdi. Onuncu Kongre, Parti'de hizipleri yasak-

18. N. Berdyayev, *The Russian Idea*, 1947, s. 15.
19. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 27, s. 340.
20. *Novaya Jizn*, 26 Ocak (8 Şubat) 1918.

layarak, Bolşevizm'in demokratik yönde gelişimine giden son yolu da tıkadı. Bolşevikler'in uyumluluğunu sağlayan örgütlerinin merkeziyetçiliği, aynı zamanda Parti içi özgürlüğün azalmasını belirledi. Gene de Asyalılık kendine ait olanı geri aldı — hemen değil ama zaman içinde.

N. Suhanov, başlarda Bolşevik yönetimin "özgül türde bir demokratik mutlakiyetçilik" olduğunu, ama ilk günlerden itibaren bürokratik mutlakiyetçilik yönünde yozlaşma tehlikesini barındırdığını yazıyordu.[21] *Origins of Totalitarianism* adlı kitabında Hannah Arendt, çok yerinde bir kıyaslamayla, Bolşevikler'in 1917'deki yönetimini aydınlanma dönemi mutlakiyetçiliğiyle karşılaştırıyordu.[22] Başlıca görevi Rusya'da uygarlığı kurtarmaktı (yine de bu konuda, Lenin'e göre demiryollarının anlaşılabilir nedenlerle tinsel kültürden çok daha fazla değer taşıdığı anımsanmalıdır). Rus komünistlerinin ilk planı —işçi sınıfının gücüne dayanarak— zamanla yeni bir topluma doğru ilerlemekti: demokratik, sosyalist ve nefret edilesi Asyalılık'tan sıyrılmış bir topluma doğru. Bu gerçekleşebilirdi, ama iç savaş olmasaydı. Giuseppe Boffa'nın sözleriyle, "Lenin'in hesabı, Parti iktidarı aldığı anda halkın en önemli ve yaygın istemlerini kayıtsız şartsız kabullenerek çoğunluğu elde etmekti."[23] Ne var ki yeni hükümet iç savaşı önleyemedi. Olaylar bütünüyle denetiminden çıktı. Savaş Bolşevikler'i, ancak geçici olacağını sandıkları ama çok geçmeden süreklileşen önlemler almaya zorladı. Troçki sonradan şöyle yazıyordu:

Güçlüklerin artmasıyla orantılı olarak demokrasi daraltılmıştı. Başlangıçta Parti, Sovyetler çatısı altında politik mücadele özgürlüğünü korumak istemiş, bunu ummuştu. İç savaş bu hesapta kesin değişiklikler yaptırdı. Muhalefet partileri ardarda yasaklandı. Sovyet demokrasisinin ruhuyla açıkça çelişen bu önlemi, Bolşevizm'in önderleri ilke değil, olayların zorlaması sonucu ortaya çıkmış bir kendini savunma edimi sayıyorlardı.[24]

Rosa Luxemburg'a göre, proletarya diktatörlüğü, "*demokrasiyi ortadan kaldırma değil, yeni bir tarzda çalıştırma*" olarak dışa vurmalıydı kendisini.[25] Kautsky, "proletarya diktatörlüğüyle, proletaryanın demokrasiye dayanan egemenliğinden başka bir şeyi kastedemeyiz"[26] diye vurguluyordu. Bu fikirler, Marx ve Engels'in fikirleriyle tam uyum içindeydi. Engels, "proletarya diktatörlüğünün özgül biçiminin demokratik bir cumhuriyet" olduğunu be-

21. *Novaya Jizn*, 5 (18) Nisan 1918.
22. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 1958.
23. G. Boffa, *Storia dell' Unione Sovietica*, Milano 1976, c. 1, s. 57.
24. Troçki, *The Revolution Betrayed*, New York 1945, s. 96.
25. *Rosa Luxemburg Speaks*, s. 394.
26. K. Kautsky, *Demokratie oder Diktatur*, Berlin 1920, s. 38.

lirtmişti.[27] Bolşevikler, demokratik fikirleri ilke olarak reddetmemekle beraber, proletarya diktatörlüğüne farklı bakıyorlardı: Bir yanda geçici ve geçiş dönemine özgü niteliğini vurgulayıp, öte yanda demokrasiye getirilen ağır kısıtlamalarla onun arasında bağ kuruyorlardı. "Özünde," diye yazıyordu Troçki, "proletarya diktatörlüğü yeni bir toplumun kültürünün üretilmesine yönelik bir örgütlenme değil, onun uğruna mücadele veren devrimci ve askeri bir sistemdir."[28] Devrimin zaferi devletin cephedeki bir orduya benzemesini gerektiriyorsa, özgürlük ve demokrasi üstüne düşünmenin zamanı değildir.

Bolşevikler'le entelijensiya arasındaki çatlağa yol açan, Bolşevikler'in devrimci fikirleri değil, bu anti-demokratik önlemlerdi. *Novaya Jizn* çeşitli kereler, sosyalizmi demokratik olmayan yollarla getirme girişimlerinin "sosyalizm fikrini tehlikeye atmaktan" başka işe yaramayacağını belirtiyordu.[29] Sol entelijensiyayla yeni yöneticiler arasındaki ilk kapışmalar basın özgürlüğü sorunu üzerineydi. 28 Ocak 1918'de "halka karşı basın yoluyla işlenen suç ve kabahatler"e bakma görevi verilen "Devrimci Basın Mahkemesi" kuruldu.[30] Bu mahkeme, çok ağır cezalar verme yetkisiyle donatıldı. Yine de bugünkü Sovyet nosyonlarıyla karşılaştırıldığında, 1918 başlarında sansür konularında mutlak bir liberalizm hüküm sürüyordu. Çünkü mahkemenin kurulması bile, denetim altına alınacak bağımsız gazetelerin varlığını, ön sansürün ise yokluğunu varsayıyordu. Değişik kentlerin Sovyetleri de basın yönetmelikleri çıkardılar. Bu yasaların çoğunda öylesine bir düzensizlik egemendi ki, tutarlı bir sansür politikası saptamanın olanağı yoktu. Gazetelerin çalışmasını bir yığın tüzük ve yönetmelik yönlendiriyordu. *Novaya Jizn* bunlara, "keyfiliğe inanılmaz bir alan bırakan, anlamsız ve çelişik kararlar"[31] diyordu. Entelijensiyanın görüşünce, basının ağzının bu tarzda kapatılması "parlak sosyalist ideallerin zaferini" geciktirmekten başka bir yere varamazdı.[32] Ne var ki basın özgürlüğünün gerçekten gaspedilmesine daha zaman vardı.

Moskova'da 1917 kışında ön sansür koymaya yönelik ilk girişim boşa çıktı. Sansür getiren bir kararname uygulamaya sokulmadı ve 2 Ocak 1918'de sansür geri çekildi. Bununla beraber, basın özgürlüğüne indirilen darbeler

27. Engels, "Contribution to the Critique of the Social-Democratic Programme of 1891 (The Erfurt Programme)," Marx, *Critique of the Gotha Programme*, Moskova, tarihsiz, s. 58.
28. Troçki, *Literature and Revolution*, New York 1957, s. 190.
29. *Novaya Jizn*, 26 (13) Mart 1918.
30. *V.İ. Lenin i V Ch K. Sbornik dokumentov (1917-1922)*, Moskova 1975, s. 53
31. *Novaya Jizn*, 20 (7) Şubat 1918.
32. *A.g.e.*, 2 Mart (17 Şubat) 1918.

sürerken, öteden beri bu özgürlük uğruna kavga vermiş demokratik entelijensiya içinde Bolşevikler'e karşı uzlaşmazlık yarattı. "Doğrusu, tanrılar cezalandırmak istediği kişileri ilkin çıldırtırlar," diye yazıyordu Menşevikler'in gazetesi. "Bolşevizm'in en kötü düşmanı bile bu sefil sansür karanlamesinden daha çok zarar veremezdi ona."[33] Bundan başka, sansür getirmeye yönelik bu ilk girişim, sonuncusu olmadı. Nitekim her türlü bağımsız muhalif gazete, zaman içinde gerek Sovyet Rusya'da, gerekse karşı devrimin bir süre için zafer kazandığı topraklarda kapatıldı. Bağımsız "kalın dergiler" yirmilerin ortalarına dek çıkmaya devam ettiyse de, özgür basının yerini tutamazdı.

Ortadaki soru şudur: Kendileri de Rus entelijensiyası ve özgürlük hareketi içinden çıkmış Bolşevikler için, demokratik özgürlüklerden vazgeçmek ne kadar olanaklıydı? Lenin'i kişisel olarak da tanıyan Boris Souvarine bunu şöyle açıklar: "cette aberration désastreuse, d'après laquelle est moral tout ce qui sert la révolution"*[34] Aslına bakılırsa devrim, bir noktaya dek özgürlüğün fethine giden bir araçtan, kendi başına amaca dönüşmüştü. Merejkovski ile Berdyayev'in sözünü ettikleri devrim karşısındaki bu dinsel tutum, bizzat Rus entelijensiyasınca devrim öncesi dönemde geliştirilmişti. Lenin'in düşünce tarzı da aydınların anlayışının bir yönünü kuşku götürmez derecede somutlaştırıyordu.

Sonraki fantezilere karşın, Bolşevikler'in teki bile çoğulculuk ilkesine ve çok partili demokrasiye karşı değildi. Petrograd Sovyeti'nin başkanlığına geldiği zaman şöyle diyordu Troçki: "Prezidyum'un eli azınlığı asla ezmeyecektir."[35] Bunu söylerken içtendi anlaşılan. Nasıl olursa olsun —Suhanov'a göre— üç yıl sonra, 1920'de, bu konuşması anımsatıldığında, Troçki şöyle haykırmıştı: "Ne mutlu günlerdi onlar!"[36] Amerikalı tarihçi Abraham Asher, 1919 gibi geç bir tarihte bile, Bolşevik önderleri iyi tanıyan Kautsky'nin "çarpıcı bir saflıkla", Bolşevikler'in "demokrasi yoluna" geri dönmelerinin olanaklılığından söz ettiğini yazıyordu.[37] Bolşevik siyasal polisinin önde gelen kişiliklerden birisi, yaklaşık aynı sıralarda, tutuklanan sol eğilimli parti üyelerinin "cezaya çarptırılmış değil, devrimin çıkarları uğruna toplumdan geçici olarak tecrit edilmiş sayılmaları, tutukluluk koşullarının cezaî bir nite-

* Peşinden, devrime hizmet eden herkesin ahlâki değerlerini de sürükleyen bu feci hata. (ç.n.)

33. *Vpered!*, no. 257, 20 Aralık 1917.

34. Boris Souvarine, *Autour du Congrès de Tours*, Paris 1981, s. 13.

35. Joel Carmichael, *Troçki*, 1975, s. 182. 36. *A.g.e.*, s. 183.

37. Abraham Asher, *Pavel Axelrod and the Development of Menshevism*, Cambridge Mass. 1972, s. 355.

liği bulunmaması gerektiğini" yazıyordu.[38] Kaba anti-Bolşevik broşüründe W. Schamdorf bile, Parti önderlerinin ilk günlerde "demokratik vicdanlarının sızılarıyla" azap çektiklerini kabul eder.[39]

Bolşevik karşıtı olanlar dahil o günlerin gazetelerini okuyan birisi, muhalefet partilerinin kapatılmasının ve basın özgürlüğünün kısıtlanmasının yalnızca Menşevikler ile demokratik muhalefetçe değil, Bolşevikler'ce de beklenmedik bir durum olduğunu hemen gözlemler. Bu önlemler önceden planlanmamışu. Bununla beraber, devrimci bir kriz döneminde iktidarı almış bir azınlık partisinin konumunun kaçınılmaz sonucu olduğu söylenebilir. Ne var ki bu, doğrunun yalnız bir parçasıdır. Bu tür önlemler genellikle geri çekilebilir. Doğrunun öbür yanı, Bolşevikler'in, getirdikleri yasaların yalnızca "geçici" kalmalarını, süreklileşmemelerini sağlamak için tek bir şey yapmamış olmalarıdır. Demokrasinin kısıtlanmasının da sınırları vardı ve o sınır aşıldığında artık "kısıtlama"dan değil, ortadan kaldırmadan söz etmek gerekir. Ne yazık ki Bolşevikler'in o sınırları şaşırtıcı bir rahatlıkla aştıklarını söylemek zorundayız. Entelijensiyayla ilişkilerini belirleyen, bu olguydu. Hatta, daha uzun süreli sonuçları açısından değerlendirirsek, devrimci rejimin bürokratik biçimde yozlaşmasının başlangıcına işaret eden, tam da 1917-18'de düşülen bu ölümcül yanılgılardı. Devrimci diktatörlüğün yolu önceden başarısızlığa mahkûm değildi. Stephen Cohen'in doğru gözlemindeki gibi, otuzların Stalinizmi demek olan kitle terörü "Bolşevik devrimin mantıksal, karşı konulmaz sonucu"[40] olmamakla birlikte, böyle bir noktaya gelme olasılığı ta başından beri büyüktü. Lenin'in tutmuş olduğu yol aşırı derecede riskliydi. Nitekim 1917-18'in yanılgıları, bürokratik yozlaşmanın başlamasına işaret ederek, devrimin sonraki yazgısını önceden belirledi. Rosa Luxemburg o günlerde uyarmıştı:

> Genel seçimler olmadan, kısıtlanmamış basın ve toplanma özgürlüğü olmadan, özgür fikir mücadelesi olmadan, her kamu kurumunda yaşam ağır ağır ölür ve içinde etkin bir unsur olarak sırf bürokrasinin kaldığı, yaşamın basit bir görüntüsü durumuna gelir.[41]

Politik ataletin gücü Bolşevikler'i basın özgürlüğünü kısıtlamaktan Kurucu Meclis'i dağıtmaya, oradan muhalefetin bastırılmasına, oradan da teröre götürdü. Üstelik ulusu rejim çevresinde birleştirmekten uzak kalan bu

38. R.A. Medvedev, *Let History Judge*, 1971, s. 274 (M.Ya. Latsis [Sudrabs], "Çrezviçayniye Komissi po bor'be s Kontrevolyutsiyei', Moskova 1921'den aktarılmıştır).

39. W. Schamdorf, *İstoriya KPSS*, Moskova 1962.

40. Cohen, s. xvi-xvii. 41. *Rosa Luxemburg Speaks*, s. 91.

önlemlerin her biri yeni düşmanlar yaratıyor, böylece yeni yeni baskı önlemleri dizisini zorunlu kılıyordu.

Rus entelijensiyası açısından iç savaşın sonuçları trajikti. Burjuva-demokrat kurumlarm kaldırılması, entelijensiyanın yeni, özgür bir Rusya ümitlerine ağır darbe indirdi. İki yanda da vahşi terör demek olan, Kızıllar ve Beyazlar arasındaki çatışmanın, entelijensiyanın protestosuna yol açması kaçınılmazdı. Entelijensiyanın bir kısmı Bolşevikler'e bağlanır, bir çoğu da Beyazlar'a katılırken, çoğunluk üçüncü bir yol bulmaya çalıştı. *Pamyat*'ın ikinci sayısında yayımlanmış olan V.G. Korolenko'nun günlüğü, bu çoğunluğun duygularını nitelemektedir. "Sınırsız vahşileşme" diye yazıyordu Korolenko. "İki taraf da ötekinin gaddarlıklarını suçluyor. Gönüllü Ordu Bolşevikler'i suçluyor, Bolşevikler de Gönüllü Ordu'yu... Ama vahşet her yere girmektedir."[42] Bu sözler, Bolşevik egemenliğinde yazılmıştı. Ancak birkaç ay sonra, Beyazlar'ın gelişinin ardından şunları görürüz: "Önceden 'Karşı devrimci var!' çığlığını atan aynı gönüllü muhbirler, şimdi 'Komiser var!' diye çığlıklar atmaya başlamışlardır."[43]

Beyaz ve Kızıl terörün azgınlaşmasını gözlemledikçe, "karşılıklı vahşet artmakta" diyordu, Lenin'in eski yakın arkadaşı Martov[44]:

> Nikola Romanov döneminde bir mahkûmiyetin çok ağır oluşuna işaret ederek uygulanmasını önlemek ve bir kurbanı celladın elinden almak kimi zaman olanaklıydı. Vladimir Ulyanov dönemindeyse olanaksızdır bu.[45]

Şiddet şiddeti doğurdu, kan dökme kan dökmeyi kışkırttı. Kızıl terör bayrağını yüksekte tutmuş olanlar da, Martov'un kehanetindeki gibi er geç kendilerini mahvedeceklerdi:

> Ama o anı bekleyemeyiz. Karşı devrim şimdiden, Alman süngülerinin koruması altında Don'da ve Kırım'da, Ukrayna'da ve Baltık eyaletlerinde egemen durumda. *Burada* Bolşevik tüfeklerden Sovyet iktidarının politik muhaliflerine açılan her yaylım ateşine karşılık, *orada* yörenin devrimci işçi ve köylülerini kurşuna dizerek yanıt veren tüfeklerin on kat gür yankısını işitiyoruz.[46]

Kızıl ve Beyaz terör arasındaki çarpıcı benzerliği V.M. Doroşeviç de farketmişti:

> Nasıl Kızıllar'da "burjuva" sözcüğü Rus gömleği giymeyen herkes için geçerliyse, Beyazlar'da da "sosyalist" sözcüğü üniformasız herkes için geçerlidir. Menşevikler ile SD'ler [Sosyalist Devrimciler] "ikinci sınıf Bolşevikler"dir ve onlar da öldürülür.[47]

42. *Pamyat*, no. 3, Paris 1979, s. 388. 43. *A.g.e.*, s. 395.
44. L. Martov, *Doloyi smertnuyu kazn!*, Moskova 1918, s. 8.
45. *A.g.e.*, s. 7. 46. *A.g.e.*, s. 12. 47. *Novaya Rossiya*, 1922, no. 1, s. 75.

Bolşevikler ne zaman bir "yenilik" bulsalar, Beyazlar "sırf 'Kızıllar' aynı şeyi yaptı diye" bunu daha geniş ölçekte uyguluyorlardı.[48]

Yurtdışından özel olarak bu amaç için dönmüş Kropotkin gibi Korolenko da Kızıl terörü durdurmaya çalışır. Kropotkin, Lenin'le bile buluştu. Lenin'i ikna etmeye çalışırken, "kendi görüşünce, başka şeylerin yanı sıra 1793 devrimcilerinin silah olarak benimsediği terör politikasının sonucunda 'katledilmiş' olan Fransız Devrimi'ne değindi."[49] Daha da önce bir mektupla uyarmıştı Lenin'i: "Fransız Devrimi'nde uygulanan terör, devrimin etkisini elli yıl geri attı."[50] Bütün bunları işitip okuduğunda Lenin, Kropotkin'in terore karşı tutumunun oldukça hoşgörülü olduğu Fransız devrimi üstüne kitabının "hemen ve en fazla sayıda basılarak"[51] yayımlanmasını önerdi. Korolenko da Lunaçarski'ye yazdığı mektuplarda aynı ölçüde başarısızlığa uğramıştı; mektuplarında belirttiği gibi, Korolenko'ya göre sosyalizme gidiş şunlara dayanmalıydı:

...insan doğasının, dolaysız mücadele cesaretini ve düşmana bile insanca davranmayı önvarsayan, en iyi yanlarına. Bırakın zulüm ve kör adaletsizlik tümüyle yaşamın geride bıraktığı geçmişte kalsın, gelecekte bir yer edinemesin...[52]

Korolenko'dan daha az entelektüel, Lenin'den daha az devrimci olmayan Martov, olup bitenlerle tepeden tırnağa sarsılmıştı. Martov, sosyalizm ve demokrasi ilkelerini "Lenin ile Troçki'nin kabaca çiğnediklerini"[53]; kendisi ya da önceki yıllarda otokrasiye karşı savaşmış kişiler için böyle bir devrimi kabul etmenin olanaksız[54] olduğunu yazıyordu. Martov açısından olup bitenler,

48. E.V. Starostin, "K istori izdaniya knigi", P.A.Kropotkin, *Velikaya Frantsuzskaya revolyutsiya,* Moskova 1979, s. 500.
49. *A.g.e.* 50. *A.g.e.* 51. *A.g.e.*
52. V. Korolenko, *Pis'ma Lunaçarskomi,* Paris 1922, s. 16.
53. *Vpered!*, 13 (26) Aralık 1917.
54. Kızıl terörün tartışılması, sosyalistlerle komünistler arasındaki başlıca anlaşmazlık noktalarından biridir. Kan dökmekten —ve özellikle baskıcı hareketlerden— kaçınmaya uğraşan "insani" devrimler, karşı devrimcilerce ezilmiştir. Kan dökmekten ve terörden, açık politik diktatörlükten çekinmeyen "sert" devrimler ise yozlaşmışlar ve Thermidorcular tarafından ezilmişlerdir. Paris Komünü bastırıldı. Şili'deki "Halk Birliği" de bastırıldı, ama Bolşevik Rusya, tıpkı Castro'nun Kübası gibi, yozlaştı. Komünarları ve Allende'yi gericiler öldürürken, Buharin, Troçki ve eski Bolşevikler'i öldüren, kendilerinin yarattıkları ceza organları oldu. Gerçekten "nazik bir konu"dur bu. Bununla birlikte, bence haklı olan Martov ve Allende'ydi, Lenin değil. Gericiliğin darbeleri karşısında yenik düşen bir devrim, hiç değilse ahlâki bir zafer olarak kalır ve yeni kuşaklar, devrim fikirlerine duydukları inancı korurlar, "yeni baştan başlamaya", "bir kez daha denemeye" hazır olurlar. Bir devrimin yozlaşması ise iğrenme duygusu yaratır, emekçilerin moralini bozar. Allende'nin ölümü şanlı bir

sosyalist hareket için öncelikle bir trajediydi. "'Sosyalist' ismiyle celladın aşağılık işini kutsallaştırmaya çalışan partiye yazıklar olsun," diye haykırıyordu.[55]

Kızıl terörü haklı gösterirken Bolşevikler —Troçki, Lenin ve eski Menşevik Larin— Fransız Devrimi'ne gönderme yapmaktaydılar. Martov ise Larin'in gölgesine sığındığı Fransız devrimcilerinin üzücü sonunu anımsatıyordu. En sonunda devrimin başarısızlıkla sonuçlanmasına ve Thermidor diktatörlüğünün kuruluşuna yol açan, herşeyden önce Jakoben terörü, Konvansiyon vekillerinin idam edilmesi ve halkın iradesine saygı gösterilmeyişiydi. O aynı yoldan, diye önceden bildiriyordu Martov, Jakobenizm lehine Marksist ilkeleri terketmiş Bolşevikler de geçeceklerdi. Fransız devrimcilerinin yazgısını paylaşacaklardı, çünkü geçmişten ders almayan onu yinelemeye mahkûmdur.

Danton ve Robespierre, Konvansiyon'a ve daha sonra Yasama Meclisi'ne uygulanan bir dizi 'ameliyat'tan Bonapartizm'in çıktığını görecek kadar yaşamış olsalardı, Larin'e verecekleri öğüt herhalde önceki devrimlerin tüm 'ilkellikler'ini kölece taklit etmemek olurdu.[56]

Kurucu Meclis'in dağıtılışı, terör ve sansürün getirilişi; bunlar, sol entelijensiyanın *hiçbir koşulda* bağışlayamayacağı eylemlerdi:

Her büyük politik devrime çirkinliklerin ve galipler kampında alçaklığın boy gösterişinin bulaştığı görüşünde Larin'e katılabiliriz. Ama Larin, bu mantığı tersine çevirip çirkinliğin artmasının ve alçaklığın boy göstermesinin olup bitenlerin büyük bir devrim olduğunu kanıtlayacağını sanıyorsa, acı bir yanılgı içindedir.[57]

Bu tür uyarılara aldırış edilmedi değil. Ama çıkan tek sonuç, yönetici parti

ölümdü, Buharin'inki ise utanç verici. Ne var ki gerçek tarih, "ya o/ya bu" gibi zor bir seçime indirgenemez. Öyle olsaydı, dünyadaki bütün devrimler karşı devrimle, ya da Thermidor'la son bulurdu. Ancak durum böyle değildir. Asıl sorun bir "orta yol", daha açıkçası, demokratik bir yol bulmaktır. Solun hem politik bakımdan güçlü, hem de ahlâki açıdan temiz kalabileceği yeni topluma çıkan bir yoldur bu: Sınıf mücadelesi koşullarında, demokrasiyi kısıtlayıp teröre başvurmadan devrimci yönetimin istikrarını sağlamak. Toplumun insanileştirilmesi yalnızca insani araçlarla başarılabilir; ancak, etkili araçlar olmalıdır bunlar. Yeni toplumun neye benzeyeceği, uğruna savaşırken kullandığımız araçlara bağlıdır. Bu sorunun yanıtıysa ancak pratikte verilebilir. Nerede ve ne zaman? Nikaragua devrimi böyle bir yanıtın örneği olduğunu kanıtlayacak mı? Göreceğiz. Kurama gelince, Fernando Claudin ve bizde G. Vodolazov'un çalışmalarında devrim sorunları çok ciddi biçimde incelenmiştir. *The Dialectics of Hope*'ta ben de, "Bolşevizmin Trajedisi" ve "Umut Öğeleri" başlıklı bölümlerde bu sorunların bir kısmına eğilmeye çalıştım.

55. Martov, *Doloyi smertnuyu kazn!*, s. 9.

56. *Vpered!*, 13 (26) Aralık 1917 (I. Getzler, *Martov*, 1967, s. 173'te).

57. *A.g.e.*

üyeleri arasında, sosyalist entelijensiya safından gelen Marksist eleştirilere karşı gittikçe artan bir düşmanlık beslenmesi oldu. Pokrovski sinirle, "'katı biçimde Marksist' bir çizginin dosdoğru bataklığa gittiğini" yazıyordu.[58] "Geçici tecrit" uygulananlar, yalnızca muhalefet partilerinin eylemcileriyle sınırlı kalmıyordu. Bilim ve sanat dünyasında eleştirel düşünceler taşıyan pek çok kişi de baskıya kurban gitti. Zhores Medvedev şunları yazar:

Kıdemli araştırmacıların ve akademik personelin büyük bölümü anti-Bolşevik güçlere destek veriyorlardı. "Kızıl terör"ün ilk dalgalarında "profesörler" ve "akademisyenler" neredeyse doğal olarak Sovyet iktidarına düşman sayıldılar. Kabarık sayıda bilim adamıyla teknik uzman rahat bırakılmadı, tutuklandı, mahkûm edildi, hatta 1918-19'da iç savaşın başlarında idam edildi.[59]

İdam edilenler içinde ünlü şair N. Gumilev de vardı.[60] Entelijensiyayla yeni hükümet arasındaki uçurum açıldı. "Devrim açısından," diye yazar Boffa, "bir güçlüktü bu; entelijensiya açısındansa trajedi."[61]

Gericilikten hâlâ —eskisi gibi— nefret ederken, beklentilerine ihanet etmiş olan devrimi kabul etmeyi de reddeden entelijensiya üyeleri kendilerini bir yol ayrımında buldular. Stankeviç, iç savaş boyunca, Moskova entelijensiyası arasında "Beyazlar'a en ufak bir sempati duyulmamakla birlikte Bolşevikler'e karşı da fanatikçe bir kin"[62] beslendiğine dikkat çekiyordu. Kendi açısından, tercih yapmak ıstırap verici ölçüde zordu. "Nereye gideceğim" diye düşünüp duruyordu.

Devrim fikrini saptırdıkları için, dostlarımın çoğuyla birlikte Bolşevikler'e karşı savaşarak tüm savaş boyunca birlikte çalıştığım, askeri ve ulusal fikrin temsilcisi Denikin'e mi?.. Yoksa en sonunda Bolşevikler'e mi? Ne de olsa Rus özgürlüğü ve devriminden geriye onlar kalmıştır, onlarla birlikte daha geniş alana sahip olurum, hatta ordularının içinde tam bir saygıyla ilişki kurabileceğim insanlara rastlayabilirim.[63]

Buharin 1925'te, "Ekim Devrimi'nin ilk döneminde [Bolşevikler'e] geçenlerin entelijensiyanın en kötü dilimi olduğunu", oysa "dürüst aydınların çoğunun [onlara] karşı olduğunu" kabul ediyordu.[64] Bir ölçüde abartıyordu Buharin, çünkü Bolşevikler'i destekleyenler içinde sırf tuhaf kişilerle kariyeristler değil, entelektüel elitin kimi üstün ve prestij sahibi üyeleri de vardı. Yine de ancak birkaç tanesi devrimi "kabul etmişti": Mayakovski, Blok, Beli.

58. *İntelligentsiya i revolyutsiya*, Moskova 1922, s. 75.
59. Zhores Medvedev, *Soviet Science*, 1978, s. 6.
60. Kurşuna dizilenlerin listeleri o günlerde gazetelerde yayımlanmıştı. Örneğin bkz. *Petrogradskaya Pravda*, no. 181, 1 Eylül 1921. 61. Boffa, c. 1, s. 281.
62. V.B. Stankeviç, *Vospominaniya 1914-1919*, Berlin 1920, s. 344-5.
63. *A.g.e.*, s. 351-2. 64. *Peçat'i revolyutsiya*, 1925, no. 3, s. 3.

İdeolojilerine tümüyle yabancı kalmalarına rağmen onlara psikolojik bir yakınlık duyan estetikçilerin "aşırı sol"u da katıldı Bolşevikler'e. Böylece, örneğin idealist filozof Vyaçeslav İvanov, *sbornost*'un [cemaat duygusu] yeniden doğuşunu selamlayan ve "bugünkü sosyalist hareketin ruhu"na sadık davranmadıkları için karşıtlarını suçlayan bir takım aşırı devrimci makaleler yazıyordu.[65] İvanov, devrimin yazgısının "sanatsal olarak formüle edilmiş kitlelerin etkin gücü"[66] haline gelmek olduğunu söylüyor; yozluğun temsilcisi N. Evreynov ise devrim onuruna zafer gösterileri düzenliyordu. Fütüristler de Bolşevikler'e bağlandılar ve A.V. Lunaçarski'nin (ve başka bazı önde gelen kişiliklerin) şahsında yetkililerin himayesinden yararlandılar. Hatta Rus Federasyonu'nun, sonra da Sovyetler Birliği'nin amblemi için fütürist desenler önerildi.[67] Ne var ki daha sonra, estetik "solcular" yeni düzenden derin bir hayal kırıklığına uğradıklarında, yöneticilerin onlara duydukları sempati silindi. Bu ruhsal durum, herhalde, Maleviç'in "bilmecemsi" tablosu "Siyah Kare"de dile getirilir.

Blok'un Bolşevizm'e verdiği destek hakkında çok şey yazılmıştır, ne var ki bu desteğin oldukça özgül türden olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Birincisi, Bolşevikler'den çok Sol SD'lere yakındı Blok; hatta Sol SD'lerin Temmuz 1918'deki isyanlarının ardından tutuklanmıştı. Devrimle ilgili bilinen makalelerinin hepsini Sol SD'ler basmıştı. Yine de asıl konu bu değildir. Blok haklı olarak, entelijensiyanın eskiden gerçekleştirdiği bütün eylemler devrimin hazırlanmasına yönelik olduğu için, şimdi, yani devrim gerçekleşince, bunun bekledikleri devrime hiç benzemediğini görseler bile, aydınların ona sahip çıkmamaya hakkı bulunmadığını düşünüyordu. Aslında devrimin gelişi fikri, Blok'un şiirlerine 1917'den çok önceleri işlemişti. Bu belirsiz beklenti ve ümitler, Çehov'un pek "politik olmayan" oyunlarında bile görülebilir. Blok'un fikri iç mantıktan yoksun değildi.

Gorki, notlarında, başka şeylerin yanı sıra Blok'un şu yorumunu aktarır:

Karanlıktan yıkım ruhunu çağırdıktan sonra, entelijensiya açısından şunları söylemek dürüstlük değildir: Bunu biz değil, oradaki insanlar yaptı. Bolşevizm, entelijensiyanın çeşitli kürsülerde, yayın bürolarında ve "yeraltı" öğretimlerinde yürüttüğü çalışmanın kaçınılmaz ürünüdür.[68]

65. Romain Rolland, *Narodni teatr*, TEO Narkomprosa, Petrograd ve Moskova 1919'da V. İvanov'un Önsözü, s. xii.

66. *Vestnik teatre*, no. 62, 1920, s. 5.

67. Bkz. V.S. Draçuk. *Rasskazyvaet geral'dika*, Moskova 1977, s. 226, resim XXXI, desen no. 5; ayrıca s. 231, resim XXXIV, desen no. 1; ve s. 231, desen no. 2'deki daha az abartılı proje; bu, Fütürizm konusunda belirli "kuşkular"a yol açmıştı.

68. M. Gorki, *Fragments from my Diary*, 1924, s. 216.

"Çok haklı olarak söyledi ki..."[69] diye tanıttığı Blok'un bu fikrini paylaşan Gorki'ye herhalde katılmak gerekir. 1924 yılında, henüz Sovyet hükümetinin uysal aleti haline gelmemiş olduğu günlerde Berlin'de yayımladığını dikkate alırsak, Gorki'nin bu notu özellikle değerlidir. Berdyayev daha sonra, "Rus entelijensiyasının bütün tarihi, komünizme hazırlıktı"[70] diye yazdığında, benzer bir düşünceyi dile getiriyordu.

Rus entelijensiyasının 1917 Devrimi'ni hem kabul edişi hem de etmeyişinin trajik yönleri bulunduğu belirtilmelidir. Blok bunu acı biçimde hissetti ve dile getirdi. Bolşevik devrim düşledikleri toplumsal devrimdi, ancak ümit ettikleri demokrasiyi getirmemişti. Blok'un çok tutulan bir biyografisinin yazarı, Sovyet düşünür V. Orlov onda, "geleceğe duyulan inancın, bugüne beslenen güvenle uyuşmadığını"[71] yazar. Kusuru da şairde bulur:

Blok'un dünyada ve Rusya'da olup bitenlerin "tarihin çatlağına" (başka deyişle, tarihsel sürecin bir boşluğuna) düşüş olduğu yönündeki hastalıklı duygusu; bir şairin o olmadan yazamayacağını savunduğu, zamanın ruhuyla tamamen uyum içinde olma bilincinin, önüne geçilmezcesine köreldiğini gösteriyordu.[72]

Aslında çevresinde olup bitenlerin trajik niteliğini belki de herkesten fazla hisseden Blok'tu. Devrimin demokratik bir devrim olarak başarısızlığa uğraması, uğursuz bir biçimde, toplumsal bir devrim olarak gelecekte uğrayacağı başarısızlığı hissettiriyordu. Blok işte bunun için *yazamadı*. Gerçekten de büyük şair, "Onikiler"den sonra çok az yazdı. Ne kadar az şiir! Kuşkusuz makaleler yazıp konferanslar verdi, ama şiir yazmayı hepten bıraktı. Büyük Rus şairinin bu trajedisi, Rus entelijensiyasının trajedisini temsil eder.

İç savaş koşullarında bir üçüncü yol ve tarafsızlık arayışının, eğer etkin bir konum gerektiriyorsa başarıya ulaşabilmesi zaten enderdir. Tarafsız kalmış entelijensiyanın önemli bir dilimi göç etmek zorunda kalmıştı. Rusya'yı terkedenler arasında seçkin bilim adamları İ. Sikorski, V. Korençevski, G. Kistyakovski, P. Sorokin ve V. Leontiyev ile İ. Bunin, İ. Stravinski, S. Rahmaninov, A. Pavlov ve F. Şalyapin gibi, yaratıcı entelijensiyanın anılmaya değer üyeleri de vardı. *Émigré* saflarında "proleter yazar" Maksim Gorki de bulunuyordu. Rusya'da kalanlar ise büyük ölçüde moral yıkıma uğramışlardı.

69. *A.g.e.*
70. N. Berdyayev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, s. 145.
71. Vl. Orlov, *Hamayun: The Life of Alexander Blok*, Moskova 1980, s. 459.
72. *A.g.e.*, s. 459. [İngilizce basım, orijinali kısaltmıştır. Orlov orijinalde, şairin "devrimi büyük bir ruhsal cesaret ve medeni metanetle karşılamış" olduğunu yazar — İngilizce'ye çevirenin notu].

NEP Dönemi

Yeni Ekonomik Politika döneminde, "savaş komünizmi"nden daha ılımlı ekonomik bir çizgiye geçişe bağlı olarak, yalnızca gerek devlet gerekse özel sektörlerde ekonomik etkinlikte kıpırdanma ve yaşam koşullarında düzelme görülmekle kalmadı, ayrıca Rus entelijensiyasında belirli bir canlanma, yani kültürel bir kabarış da görüldü. Rus edebiyatı, resmi, sanat eleştirisi ve genelde tinsel yaşamı açısından yirmili yılların son derece verimli bir çağ olduğunu kimse yadsıyamaz. NEP döneminde, Bolşevizm ve devrim karşısında tarafsız bir konumda bulunmak pekâlâ olanaklıydı. Kültür ve bilim alanının dışına çıkılmadığı sürece, kişisel felaketlere uğramayı ya da kaçınılmaz baskılarla yüz yüze gelmeyi gerektirmiyordu.

Entelijensiyayı Bolşevikler'in safına geçmeye ikna etmeye yönelik ilk girişimler, daha Beyazlar'la savaş sırasında yapılmıştı. Zhores Medvedev şöyle yazar:

İç savaş ve göç sonucunda gerçek "beyin göçü" tehlikesi, Bolşevikler'in tehlikeli boyutlarda uzayan iç savaşla başa çıkmak üzere askeri amaçlarla sanayiyi restore etme önlemleri almaya başlamasıyla apaçık görüldü. Her büyük çaplı savaş, teknolojik destek gerektirir, iç savaşlar da buna dahildir. Askeri ve bilimsel uzmanlara karşı tutum değişikliği, 1919 başından sonra ve özellikle Bolşevik Partisi'nin Sekizinci Kongresi'nde görünür hale geldi.[73]

Bu özel durumda Bolşevikler, öncelikle, çalışmaları devletçe desteklenmeye başlanan bilimsel ve teknik entelijensiyayla ilgileniyorlardı:

Bir bilim tarihçisi, Sovyet sisteminin varlığının ciddi tehlikeler karşısında bulunduğu iç savaşın en dramatik dönemi boyunca kurulmuş yeni eğitim ve araştırma kurumlarının sayısını görünce hayrete düşebilir.[74]

Bolşevikler, güç koşullar hüküm sürmesine karşın, entelijensiyaya sağladıkları maddi destekten haklı bir gurur duyuyorlardı. "Bir profesörün tayını," diye yazıyordu Pokrovski, "bir işçinin herhangi bir ek dışında geçinmek zorunda kaldığının yüzde 136'sıydı; üstelik 'akademik' bir düzenlilikle başkalarının tayınından daha düzenli çıkıyordu."[75]

Bolşevik Parti'nin modern uygarlığı koruyup eski durumuna kavuşturma, Rusya'yı uygarlığın mahvından kurtarma çabası, yeni yöneticilerin sanatsal yaratım konularındaki görece hoşgörüsü, Bolşevikler'le eski anti-monarşist hareket (Sol Kadetler buna dahildi) arasındaki geleneksel bağlar ve devletle

73 Zh. Medvedev, s. 9.
74. *A.g.e.*, s. 10.
75. *İntelligentsiya i revolyutsiya*, s. 73.

"uzmanlar"ın bir bölümü arasındaki *uzlaşma*; tüm bu etkenler, yeni rejime karşı muhalif tutumunu yumuşatan demokrat entelijensiyanın esas kütlesini etkilememezlik edemezdi. Ama burada başlıca etmen, iç savaş deneyiminin Beyazlar'ın *Kızıllar'dan bile beter* olduklarını kesin biçimde kanıtlamasıydı. Denikin'le kıyaslandığında, açıkça "ehven-i şer" görünüyordu Lenin. Ek olarak, iç savaş sonrasında entelijensiyanın önemli bir bölümü Bolşevik Partisi'ni halk çoğunluğu tarafından "seçilmiş" görüyordu. Çatışma süresince Beyaz kampta kalan Stankeviç şöyle yazıyordu: "Devrimin başındaki gibi artık yalnızca ulusun onda biri değil, kitleler arasında en büyük etkiye sahip, en kalabalık partiydi onlar. Bu partiye karşı silahlı mücadele yürütmek açıkça aptallıktı."[76] Bolşevikler'in artık emekçi halk kitlesinin önemli kesiminde desteklenmekte olmaları, rejimin demokrasi doğrultusunda evrimleşeceği ümidine zemin hazırlıyordu. Hükümet halkın hükümeti idiyse, er geç demokratik bir hükümet durumuna gelecekti; zıt yönde gelişebilmesi olasılığına yeterli ağırlık verilmiyordu. Madem ki halk Bolşevikler'i ehven-i şer diye tanımış ve köylülük, biraz duraksamadan sonra, ellerinde *daha da çok* sıkıntı çektikleri Beyazlar'a karşı Kızıllar'ı desteklemişti; bilimsel ve kültürel toplulukların ileri gelen üyeleri halkı örnek almayı uygun gördüler. Bilim az çok özgürce gelişmekteydi. "Bu aşamada," diye yazar Zhores Medvedev, "hâlâ Sovyet biliminin gelecekteki uzun süreli tecrit durumunu akla getirecek bir şey yoktu. Tüm eğilimler bu olasılığın karşısındaydı."[77]

O günlerde, diye yazar Loren R. Graham:

> neredeyse hiç kimse, Komünist Partisi'nin entelektüeller üzerindeki denetiminin politik etkinlik alanından bizzat bilimsel kuram alanına genişleyeceğini ciddi olarak düşünmüyordu. Parti önderleri, Parti'nin, bilime ait belirli bakış açılarını onaylamak ya da desteklemek durumunda kalacağını ne planlamış, ne de öngörmüşlerdi. Aslında, Parti'nin önemli önderlerinin hepsi, böyle icazet verişlere temelden karşıydılar.[78]

Zhores Medvedev bile, 1922-1928 yıllarını "Sovyet biliminin altın yılları" diye nitelendirir.[79] (Bununla beraber Stalinist bürokrasi, o dönemde açan "yüz çiçeği" çok geçmeden "kökünden söktü".)

Kültür, bilimden daha az olmamak kaydıyla, yirmili yıllarda politik bakımdan bir tür tarafsız bölge haline geldi. Politikayla hiç bağı bulunmadığından değildi bu (tam tersine, yirmili yıllarda kültürün politikleşmesi bir hayli yol almıştı), o sıralarda kültür alanında barikatın iki yanından bi-

76. Stankeviç, s. 291. 77. Zh. Medvedev, s. 17.
78. Loren R. Graham, *Science and Philosophy in the Soviet Union*, 1973, s. 10.
79. Zh. Medvedev, s. 13.

rinde durma zorunluluğu olmadığı içindi. Kültür "tarafsız bölge"ydi, üzerinde kimse bulunmadığı için değil, herkes orada olabildiği için; üstelik bu bölgede hiç "patron" yoktu. Politikada olmasa bile, tinsel yaşamda üçüncü yol olanaklıydı. Sansür vardı ama hâlâ oldukça liberaldi, öyle ki *bu* alanda tarafsız bir konuma izin veriliyordu.

Değişik estetik ve felsefi platformlara sahip edebiyat grupları boy göstermeye başladı. Toplumsal yaşamda kuşku götürmez bir kıpırdanma görüldü ve oldukça açık tartışmalar yapıldı. Bağımsız ve yarı-bağımsız dergiler yayımlandı: *Mysl, Ekonomist, Golos Minuvşego, Novaya Rossiya, Russki Sovremennik, Sovremennik, Byloye, Novaya Epoha, Volnaya Jizn, Slovo İstini, Vestnik Literaturi.* Yıllıklar da görüldü: *Krug, Kovş, Jizn İskusstva.* Petrograd'da çıkan felsefe dergisi *Mysl*, Marksizm'e hiç bağlılık taslamayan idealistlerle pozitivistlerin yazılarını serbestçe yayımladı. "Dergimiz," diye yazıyordu yazı kurulu,

> felsefedeki herkesle her eğilime oldukça tarafsız hizmet verecektir ve bunun tek koşulu vardır: o eğilimlerde, terkedilmiş ve yaşamın aştığı konularda hareketsizce yerinde sayma değil, hakikat uğruna ve canlı düşünceye yönelik canlı bir arayış duygusu olması.[80]

Hiçbir politik kısıtlama getirilmedi. Elbette *Mysl* ile *Ekonomist* kısa süre sonra kapatıldılar, ama bu dergilerin kimisi Stalin'in zaferine, her türlü muhalefetin bütünüyle ezilişine dek yaşadı. Yirmili yılları bir bakıma simgeleyen şey, hapishanelerde çıkarılan dergi ve gazetelerdi. Güvenilmez sayılan çok sayıda kişi hapiste tutulmaya devam ediliyor, ama konuşma ve basın özgürlükleri hâlâ tanınıyordu. Çıkan dergilerin anlamlı başlıkları vardı: *Mysl za reşetkoyi* [Parmaklıklar Arkasındaki Düşünce] (İrkutsk), *Mysl zaklyuçennogo* [Mahkûmların Düşüncesi] (Vitebsk, Omsk ve başka yerlerde), *Golos zaklyuçennogo* [Mahkûmların Sesi] (Harkov, Penza ve başka yerlerde) vb. Bu dergilerin sayfalarında oldukça eleştirel görüşler dile getiriliyordu (yazarlar bu görüşleri için daha başka nereye gönderilebilirlerdi ki?).[81] Bu olgular çoğu tarihçiyi, devrime çok düşmanca tutum takınmış olanlarını bile, Rusya'da yirmilerde varolan "görece özgürlük koşulları"ndan söz etmeye zorlamıştır.[82]

"Devrimci fırtınanın yatışmasıyla birlikte," diye yazıyordu İ. Lejnev bağımsız dergi *Novaya Rossiya*'da,

80. *Mysl*, no. 1, 1922, s. 3.

81. Hapishane yayınlarının bir değerlendirmesi, tarihsel derleme *Pamyat*'ın ilk sayısında yer alıyordu.

82. Bkz. Agurski, *İdeologiya natsional-bol'şevizma*, Paris 1980, s. 104.

savaş ve devrimin kanlı sisi kalkıp uzaklaştı. Toprağın yüzü yine görülebiliyordu. Sonunda olayları gerçek tarihsel açılımlarıyla kavramaya elverecek ilk fırsatımıza kavuşmuştuk.[83]

Yeni durum, o sıralarda düşünüldüğü gibi, "olup bitenler üstünde sakince ve tarihsel açıdan kafa yormayı, devrimin ders ve göstergelerinin aydınlığa çıkarılmasını ve bunlardan uygun sonuçlara ulaşılmasını"[84] sağladı.

Bolşevikler'le entelijensiya arasındaki ilişkiler eskisi gibi kaygı verici olmasının yanı sıra, son derece sallantılı ve çelişkiliydi de. Bu ilişkiler "çatışma artı işbirliği" diye tanımlanabilirdi. Yeni yöneticiler, entelijensiyadan insanlarla bir anlaşmaya varmaya, devrimci diktatörlük sınırları içerisinde olabilecek en geniş yaratma özgürlüğünü tanıyarak güvenlerini kazanmaya çaba harcadılar. Ne var ki, niyetleri kendi içinde çelişkiliydi ve aydınların kimi zaman Bolşevikler'e haklı bir güvensizlikle bakması çok doğaldı.

Bolşevikler'in Rus entelijensiyasına karşı kendi tutumlarının kimi zaman lütufkâr, kimi zaman horgörücü, kimi zaman da horgörüyle bezenmiş bir lütufkârlık olduğu belirtilmelidir. "Rus entelijensiyası," diye yazıyordu Meşçeryakov 1922'de,

otokrasiden hoşlanmıyordu. 1905 Devrimi'nden epey önce ondan nefret de etmişler ve canlarını esirgemeden onunla kahramanca savaşmışlardı. Bu mücadelede proletaryanın yanında yer aldılar. Bunun yanı sıra entelijensiya, sosyalist dünya görüşünün kimi unsurlarını benimsedi. Bayraklarına "sosyalizm" sözcüğünü işlediler. Ama büyük çoğunluk "sosyalizm"i salt kendilerine özgü tarzda, "entelijensiya" tarzında yorumladılar. Sosyalizmi çok uzak bir geleceğe özgü bir şey diye düşlediler; onu, tıpkı karla kaplı Alp tepelerinin uzaktan bakıldığında göze çarpan bakir saflığı gibi güzel, göz kamaştırıcı ölçüde beyaz ve saf olarak gördüler.[85]

İşin içinde Bolşevik Meşçeryakov varsa en küçük bir sempatiye bile yol açmaz bunlar: Meşçeryakov duygulara vakti olmayan pratik bir eylem adamıdır. Ona göre entelijensiya, küçük burjuvazinin bir çeşididir:

Ücret karşılığında değil, girişimciden bağımsız çalışırlar; emeklerinin karşılığını ya doğrudan hizmet ettikleri kişiden, ya da emek-güçlerini değil de emeklerinin bitmiş ürününü sattıkları kapitalistten alırlar. Bu durum, bu gibi entelijensiya katmanlarını... küçük burjuvaziye yaklaştırır.[86]

Buna bağlı olarak, sınıf çıkarlarıyla değilse bile "çalışmaları ya da ahlâki duygularıyla" sosyalizme doğru çekilirler.[87] Böylesi bir dürtü Meşçeryakov'dan onay almayı başaramaz, hatta onda kuşku bile uyandırır. Pokrovski için de

83. *Novaya Rossiya*, no. 1, 1922, s. 63. 84. *A.g.e.*, s. 57.
85. *İntelligentsiya i revolyutsiya*, s. 51.
86. *A.g.e.*, s. 90. 87. *A.g.e.*, s. 92.

entelijensiyanın geçmişteki özverileri saygı duyulmasını gerektirmez: 1917-18 yıllarında Parti'yi desteklemediyse "bataklıktan" başka şey değildir ve saygı beslenecek yanı yoktur.[88]

Bolşevikler, Rus entelijensiyasının has çocukları saymıyorlardı kendilerini. Devrimci demokrasi, bir biçimde pratik eylemi hümanist idealizmle birleştirebilmişti.[89] Gerçi o zaman bile zordu bu (Dostoyevski'nin Narodnik Sosyalistler'le ilgili eleştirisini anımsayalım), ama yine de belli ölçülerde başarıldı. Genellikle hümanist idealizmi *Realpolitik*'le birleştirmek son derece zor bir iştir, ancak insanlığın geleceği de belki bu girişimin başarısına bağlıdır.

Neyse, yüzyılın dönemecinde entelijensiyanın politik öncülükteki özel rolünü yitirişinin, asıl olarak, işçi sınıfıyla bağları olan "pratik adamlar"ın "hümanistler"den, politik hareketin de fikir hareketinden ayrılışı anlamına geldiğini gördük. Bunu izleyen herşey, "pratik adamlar"ın haklılığını doğrular gibiydi. Bununla birlikte, o zaman bile "idealistler"in ahlâki üstünlükleri tartışmasızdı (en azından kendi gözlerinde). Sonraki deneyimlerse Bolşevikler'in "küçük burjuva" hümanistlerin (aralarında Martov gibi önemli Marksist kuramcılar da vardı) uyarılarına burun kıvırmakla yanılgıya düştüklerini gösterdi. Ama yirmili yılların başlarında, 1917 devriminin arkasından 1937 terörünün gelebileceğini kavrayabilecek çok az kişi vardı. Çoğu insanın gözünde kanlı çalkantılar tümüyle geride kalmıştı; dolayısıyla önlerinde duran, meyvaları toplama süreciydi.

Lenin, Troçki, Buharin ve Aydınlar

O yıllarda, Bolşevikler kendi içlerinde entelijensiyaya ilişkin bir sürü tartışma yapıyorlardı. Kimi seviniyordu: "Rus entelijensiyası artık yükselmeyecek... Kültürü yeniden çıkış yapmayacak... Ve yirmi otuz yıl içinde aydınlar kabilesi, Rus toprağının yüzünden silinmiş olacaktır."[90] Kimileriyse entelijensiyanın yazgısına üzülmekle birlikte, entelijensiyayla devrim arasındaki çatlağın ya entelijensiyanın küçük burjuva doğasından, ya da "trajik bir yanlış anlama"dan kaynaklandığını belirterek, olup bitenlerin sorumluluğunu üstlenmekten kaçınıyorlardı.[91] Lenin de bu soruna sık sık kafa

88. *İntelligentsiya i revolyutsiya*, s. 80.

89. Buradaki idealizm, tabii ki felsefi anlamda değil, ahlâki anlamdadır.

90. M. Levidov, "Organizovannoye uproşçeniye kul'turi", *Krasnaya Nov*, no. 1, Ocak-Şubat 1923, s. 311, 318.

91. P. Kogan, "Russkaya literatura v godi Oktyabr'skoy revolyutsi", *Krasnaya Nov*, no. 3, 1921, s. 239.

yormuştu. Hatta Voytolovski, "Rus entelijensiyasının tarihsel rolüne ilgisi yüzünden Lenin'in uzun süre huzurunun kaçtığını" iddia eder.[92] Ne var ki Lenin yine de bu rolle ilgili tutarlı bir kavrayış ortaya koyamadı. Lenin'in konuyla ilgili çeşitli açıklamalarını özetlediğinde, "övgüden ansızın suçlamaya geçişleriyle irkiliyorduk" diyerek bunu kabul eder Voytolovski.[93] Bu durumu, Lenin'in burjuva ve sosyalist entelijensiya arasına keskin bir çizgi çizmesiyle açıklar. Doğru olabilir. Ama o zaman da bu, Lenin'in, genç Marksistler'den —Martov ve sonraları Gramsci— ayrılarak, entelijensiyayı bütünsel bir varlık olarak, karmaşık ve hatta karmakarışık bileşimdeki doğasına karşın ortak bir "entelijensiya" kültürü, ideolojisi ve psikolojisi geliştirebilecek bağımsız bir toplumsal katman olarak kavramadığını gösterir.

Lenin'in yoldaşları içinde, entelijensiya sorununa en çok ilgi duyan N.İ. Buharin'di. Rus entelijensiyasının "çok büyük bir trajedi yaşadığı"nın[94] farkında olarak çeşitli fırsatlarla konuya geri döndü, ama bu trajedinin oluşum nedenlerini saptayamadı. Trajedinin özünde neyin yattığını anlamadan, partisini herhangi bir biçimde suçlamayı reddetti. Bunu, bir yanda entelijensiyanın dürüstlüğü ve halk sevgisi ile öbür yanda halk devrimini desteklemeyi reddedişleri arasındaki çelişkide gördü. Konuyu bu biçimde ele alma, Buharin'in en önemli noktayı kavrayamaması demekti. Aydınların hazırlık sürecinde çok şey yaptığı Bolşevik devrimi, önceki onyıllarda onların Çarlık'la savaşa girmelerine yol açmış olan idealleri ayaklar altına almıştı. Kuşkusuz "tarihin rehineleri" olan Bolşevikler payına herhangi bir "kötü niyet"ten ötürü değil, Rus toplumunun gelişmesinin nesnel koşullarından, yani 1917'de demokratik kararlar almaya yer bırakmamış olan koşullardan ötürüydü bu. Bu yüzden olup bitenler trajediydi: ölümcül rolü nesnel güçlerin oynadığı bir trajedi. İktidara gelişinin ardından hâlâ yukarılara tırmanmakta olan Buharin, bunu henüz anlamıyordu...

Bolşevikler'in kültüre yaklaşımları da daha az çelişkili değildi. Sözgelimi, Troçki'nin 1924'te bu konuda yazdıklarına bakalım:

Bütün bunlar, Ekim'in hemen ardından Lenin'i korumak ve yardım etmekle görevli Vorontsov isimli bir işçiyi getiriyor aklıma. Petrograd'ı boşaltma hazırlıkları içindeyken, Vorontsov ciddi ciddi şunları söyledi bana: "Eğer Petrograd'ı *onlar* alırsa, *kendilerine* yararlı birçok şey ele geçirebilirler... Tüm şehre dinamit yerleştirip havaya uçurmalıyız". "Petrograd'a üzülmez misiniz Vorontsov Yoldaş?" diye sordum cesaretine hayranlık duyarak. "Hayıflanacak ne var? Geri geldiğimizde çok daha iyisini inşa ederiz". Bu kısa diyaloğu ne uy-

92. L. Voytolovski, "Lenin ob intelligentsi", *Peçat i revolyutsiya*, Kitap 2, 1925, s. 1.
93. *A.g.e.* 94. N.İ. Buharin, "Sud'by", *A.g.e.*, Kitap 3, s. 8'de.

durdum ne de bir şey ekledim. O haliyle belleğime kazınmış kalmış. Kültüre doğru yaklaşım buydu.[95]

Burada bizi irkilten, Petrograd işçisinin söylediklerinden çok Troçki'nin duyduğu hayranlıktır.

Kuşkusuz devrim sayesinde kendi yazgılarını yaratmakta olan insanlardan, eski efendilerinin anlamını, önemini ve güzelliklerini onlara açıklama zahmetine katlanmadıkları nesnelere ilgi göstermelerini istemek güçtür,

diye yazıyordu 1918'de *Novaya Jizn*. "Ama bu ilgiyi göstermelerini halk önderleri, işçi ve köylü entelijensiya ile hükümet örgütleri ve kurumlarından isteyebiliriz, istemeliyiz de."[96] Bununla beraber, gerçeklikte, Troçki'nin sözleri entelijensiya için tipik bir örnekti. Devrim yıllarında şu çağrıyı çıkarmış olan kişi, "Güzel Bayan"ı yazmış olan Aleksandr Blok'tan başkası değildi:

Kremlin'in, sarayların, tablolar ve kitapların imhasından korkmayın. Halk adına korunmaları gerekir; ama, onları yitirmekle herşeyini yitirmiş olmaz halk. Yıkılmış bir saray, saray değildir. Yeryüzünden silinmiş bir Kremlin, Kremlin değildir.[97]

"Entelijensiya"ya özgü ve aşırıya kaçmış bir toplumsal idealizmin parçası olan bu nihilizm, Avrupalılaşmış bir aydının, köylülerin cehalet yüzünden sonradan belki kendilerinin de pişman olacakları bir biçimde binaları yıkmalarından *hoşlanmasını* sağlıyordu. Blok ile Troçki'ye göre yıkım ediminin kendisi, estetik bir yaratıcı eyleme dönüşmüştü. Yine de tek bir gerçek saray yıkılmadı, tek bir gerçek kitap yakılmadı. Pratik eyleme geçmekten çok saf bir düşünce olarak kalan "yaratıcı" yıkım *fikri* gibi, yıkım edimini çok soyut ve spekülatif bir temelde düşündüler.[98]

Açıkçası, kendileri de aydınların içinden gelen Bolşevizm'in ideologları, geçmiş kültürün değerini, cehaletten olmasa bile kendilerini daha önemli değerlerin taşıyıcısı saydıkları için yadsıdılar. Shakespeare'i ya da Molière'i istememekle kınandıklarında itiraz ettiler: "Ama sorunu nasıl böyle koyabi-

95. *Pravda*, 7 Ekim 1924. (Troçki, *On Lenin*, 1971, s. 176. *Pravda* basımında Troçki, "cesaretine hayran oldum" yerine, "bu 'Piter' proleterden hoşlandığım için" der).

96. *Novaya Jizn*, 19 (6) Şubat 1918.

97. A. Blok, *Sobr. soç.*, Moskova ve Leningrad 1962, c. 6, s. 16. [Kremlin'in vb. "kalplerimizde ve zihinlerimizde" yaşamayı sürdürdüğünü açıklayarak devam eder Blok. —İngilizce'ye çevirenin notu.]

98. Tıpkı, o fikri uygulamaya koyma yolunda hiçbir şey yapmazken, *Mona Lisa*'nın ateşe verilmesini isteyen Fransız "yeni sollar"ı gibi. Önemli olan somut iş değil, "reddetme"ydi.

lirsiniz? Shakespeare ve Molière tarihsel misyonlarını tamamladılar ve artık proletarya için esas olarak tarihsel açıdan ilgiye değerdirler."[99] Sonraları Lenin'in de (herhalde parti kuramcıları içinde bunu yapan ilk kişiydi) kültürün ideolojik rehabilitasyonuyla, yani itibar iadesiyle (ilk başta elbette toplumsal bir araç rolünde) ilgilenmeye başladığını görürüz.

Entelijensiyanın nihai çözülüşü ile tinsel kültürün yoksullaşması, Rus uygarlığının temellerini yok etme tehdidini getiriyordu. Lenin'le yoldaşlarının öncelikle korumaya ve savunmaya çaba harcadıkları şey, tam da bu temellerdi. O yüzden Lenin, Troçki ve Buharin, üstünde bir "proletarya kültürü" kuracakları açık bir araziye sahip olmak amacıyla, Rus entelijensiyasının işini bitirmeye çalışan sol radikal meslektaşlarının önündeki yolu tıkıyorlardı. Lenin bu çabalara kesinlikle karşıydı:

İnsanların uzun uzun ve bilip bilmeden "proleter" kültürüyle kafa şişirdiklerini işitiyoruz. Başlangıç olarak gerçek burjuva kültürüyle yetinmeliyiz; başlangıç olarak burjuva öncesi kültürün, yani bürokratik kültür ya da serf kültürü vb.nin kaba biçimlerinden kurtulabilirsek sevinelim.[100]

Lenin öncelikle şu gözlemde bulunuyordu: "Proletarya kültürü ile onun burjuva kültürüyle ilişkisi üstüne nutuk çektiğimiz bir sırada, olgular ve rakamlar burjuva kültürü söz konusu olduğunda bile çok kötü bir halde olduğumuzu açığa vuruyor."[101] Troçki de en az onun kadar kararlıydı:

Diktatörlük dönemi boyunca yeni bir kültür yaratma, yani geniş bir tarihsel ölçekte inşa sorunu olamaz. Tarihte eşi görülmemiş bir diktatörlüğün demir pençesine duyulan gereksinim ortadan kaybolup gideceği an başlayacak kültürel yeniden inşaanın ise, sınıfsal niteliği olmayacaktır. Proletarya kültürünün hiç olmadığı ve asla olmayacağı sonucuna varılıyormuş gibi görünse de, aslında bundan yakınmak için bir neden yoktur. Proletarya, iktidarı, sınıf kültürüne ebediyen son verme ve insanlık kültürünün önünü açma amacıyla ele geçirdi.[102]

Başka bir yerde de, epey önce Petrograd'ı havaya uçuracak kişileri sevmeye hazır olan aynı Troçki, "sanatın gelişimi, her çağın hayatiyetinin ve öneminin en yüksek sınavıdır" diyordu.[103] Troçki'nin çizgisi, devrimi kabul eden yazarlara "kendi sanatsal yazgısını belirleme alanında tam özgürlük" tanınması gerektiği yönündeydi.[104] Sonraları da, anlaşılan ancak kendini mu-

99. *Sovremennik*, no. 2, 1923, s. 89.
100. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 33, s. 487. 101. *A.g.e.*, s. 462.
102. Troçki, *Literature and Revolution* (*Edebiyat ve Devrim*), s. 185-6
103. Troçki, *The Revolution Betrayed* (*İhanete Uğrayan Devrim*), s. 179.
104. A.g.e., s. 181 (*Literature and Revolution*, 1924 tarihli önsözünde, s. 14: "sanat alanında tam bir kendi geleceğini belirleme özgürlüğü". İlk kez *Krasnaya Nov*'da yayınlanmıştır, no. 7, 1923, s. 274.

halefette bulunca özgürlüğü savunmaya başladığı görüşünün çürütülmesi açısından önemli görmüş olmalı ki, iktidardayken ağzından çıkmış bu deyişinden çok fazla gurur duydu.[105] İşin doğrusu da, kimi zaman "dehşet verici" açıklamalarına rastlanmakla birlikte, edebiyat alanında olabilen en fazla hoşgörüyü savunanlardan birisi olarak, sanat kuramındaki kaba-sosyolojik yöntemlerin karşıtı olarak kaldı Troçki. Ne var ki, "proletarya kültürü" fikrini destekleyen Buharin, onun görüşlerini tümüyle paylaşmaktan uzaktı. Zinovyev ve Stalin'e gelince, onlar büsbütün farklı kategorilerle düşünüyorlardı. Joel Carmichael şunları yazar: "Kültürel yaşamda da Troçki hizipsizdi! Fikirlerin hiç somutlaşmadığı durumlarda, bir kez daha soyut fikirlere sözcülük yapıyordu."[106] Carmichael'in çoğu genellemeleri gibi bu da oldukça yanlıştır. Troçki'nin savunduğu çizgi Lenin tarafından da desteklendiği gibi, belirli bir dönem boyunca Parti'nin kültür alanındaki resmi politikası olmayı sürdürdü. Ancak, Parti içindeki karşıt eğilimler daha o zamandan güç toplamaktaydılar.

Liberal Buharin, "İdeolojik bakımdan belirli bir tarzda yetişmiş entelijensiya kadrolarına gereksinmemiz var. Evet, aydınları mekanik olarak imal etmeli, tıpkı fabrikalardaki gibi üretmeliyiz"[107] diye yazıyordu. Ona göre, bağımsız kültürel değer yaratıcıları grubu değil, kişisel inisiyatifi bulunmayan disiplinli entelektüel görevliler, devlet politikasını aktaracak kişiler gerekiyordu Parti'ye. Gerçi Buharin aynı yıllarda sanatsal yaratıcılık özgürlüğünü savunur doğrultuda da konuşuyordu, ancak bu çelişkili yanları yalnızca onun, bireysel özgürlük ve bütün olarak tinsel bağımsızlık sorununu kavrama yetisizliğini gösterir.[108] Kimi Bolşevikler, çok daha keskin anti-bireyci açıklamalar yaptılar. Pokrovski'nin yapıtlarında, "bizim açımızdan bireysel kişilik, tarihin onlar aracılığıyla hareket ettiği bir aygıttan başka anlam taşımaz" diye yazıldığını okuruz. "Nasıl şimdi yapay elektrik akümülatörleri yapıyorsak, belki bu aygıtların da bir gün yapayları imal edilecektir."[109] Bu bakış, Aldous Huxley'in anti-ütopyası *Cesur Yeni Dünya*'da çizilen kasvetli tabloyu çağrıştırır ister istemez. Anlaşılan Zamyatin'in birkaç yıl sonraki

105. Troçki, *The Revolution Betrayed.*

106. Carmichael, s. 322.

107. Buharin, "Sud'by", s. 6.

108. Bu noktada şunu belirtmeliyim ki, kanımca, 1920'lerin "Buharinizm"i ile "Troçkizm"i, benzer biçimde, hem Stalinizm için bir hazırlık, hem de ona birer alternatifti; dolayısıyla ikisi de içsel çelişkilerle doludur. Buharin'le Troçki, bir yandan çeşitli anti-Stalinist fikirler ileri sürerlerken, aynı zamanda Stalin'in kendisini zırhlandırdığı pek çok fikri ortaya atmışlardı. Bkz. *The Dialectics of Hope*, Kısım I.

109. *Pod znamenem marksizma*, no. 2, 1924, s. 63.

melankolik alaylarına esin kaynağı olan şey de bu tür açıklamalara alışık olmaktı:

Kaç onyıl süreceğini bilmiyorum, ama bir gün tüm gazetelerin ilk sayfaları devlet insan-kültürü sorunlarıyla ilgili uluslararası Cenevre konferansı haberleriyle dolacaktır: Nasıl şimdi aletlerin çapıyla ilgili fikirler ileri sürülüyorsa, gelecekte de çocuk dünyaya getirmelerine izin verilmiş anne babaların çapma ilişkin fikirler ortaya atılacaktır. Yaşamın maddi temelinin örgütlenişinin ardından, devlet, kaçınılmaz olarak gelecek kuşakların geliştirilmesi sorunlarıyla, insan ırkının yetkinleştirilmesiyle ilgilenmek zorunda kalacak...[110]

Bununla birlikte,

sorun şudur: Makineden yararlanarak istendiği kadar trajedi hammaddesi, çok kolayca bol sayıda Oedipus imal edilebilir, ama bu malzemeyi ve onun sözümona Shakespeare'lerini işleyebilecek ender, karmaşık aygıtlar için makine uygarlığı yetersiz kalır.[111]

Önde gelen Bolşevikler'in —Troçki, Pokrovski, Buharin— yukarıda aktarılan açıklamalarında görülen çelişkiler rastlantısal değildir. Bolşevikler'in kültüre (ayrıca demokrasiye, bireysel özgürlüğe vb.) karşı fiili tutumlarının çelişikliğini yansıtırlar. Bir yandan kültür (demokrasi gibi) çok önemli, temel bir toplumsal değer diye tanınmışken; öbür yandan sınıf mücadelesinin mantığının özü, gelecek demokrasi, gelecek kültür, gelecek özgürlük uğruna bugün fiilen varolan kültür ya da demokrasi öğelerini yok etmeyi kabul edilebilir bir duruma sokar. Troçki ya da Lenin'in fikirlerinin bu çelişkili yanlarını dikkate alan birisi, kuşkusuz "çiftdüşün"* vb. gibi şeyleri ahlâki olarak haklı çıkarabilir ve bunun üzerine uzun uzun konuşabilir. Ancak, Rus tarihinin kendisiyle çelişmek olur bu. Bolşevikler'in somut olarak şu ya da bu eylemlerinde doğru mu yanlış mı yaptıkları konusunda düşüncelere dalmamalı, önlerinde kolay bir seçim durmadığını gözlemlemeliyiz. Ne olursa olsun, uygarlığı ve eğitimi sosyalizmin çok önemli önkoşulları sayan Rus komünistleri, bir entelijensiya gereksinimi içindeydiler.

Bir yandan eski entelijensiya ile diyalog kurma girişimleri yapılırken, öte yandan hızla yenisini yaratmaya koyuldular. 1925'te SSCB'de, 1914'tekinden daha fazla öğrenci vardı — 112 bine karşı 167 bin.[112] Devrim, işçi çocuklarıyla ulusal azınlıklardan insanların kültürel etkinliklerle uğraşmalarına

* *Doublethink*: G. Orwell'in *1984* romanına yazdığı "Newspeak" (yenidil) ekinde kullandığı uydurma kelimelerden biri. (ç.n.)

110. *Russian Literature Triquarterly*, Sonbahar 1973, s. 433 (İngilizce çev. s. 438), "Evgeny Zamyatin's The Future of the Theatre'."

111. *A.g.e.*, s. 432 (İngilizce çev. s. 437).

112. *İstoriya SSSR s drevneişik vremen do naşik dnei*, Moskova 1968, c. 8, s. 276.

geniş bir alan açmıştı. Görece basın özgürlüğü ile sendikalara belli ölçülerde tanınan bağımsızlık, Giuseppe Boffa'nın NEP dönemini "çoğulculuk tohumları"nın boy attığı günler diye betimlemesine[113] zemin hazırlar. Kanlı iç savaş kâbusunun ardından ülkenin tinsel yaşamında görülen kıpırdanmanın yanı sıra, yeni bir kabarış da oldu. Rusya'da sivil toplumun öğeleri biçimlenmekteydi. En geniş bireysel ve toplumsal özgürlüğün geçerli olduğu alan ise kültür alanıydı.

Smena Veh

1920'lerde, yeni yöneticilerle işbirliği yapan aydınlar içinde kendilerine özgü bir ideoloji ortaya çıktı: "sol Smenovehizm". Prag'da yayımlanan *Smena Veh* sempozyumunun yazarları, devrim öncesi bir yayın olan *Vehi*'yi eleştiriyorlardı. İçlerinden Yu. Potchin, entelijensiya Rusya önünde suçluysa, bunun nedeninin "aşırı devrimcilikleri" değil, tam tersine, "büyük Rus Devrimi'ni, bir tek onda görülen popüler biçimleriyle kabul etme yeteneksizlikleri" olduğunu bildirmişti.[114]

Bütün bir eğilime (daha açıkçası aynı anda iki eğilime) ismini veren *Smena Veh* sempozyumu yurtdışında yayımlanmasına karşın, Rusya'da herkesçe duyulması fazla zaman almadı. Agurski, "ulusal Bolşevizm" üstüne çalışmasında, "Smenovehist fikirler, Bolşevikler'in yönetiminde hizmet vermek zorunda kalan entelijensiya ile ordudaki insanlar arasında popülerdi," diye yazar,

> Devrimin daha en başında bu hizmetlerini haklı çıkaracak bir ideolojiye gerek duydular. *Smena Veh*'in çıkışının bu grubun Sovyet iktidarıyla ilişkilerinde güçlü bir katalizör rolü oynadığı görüldü... *Smena Veh* dergisiyle *Nakanune* gazetesi Rusya'da serbestçe satılıyor, üstelik iyi satış yapıyordu. Smenovehizm'in etkisinin abartılmasından bir çıkarı olmayan Sovyet kaynakları, aşağıdaki rakamları verirler. 1922'de görüşülen 230 mühendisten 110 tanesi Smenovehist görüşleri savunuyordu. Üstelik geri kalan 120 kişinin o görüşleri paylaşmadığı anlamına da gelmez bu, yalnızca 110'u bu olguyu açığa vurmayı gerekli görmüştü.[115]

Smenovehizm, resmi çevrelerden özendirme bile gördü. *Pravda*, Smenovehistler'in eski önyargılarını koruduklarını yazıyor, ama "yaşam öğretir, onlar da yetenekli öğrencilerdir. Yaşamın mantığı onları devrimle uzlaşma yolunda gitgide daha ileri gitmeye zorlayacaktır"[116] diye de ekliyordu. Yeni eğilim

113. Boffa, s. 289-291.
114. *Smena Veh*, Prag 1921, s. 170.
115. Agurski, s. 103-4.
116. Pravda, 14 Ekim 1921.

Bolşevikler'den iyice destek aldı, diye yazar Boffa, çünkü "1921 yılının ürkütücü tecrit durumu karşısında, *Smena Veh* grubunun açıklaması, olumlu bir olgu olarak hoş karşılanmak zorundaydı."[117] Sonuçta Bolşevikler, Prag'da yayımlanan sempozyumun "yalnızca edebiyatta değil, bizzat yaşamda da önemli bir olay" olduğunu hemen farketmişlerdi.[118]

Smena Veh grubunun fikirleri biraz heterojendi; tek ortak yanları, Rusya'nin iyiliği uğruna Sovyet iktidarıyla işbirliğine girme ilkesiydi. Bununla birlikte, her ne kadar ne Agurski ne de Sovyet düşünürler bu ayrışmanın gerçek anlamını gösteremezlerse de, sol ve sağ kanat olarak keskin bir ayrılık yaşamışlardı. Sol Smenovehistler'in fikirlerini Troçki yeterince açık bir biçimde özetler. Onlar,

> Rusya'nın kurtuluşunun Sovyet iktidarında yattığını, bugünün tarihsel koşullarında Sovyet iktidarından başka hiçbir gücün Rus halkının birlik ve bağımsızlığını dış saldırılara karşı korumaya yetenekli olmadığını,

anlıyorlardı.[119] Bolşevikler olmasaydı, Rusya birleşik bir devlet olma niteliğini 1917 ya da 1918'de tartışmasız yitirmiş olurdu.

Sağ Smenovehistler'in mantığı biraz farklıydı, çünkü *onların* amacı Bolşevik diktatörlüğü milliyetçi bir diktatörlüğe çevirmekti. Eski "Beyaz" ideologlarla monarşistlerin gözünde *Smena Veh*, Sovyet iktidarının milliyetçi bir yönde yozlaşması ümitleriyle yakından bağlıyken (bir ölçüde gerçekleşmiş bir ümit), pek çok liberal aydın açısından ise Smenovehizm'in herşeyden önce Bolşevikler'le ulusal —yani parti dışı— bir temelde işbirliğine girme çağrısı olduğu açıktır. Agurski incelemesinde, "ideologlar" ile entelijensiya "kütlesi" arasındaki bu çelişkiye, yani Smenovehizm'in ikili doğasına yeterli ölçüde dikkat etmez (bu da Troçki'nin 1921'de *Smena Veh*'e verdiği desteğin Agurski'yi niye şaşırttığını açıklar). Tuhaftır ama bu konuda yarı-resmi yayıncı Kuvakin, sağ Smenovehist ideologların —Ustryalov ve ötekiler— "1920'lerin başında Smenovehizm'e bir noktaya dek popülerlik kazandıran geniş 'alt' entelijensiya grupları arasında farkedilen"[120] yeni eğilimlerle birçok düzeyde çakıştığı, ama başka düzeylerde farklı olduğuna dikkat çektiği zaman, Agurski'den biraz daha derin olduğu görülür. Bunun

117. Boffa, s. 283. 118. *İntelligentsiya i revolyutsiya*, s. 117.

119. *Pravda*, 27 Ekim 1921. (Troçki, *How the Revolution Armed*, 1981, c. 4, s. 43-44. [Alıntının son sözcükleri —*i çto nujno ei pomoç*— kitap halindeki basımda yoktur —İngilizce'ye çevirenin notu.] Troçki'nin *Smena Veh*'e karşı tutumuyla ilintili olarak bkz. Agurski, s. 159-161. Bu noktada Troçki'nin Smenovehciler'den genel olarak söz etmekte olduğu itirazı gelebilir; ama, Troçki'nin *Smena Veh*'e ilişkin yorumunun hareketin sol kanadına daha yakın olduğu tartışma götürmez.

120. Kuvakin, *Religioznaya filosofiya v Rossi: Naçalo XX veka*, Moskova

yanında Agurski, Kuvakin'in pek değinmek istemediği bir noktaya işaret eder: Sol Smenovehist fikirler belirli katmanlarca benimsenmişken; saldırgan bir milliyetçilik içeren sağ Smenovehizm, açıkça Stalin ile onun yolunu izleyen Parti bürokrasisinin görüşlerini etkiliyordu. Sezar'ın hakkı Sezar'a...

Pokrovski, sempozyumun çıkışının hemen arkasından *Smena Veh*'teki çok yanlılığa işaret etmişti: "Psikolojileri az çok aynı olsa bile, aralarında çeşitli ideolojiler barındırırlar."[121] Bolşevizm'le işbirliği yapma isteği birleştiriyordu onları, ama amaçları ve idealleri farklıydı. O günlerde Rusya içindeki sol Smenovehistler'in önderlerinden birisi olan İsai Lejnev, içtenlikle, *Smena Veh*'in "salt fikirlerde değil, temel duygularda bile birbirlerine taban tabana zıt" konumları uzlaştırıp birleştirmeye çalışmakta olduğunu belirtiyordu.[122] Sol Smenovehistler de kuşkusuz Sovyet iktidarının evrim geçirdiğini görmeyi ümit ediyorlardı, ne var ki, sağ kanattan ayrıldıkları nokta, bu evrimin kesinlikle milliyetçi bir Thermidor diktatörlüğü doğrultusunda değil, kademeli bir demokratikleşme yönünde ilerleyeceğine inanmalarıydı. Sol Smenovehistler'in bu fikirleri, Lejnev'in *Novaya Rossiya* dergisini kapattırmaya çalışan, ancak Lenin'in muhalefeti nedeniyle bunu başaramayan Zinovyev'in hiç hoşuna gitmiyordu. Sonuçta bu derginin adı değişti ve Moskova'da yeniden yayımlanmaya başladı. Yine de, Lenin'le Troçki'nin Lejnev'in eğilimine verdikleri dolaylı desteğe karşın *Novaya Rossiya*'nın beslediği demokrasi ümitleri Parti adına konuşan pek çok eylemciyi kızdırmazlık edemezdi. Ustryalov tipindeki sağ Smenovehistler'le *Novaya Rossiya*'nın sol Smenovehistleri'ni karşılaştıran N. Meşçeryakov, sağ kanadın artık demokratik özgürlükler "fetiş"ine inanmadığını, oysa sol kanadın "anayasal özgürlükler özlemiyle dolu" olduğunu yazıyordu.[123] İşte bu yüzden Meşçeryakov, izlenecek örnek diye Ustryalov'u gösterirken sol eğilimlilere karşı sert çıkışlar yapıyordu. Ustryalov gerçekten de milliyetçiydi —onun eksikliğiydi bu— ama Meşçeryakov'un belirttiği gibi, "eksikliklerin yararlı yönleri vardır"; Ustryalov'un Rusya'nın büyük devlet olması arzusu "karşı devrim kampını terketmesine yardım edecekse"[124] ondaki milliyetçilik fazla kötü değildi.

Sol Smenovehistler sık sık, Bolşevik hükümete verdikleri desteğin, bağımsızlığın yitirilmesi anlamına gelmemesi gerektiğini vurguluyorlardı. Lejnev'in yazdığı gibi:

121. *İntelligentsiya i revolyutsi*, s. 80. 122. *Novaya Rossiya*, no. 1, 1922, s. 63. 123. *Krasnaya Nov*, no. 1, 1922, s. 63. 124. *İntelligentsiya i revolyutsi*, s. 115.

Sovyet iktidarıyla işbirliğine girme bir slogan olmaktan çıkmış, uzun süredir Rusya entelijensiyasının bütünü için gerçeklik durumuna gelmiştir. Ne var ki işbirliğine girme, özümsenme demek değildir.[125]

Resmi basın, "bir tür karikatür biçimiyle", onları, en sonunda Bolşevizm'in doğruluğunu anlayan "pişman" mızmızlar diye betimlediğinde itiraz ettiler. Hayır, tutumları "genel —genel, yani istisnasız— ideolojik çöküş üstünde düşünmelerinin"[126] sonucuydu. Entelijensiya hâlâ Bolşevikler'e bir sürü şey öğretebilirdi. Sağ Smenovenistler'in milliyetçilikleriyle özdeşleştirilmeye de itiraz ettiler. Özünde *Novaya Rossiya* "Ne Üçüncü Roma, ne Üçüncü Enternasyonal"[127] sloganını atarak, milliyetçilikle komünizm arasında üçüncü bir yol bulmaya uğraşıyordu. Bu tür çabalar kuramsal düzlemde çok verimliydi. Demek ki Brzezinski'den çok önce, kapitalizmle komünizm arasında kaçınılmaz bir uzlaşma tasarlamış özel bir "yakınsama kuramı", genel hatlarıyla, *Novaya Rossiya* sayfalarında formüle edilmişti: "Sonuçta ne komünizme varacağız, ne de eski (kapitalist) tip sanayinin canlanışını sağlayacağız, onların yerine tam anlamıyla yeni bir ekonomik formül bulacağız."[128] Yine de temel ilgileri politik alanda kaldı.

"Devrimin kılıçları," diye yazıyordu Lejnev, "saban demirleri haline getirilmeden önce, giyotin bıçaklarına çevriliyor. Giyotin de, başka makineler gibi, atalet yasasına uyar."[129] Bununla beraber, Lejnev'e göre terörün korkunçluğu geride kalmıştı. Bolşevik rejim liberalleşmeye doğru yol alıyordu (Yeni Ekonomik Politika ile Kızıl Terör'e son verilmesi kanıtlamıştı bunu) ve artık gerekli olan iç savaşın ivmesini durdurmaktı. Kademeli demokratikleşmeye, Sovyetler'de özgür tartışmanın canlandırılmasına inanıyorlardı:

Yerel Sovyetler belediye organları olacak, Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi Parlamento'ya dönüşecek, sendikalar komünizmin genel ve zorunlu okulları olmaktan çıkıp işçilerin gönüllü birlikleri haline gelecek ve tüm devlet aygıtı, Halk Komiserleri Konseyi'ne kadar, Parti'den kurtarılacaktır.[130]

Olayların bu yönde gelişmesinin ilkesel açıdan olanaksız olduğu söylenemez, ama 1922'ye gelindiğinde artık olasılık dışıydı. Egemen eğilim demokratikleşmeye değil, bürokratikleşmeye doğruydu.

125. *Novaya Rossiya*, no. 1, 1922, s. 65. 126. *A.g.e.*, s. 3.
127. *A.g.e.*, s. 13. 128. *A.g.e.*, s. 7.
129. *A.g.e.*, s. 64. 130. *A.g.e.*, no. 2, 1922, s. 71.

Yeni Bürokrasi

İç Savaş sırasında toplum sahnesine yeni bir katman çıktı ve hemen haklarını dayattı. Bu, Parti ve devlet bürokrasisiydi. Yerel bölgelerde demokratik otorite örgütleri kurma, parti organlarına serbest seçimler getirme doğrultusundaki ilk girişimler savaş koşullarında "tutmadı". Moshe Lewin şunları yazar:

Koşulların sürekli alarm verici niteliğiyle olağanüstü durumun uzaması; kadroların sürekli hareket halinde olmasını, bir cepheden ötekine ya da askeri bir görevden ekonomik bir göreve (ve tersi) aktarılmalarını gerektirdi. Otoriter işleyişlerin dışında hiçbir demokratik işleyiş bu çözümleri olanaklı kılamazdı: Emirler, atamalar ve görevden almalar olanaklı kıldı bunu. Ne kuramda ne de yasada asla yer almayan, ancak üç yıldır uygulanmakta olan bu yöntemler, Parti yaşamının gerçekliği durumuna gelmişti.[131]

Daha 1919'da Bolşevik önderler, savaş komünizmi döneminde bürokratik bir diktatörlüğün gelişmesinin devrimin temel amaçlarına karşı bir tehdit unsuru oluşturduğunu hissetmişlerse de, o ana dek yapılan değişiklikler geri döndürülemez hale gelmişti. Sovyetler'de demokratik yaşam ölmüştü. Bununla kalmadı; herşeyin üstünde duran bürokrasi, Rosa Luxemburg'un kehanetini tam anlamıyla yerine getirerek, tüm fiili iktidarı elinde topladı — Moskova'da değilse bile taşrada. "Yerel bölgelerdeki Sovyet bürokrasisi," diye yazıyordu Martov, "yukarıdan gelen 'liberal' talimatları göz ardı etmektedir."[132] Böylece 1919 yılında merkezi önderlik, Menşevikler'i tekrar Sovyetler'e getirme yönündeki önemli kararını uygulayamıyordu. Lenin savaşmasına imkân olmayan bir bürokratik sabotajla yüz yüze kaldı.

İç savaşın bitimiyle, bürokratikleşme azalacağı yerde şiddetlendi. NEP salt ekonomik ve kültürel bir liberalizm dönemi değil, aynı zamanda yoğunlaşmış bir Parti diktatörlüğü dönemiydi. Cohen şöyle yazar;

Parti-Devlet'in ülkenin ekonomik yaşamının büyük bölümündeki denetimini bırakmaya başlamasıyla aynı zamanda, politik tekelin katılaştırılmasına yönelindi. Ekonomik ödünlerin içerdiği tehlikeler, politik sakınma önlemleriyle dengelenecekti.[133]

İç savaş sırasında, bütün kısıtlamalara karşın, Menşevikler ve kimi küçük muhalefet partileri hâlâ yasal —ya da yarı-yasal— çalışma fırsatlarından yararlanıyorlardı. 1921-1922'deyse tümüyle kapatıldılar. Lenin ve yoldaşları şöyle düşünüyordu: Eğer ekonomi ve kültür alanlarında yabancı sınıf unsurlarına biraz özgürlük tanırlarsa, aynı anda bu unsurların politik özgürlüğünü

131. M. Lewin, *Lenin's Last Struggle*, 1969, s. 13.
132. *Mysl*, (Harkov), no. 1-2, 1919, s. 13. 133. Cohen, s. 125.

daha fazla kısıtlamaları gerekirdi. Yoksa, güç toplamalarıyla birlikte Bolşevikler'i alaşağı ederler, bu da bir iç savaş daha demek, Rusya adına gerçek bir felâket demek olurdu.

Açık açık proletaryanın özgürlüğüne de kısıtlama koyma anlamına gelmekteydi bu. Bolşevikler demokratik ilkelerin bölünmezliğini, *aynı zamanda başkalarınınkini de kısıtlamaksızın toplumun bir sınıfının özgürlüğünün kısıtlanamayacağını* hesaba katmamışlardı. Ne var ki, işçiler itiraz edecek bir konumda değillerdi. 1920'lerin başında "Raboçaya Pravda" gibi kimi küçük proleter gruplar ortaya çıkmakla birlikte, politikada oynadıkları bir rol yoktu. "İşçi sınıfımızın atomlaştığını"[134] ve bu durumla mücadele amacıyla önlemler alınması gerektiğini Bolşevikler'in kendileri de kabul ediyordu. Ama önerilen politik adımların o biçimiyle proletaryanın bütünleşmesini gerçekten sağlaması güçtü. Sözgelimi "işçi kitlelerinin yorgunluğu ve kayıtsızlığıyla" savaşma gereğinden söz eden A. Voronski, bu amaç için gerekli olanın, herşeyden önce, basın özgürlüğü vb. lehinde nutuklar atan Menşevik yoldaşların ağızlarının sonuna dek kapatılması olduğunu düşünüyordu. Eğer işçiler politik taleplerini Bolşevikler'e iletiyorlarsa, diye ileri sürüyordu Voronski, bunun nedeni "kayıtsızlık"tı!.. Ama soru sormaksızın Parti'nin emrettiği her yere sürüklenirlerse, bu "ruhsal yoksullaşmalarının üstesinden gelinmiş" olduğunu gösterirdi. Burada herşey baş aşağı durmaktayken Voronski, herşeyi "baş aşağı" ettikleri için Menşevikler'e saldırır.[135]

Başlangıçta Lenin, zaten yenik düşmüş proloterya düşmanlarının özgürlüğünü ezmekle, aynı zamanda yeni ve daha tehlikeli bir düşmanı — bürokrasi— kuvvetlendirdiğinin farkına varmamıştı. Sonuçta, kendilerini proletarya partisi sayan Bolşevikler, çok geçmeden yabancı toplumsal güçlerin elinde rehin kaldılar. Lenin bir süre sonra, Bolşevikler'le "bürokratik yığın" arasındaki ilişkilerden bahsettiğinde bunu açık yüreklilikle kabul etmiştir: "Komünistlerin bu yığını yönettiklerini söylemenin doğru olacağından kuşkuluyum. Doğrusu istenirse, yönetmiyorlar, yönetiliyorlar."[136] Onun da kabul ettiği gibi, bürokratların sayısı çeşitli "indüimler"den (!) sonra azalmak bir yana, arttı bile. Üstelik sorun yalnızca sayı sorunu da değildi.

Stalin'in önce fiilen, sonra da resmi olarak, Parti'nin bürokratik aygıtının başına geçmesinden sonra, yeni memur zümresi *bağımsız* bir toplumsal ve politik güce dönüştü. Bu gelişme az çok mantıksaldı. Gramsci'nin sonraları yazdığı gibi:

134. *İntelligentsiya i revolyutsiya*, s. 153.
135. *A.g.e.*, s. 154. 136. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 33, s. 288.

Bürokratik merkeziyetçiliğin devleti kaplaması, önde gelen grubun doyuma ulaştığını, muhalif güçlerin —bu güçler temel egemen çıkarlarla uyum içinde olsalar bile— doğumunu denetleyerek ya da boğarak kendi bencil ayrıcalıklarını kalıcılaştırma eğilimi gösteren dar bir kliğe dönüşmekte olduğunu gösterir...[137]

Devrimci hükümetteki çelişkiler giderek şiddetlendi. "Parti-devlet aygıtı," diye yazar Carmichael,

Stalin'in kucağında hızla katılaşarak, kendi ivmesini yaratmaktaydı: Bu temel süreç kuşkusuz Lenin'in 1922 yılında yapılan On Birinci Parti Kongresi'nde bulduğu acı benzetmeye dayanak oluşturur — Sovyet hükümetinin dümenindeyken duyduğu, "makinesinin kontrolden çıktığını" ansızın farkeden bir sürücünün hislerine benzeyen tuhaf bir his... Lenin'in kısa yaşamının sonuna doğru "bürokratizm" üzerine kafa yorduğu kuşkusuzdu.[138]

Lenin, ölümünden az önce, "bürokrasinin, yetkililerin birbirlerinin ardına gizlenmelerinin, keyfi yönetimin ve genel kabalığın kişileşmesi olarak gördüğü Stalin'e ezici bir darbe... indirmeye sistemli hazırlık yapıyordu"[139] diye anımsar Troçki. Lenin, haklı olarak Stalin'i bütün bu "özellikler"in cisimleşmesi olarak görüyordu.

Lenin'in bürokrasi eleştirisi, daha sonraki anti-Stalinist komünist kuşakları birçok önemli fikirle silahlandırmıştır. Ama önce onun soruna yaklaşımında görülen bir takım önemli kusurlara değinmemiz gerek. Moshe Lewin şunları yazar:

Kamu hizmetlilerinin sayısındaki sürekli artış ve ülke yaşamını giderek daha fazla ele geçirmeleri; ekonomiyi planlı, merkeziyetçi doğrultuda geliştirecekse yeni idari kurumlara ve ek idarecilere gerçekten gerek duyan geri bir ülkenin doğasında varolan etmenlerin buluşmasıyla kolaylaştı. Ancak bu, bürokrasinin, iktidarın gerçek toplumsal temeli durumuna gelmesi demekti — Lenin işte bunu farketmemişti. Toplumsal temeli olmayan "saf" bir politik iktidar yoktur. Bir rejim, baskı aygıtının dışında bir toplumsal temel bulmak zorundadır. Sovyet rejiminin içinde asılı kalmış gibi göründüğü "boşluk" çok geçmeden doldurulmuştu; Bolşevikler bunu görmemiş, görmek istememiş olsalar bile.[140]

Yeni bürokrasi çeşitli unsurlardan kurulmuştu. İçinde hem eski memurlar, hem komünist işçiler yer alıyor, ama çoğu küçük burjuvaziden geliyordu. "Beş milyonluk Kızıl Ordu'nun terhis edilmesi bürokrasinin oluşumunda az rol oynamadı," diye yazıyordu Troçki sonraları.

Muzaffer komutanlar yerel sovyetlerde, ekonomide, eğitimde önde gelen

137. *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, der: Q. Hoare ve G. Mowell Smith, 1971, s. 189. 138. Carmichael, s. 274-5.
139. Troçki, *My Life*, Universal Library, New York 1960, s. 480-81.
140. Lewin, s. 124.

görevler üstlendiler ve iç savaşta başarı kazanmış olan rejimi inatla her yere soktular. Böylece kitleler, her bakımdan, ülkenin önderliğine fiilen katılmaktan gitgide uzaklaştırılmışlardı.[141]

Aynı süreç Parti içinde de işledi. Troçki 1923'te şöyle yazıyordu:

Aldığı biçimler kimi zaman ne denli abartılmış olursa olsun, savaş döneminin bürokratizmi barış zamanında büyüyen bugünkü bürokratizmle kıyaslandığında çocuk oyuncağı kalır; aygıt, partinin ideolojik gelişimine karşın, Parti adına düşünmeyi ve kararlar almayı azimle sürdürdü.[142]

Lenin bürokratikleşmeyle ilgili epey şey yazıp konuşmakla birlikte, devrimci hükümeti tehdit eden yozlaşma sorununu açıkça ortaya koyan bir tek Buharin oldu:

İşçi sınıfının bileşimi üyelerinin kültür, politik olgunluk, teknik ustalık vb. düzeyleriyle ve bileşimini oluşturan parçalar açısından, homojen değildir. Bu yüzden politik yaşamda, ya da —bizi burada ilgilendiren budur— ekonomik yaşamda, milyonlarca ele sahip bir "Novgorod Veçe"* olarak yönetemez; kaçınılmaz biçimde, *öncüsü* aracılığıyla, *idari kadroları* aracılığıyla, önderleri aracılığıyla yönetir.[143]

Buna bağlı olarak, işçi sınıfı o aygıta bağımlı kalmak zorundadır. Bu gerekli bir şey olsa bile, tehlikesiz değildir. "Eğer," diye yazar Stephen Cohen,

geçiş dönemi boyunca, yavaş yavaş olgunlaşan ama ağırlıkla gelişmemiş kalan proletarya, politik, kültürel ve idari bakımdan üst düzey yetkililer kalabalığına bağımlı kaldıysa, o zaman sosyalist idealin saptırılması tehlikesi çok büyüktü.[144]

Buharin bunun kapitalizmin restorasyonuna yol açmasının şart olmadığını vurgular. Ancak bu koşullarda, özel mülkiyet yerine devlet mülkiyetine dayalı "yeni bir yönetici sınıf"ın ve yeni bir sömürü biçiminin başgösterme olasılığından içtenlikle korkar Buharin. Yine de kendine dönük bu dürüstçe uyarı, Buharin'in kuramının ancak bir kısmını oluşturuyordu. Tarih onun genel hipotezini bir ölçüde doğrularken, somut çözümlemelerinin oldukça hatalı olduğunu da kanıtladı.

İlk olarak Buharin, tipik Bolşevik tarzıyla, kendi zamanındaki Rusya koşullarını "mutlaklaştırır". Rusya işçi sınıfının geriliği —devrim sonrasın-

* Novgorod, 1019'da Kiev prensi I. Yaroslav'dan aldığı beratla kendi kendini yönetme hakkı kazanan bir Rus kentidir. Bu tarihten sonra kentin "veçe" adlı meclisine prensi seçme yetkisi tanınmış, 1478'deyse kent Moskova'nın egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. (ç.n.)

141. Troçki, *The Revolution Betrayed*, s. 89-90.

142. Troçki, *The New Course*, 1956, s. 16 (*Pravda*, 29 Aralık 1923).

143. *Pod znamenem marksizma*, no. 7-8, 1922, s. 65.

144. Cohen, s. 142.

da, üretim alanında bağımsız demokratik bir örgüt yaratmayı başaramamış olması— onun gözünde evrensel bir tarih yasası gibidir. Eğer böyle olsaydı, onun değindiği tehlike mutlak ölçüde aşılmaz kalır ve sosyalist devrim anlamsızlaşırdı. Öte yandan, deneyimin gösterdiği, sanayisi gelişmiş ülkelerde işçilerin kendilerine özgü Parti-dışı örgütleri yaratma gücüne sahip, üretimin yönetilmesine demokratik biçimde katılmaya tamamen yetenekli vb. olduklarıdır. Buharin günümüz Yugoslavyası'ndaki işçilerin özyönetimini ya da Polonya'nın "Dayanışma"sını kuşkusuz bilemezdi. Ancak daha 1920'de Torino'da İtalyan işçileri, benzerleri olan 1917'nin Rus örgütlerinden çok daha etkin işleyen kendi fabrika komitelerini yaratmışlardı.

İşçi sınıfının hükümet aygıtına ve Parti "öncüsü"ne tamamıyla bağımlı kalması gerektiğinden hiç kuşkulanmayan Buharin, ümidini tümüyle ileride, devrimin zafere ulaşmasından yıllar sonra, işçilerin bağımsız faaliyetlerini olanaklı kılacak "olgunluğu" sağlayacak bir kültüre bağlar. Gerçekten de kültürel gelişme, ileride göreceğimiz gibi, demokratik toplum örgütlenmesinin en önemli önkoşullarından birisidir, ancak yalnızca bir önkoşuldur. Ne kimse suya atlamadan yüzmeyi öğrenebilir, ne halk kendi içinde demokrasi uygulamadan demokrasi yolunda yeter ölçüde "olgunlaşabilir", ne de işçiler bizzat katılmadan yönetime katılmaya hazırlanabilir. Genelde, kültür ulaşılması gereken bir "koşul" değil, tarihsel bir süreçtir: Kitlelerin "gelişkin" kültürü, ancak demokrasinin *hem* bir önkoşulu, *hem de* sonucu olarak olanaklıdır. Aynı zamanda, Marcuse'nin yazdığı gibi, demokrasi olmadan, "devrimin, altetmeye çabaladığı uzlaşmazlıkların ta kendisini yeniden üreteceği kesindir"[145].

Buharin'in başka (ve daha az tehlikeli olmayan) bir yanılgısı, ne yazık ki Lenin'in onun hakkındaki kanısını doğrular: "Buharin asla diyalektiği araştırmamış ve bence asla tam olarak anlamamıştır."[146] Buharin devrimin geleceğine yönelik tehlikeyi Parti bürokrasisinde değil, eski entelijensiyada, özellikle teknik entelijensiyada görür. Kapitalist toplumda eğitim görmüş entelektüel güçlerin desteğinin alınmasının "oldukça kaçınılmaz ve tarihsel açıdan gerekli" olduğunu, ama "çok büyük tehlikelerle yüklü" bulunduğunu düşünür. "Proleter devlet ve proletarya partisinin yozlaşması"[147] tehdidi entelijensiya yönünden gelir.

Proletaryayla çalışmak zorunda kalan entelektüel güçlerin ve hatta içlerinde temel yararlar sağlayarak vicdanlarıyla çalışanların, gene de (altını çiziyorum: gelişmenin belli bir evresinde) *eski* kültür deneyimini temsil ettiğini unutma-

145. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, New York 1958, s. 98.
146. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 36, s. 595.
147. *Pod znamenem marksizma*, no. 7-8, 1922, s. 79.

malıyız... Onlar için sosyalizm, çalışmalarının düzenleyici ilkesi değildir,

diye yazar Buharin. Son olarak da, idari kadronun işçi sınıfından derlenmiş kesiminin bile kitlelerden ayrılabileceği tehlikesini farkederken, bunu yalnızca eski entelijensiya içinden gelen iş arkadaşlarının etkisiyle olacağını düşünür.[148] Aygıtın "yeni bir yönetici sınıfın embriyonu"na[149] doğru yozlaşabilmesi, ancak eski tip entelektüellerin hatası sonucu söz konusu olabilirdi. Sorunun bu biçimde sunuluşu, gerçekte, Stalin'in eski entelijensiyaya ve Buharin'in kendi dahil, Parti'nin eski tüfeklerine yönelik sonraki katliamlarının ideolojik ve psikolojik savlarını hazırlıyordu; çünkü Buharin, ne de olsa, (kuşkusuz "gelişmenin belli bir evresindeki") "eski kültür deneyimi"ni temsil ediyordu. Bolşevik kuramcıları bürokrasi önünde oldukça çaresiz bırakan şey, tam da Stalinizm'in ilerlemesine karşı, devrim deneyiminin eleştirel bir çözümlenişine dayalı, tutarlı bir program çıkarmayı beceremeleriydi. 1921'deki kuramsal çıkmazı aşamayanlar, 1937'de idam edilmek üzere duvar dibine sürüklendiler. Gerek Lenin, gerekse sonradan Troçki, artan bürokratikleşmenin baş nedenlerinden biri olarak kitlelerin düşük kültür düzeylerini görmüşlerdi. Lenin'in "bürokrasi olgusu"na ilişkin çözümlemesindeki eksikliklere işaret etmeden geçilemezse de, bu çözümleme özel bir dikkati de gerektirmektedir. Çünkü Lenin'in bu çözümlemesi, günümüz Sovyet toplumunun çözümlenmesi için çıkış noktasını oluşturur.

"Devlet aygıtımız, sefil demeyelim, acınacak durumdadır," diye yazıyordu Lenin son makalesinde:

Köklerinin, *yıkılmış olmasına karşın yenilmemiş bir geçmişte*, henüz geçmişin karanlıklarına itilmemiş bir kültür evresinde yattığını akıldan çıkarmadan, bu aygıtın eksiklikleriyle nasıl savaşacağımızı önce dikkatle düşünmeliyiz. Bilerek kültür diyorum, çünkü *bu konularda ancak kültürümüzün, toplumsal yaşamımızın, alışkanlıklarımızın ayrılmaz parçası haline gelen bir şeyi başarmış sayabiliriz kendimizi*. Toplumsal sistemimizin iyi yanlarının uygun biçimde incelenmemiş, anlaşılmamış ve yüreklere kazınmamış olduğunu; üstün körü kavranmış; irdelenmemiş, sınanmamış, deneyimle doğrulanmamış ve süreklileştirilmemiş vb. olduğunu belirtmemiz gerekir. Kuşkusuz gelişmelerin beş yılda Çarlık'tan Sovyet sistemine geçmemize yol açacak biçimde, kafa göz yararcasına hızla ilerlediği devrimci bir çağda, başka türlüsü olamazdı.[149] [Vurgu sonradan eklenmiştir.]

Bu motifi Lenin'in yazılarının birinden diğerine izleyebiliriz. Bürokrasi ana tehlikedir ve baş panzehiri kültürdür. Lenin kabaca şöyle fikir yürütür: İlk işçi ve köylü devletinde işçiler ve köylüler niçin bağımlı bir konumdadır? Yöne-

148. *A.g.e.*, s. 80-81 149. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 33, s. 488.

tici parti bile niçin bürokratik bir aygıtın denetimi altındadır? Herşeyden önce, proletarya bu aygıta gerek duyduğu için; onsuz yapamayacağı için. İşçiler ve komünistler kendi sorunlarını kendi başlarına çözemezler, çünkü gerekli bilinç düzeyinden yoksundurlar. Dolayısıyla bürokratlara bağımlı bir konumda tutarlar kendilerini.

Kendi başlarına asla yüksek kültürün taşıyıcıları olamazlar bürokratlar: "Onların kültürü sefil ve önemsiz olsa bile hâlâ bizimkinden daha üst düzeydedir."[150] Daha uygar ülkelerde bağımsız düşünce, özyönetim ve demokrasi gelenekleri vardır. İşçi demokrasisinin ekonomik temeli yıkımla ya da savaşla sarsıldığı zaman bile, bu gelenekler insanların kafalarında varlığını sürdürür. Sonuçta, demokrasinin belirli bir süre "dayanmasını" ve —kültüre, geleneğe vb. dayanarak— kendi ekonomik temeline yeniden kavuşmasını sağlar. Rusya'da ise ne ekonomik temel, ne de kültür vardır. Buna bağlı olarak, Bolşevikler'in politik iktidarı, hızlı tempoyla, ikisini de geliştirmek amacıyla kullanılmalıdır. Kültür, en belirleyici halkadır. Onu yükseltmek, en ağır görevdir. Onsuz ekonomik inşa görevinin başarılması çok zor olur. Son olarak da kültürel düzey, bürokratikleşmeyi etkisizleştirmek için, olabildiğince çabuk yükseltilmelidir.

Zamanında Marx, bürokrasi sorununa bakarak uyarmıştı: "Akılcı olmayan bir halk varsa akılcı bir devlet örgütlenmesinden bahsedilemez."[151] Marx'ın kullandığı gibi kavramın geniş anlamında, halkın "akılcı" duruma getirilebilmesi için ne yapılmak zorundadır? "Halkın geniş çapta yaygınlaşmış eğitimi ve yetiştirilmesi," diyordu Lenin, "bürokrasiyle başa çıkıp kökünü kurutmakta belirleyici bir etmendir."[152] "Eğitim"in kendi başına yeterli olmadığı (gerekli olan şeyin demokratik örgütlenme, hiç değilse onun kimi gelişmiş öğeleri olduğu), kültürün de bir başına sorunu çözmeyeceği itirazı yinelenebilir. Yine de Lenin, Rusya tarihinde özel bir durulukla dışa vurulan gerçek tarihsel mantığı çok iyi anlamıştı: Bürokrasinin tek akla uygun temeli, kültür yetersizliğinde yatmaktadır. *Kültürle bürokrasi bağdaşmaz. Zıt şeylerdir onlar. Dolayısıyla bürokrasiye karşı kavga, kültür için verilecek kavgadan başka bir şey olamaz.*

Lenin kültürle neyi kastediyordu? Onun uygarlık ve kültür arasına keskin bir ayrım çizgisi çekmediğini ve bu yüzden düşüncelerinin biraz karıştığını anımsamak zorundayız. Tabii ki öncelikle halka okuma yazma öğretilmesi

150. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 33, s. 288.
151. Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 3, 1975, s. 58.
152. Klaus Zetkin, *My Recollections of Lenin*, Moskova 1956, s. 22.

zorunluluğu vardı. Ne var ki bu, kültürün kendisi olmaktan çok, bir önkoşuluydu. Lenin içinse, anlaşılan, asıl olan düşünce kültürüydü. İşçi ve köylülere kendi adlarına düşünmeleri öğretilmek zorundaydı. Sanat, politik eğitim, kendi kendini eğitme — bütün bu araçlar, o sonuca varmaları koşuluyla iyiydi. Ancak kültür düzeyini yükseltme gereksinimi, bu kültürün, devletin ona güvenmek zorunda kalacağı bir taşıyıcısı olmasını önvarsayıyordu. Bürokrat bu role uygun değildi, çünkü Lenin'in düşündüğü anlamıyla kültüre —bağımsız düşünme kültürüne— kitlelerin erişmesine izin *vermemekte* çıkarı vardı. Yani bu rol entelijensiyaya kalıyordu. Bu görevin yerine getirilmesinde entelijensiyanın unsurlarına güvenmek gerekiyordu. Bununla beraber Lenin bu sonucu çıkarmadı. Çıkaramazdı da, çünkü hangi yolu izleyeceğine, hangi eyleme girişeceğine kesin karar veremeden önce öldü. Stalin'e ve Parti bürokrasisine karşı mücadelesinin en kızgın anında konuşma yetisini yitirdi. Yaşamının son onbir ayında tek bir satır bile yazamadı. Son makaleleri ise yalnızca bir başlangıca işaret eder: yerine getiremediği ve hem kuramsal, hem pratik olan büyük bir çalışmaya hazırlık.

BÖLÜM III

BÜROKRASİNİN LABİRENTLERİ YA DA OYUNUN KURALLARI

Lenin'in ölümünün ardından, komünist muhalefete ardarda darbe indiren Parti bürokrasisi gittikçe güçlendi. Troçki'nin sözleriyle, "Bolşevik Parti'nin derinlemesine, ama yine de sessizce boğazlanıp bozguna uğratıldığı"[1] ve komünistlere yönelik gürültülü göstermelik yargılamalarla, kitlesel baskıyla son bulan bir dönem başladı. Troçki olanları, hem devrimin bizzat doğurduğu mirasçısı, hem de mezar kazıcısı, boğazlayıcısı olan bir rejim anlamında "Sovyet Thermidoru" diye niteliyordu. Tarihsel-kültürel açıdan, barbarlığın, Asya tipi despotizmin, Rusya'daki Batı politik geleneğinden intikam alışıydı bu — "Korkunç İvan'ın Onsekizinci Brumaire'i"[2].

Stalin'le ardıllarının diktatörlüğü, diye yazıyordu Pomper, "entelijensiyanın ondokuzuncu yüzyılda karşısında o denli umutsuzca mücadele verdiği kötülükleri kalıcılaştırdı."[3] Sanat açısından "şarkıcıların öldürüldüğü, şarkının müzelerde saklandığı"[4] bir zamana gelindi. Rus Devrimi, paradoksal biçimde klasik Marksizm'in kehanetlerinin doğruluğunu kanıtladı. Rusya'da devrimci hareketin attığı ilk adımları gözlemlediğinde Engels, "Doğu despotizmi"nin özelliklerini koruyan geri bir köylü ülkesinde sosyalist dönüşüme yönelik bir girişimin beraberinde getirebileceği sonuçlara ilişkin ciddi korkularını anlatmıştı. Küçük bir devrimci azınlığın gerçekleştirdiği bu devrimi,

isyanın başarıyla sona erişinden sonra zorunlu olarak bir diktatörlük izler, elbette tüm devrimci sınıfın diktatörlüğü değil, devrimi gerçekleştiren ve kendi-

1. Troçki, *My Life*, Universal Library, New York 1960, s. 488.
2. M. Bolhovski'nin bir ifadesi (*Çerez top'*, s. 48).
3. Philip Pomper, *The Russian Revolutionary Intelligentsia*, New York 1970, s. 196.
4. Roman Jakobson (1930), R. Jakobson ve D. Svyatopolk-Mirski, *Smert Vladimira Mayakovskogo*, Paris 1975, s. 34'te.

leri de... bir ya da birkaç kişinin diktatörlüğü altında olan küçük bir grubun diktatörlüğü...[5]

Engels bundan da önce, ekonomik koşulların henüz olgunlaşmadığı bir sırada, yani olgunluğa erişmeden, iktidarı almak zorunda kalan bir devrimci sınıfın, o sınıfın önderleri içtenlikle tersine inansalar bile, başka bir sınıf egemenliğinin koşullarını yaratmaktan kendini kurtaramayacağını söylemişti.[6] Sonraları Plehanov da şunları yineliyordu: "Rus sosyalist partisi yalnızca, Engels'in dile getirdiği fikri doğrulayacak yeni bir tarihsel örnek sağlamaktadır..."[7] Bu partinin zaferi, "antik Çin ya da Peru imparatorluğuna, yani komünist giysiler içinde Çarlık despotizminin yenilenişine benzer bir politik ucube"yle sonuçlanacaktı.[8]

Statokrasi

Devrimci diktatörlüğün yerini, nitel olarak farklı yeni bir sistem aldı. Tersi iddialara karşın emekçi halka temel hakları tanımadığı için bu sistemin sosyalizm diye nitelenebilmesi zordur.

Stalin 1936'da, SSCB'de sosyalizmin inşa edildiğini açıkladığında, ülkemizde artık burjuva, toprak sahibi ya da kulak bulunmadığı olgusuna gönderme yapıyordu. Böyle bir savın temelsizliği açıktır. Wolfgang Leonhard'ın sonraları işaret ettiği gibi, eski sömürücü sınıfların saf dışı edilmiş olmaları kapitalizm-sonrası, yani kapitalist olmayan bir toplumun ortaya çıkışına belki tanıklık eder, ama bu kesinlikle sosyalizmin zaferi anlamına gelmez.[9] Bunu izleyen dönemde resmi savın niteliği bir parça değişti. Bugün yönetici ideologlar, asıl olarak ülke ekonomisindeki devlet mülkiyeti egemenliğine değinerek, SSCB'de "gelişmiş sosyalizm"in inşasından söz etmektedirler.

Devlet mülkiyetinin gerçekten "bütün halkın mülkiyeti" olması için, anayasaya güzel sözler yazmak yetmez. Gerekli olan, kitlelerin kararların tartışılıp uygulanmasına geniş katılımlarıyla birlikte, üretim araçları

5. Marx ve Engels, *Soçineniya*, 2. basım, c. 18, s. 511-2 (Émigré Publications 1874-75: The Blanquists' Programme).

6. Engels, *The Peasant War in Germany* (Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 10, s. 469-70).

7. G.V. Plehanov, *Naşi raznoglasiya, İzbranniye filosofskiye proizvedeniya*, Moskova 1956, c. 1, s. 345. 8. *A.g.e.*, s. 323.

9. Bkz. Wolfgang Leonhard, *Was ist Kommunismus? Wandlungen einer Ideologie*, Münih 1976 (?1978), s. 41-2. Karş. Troçki, *The Revolution Betrayed*, New York 1945, s. 255.

üzerindeki ve kamu idaresindeki demokratik toplumsal denetimdir. Bu da, gerek dolaylı (Parlamento, çok partili sistem, özgür basın, serbest seçimler) ve gerekse dolaysız (sendikaların ekonomik-idari kararların uygulanmasına katılmalarını sağlayan bir sistem, yerel ve ekonomik özyönetim, vb.) halk iktidarının belirli demokratik kurumları olmadan olanaklı değildir. Marksistler, üretim araçlarının toplumsallaşması (gerçek kolektifleştirme) ile resmi olarak ulusallaştırılmalarını her zaman ayırmışlardır. "Dolayısıyla bizim anlayışımıza göre üretim araçlarının toplumsallaşmasının temel ölçütü demokratizmdir"[10], diye yazar saygın Marksist ekonomist Wlodzimierz Brus. Bunun için "tam demokrasi uygulamayan muzaffer bir sosyalizm olamaz."[11] Günümüz "Sovyet demokrasisi"nin ne derece "tam" olduğu konusunda bir yargıya varmanın en iyi yolu, kamu hakları için savaşanların şimdi parmaklıklar ardında bulunmasıdır. Stalin'in işkence ettiği yirmi milyon Sovyet insanının düşüncesini öğrenememiz de talihsizliktir...

SSCB'de kimi demokratik ve sosyalist kurumlar vardır elbet, ama ancak biçimsel olarak: işlemezler! Herşey bir yana, şu tartışma götürmez olguya işaret edilebilir: SSCB'nin bütün tarihinde politik sorunlar üzerinde tek bir referanduma, tüm ülkenin görüşlerinin sınanmasına asla rastlanmamıştır. Dolayısıyla, resmi ideologların SSCB'de "tam demokrasi"den, dahası "gelişmiş", "olgun" ve "muzaffer" bir sosyalizmden dem vurmaları oldukça komiktir.[12]

Stalinist bürokrasinin oturttuğu yeni düzen genellikle —haklı gerekçelerle— "sanayileşmiş bir Asya tipi üretim tarzı" ya da "statokrasi" diye nitelenir. Devlet burada bir kez daha, antik Asya'daki gibi, üretimin örgüt-

10. Wlodzimierz Brus, *Socialist Ownership and Political Systems*, 1975, s. 30.

11. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, 4. basım, İngilizce basım, c. 22, c. 144.

12. Roy A. Medvedev'se biraz farklı bir görüş savunur. Demokrasiyi kuşkusuz sosyalizmin ayırıcı özelliklerinden birisi sayar, ama bu özelliklerden birisi yoksa bu hiç de sosyalizmin yokluğunu göstermez der (örneğin bkz. *Paese Sera*, 13 Şubat 1977'deki söyleşisi). Kanımca sorun, sosyalizmin ayırdedici özelliklerinden birisinin "yokluğu" değil, önemli ayırdedici özelliklerden herhangi bir tanesinin *varlığını* görmekte çekilen zorluktur. Politik demokrasi yoktur, üretimde işçilerin özyönetimi yoktur ve böylece, bunun sonucu olarak da toplumsal mülkiyet yoktur. Cehaletin kaldırılması, az çok gelişmiş bir toplumsal güvenlik sisteminin kurulması — sanayileşmeyi ve Rusya'nın eski sömürge sınır bölgelerinde üretici güçlerin engin gelişimini anmazsak— egemen rejimin, kimsenin yadsımayacağı su götürmez başarılarıdır; ancak o başarılarda özel olarak "sosyalist" olan ne vardır? Gayet iyi bilindiği gibi, ileri kapitalist ülkelerde de son altmış yılda ekonomik ve toplumsal ilerleme görülmüştür. Bunun yanısıra, yaşamsal öneme sahip olan şey, bambaşka bir yandır: *demokrasi sadece sosyalizmin ayırdedici özelliği olmakla kalmaz, aynı zamanda onun özüdür* — Engels'in çok önceleri işaret ettiği gibi.

leyicisi ve en üst mülk-sahibi olarak görünür. Yalnız şimdi yeni görevleri vardır. Stalinist bürokrasinin ideologlarının Asya tipi üretim tarzına yaklaşımları, dolaylı yoldan bu benzetmenin doğruluğunu onaylar. 1930-31'de, Marx'ın bu kuramı, kendi ismi anılmadan eleştiriler aldı ve en sonunda mahkûm edilip "iptal edildi". "Buna getirilecek en basit açıklama," diye yazar, İtalyan düşünür Gianni Sofri,

> o yıllarda Sovyetler Birliği'nde varolan dogmatizm iklimine işaret eder, ama bu yanıt yetersiz kalır; çünkü bu açıklamanın verip verebildiği, böyle bir olaya zeminin nasıl hazırlandığıdır — fazlası değil. Gerçeklikte, Asya tipi üretim tarzı bir kez daha keskin ve ciddi politik tartışma konusuydu...

İlkin, Rus tarihine getirilen "Asya tipi" yorumunun, Sovyet iktidarının Lenin'in ölümünden sonra yavaş yavaş bürünmeye başlamış olduğu biçimlere çok iyi uygulanabileceği düşüncesine gerekli önem verilmelidir. Yeni bir Leviathan-devlet fikri ile yeni bir bürokratlar kastı, önceden değinilmiş olduğu gibi, çeşitli muhalif grupların ve özellikle Troçkistler'in, Stalin'e ve Parti aygıtına yöneltmiş oldukları eleştirinin temel yanıdır. Bu eleştiri, doğallıkla, Parti'nin ve Sovyet devletinin günbegün gelişimi karşısında doğmuştu, ama Marx ve Engels'in Asya'ya ilişkin yazdıklarını fazlasıyla anımsatmaktaydı. Muhalefetin bu fikirlerden yararlanabileceği besbelliydi.[13]

İhanete Uğrayan Devrim'de Troçki, yirminci yüzyılda bir ülkenin geriliğini yenmesinin kapitalist bir yolu olamayacağı sonucuna varmıştı.[14] Bu açıklamayı kapitalist bir ülkenin geriliğini yalnızca kendi iç güçlerine dayanarak yenmesinin olanaksız olduğu biçiminde okuyarak sınırlamak gerekir. Öbür türlü, sermaye ithaliyle belki hızlı gelişme sağlanabilir, ne var ki sonuçta söz konusu ülke ekonomik açıdan aşırı bağımlı bir duruma düşer (Güney Kore, Brezilya, Tayvan ve öteki "Üçüncü Dünya" ülkelerinin sunduğu örneklerden gördüğümüz gibi). Üretim araçlarının despotik bir devletin elinde toplanması, görece hızlı sanayi ve bilimsel teknolojik gelişmeye ulaşmayı olanaklı kılar (hiç değilse, temel büyüme dönemi diye adlandırılabilecek dönemde ve merkezi bürokratik örgüt kendi yaratmış olduğu yeni üretici güçlerle çelişkiye düşene kadar). Statokratik toplum sosyalizmin ve Devlet kapitalizminin dışsal göstergelerinden bir kısmını barındırır, ama gerçekliğe bakılırsa oldukça ayrı bir ilişkiler sistemidir. Toplum burada iki temel gruba bölünür: "kolektif üretici" (proletarya: işçiler, mühendisler, bi-

13. Gianni Sofri, *Il modo di produzione asiatico: storia di una controversia marxista*, Torino 1974 (1969), s. 104, 105.

14. Troçki, *The Revolution Betrayed*, s. 5, 20.

lim adamları, düşünürler ve sömürülen tüm emekçi insanlar) ve "kolektif sömürücü", yani statokrasi. Ek olarak, konumları son derece çelişkili olan ara bir orta katman vardır.

Pek çok kişinin yanı sıra Troçki, Deutscher, Djilas ve kendine göre Orwell de statokrasiyi incelemişlerdi.[15] Berdyayev, "yeni Sovyet bürokrasisinin Çarlık rejimindeki bürokrasiden daha güçlü" olduğunu yazan ilk kişilerden birisiydi. "Kitleleri acımasızca sömürebilen, yeni bir ayrıcalıklı sınıftır bürokrasi."[16] Bununla birlikte, "yeni sınıf" görüşünü savunan Marksist eleştirmenlerin konumundaki zorluk, bu nitel bakımdan yeni olgunun, kapitalist üretim tarzının kategorilerinden yararlanarak doyurucu ölçüde betimlenememesinde yatmaktadır. Sözgelimi, bu örnekte, politik iktidarın mı ekonomik iktidardan kaynaklandığı, yoksa tersinin mi geçerli olduğu sorusu ortaya çıkar; Djilas, sonraki görüşe ağırlık vermektedir ve dolayısıyla politikanın ekonominin yoğunlaşmış bir ifadesi olduğu yönündeki Marx'ın ana fikrinin geçerliliğine kuşku düşürmektedir. Avro-komünistler —Johnstone, Elleinstein ve ötekiler— genelde ekonomi ile politikayı bir hayli ayrı ele alma eğilimi göstermektedirler.[17] Aslında, daha yakın zamanlarda yapılan incelemelerin gösterdiği gibi, sorun oldukça yanlış düzlemde, kapitalizmle benzetme kurularak ortaya konmuştur. Statokrat toplumda ekonomik ve politik iktidar özdeştir. Biri ötekine yol açmaz, çünkü biri zaten ötekidir. Burada iktidar, yalnızca topyekûn politik ve ekonomik iktidar olarak varolur; başka türlü varolamaz.

Batı'da statokrasiyi idari burjuvazinin bir türü olarak gören çeşitli kuramlara rastlanmaktadır.[18] Bu görüş ilkesel açıdan yanılgı gibi geliyor bana, çünkü bu verili örnekte bürokrat "zümre"nin tarihsel özgüllüğü göz önünde

15. Sovyet bürokrasisi üstüne Marksist görüşlerin bir taranması için bkz. René Ahlberg, *Die sozialistische Bürokratie: Marxistische Kritik am etablierten Sozialismus*, Stuttgart 1976.

16. Berdyayev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, s. 153.

17. Bkz. Monty Johnstone, "Conflicts Between Socialist States": *Marxism Today*, c. 23, no. 8, 1979 Ağustos W. Granow ve M. Krütke, "Zwei Stalinismus-Debatten in der K.P. Grossbrittaniens", *Das Argument*, 1/8, 1979; J. Elleinstein, "Sur le phénomène Stalinien, la démocratie et le socialisme", *Esprit*, no. 2, Şubat 1976. Bu tür bir kuramsal nosyonun eleştirisiyle ilgili bkz. Paris'te yayımlanan *Critique*'in no. 392, 1980 tarihli özel sayısında, "Le comble du vide" başlıklı yazıda Elleinstein, Garaudy ve öteki yazarların yapıtlarının değerlendirmesi.

18. Bu doğrultudaki görüşleri Charles Bettelheim ile C. Castoriadis dile getirmişlerdir. Kanımca bu tür en iyi çalışma şudur: G. Chaliand, *Mythes révolutionnaires du Tiers Monde*, Paris 1979. Bu fikirlerin bir açımlanması ve eleştirisi için bkz. M. Çeşkov, *Kritika predstavleni o pravyaşçik gruppak razvivayuşçiksiya stran*, Moskova 1979.

tutulmaz. Kendisi de eski bir Stalinist bürokrat olan Andras Hegedüs'e göre, bürokrasi, daima resmi mülk-sahibinin,

> kendi mülk-sahipliği olgusundan türeyen yönetim işlevlerini artık doğrudan yürütemediği ve böylece iktidarını, bu görevlerini yürütme yeteneğindeki hiyerarşik ve mesleki temelde örgütlü bir toplumsal grupla paylaşmaya zorlandığı yerlerde görülmüş, oralarda gelişmiştir. Yine de, bu grup yalnızca özgül yönetim işlevlerinin uygulayıcısı olmakla kalmadı, eşzamanlı olarak kendine özgü özel çıkarlar da edindi.[19]

1917'de işçiler, biçimsel olarak Rusya'nın sanayiinin kolektif sahipleri oldularsa da sanayii doğrudan yönetemediler ve Bolşevik Partisi'nden gelen baskı altında "mülkiyet hakları"nın bir bölümünü bürokrasiye teslim etmek zorunda kaldılar. Brus, kitabında bu olguyu özellikle incelemişti. Brus, bürokrasinin, mülk sahibinin hak ve ayrıcalıklarından *bir bölümünü* sahiplenerek, biçimsel ulusallaştırma ile gerçek toplumsallaşma arasındaki uçurumun üstünü kaplayan bir asalak olduğuna dikkat çeker. Ama burada, bürokrasiyle burjuvazi arasında canalıcı bir farklılık buluruz. Burjuvazi artık- ürünün kullanımına sahip çıkabiliyor ve denetleyebiliyorsa, bunun nedeni üretim araçlarının resmi sahibi olmasıdır. Statokrasi ise (daha dar anlamda, bürokrasi[20]) tam da resmi mülk sahibi olmadığından, emeğin artık-ürününü denetleyebilir ve ancak bir ölçüde el koyabilir. Statokrasinin babadan oğula geçen bir sınıf durumuna yükselememesi, kendisini yeni üyelerin devşirilmesi yoluyla güçlendirme gereksinimi vb., hep bundan ötürüdür.

Bürokrasinin başka bir özgüllüğü —her türden burjuvaziye karşıt olarak— örgütlenmesinin neredeyse salt dikey bağlara dayanmasıdır: yani, hiyerarşik biçimde."İçinde yalnız prestijin değil, bilginin de hiyerarşik düzene bağlı bulunduğu" kendine özgü zihniyetinin alunda yatan da budur; "hiyerarşide daha üstte duranlar daha çok şey bilir, en azından bilmesi gerekir."[21] Son çözümlemede, Marx'ın yazdığı gibi, herşey gelip yetkililerin "*üstün* bilgiye" sahip oldukları nosyonuna dayanır.[22] Bürokratik örgütü birleşmiş, disiplinli, istikrarlı —ve etkisiz— kılar bu. Burjuvadan, hatta Batılı anlamda burjuva

19. Andras Hegedüs, *Socialism and Bureaucracy*, 1976, s. 9-10.

20. "Statokrasi"yle "bürokrasi" terimleri arasındaki farklılığı tanımlamalıyız. Bürokrasiyle kastedilen, atama yöntemiyle oluşmuş, ayrıcalıklı bir memurlar aygıtıdır. Statokrasi ise, bürokrasinin olamayacağı türden, sınıf tipinde bir topluluktur. Nasıl olursa olsun, bürokrasiye pratikte her yerde rastlanır. XIV. Louis Fransası'nda ve Marx zamanındaki Almanya'da olduğu gibi günümüzün Britanyası ve Amerikası'nda da vardır. Ama statokrasi, sadece Sovyet tipi toplumlarda ve kendilerine göre statokrat üretim tarzını geliştirmiş çeşitli Üçüncü Dünya ülkelerinde (sözgelimi Meksika) bulunur.

21. Hegedüs, s. 170. 22. Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 1, s. 344.

idareciden ayrılan statokrat, bağımsız bir ekonomik ve politik özne değildir. "*Üstün* bilgi"ye sahip üst önderliğe gelince, yalnızca astlarının aktardığı bilgileri alırlar ve astları da kendi önderlerini *bilinçsiz ve gönülsüzce* yönlendirirler.

Pek çok Marksist açısından en münasebetsiz sorun mülkiyet sorunudur. Cohen'in yazdığı gibi, "sınıf egemenliğiyle yasal mülk sahipliği arasında kurulan dar bakışlı bağlantı daha sonra anti-Stalinist komünistlerin eleştirilerini onyıllarca zorlaştıracaktı."[23] Djilas ile Leningradlı Marksistler V. Ronkin ve S. Hahayev, yaklaşık aynı zamanda, önceden Orwell'in *Hayvan Çiftliği* ve *1984* isimli romanlarında çıkardığı sonuca vardılar: Bürokrasinin, üretim aletleri ile araçlarının kolektif sahibi olduğu sonucuna. Aynı biçimde, Voslenski "sosyalist mülkiyetin, *nomenklatura*'nın kolektif mülkiyeti olduğunu" söyler. *Nomenklatura* (Voslenski, burada statokrasinin üst kesiminin kendisine verdiği ismi kullanır) "toplumun bütün üretim araçlarını, kendi mülki denetimi altında tutar. Reel sosyalizmde *nomenklatura*, kolektif işverendir"[24]. Bu açıklama çok soyut kaldığı gibi net de değildir, çünkü benzetmeyle biçimlenmiş bir yargıdır. Burada da kapitalizm sömürücü bir toplumsal formasyonun tek modeli olarak görünür. Ama paradoksal olarak, statokrasi yönetimindeki mülkiyet bağımsız varoluşunu yitirerek devlet iktidarı biçiminde görünür (ve tersi). En ilginç formülasyonu ortaya atan herhalde Troçki'ydi: "Üretim araçları devlete aittir. Ancak devlet de bürokrasiye 'aittir' denebilir."[25] Devletin ve onun mülk-sahipliğinin Asya ülkelerinde ve devrim öncesi —özellikle Petro öncesi— Rusya'da oynadığı rolü anımsarsak, bu durum çok tuhaf gelmez. Mülk-sahibi devlettir, ama devlet yönetici sınıftan ayrılamaz. XIV. Louis, "L'Etat, c'est moi"* diyebildiyse, SSCB'de de yönetici statokrasi aynı ölçüde haklılıkla "Devlet biziz" diyebilir.

Marx asla bir sınıf tanımı vermedi ve Lenin de asla kendi sınıf kavramını mülk-sahipliği sorununa indirgemedi. Sınıflar, diye yazıyordu Lenin, "toplumsal üretim yapısındaki konumlarıyla" ayrılır ve öyle bir biçimde ayrılırlar ki, "bir grup başkasının emeğine el koyabilir"[26]. Bu derece genel bir

* Devlet, benim. (ç.n.)

23. Stephen Cohen, *Buharin*, 1974, s. 143.

24. M. Voslenski, *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class*, 1984, s. 112, 118.

25. Troçki, *The Revolution Betrayed*, s. 249.

26. Lenin'in, Buharin'in *Geçiş Döneminin Ekonomisi* adlı kitabı üstüne notların-dan, *Leninski Sbornik*, c. 11, 1929, s. 357. [Buharin'in kitabının 1971 New York çevirisinde bu pasaj yanlış çevrilmiştir, orada —214. sayfada— "emeğe el koyma" anlamındaki deyiş, "işi devralma" biçimine getirilmiştir —İngilizce'ye çevirenin notu].

tanım, statokrasinin SSCB'de "yeni bir sınıf" olup olmadığı sorusunu ortaya atmayı olanaklı kılar. Ancak, eğer klasik Marksist sınıf kavramını bugünün toplumlarına —ister Sovyet toplumu olsun, isterse Batı toplumları— uygulamak istiyorsak, bir bütün olarak ondokuzuncu yüzyıl Britanyası ve Fransası'ndan[27] alınmış malzeme temelinde işlenmiş olan bu kavramın da ciddi biçimde yeniden gözden geçirilmeye gerek duyduğunu akıldan çıkarmamalıyız. Mülk-sahipliği ancak kapitalizm koşullarında anahtar bir kategoridir (Galbraith'in ya da Sağ Sosyal Demokratlar'm düşündükleri ölçüde olmasa bile, neo-kapitalizm döneminde rolü belirgin derecede azalmıştır); başka oluşumlarda biçimsel, hatta kurgusal bir kavrama dönüşerek önemini yitirir. Mülk-sahipliği kavramı erken feodal Avrupa'ya, Timur hanedanı dönemindeki Hindistan'a ya da bugünkü Afganistan'a ancak koşullu olarak, kapitalizmle analoji kurularak uygulanabilir. SSCB'de mülk-sahipliği bir sınıf kategorisi biçiminde ele alınamaz ve "yeni sınıf"ı mülk-sahipliğine dayanarak tanımlama girişimleri boş bir çabadır. "Klasik Marksizm"in kategorileri, Voslenski'nin yaptığı gibi, SSCB'ye mekanik biçimde uygulanamaz. Bundan mülk-sahipliği, sınıf vb. kategorilerin "genelde" yanlış olduğu sonucu çıkarılmamalıdır, yalnız somut gerçekliğe ilişkin olarak daha fazla netleştirilmek zorundadırlar. Pek çok Batılı Marksist, statokrasiden "yeni tip bir sınıf", hatta "yeni tip bir politik sınıf" diye söz eder.[28] Pek çok Sovyet sosyolog, mülk-sahipliği kavramının Sovyet toplumuna uygulanıp uygulanamayacağı konusunu tartışmalı bulur. "Sahiplik işlevleri idari aygıtın çeşitli kesimleri arasında bölüşülür ve aynı zamanda sahiplik durumlarından kaynaklanmayan işlevleriyle inanılmaz ölçüde içiçe örülmüştür: Örneğin, politik istikrar ve makro-ekonomik dengeler sağlama gibi görevlerde bu böyledir"[29] dediğinde, benzer bir fikri Rakovski de dile getirmişti.

Daha genel bir Marksist kategori, "artık-ürün" kategorisidir. Artık-ürünün üretilişi ve işverenin ona el koyuşu, ister kapitalist ister devlet olsun, sömürünün zorunlu bir koşuludur. Aynı zamanda, artık-değer üretimi kendi başına kârlı bir ekonomik sürecin zorunlu özelliklerindendir. Sosyalizmde artık-ürün gerçekte bütün olarak toplumun —kolektif üretici— tasarrufu ve denetimine bırakılmalıdır. Dolayısıyla artık-değer, özde, zorunlu değerin yabancılaşmış bir payı olacaktır.[30] SSCB'de artık-değer *üretildiği* —Stalin'in

27. Avrupa kapitalizmi alanı dışında kalan ülkelere ilişkin yazarken, Marx'ın bu kategorileri aşırı ihtiyatla kullandığı dikkate değerdir.

28. Bkz. Ahlberg, s. 108.

29. Marc Rakovski, *Towards an East-European Marxism*, 1979, s. 85.

30. Bu varsayımın dayanağı sağlamsa, demek ki onunla bağıntılı yabancılaşma ve

ölümünden beri *bütün* ekonomistlerin kabul ettikleri gibi— ama kullanımı konusunda toplumsal denetim bulunmadığı için; statokrasi, onu kendi kolektif ve bireysel gereksinimlerini karşılamaya harcayarak başkalarının emeğine el koyabilmektedir.

Yine de statokrasi bunu ancak devletten ayrılmazlığı nedeniyle yapabilir: Yapısı devlet aygıtı yapısının aynısıdır, kendine özgü bir "sınıf yapısı" yoktur. Marc Rakovski şöyle yazar: "Sovyet tipi toplumlarda, toplumsal sınıfların hiçbirisi, yönetici sınıf olsa bile, kendisini örgütleyecek bir konumda bulunmaz; ne var ki bu, yönetici sınıfın daha büyük bir uyumluluğunun yokluğu anlamına gelmez."[31] Gelişmekte olan ülkelerin ekonomisini, geriliğin alt edilmesine ilişkin genel sorunları, devlet mülkiyetçiliğinin ve buna bağlı sorunların yapısını incelemiş bir Sovyet Marksisti olan M. Çeşkov, statokrasinin bu özgüllüğünü "devlet-sınıf" kavramıyla tanımlamıştır.[32] Bir bütün olarak statokrasi, Avrupa tarihinin tanıdığı yönetici sınıflardan belirgin ölçüde farklı kaldığı sürece, "yeni sınıf"tan değil, "sınıf tipinde bir topluluk"tan söz etmek daha doğru olur demekte haklıdır Çeşkov.[33] Bir sınıfta bulunan önemli ayırdedici özellikler görülmez burada. Biçimsel açıdan baktığımızda da, Sovyet *nomenklatura*-bürokrasisi sınıftan çok *zümredir*. Bu konuda, Sovyet bürokrasisiyle eski Rus soyluluğu arasında bir benzerlik gözlemlemekteyiz. Eski soyluluk da —Batılı karşılıklarından farklı olarak— kendisini büyük ölçüde babadan oğula geçmekten çok devşirme yoluyla türetmişti (devlet aygıtının belirli konumlarına erişen kişiler, yaşam boyu soylu sayılıyordu). Statokrasi "kendinde sınıf" diye nitelenebilir, ama asla "kendisi için sınıf" diye değil. Çıkarları dolaysız yollarla dile getirilemez. Devrim mirasçısı olma konumu statokrasiyi ideolojik avantajlarla donatır ve bu da ülke içinde ve dışındaki kitlelerin gözünde onu daha çok çekicileştirir. Ama bu konum, kendi grup ve sınıf çıkarlarını *sonuna dek* kovalayabileceği türden bir konum değildir. Dolayısıyla, "yeni sınıf" terimi burada ancak ciddi kayıtlar düşülerek kullanılabilir.

Dıştan bakıldığında başka bir ücretli işçi grubu görünümü taşıyarak,

toplumsal sorunlar da sosyalizm döneminde varlıklarını sürdüreceklerdir: genel olarak yabancılaşma, tümden kaldırılamaz. Burada söz konusu olan yalnızca, kişiliği *bütünsel* yabancılaşmayla tehdit eden bugünkü toplumsal biçimlerin, yabancılaşmanın sistemli biçimde kaldırılmasını sağlayacak daha insani biçimler lehine ortadan kaldırılmasıdır.

31. Rakovski, s. 47-8.

32. M.A. Çeşkov, "Metodologiçeskiye problemi analiza gosuklada: tip obşçestvennogo vosprizvodstva i sotsialnyi nositel", *Ekonomika razvivayuşçiksiya stran: teori i metodi issledovaniya*, Moskova 1979, s. 336. 33. *A.g.e.*

emekçi halkı burjuvaziden oldukça değişik biçimde sömürür statokrasi. Dış görünüş elbette aldatıcıdır. "Sınıf doğasıyla içkin toplumsal işlevleri arasındaki çelişkiler, statokrasinin temel çelişkisini oluşturur," diye yazar Çeşkov.

Statokrasinin gösterilen toplumsal işlevi gereği, o, yani kolektif yönetici, aynı zamanda kolektif işçinin özel bir türü gibi gözükür. Yanılsamaya yol açan, statokrasinin yürüttüğü toplumsal işlevler değil, statokrasinin sınıf doğasını göz önünde tutmaksızın bu işlevlerin yorumlanışıdır.[34]

Sonuç olarak, statokrasi genellikle kendisini gerçekten de sosyalizmin ve komünizmin taşıyıcısı sanır, ancak bu onu sömürülen işçilerin zararına yaşamaktan ve ayrıcalıklı dükkânlardan yararlanmaktan alıkoymaz. Ülkenin önderleri toplum adına hareket ettiklerini sanırlar, ne var ki bu yanılsamadan başka bir şey değildir. Voslenski'nin yazdığı gibi:

Sovyet sisteminde Politbüro üyeleri ve SBKP Merkez Komitesi sekretaryası bağımsız yöneticiler değil, yalnızca yönetici sınıfın, *nomenklatura* diye bilinen politik bürokrasinin temsilcileridir... SSCB'nin politikası bu sınıfın çıkarlarının ve fikirlerinin ifadesidir; herşeyi gize çevirmeye yönelik tüm girişimlere karşın bu olguyu tutarlı ve şeffaf yapan şey budur.[35]

Statokrasinin ayrıcalıkları yoktan varolmamıştır. "Sınıf-devlet"in, toplumsal işbölümündeki, bir bütün olarak ekonomik sistemdeki gerçek durumundan doğarlar.

Statokrat üst çevrelerin ayırdedici özelliği, G. Lisiçkin'in deyişini kullanırsak, "bulunulan mevkiye uygun yapılan ödeme"dir, yapılan işin ya da emek gücünün değeri karşılığı ödeme değil.[36] "Artık-ürünün bölüşümü ve yeniden bölüşümü," diye yazar Çeşkov,

öyle bir biçimde gerçekleştirilir ki, statokratların gelirinin (özel olarak, devlet gelirinin) bir bölümü kolektif gelir biçimini alır, bir bölümü de bireysel gelir biçimini; bir yandan kolektif gereksinimlere giden harcamalar, öbür yanda bireysel gereksinimlere giden harcamalar (maaşlar ve ücretler olarak) biçimini alması da buna dahildir. Statokratların gelirini yaratma sürecinde olmasa bile bölüşümü sürecinde ortaya çıkan bu biçimler, statokrasiyi, bileşimini oluşturan bireylerle birlikte bir tür kolektif üretici gibi gösterir. Bu görünüm; ücretler artık, öz olarak, meta emek gücünün fiyatı değil de gelir olmasına karşın, bireylerin kazanılmamış gelirinin bu noktada kazanılmış gelirle aynı biçimi almasıyla pekişir. Statokratik toplumda ücret/emek ilişkileri, hem ücretliler hem de sömürücüler için geçerli olan evrensel bir görünüş alır.[37]

Bu sorunun ardından, söz konusu toplumun kimi önemli özgüllükleri gelir. Yönetici sınıfın, önceden değinildiği gibi, konumunun çelişikliği nedeniyle

34. *A.g.e.*, s. 339. 35. *L'Express*, no. 1532, 1980, s. 27.
36. G. Lisiçkin, *Çto çeloveku nado?*, s. 120. 37. Çeşkov, s. 329.

kendisiyle ilgili olağanüstü sayıda yanılsamalarla avunduğu olgusuyla başlayalım. Bu sınıf yanılsamaları, sınıf çıkarlarından daha az gerçek olmasa da sınıfı bambaşka yönlere götürebilirler. Sonuçta kültür dahil toplumsal etkinliğin her alanına süzülen, toplumun olağanüstü bir "ideolojikleştirilmesi"nden söz edebiliriz.

Charles Bettelheim ile Bernard Chavance'ın Stalinizm incelemelerinde doğrulukla gözlemledikleri gibi, bu ideolojinin[38] ana özelliği, "devlet fetişizmidir; burada devlet 'doğaüstü bir güç' olarak görünür"[39]. Bunun benzeri, ünlü "Parti daima haklıdır" formülüyle anlatılan "Parti fetişizmi"dir. Parti'nin yanılmazlığıyla ilgili bu nosyonu (Lenin'e mutlak ölçüde yabancı bir nosyon) ideolojik dolaşıma sokan ilk kişilerden birisi Troçki'ydi (yeri gel-

38. Bu kitapta, "ideoloji"nin elbette Stalinizm ruhunda anlaşılmayacağını, ancak Marx'ın "yanlış bilinçlilik" yorumu biçiminde de anlaşılamayacağını belirtmeliyiz. Marx'ın yorumu —bilim doğrudur, ideoloji yanlış— baştan aşağı polemik niteliğindedir. Bilimsel çalışmada da kimi yanlış bilgilerin boy gösterebileceğinin (eksik donatım, yetersiz yöntemler, kişilerin yanılgıları vb. nedeniyle) pekâlâ farkındayız. Buna bir set çekilemez. Benim görüşümce, bilimi ideolojiden ayırdeden, bilimin bilgiye, ideolojininse inanca dayalı olmasıdır. Aynı bilimsel olgu ideolojik bir olgu da olabilir ve bunun tersi de doğrudur. Kimilerine göre Marksizm bir bilimdir, başkalarına göreyse ideoloji; Marksizm'i nasıl anlayıp algıladıklarına bağlı olarak değişir bu (ve böylelikle, her biri kendi açısından haklıdır). Lenin'in "sadece iki ideoloji" ("burjuva" ve "Sovyet" ideolojisi) olduğu tezinin Stalin tarafından yorumlanışına dayalı olan resmi Sovyet ideoloji yorumuna gelince, onun tutarlı biçimde açımlanmasının akılcı düşünceye sahip kişileri oldukça saçma sonuçlara götürmesi gerekir. "İki ideoloji" her noktada birbirleriyle çelişmekteyse ve ortak bir yanları yoksa, elbette ideolojiler arasında barış içinde bir arada yaşama olanaksız olduğu gibi, diyalog, tartışma ve fikir mücadelesi de düşünülemez. Tartışma olması için bir noktada anlaşılması gerekir, yoksa tartışma konusunun özü kaybolur. Ama aynı nedenle, (ideolojik tartışmanın olanaksızlığı) ideolojik mücadele de olanaksızdır. Bu yüzden ideolojiler arasında savaş ancak silah gücüyle —"fikirler silahı"yla değil, gerçek silahlarla— sonuca götürülebilir. Tüm bunlar gerçek dışıdır elbette. Yalnızca iki sınıf ve yalnızca iki ideoloji yoktur. Kaldı ki her toplumsal sınıf heterojendir. Bir sınıf ideolojisi, sadece sınıfın çıkarlarını dile getirmekle kalmaz, yanılsamalarını, geleneklerini ve her gerçek andaki tinsel durumunu da anlatır. Üstelik bilinci gerçekten varlık belirliyorsa, bir toplumun ideolojisi, yaşamın kendisi gibi, değişken ve çeşitli olmalıdır. Son olarak, Stalinistler bir tek kör inanç ideolojisini tanırlar. Gerçek yaşamda inanç dalgalanabilir ve bilgiyle sınanabilir. Gerçeklikte hem ideolojik mücadeleyi, hem de ideolojilerin birarada yaşamasını görürüz. Örneğin, yarı-resmi Sovyet enternasyonalizmi, resmi-olamayan Rus şovenizmi ve Yahudi düşmanlığıyla her zaman bir arada, barış içinde yaşamıştır. Dolayısıyla ideoloji, burada, belirli gerçek çıkar ve koşulların doğurduğu, toplum hakkındaki fikirler bütünü olarak anlaşılacaktır. Bu fikirler, özellikle birinin çıkarlarına uyuyorsa, doğru olmaktan uzaklaşabilir elbette.

39. C. Bettelheim ve B. Chavance, "Le stalinisme en tant qu'idéologie du capitalisme d'état", *Les Temps Modernes*, no. 394, Mayıs 1979, s. 1736.

mişken belirtelim, iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra oluyordu bu). "Biliyorum," diyordu, "Parti karşısında haklı olunamaz. Tarihin görevini gerçekleştirmenin başka yolu olmadığından, ancak Parti ile birlikte ve Parti aracılığıyla haklı olunabilir."[40]

Yönetici statokrasi bu yanılsamaları topluma empoze etmeye çalışır ve bir ölçüde sanat aracılığıyla yapar bunu. Bilincin ideolojikleştirilmesi, yönetici çevrelerin her türlü entelektüel etkinliğe, son çözümlemede propaganda çeşitleri olarak bakması demektir. Doğallıkla, *nomenklatura* üyeleri sanatı, ideolojik ajitasyon biçiminden başka bir şey olarak göremezler. Eldeki her araçla bu rolü empoze ederler sanata. "Ama politik bir güç olarak sanat, özgürleşme imgelerini koruyabildiği sürece sanattır," diye yazıyordu Marcuse.[41] Sanatçıları kölelikle övgü şarkıları söylemek zorunda bırakmaya çalışmakla Stalinistler, gerçekte, sanatın özsel doğasıyla çelişkiye düşerler. Bu çarpışmayı kimi zaman resmi ideoloji kazanır: "Sanatın sanat olmamasını ister ve istediğini elde eder."[42]

Toplumsal gelişmenin ikinci çok önemli yanı, inanılmaz bir "iktidar" bolluğudur. Kendisi yönetici sınıf olan sınıf aygıtı, tüm dışavurumlarıyla toplumsal yaşamın bütün idaresini tek bir merkezde toplar. Sistemin krizi derinleştikçe, toplumsal etkinlik alanlarının birbiri ardı sıra bürokratik denetimden kurtuldukları kuşkusuz göz önünde tutulmalıdır. Bununla birlikte eğilim saklı kalır. Sonuçta devlet tarafından, bu merkezileşmiş denetime baştan aşağı bağımlı kalmayan bir alan olarak kültüre sürekli baskı uygulanır. Aynı biçimde, bireye de sürekli baskı uygulanır. Bu baskının ne denli başarı kazandığını ve nelere yol açtığını ilerde göreceğiz, ancak varolduğu kuşku götürmez. Genel olarak, devletin sivil toplum üstünde açık bir egemenlik kurduğunu söyleyebiliriz. Dahası, Çeşkov'un yazdığı şu nokta unutulmamalıdır:

Bu egemenlik, genelde devletin ekonomik işlevlerinde bir büyüme yerine onun somut toplumsal-ekonomik doğasından, başka deyişle, büyüyen devlet sektöründe temellenen yönetici sınıfın doğasından, emekçi sınıflarla ve bütün ola-

40. *XIII s'ezd RKP (B) Stenografiçeski Otçet,* Moskova 1924, s. 167. (1963 yeniden basımında, s. 158).

41. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, 1968, s. 132.

42. *A.g.e.*, s. 131. Elbette resmi ideologlar kimi zaman bu eleştiri ve yergiyi açık açık savunurlar. 1952'deki On Dokuzuncu Parti Kongresi'nde Malenkov, Sovyet Gogol'leri ile Şçedrin'lerine gereksinmemiz olduğunu söylüyordu. Anti-entelektüel ve Yahudi düşmanı terör ortamında yapılan bu açıklamalar her nedense ciddiye alınmadı. Moskova'da, "Şçedrin'lere ve Gogol'lere ihtiyacımız var tabii, *bizi* rahat bıraksınlar diye," esprisi yapılıyordu.

rak kitlelerle ilişkilerinin niteliğinden kaynaklanır.[43]

Son olarak, statokratik toplum aşırı yabancılaşmış bir toplumdur. Marx'a göre, işgücünü satan, kendi emek süreci ve emeğinin ürünü kendisine ait olmayan birey, yabancılaşmış bir kişiliktir. SSCB'de toplumun her üyesi bir ücretli işçi —en azından biçim olarak— durumunda kaldığı sürece, nüfusun her katmanı, en tepedekiler dahil, kişilik yabancılaşmasına uğrar. Yabancılaşmanın yok olmasına varabilecek çeşitli demokratik özyönetim ve inisiyatif biçimleri hiç yoktur. Hatta —daha önce değinilen— tam denetim yönünde ilerleyen eğilimden dolayı, halkı üretim alanının hem içinde hem dışında kendisine bağımlı kılmaya çaba harcayan devlet, uyulması zorunlu normlar, zorunlu fikirler vb. dayatarak, onların kişiliklerini ek bir yabancılaşmaya uğratır. Varılan sonuç —başka şeyler bir yana— toplumsal iki yüzlülüğün hem "üst katta" hem de "alt katlarda" inanılmaz boyutlarda serpilip gelişmesidir; ne yönetici çevreler ne de uyrukları kendi gerçek düşüncelerini dile getirebilirler. Marx'ın yazdığı gibi,

İstediğini söylemek, ikisi [köle ya da efendi] için de olanaksızdır: Ne köle bir insan olmak istediğini söyleyebilir, ne de efendi, ülkesinde insanlara ihtiyacı olmadığını. Bu yüzden, tek çıkış yolu sessiz kalmaktır.[44]

Tek Boyutlu İnsan ve Kültürün Politikleşmesi

Sanatın ve genelde tüm kültür alanının sisteme boyun eğmezliğinin ortaya çıkması, son derece mantıklı bir durumdur. Sanatsal etkinlik, sanatçının kendini özgürce anlatmasını varsayar. Başkasının emirleriyle ne iyi bir roman yazılabilir, ne de iyi resim yapılabilir. Dolayısıyla sanat, yabancılaşmamış bir etkinlik olarak, bütünsel yabancılaşma dünyasıyla yüz yüze gelir. Burada Herbert Marcuse'nin *Sovyet Marksizmi* ve *Tek Boyutlu İnsan* adlı kitaplarını anımsamak yerinde olacaktır.[45] Marcuse'nin terminolojisini kullanırsak, Sovyet sanayileşmiş toplumunun "toplumsal-evrensel"i kendisini, bireyin her türlü özgürlüğünü dışlayarak, "tek boyutlu uzayda" hapsetme eğilimi taşır. Devletin amacı, açık bir biçimde, kolaylıkla elinde oynatabileceği tek boyutlu bir insan yaratmaktır. Bununla beraber, insanları ellerinde oynatanların kendileri de tek boyutludur ve Sartre'ın sözleriyle "manipulés par leurs manipulations mêmes."*[46] Yine de kültürel alanın tek boyutlu bir mekâna

* İnsanları ellerinde oynatanlar aslında kendilerini oynatırlar. (ç.n.)

43. Çeşkov, s. 165.
44. Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 3 (1975), s. 140-41.
45. *One-Dimensional Man*, 1964.

hapsedilmesi öteki alanlar kadar kolay değildir: Tersine, dış baskıdaki her azalmayla bu alanda, sanatsal etkinliğin özgül doğası sonucu yeni boyutlar görünmeye başlar. Denetim sisteminde bir çatlak hissedilir hissedilmez ya da totaliter otoritede[47] yumuşama sezinlenir sezinlenmez, kendiliğinden bir biçimde (İtalyan Marksist A.L. De Castris'in harika ifadesiyle[48]) "entelektüel mekânın yeniden ele geçirilmesi" mücadelesi başlar ve kültürel mekânlar bir bir ideolojik denetimden kurtulur. O zaman bürokrasi, bir kez daha sansürün vidalarını sıkıştırarak kendini kabul ettirmeyi dener. Yine de bürokrasinin bu işin gitgide daha zorlaştığını görmekte olduğu belirtilmelidir.

Yetkililer, Sovyet vatandaşının bütün yaşamını teslim almaya ve yaptıkları herşeyi gözlemeye gayret ederler. Ancak kültürel yaratıcılık, söylemiş olduğum gibi, başka şeylere oranla dış denetime daha az boyun eğer. Şairin imgesi ya da aktörün jesti nasıl denetlenebilir? Tezgâhtaki işçiyi denetlemek kolaydır, çünkü üretim süreci önceden düzenlenir ve sonucu bellidir. Ne var ki, çalışmasının ürününü önceden sanatçının kendisi bile bilmiyorsa, tuvalin önündeki ressam nasıl denetlenecektir? Bu amaca uygun denetim ölçütleri ve yöntemleri yoktur, bürokratik anlayış da bu ölçütleri icat edemez; salt sanat değil, kültürün tüm dalları için de geçerlidir bu. Sanat eleştirmeni, sanat tarihçisi, kültür bilimcisi ve filozof kolaylıkla sansür edilebilir; ama o noktada bile zorluklarla karşılaşılır. Temel güçlük, parçanın anlamının genellikle bütünün anlamından değişik olmasıdır. Kültürel yaratıcılıkta "bütün", yalnızca parçaların toplamı sayılamaz (soruna böyle yaklaşmak çok aldatıcı, çok yanlış sonuçlara görürür), kimi zaman da o parçaların yadsınmasıdır. Geçerli, "işleyen" bir denetim, parçaların denetimi olmak zorundadır. Bütünün yasaklanması, o işleyen denetimin fiyaskoyla sonuçlandığını ortaya koyan baskıcı bir önlemdir: Bir çatışmanın varlığını açığa vurur ve aldatmacayla idare etmenin başarısız olduğunu kanıtlar; yani aldatılarak idare edilen nesne denetimden kurtulmuş, ya da boyun eğmeyi reddetmiştir.

"Gerçeklikten en uzak", en az denetlenebilir ve dolayısıyla en özgür alan olan kültürel alanın rejime muhalefet etmenin son (ya da ilk) sığınağı olması

46. Jean-Paul Sartre, *Situation IX*, 1972, s. 235.

47. "Totaliter otorite" terimi burada sadece Stalin'in egemenlik dönemine, 1928-1953 arasına ilişkin olarak kullanılmaktadır. Çok sayıda Sovyet ve Doğu Avrupalı sosyalistin (örneğin Kuron) inandığı görüşün tersine, Stalin sonrası rejimleri totaliter rejimler saymıyorum. Daha çok, totaliter ve otoriter tipler arasındaki geçiş rejimleridir onlar. (Bu geçiş Polonya, Macaristan ve Yugoslavya'da 1970'lerin sonunda tamamlandı, 1979 Polonyası'nda totalitarizmden söz etmek gülünçtür.)

48. A.L. De Castris, *Egemonia e paseismo*, Bologna 1981, s. 117.

doğaldır.[49] Sanatın sürekli politikleşmesi süreci, kural olarak, hem yöneticilerin hem de yönetilenlerin iradesinden bağımsız işler. Kültürü bağımlılık altına almaya çabalarken statokrasi, uyulması zorunlu normlar koyarak baskısını şiddetlendirir. Doğal sonuç, bu denetimden kaçmaya (bu normları gözardı etmeye) yönelik basit bir girişimin bile politik protesto niteliğinde görülmesidir: "Bağımsız politik düşünceler bastırıldığı zaman, estetik değer yargıları, soyut felsefe ve toplum kuramı sorunları ve uzak tarihsel geçmişin değerlendirilmesi politik önem kazanır."[50]

Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*'nde, bu tür süreçlerin "tek, totaliter bir yönetici partinin varolduğu" ülkelerde gözlemlenebileceği gibi çok önemli bir sonuca ulaşır. O ülkelerde,

> böyle bir partinin işlevleri artık doğrudan politik işlevler değil, yalnızca propaganda ve kamu düzeninin, ahlâki ve kültürel etkinin teknik işlevleridir. Politik işlev dolaylıdır. Başka yasal parti olmasa bile, aslında başka partiler ve yasal bakımdan baskı altına alınamayan başka eğilimler her zaman var olduğu için, onlara karşı polemik yürütme serbest bırakılır ve mücadeleler körebe oyunu şeklinde sürdürülür. Ne olursa olsun, bu tür partilerde kültürel işlevlerin egemen olduğu kesindir, bu da politik dilin jargonlaşması anlamına gelir. Başka bir deyişle, politik sorunlar kültürel sorunlar kılığına girer ve bu halleriyle çözümsüzleşirler."[51]

Bu yolla politik mücadele, sanat ve genelde kültür alanına taşınır ve burada "kronikleşir"; çünkü, çelişkilerin çözümü için gerçek, mistikleşmemiş politik etkinlik gerekir ve entelijensiya kendini sürekli, kronik muhalefette bulur. Bunun başka bir yönü daha vardır. Çeşitli soyut sorunların toplum bilimlerince incelenmeleri gerekirse de, sansür yüzünden tam bir yeterlilikle incelenemezler. İşte o zaman sanat bu sorunlar üzerinde düşünmeye başlar — elbette kendine özgü yöntemlerden yararlanarak. Sonuç olarak, çok sayıda, betimledikleri konulara özel bir çözümlemeci yaklaşımla belirlenen, farklı nitelikli sanatsal ürün boy gösterir.

Dolayısıyla, Rusya'da geleneksel bir özelliği olan devlet ve entelijensiya, hükümet ve kültür arasındaki çatışma, farklı bir düzeyde yeniden canlanır. Bu bağlamda, Lenin'in kültürle bürokrasinin bağdaşmazlığı düşüncesini bir kez daha anımsatmaya değer. Stalinist *nomenklatura,* tıpkı Çarlık hükümeti gibi, uygarlığın hepten olmadığı bir durumda varolamaz. Amaçlarına ulaşmak için, bir bütün olarak ülkenin çağdaş standartlara uyabilmesi ve süper

49. Marcuse, *Soviet Marxism*, s. 125.

50. Rakovski, s. 46.

51. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks,* der. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, 1971, s. 149. Karş. Gramsci, *Elementi de Politica,* Roma 1978, s. 51.

güç rolüne göz dikebilmesi için, uygarlık gereklidir. Ayrıca, bununla bağlantılı olarak, bir entelijensiya da gerekir. Ama işte yine, Çarlık Rusyası örneğindeki gibi, devletin gerek duyduğu şey, Avrupa'nın demokratik fikirlerinin alınmadığı bir Avrupa aydınlanmasıdır. Stalinist statokrasiyle yeni entelektüeller arasındaki çatışma, Rusya tarihinin tipik bir özelliği olan Asyalı bir yönetici güçle Avrupalı bir entelijensiya arasındaki çatışmanın sürdürülmesidir.

Ondokuzuncu yüzyılda insanlar iki Rusya'dan söz ediyorlardı. Stalin döneminde o ikiliğe geri dönüldü. "Rusya yine ikili bir varlık olmuştu," diye yazar Tucker,

Sovyet döneminde okur yazarlığın ve eğitimin yaygınlaşmasına karşın, kültür ayrışmasının canlanışını yaşadı ülke. Kremlin'deki ilahlaşmış otokratıyla, mevki sahibi aristokrasisiyle, gücü herşeyin üstüne çıkan bürokrasisiyle, her yeri kaplayan polis terörü atmosferiyle, bütün etkinliklerin birörnekleştirilmesiyle, yalan ayinleriyle, görkemli "komünizmin inşası projeleriyle", yeni, büyük dış imparatorluğuyla, resmi dostluk ve düşmanlıklarıyla, soğuk ve sıcak savaşlarıyla resmi Rusya'nın kültürü; bu bir yandaydı. Bir de kendine özgü yaşamıyla, sindirilmiş ve az bilinen gayri resmi Rusya vardı.[52]

Gogol ile Şçedrin'in gelenekleri bu koşullarda hayata dönmemezlik edemezdi. Stalin zamanında bile entelijensiya arasında küçük bir tinsel muhalefet alevi titreşti:

Bu, sanatçı, düşünür ve yazar için, genelde, devletin denetiminin hiç bulunmadığı, yeraltındaki bir yaratıcı yaşam, sıkıcı resmi kültürden gizli olarak kendisini gerçekten ifade etmeye bir kaçış demekti. Kimi genç unsurlar arasında yeraltında sürdürülen Evanjelist dinin kıpırdanışına rastlandı. Moskova, Leningrad ve başka yerlerdeki üniversite öğrencileri kendi aralarında anarşist bir ton taşıyan muhalif politik fikirleri tartışmak üzere gizli çevreler oluşturduklarında, popülist gelenek yeniden dirildi.[53]

Sonraları bu titrek protesto alevi, Rus geleneğiyle tanışık olmayan insanları ürküterek parlayacaktı. "Rusya'da muhalefetin yeniden doğuşu pek çok gözlemciyi hayretler içinde bıraktı," diye yazar Shatz.[54] 1950'lerde Batılı düşünürler şuna dikkat çekiyorlardı:

[eski entelijensiya ile yenisi arasında] geçmişten kalıp yeniye bağlanan süreklilik unsuru sanılandan çok daha fazlaydı; çünkü Sovyet entelijensiyasının durumu, nesnel bakımdan, pek çok yönüyle devrim öncesi Rusya'daki

52. Robert C. Tucker, *The Soviet Political Mind: Stalinism and Post-Stalin Change,* 1972, s. 138-9.

53. *A.g.e.*, s. 139.

54. Shatz, *Soviet Dissent in Historical Perpective,* Cambridge 1981, s. 1.

aydınların durumuna benziyordu.[55]

Yeni koşullar yalnızca eski bir geleneği canlandırmıştı:

Bir kez daha, entelektüellerden oluşan kavgaya hazır küçük bir azınlık, kudretli bir devlet iktidarına karşı kararlılıkla direnmektedir; bir muhalefet aracı olarak kutsal edebiyat geleneği yeniden dirilmiştir; insanların yaşamı hapishane, sürgün ve göçle altüst olmaktadır. Muhaliflerin akıl hastanelerinde tutulması gibi özel yönetim tepkilerinin bile tarihsel örnekleri vardır, çünkü konformist olmayan düşünceye karşı bu tür bir yaklaşım daha 1830'larda, I. Nikola'nın Petro Çaadayev'e davranışında önceden görülmüştü. Haklı olarak, Çarlık zamanlarındaki ve Stalin sonrası dönemdeki muhalefetler arasında pek çok koşutluk gösterilebilir.[56]

Eski tartışmalar yenilenmiş, eski sorunlar yine başgöstermişti.

Terör

Eski Rus kültürü geleneğinin (hümanist, eleştirel ve anti-otoriter —bunun için de yönetim aleyhtarı— politik eğiliminin) bu çatışmanın şiddetine yaptığı katkının az olmadığı belirtilmelidir. Genel konularda geleneğin, entelijensiya açısından, başka toplumsal katmanlara kıyasla daha çok önem taşıdığı iyi bilinir. Yine de sorulması gereken soru başkadır: Rusya'nın entelektüel geleneği, entelijensiya ilkin iç savaşın sert sonuçlarına, ardından Stalin döneminin kudurmuş baskısına katlandıktan sonra nasıl korunmuştu? 1917 ile 1937 arasında eski Rus entelijensiyası, sözcüğün gerçek anlamıyla yok edilmişti.

Doğrudan entelijensiyayı hedef alan Stalinist saldırı, yirmilerin sonunda başlayıp sistemli biçimde sürdürüldü. Hatta, her biri açıkça tanımlanmış işlevler üstlenen birkaç evreye bile ayrılabilir. İlk kitlesel darbe (bütünlüğü içinde belli bir katmanı hedeflemeyen, neredeyse aralıksız süren "kısmi" baskılar) eski mühendislere, teknik entelijensiyaya indirildi. Yani, bir zamanlar Buharin'in yeni toplumun içinde tehlikeli biçimde "eski kültür"ü yaydıklarından kuşkulanmış olduğu kesimlere. Şimdi düpedüz "yıkıcı" olmakla suçlanıyorlardı. Roy Medvedev'in yazdığı gibi:

Kolektifleştirme ile sanayileşme döneminin ciddi yanılgıları işçilerin yaşam standardını düşürdü, yiyecek ve mamül mallar arzını kesti ve kent ile kır arasındaki ittifakı zayıflattı. Kentlerde yeniden sıkı karne politikasına geçilmek zorunda kalındı. Hoşnutsuzluk büyüdü. Bu eksikliklerin hepsini kulaklar ile "alt-kulaklar"a yüklemek kolay değildi. Stalin'in hataları için başka bir günah keçi-

55. Leopold Labedz, "The Structure of the Soviet Intelligentsia", Pipes'da, s. 75'te.
56. Shatz, s. 1-2.

si bulunmak zorundaydı. Bulundu da: Devrim öncesinin lekelenmiş uzmanları, entelijensiya.[57]

Eski uzmanlara yönelik gerçek bir cadı avı başladı. Resmi organlar, "eski mühendislerin yüzde 90-95'inin tartışma kabul etmez biçimde karşı devrimci bir tutum içinde sayılmaları gerektiği"ni yazıyorlardı.[58] Ancak mesele sırf mühendisler değildi. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin ikinci baskısı, yıkıcılığın "salt ekonomi alanında değil, bilim, edebiyat ve sanat alanlarında da olanaklı" olduğunu ileri sürüyordu açıkça.[59] Ukraynalı bir entelektüeller grubu "Ukrayna dili, terminolojisi, imlâsı ve alfabesinin gelişimi cephesinde yıkıcılık yapmak"la bile suçlandı.[60] İş suçlamalarla bitmiyordu. Bunu, uygun mahkûmiyetler izledi...

"Yıkıcı"ların yargılanmaları üstüne Sovyet basınında çıkan malzemeyi dikkatle incelemiş olan komünist tarihçi Boffa, getirilen suçlamaların *birinin bile* haklı çıkmadığı sonucuna varıyordu:

> Bugün oldukça açıktır ki... davalar uydurmaydı. Sonraki yargılamalarda... olduğu gibi, suçlananlara karşı kendi itirafları dışında tek bir belgesel kanıt çıkarılamadı. Daha sonra birçok tanık, çoktandır, kendini ele vermeye zorlama aracı olan bu fiziksel işkence ve moral baskı yöntemlerini gözler önüne sermiştir.[61]

Yine de, bugüne dek, büyük "yıkıcılık" yargılamalarından birisi bile gözden geçirilmemiştir. 1956'da "kişi putlaştırmasının teşhiri" ve Stalin çağında gerçekleşen kanunsuz baskıların mahkûm edilmesinden sonra bile, Sovyet yönetimi 1920'lerde entelektüellere karşı izlenen politikanın doğru, tutuklamalarınsa haklı olduğu iddiasında ısrar eder.[62] Öte yandan, eski entelijensiyanın genel "karşı devrimciliği" tezi sessizce terkedilmiştir. SBKP tarihi üstüne resmi ders kitabı, "eski uzmanların çok büyük bir kesiminin dürüst çalışkları"nı kabul eder.[63] Dr. S. Feduhin, entelijensiyanın Bolşevik devrimini onaylamadığını belirtir; "ama," diye basiretle sürdürür, "yeni hükümetle

57. R.A. Medvedev, *Let History Judge, s.* 110.

58. *Klassovaya bor'ba putem vredıtel'stva,* Moskova ve Leningrad, 1930, s. 9.

59. *Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya,* 2. basım, Moskova 1951, c. 9, s. 262.

60. R.A. Medvedev, *K sudu istori*, s. 239 [Anlaşıldığı kadarıyla *Let History Judge*'da değil —İngilizce'ye çevirenin notu].

61. Boffa, c. 1, s. 447-8.

62. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin 3. basımı, Stalinist tarzı tekrarlar: SSCB'de "etkin ve örgütlü bir yıkım kampanyası" yürütülmüştü (c. 29, Moskova 1978, s. 307). (*Ansiklopedi*'nin İngilizce çevirisinde [1982] bu pasaj c. 29, s. 530'da yer alır). 1976'da da *Çelovek i Zakon* dergisi 10. sayısında, Şahti vakası üzerine bütün eski propaganda uydurmalarını tekrarlayan, D. Golinkov tarafından yazılmış bir makale yayınlamıştı.

63. *İstoriya KPSS,* 4. basım, der. B.N. Ponomarev, Moskova 1975, s. 383.

aynı görüşü paylaşmayıp suçlamalar yönelten bu entelektüeller, cumhuriyetin kendilerinden istediği temel işi yaptılar: çalıştılar."[64]

Böylelikle tuhaf bir tablo elde etmiş oluyoruz. Mühendislerin yüzde 90'ının karşı devrimci olduğu tezi açıkça yanlış, ama o teze dayanarak gerçekleştirilen tutuklamalar doğruydu. Parti tarihi üstüne aynı kitapta uyduruk Şahti davasında mühendislere yapılan haksız davranış uygun karşılanır. B.N. Ponomarev'in derlediği ders kitabı da onların "yıkıcı oldukları"nı doğrulamayı sürdürür.[65]

Resmi tarihçilerin çoğu Şahti davası hakkında bir şey söylememeyi yeğler, ancak suskun kalmaları da ilginçtir, çünkü bu sessizlikleri haksız davranışlara uğrayan entelijensiyayı temize çıkarmaya istekli olmadıklarını ima eder. Bu nedenle, Sovyet entelijensiyasının tarihi üzerine bir monografiyi[66] değerlendiren *Voprosi İstori,* kitabın "eski entelijensiyanın yeniden eğitimi süreci"ne yeterince eğilmeyişinden yakınır.[67] Bu "süreç"le daha büyük ayrıntıyla "ilgilenilecek" olunsaydı, kitlesel baskılarla kamplardaki "yeniden eğitim"in anlamlı bir tablosunun gösterileceği gün gibi ortadadır. Ancak, *Voprosi İstori* yazarının (V.N. Şeyko diye biri), Stalin'in ölümünün üzerinden neredeyse yirmi yıl geçmişken, bu entelektüellerin yeniden eğitilmeleri gereken hırsızlar ya da çocuk suçlular olmadıklarını anlamaması tuhaftır.

Genelde, Stalin'in "entelijensiya sorununu çözümü"nün, köylü sorunu ve işçi sorununu çözüşüyle ortak bir sürü yanı vardı. Kolektifleştirme ile sanayileşme, en önemli sonuç olarak, toplumun tüm sınıflarının içindeki sağlam bağların kopmasını getirmişti. Köylülük eski toplumsal yapısını yitirmiş ve kökünden kopmuş milyonlarca köylü, küçük işçi sınıfını kemirerek kentlere akın etmişti. Beş yıllık kolektifleştirme ile sanayileşmede, Roy Medvedev'in yazdığı gibi, "kırdaki kötü durum ve emek üretkenliğinde planlanan artışın sağlanamamasından ötürü köylülerin kitlesel olarak kentlere göçü" nedeniyle sanayi işçilerinin sayısı neredeyse iki katına çıkmıştı.[68] Sonuçta eski işçi sınıfı kadroları, kendi geleneklerini, çalışma alışkanlıklarını ve toplumsal ülkülerini yitirmiş olan marjinal eski köylüler kitlesi içinde eridiler. Tüm nüfusun önemli boyutlarda sınıfını yitirmiş bir kitleye çevrildiği bir ülkede, toplumsal anlamda tek örgütlü güç olarak bürokrasi kaldı. Kolektifleştirme

64. *Veçerniy Tbilisi*, 18 Kasım 1981, s. 4. 65. *İstoriya KPSS*, s. 383.
66. *Sovetskaya intelligentsiya. İstoriya formirovaniya i rosta, 1917-1955*, Moskova 1968.
67. *Voprosi İstori*, no. 8, 1970, s. 148.
68. R.A. Medvedev, *Let History Judge*, s. 106.

köylülük için ne rol oynadıysa, terör de entelijensiya için aynı rolü oynayacaktı. Az çok birlik halindeki eski entelijensiyanın yerini, sınıf dışı kalmış bir "yeni uzmanlar" kitlesi aldı.

Özetle, herşeye karşın, Stalin açısından daima özel nefret duyulacak bir nesneymiş gibi görünmektedir entelijensiya. Entelektüel emeğin özgül niteliği, söylendiği gibi, o çalışmaya katılan her kişinin belirli derecede bağımsızlığını varsayar; entelijensiyayı özel olarak tehlikeli yapan şey buydu. Boffa'yla yaptığı Stalinizm üstüne tartışmalardan birinde "Temel sorun," diye gözlemliyordu Fransız sosyalist tarihçi Gilles Martinet, "bir noktaya dek özerklik taşıyan kadroların yükselmesinin önünü almaktır. Entelijensiya söz konusu olduğunda, özellikle üzerinde durulması ve özel baskılara gerek hissedilmesi bundan ötürüdür."[69] Bu "özel dikkat", içlerinden çoğu 1937'ye dek egemen düzenle uzlaşmış olan Parti entelektüellerine yönelik baskının inanılmaz kudurganlığının nedenini açıklar. "Eğitim görmüş seçkinler," diye belirtir Shatz,

> kendilerini, Stalin'i en çok kuşkulandıran ayırdedici özelliklerini sergilemek gibi imrenilmeyecek bir konumda buldular... Büyük Temizlik'in, Stalin rejiminin Çarlık devrinden miras aldığı eğitim görmüş seçkinleri ortadan kaldırmak amacıyla bilerek başlatıldığı söylenemezse de, çığ gibi aşağı yuvarlandıkça tam da buna doğru yaklaştı.[70]

1928-1932 yıllarında entelijensiyanın "temizliğinden" sonra 1936-37 yılının Parti içi baskıları geldi, sonra da 1937-39'da entelektüellere yönelik yeni "temizlik". Tarihçi M.N. Pokrovski, ölümünden sonra, kendi "okul"uyla "tarih alanında yıkıcı çalışma yürütmüş"[71] olmakla suçlandı ve peşinden tarihçilerle ilgili bir cadı kazanı kaynatıldı:

> *Pod znamenem marksizma* [Marksizm'in Bayrağı Altında] sayfalarında felsefi yanılgı suçlamaları —mekanizm, idealizm, bilinemezcilik, öznelcilik, Machçılık, sofistlik— hızla çeşitli türden politik suçlamalara döndü; ardından da moda ve son derece de etkili olan, düşmanca ve hatta terörist faaliyet suçlamalarına.[72]

Daha sonraları, Stalin'in ölümünden sonra Kruşçev dönemindeki teşhirlerin ardından, "1930'ların ortalarında hangi eğilimleri taşırsa taşısın Sovyet Marksist filozoflarının hemen hemen tümünün politik baskıya kurban gittiğini, çoğunun öldüğünü"[73] herkes öğrendi. 1937-38 yıllarında Birlik Cum-

69. G. Boffa ve G. Martinet, *Dialogue sur le stalinisme*, Paris 1977, s. 175.
70. Shatz, s. 88.
71. *Protiv istoriçeskoy kontseptsi M.N. Pokrovstrogo*, Kısım I, Moskova 1939, s. 5.
72. R.A. Medvedev, *Let History Judge*, s. 224.
73. Stephen F. Cohen (der.), *An End to Silence*, 1982, s. 124.

huriyetlerinin kimilerinde Halk Eğitim Komiserleri'nin yokoluşuna, binlerce öğretmenin ölümü karışu.

Bununla beraber, entelijensiyanın söz konusu olduğu yerlerde basit baskı önlemlerine başvurmak belli ki yetersizdi. Entelijensiyanın çalışmaları üstünde ideolojik ve kültürel denetim kurulması gerekliydi. Yirmili yıllarda bu doğrultuda bir denetimin çok zayıf kaldığı belirtilmelidir, ki bu da Bolşevikler'in lehine bir puandır. Şubat 1925'te o günlerin Parti baş kuramcısı olarak konuşan ve ününün zirvesine çıkmış olan Buharin, edebiyatı Parti denetimi altına alma girişimlerine kesinkes karşı çıkıyordu:

Şiirlerini nasıl yazacağı konusunda Puşkin'e herhangi bir Politbüro'nun direktif vermediğini söyledim. Öyle olsaydı, ne anlama gelirdi bu, bir düşünün. Yeni bir biçem sorununun çok önemli ve çok özgül bir sorun olduğunu belirttim. Bu sorun, ancak Parti herkesi pençesi içinde tekele almadığı, serbest rekabete fırsat tanıdığı zaman çözümlenebilir.[74]

Buharin "hoşgörülü bir tutum" savunurken, okurlarına "tutkuları alevlendirmenin gereği olmadığını" ve Bolşevikler'in "rekabete olanak sağlayan en geniş alanı tanımaları gerektiğini"[75] anımsatıyordu. Buharin, bu rekabet alanını epey geniş tutuyordu:

Bin örgüt, iki bin örgüt olsun, istediğiniz kadar çok çevre ve örgüt... olsun. Politbüro'nun herkesin peşine düşmek ve onu Ajitasyon Şubesi'ne bağlamak zorunda olduğunu mu sanıyorsunuz?[76]

Buna uygun biçimde, sanatın özerkliği resmen tanındı. O günlerde tamamıyla resmi nitelikte olan Buharin'in konumu, "kültür sorunu mekanik baskı araçlarıyla çözümlenemez" formülüyle özetleniyordu. Genelde, ancak "yaratıcı güçler arası serbest rekabet"le bulunacaktı çözüm.[77]

Ama aynı sıralarda kültür özerkliğinin kaldırılması isteminde bulunan sesler de işitildi. En önemlisi, Stalin'in sanatı bir politik propaganda biçimi olarak kavrayışına benzeyen bu görüş, Troçki'yle Buharin'in liberal fikirlerini saf dışı bırakarak Parti'de gitgide ve net biçimde yaygınlaştı; 1925'te, yani Buharinciler hâlâ iktidardayken, Merkez Komitesi'nin "Parti'nin edebiyat alanındaki politikası üstüne" diye aldığı karar, komünist olmayan edebiyata karşı "hassas ve ihtiyatlı bir tutum" gereğine değiniyorken, öte yandan "proleter yazarların ideolojik hegemonya kurma mücadelesi"ne yeterince dik-

74. N. Buharin, "Proletariat i voprosi hudojestvennoy politiki", *Krasnaya Nov*, no. 4, Mayıs 1925, s. 272.
75. *A.g.e.*
76. *A.g.e.*
77. *Literaturnaya Entsiklopediya*, Moskova 1930, c. I, s. 693.

kat ayrılmamasını mahkûm ediyordu.[78] Kararın liberal eğilimli olmasına karşın, Parti'nin önceden üstüne düşmediği birçok sorunla ilgilenmeye başlaması uğursuzluğa işaretti.

Katı bir çizgiyi destekleyenler, Lenin'in edebiyatta "ortaklık" konusundaki fikrine başvurdular. Ama çürüktü bu bakış. Lenin'e göre, yazar ya da gazetecinin özgürlüğü (söyledikleri açıkça, kurmaca edebiyatla ilgili değildi) ile partizanlığı arasında çelişki bulunmuyordu, çünkü onun aklındaki, çok partili bir sistemin unsurlarının varolduğu bir toplumda bir muhalefet partisine bağlılıktı.[79] İktidarda olduğu dönem boyunca Lenin'in "Parti edebiyatı" fikrine *bir kez bile* değinmemesi, dikkate değer bir özelliktir. Lenin, makalesini farklı bir dönem ve farklı bir bağlamda yazmıştı. Ne var ki Stalin'le uşakları, Lenin'in laf arasında söylenmiş sözlerinden yararlanmakta son derece becerikliydiler. "Böylece, Lenin'in kendisi iktidara geldiğinde bir kararname çıkarıp o yaklaşımını geçerli kılmayı uygun görmemesine karşın, ölümünden bir buçuk yıl sonra ardılları, onun 1910'da dile getirdiği bir bakış açısını zafere ulaştırdılar"[80] diye yazar Kanadalı bir tarihçi.

İzlediği çizgi "anti-Leninist" ve "karşı devrimci" olarak, "salt edebiyat politikası sorunlarında değil, yaratım konularında da gerici-teslimiyetçi"[81] olarak ilan edilen Troçki'nin kesin biçimde ezilişi, sonra da 1928-29'da Buharin'in düşüşü, ötekı alanlardaki gibi kültür alanında da statokrasinin totaliter egemenliğinin sağlam biçimde yerleşmesiyle sonuçlandı. Edebiyat grupları dağılırken, Parti'ye mutlak ölçüde bağımlı tek bir Yazarlar Birliği kuruldu. Bulgakov'un bunalılması, Zamyatin'in sürgün edilmesi vb. ile entelijensiya üzerindeki baskılar çoktan başlamışken, bu Birlik, "Parti'nin yol göstericiliğinin sağladığı verimlilik"ten söz ediyordu.[82] Yazarlar Birliği modelinde, yaratıcı etkinliğin her yönünü denetleme görevleri bulunan başka "yaratıcı birlikler" oluşturuldu. Bu meslek kuruluşları —o yönde adımlar atılmış olduğunu kabul etmemiz gerektiği halde— üyelerinin çıkarlarını korumakla zerre kadar ilgili değildiler. Onların ana görevi, devlet denetiminde yaratıcı "üretim"i örgütlemekti. Oldukça içten bir şekilde, "tek bir üretim-yaratım kolektifi"nden[83] dem vuruyorlardı.

78. *Kratkaya Literaturnaya Entsiklopediya*, Moskova 1968, c. 5, s. 893.

79. Bu konunun daha eksiksiz bir tartışması için bkz. Ernst Fischer ve Franz Marek, *Was Lenin virklich sagte*, Viyana-Münih-Zürih 1969, s. 174-6.

80. Chaké Der Melkonian-Minassian, *Politiques littéraires en URSS: Depuis les débuts à nos jours*, Montreal 1978, s. 19.

81. *Literaturnaya Entsiklopediya*, Moskova 1935, c. 9, s. 144.

82. *A.g.e.*, s. 150. 83. *A.g.e.*

1936-39'da Yazarlar Birliği kendi üyelerinin öldürülmesini seve seve onayladı. "1936-39 yıllarında tutuklanmış ve yok edilmiş tüm yazarların adlarını sıralamak olanak dışıdır. Kimi hesaplarda bu sayı 600'ün üstüne çıkar, yani Birliğin toplam üye sayısının neredeyse üçte birine," diye yazar Roy Medvedev.[84]

Denetimin Sınırları

Bu önlemlere karşın, ondokuzuncu yüzyılın demokratik ve hümanist Rus geleneğiyle belirli bir kültürel sürekliliği korumayı becerdi entelijensiya. İlk bakışta bunda bile esrarengiz bir yan vardır. "Tiranlık," diye yazar Edward Shils, değişik ülkelerin entelektüel geleneğinin gelişim yasalarıyla ilgili bir incelemede,

> insanları fiziksel bakımdan ezebilir, işlerini yapamayacakları bir dış karanlığa itebilir, susturabilir, rüşvet verebilir, polis ve ordu yardımıyla toplumu yönetebilir; ama onu taşıyanları da ortadan kaldırmadıkça entelektüel geleneği yok edemez. Pek çok kişiyi sürgüne, pek çoğunu da toplama kamplarına göndermişlerse de çağdaş tiranlar bunu asla başaramamışlardır.
>
> Totaliter rejimler, büyük entelektüel geleneklerle bağı olan yaratıcı kişiliklerin kütüphane ve laboratuvarlarda çalışmalarına, öğrenci edinmelerine ve gerek yayımlanan yazıları yoluyla, gerekse konuşarak birbirleriyle ilişkiye geçmelerine izin verdiği sürece, entelektüel geleneklerin sürekliliği ve gelişmesi ciddi tehlike karşısında değildir. Zihin nasılsa yolunu bulur ve irmak ileri doğru akar.[85]

Aslında, baskının çok sert niteliğine karşın, geleneği taşıyanların hepsi ortadan kaldırılmadı, bir çoğu çalışmaya devam etti. Onlar da yazdıkları kitaplarda sık sık "Stalin Yoldaş"ı, Parti'yi ve yönetimi öven kimi saçma pasajlara yer vermek zorunda kaldıkları halde; bu evrensel ikiyüzlülüğe katkıda bulunmak zorunda kaldıkları halde; buna karşın "kozmopolitler", "burjuva düşünürler" vb. diye haksız davranışlarla yüz yüze geldikleri halde; yine de, kültüre katkıda bulunmayı aksatmadılar. En önemlisi, öğrenci edinmeleriydi. Çoğu artık önemli bir iş yapamıyorlarsa da geleneği, düşünce tarzlarını, Avrupa tipi eğitimi aktardılar. Bu da çok önemliydi.

Rusya'daki eski ve yeni entelijensiyayı birbirine bağlayan bu kişiliklerden birisi herhalde, edebiyat eleştirmeni, kültür bilimci ve filozof M.M. Bakhtin'di. Çalışmalarına yirmili yıllarda başladığı halde ancak yetmişlerde geniş

84. R.A. Medvedev, *Let History Judge*, s. 231.

85. Edward Shils, *The Intellectuals and the Powers, and Other Essays*, Şikago ve Londra 1972, s. 92-3.

popülarite kazanan Bakhtin, uzun süre kötü davranışlara uğradı, yapıtlarının pek çoğu onyıllarca yayımlanmadan kaldı, kimileriniyse başkalarının isimleriyle yayımladı. Ölümünden kısa süre önce kitapları yayımlanmaya, ismi tutulmaya başladı. İnsanlar Bakhtin'i tanıdılar. Bütün bir kültürbilim ve edebiyat eleştirisi okulunun kurucusu haline geldi. Hümanist ve demokratik ülkülerini yeni entelijensiya üyelerine aktardı ve onlara özgün, standartlaşmamış ve dogmatik olmayan bir düşünce dersi verdi.

Bunun yanı sıra, geleneğin nesnel bir taşıyıcısı vardır ve yok edilemez: ondokuzuncu yüzyılın büyük Rus edebiyatı. Rus entelijensiyasının kültürel yönelimlerini belirleyen ve belirlemeyi sürdürecek olan buydu. Rus edebiyatının kategorik donatımının —unsurları, dili— Avrupalı olduğu unutulmamalıdır. Rus edebiyatının apayrı bir nitelik taşıdığı tartışma götürmezse de bu, İngiliz, Fransız ya da İspanyol edebiyatının farklılığı gibi, genel kültürel özgünlük çerçevesinde kalan bir farklılıktır. Felsefede ve sanatta her yeni kuşak, Marx ile Engels'in de sözünü ettikleri gibi, seleflerinin miras bıraktığı malzemeyi kullanmak durumundadır. Kimi zaman Petersburg döneminin Rus edebiyatını Sovyet edebiyatından ayırmaya ve birini ötekinin karşısına çıkarmaya yönelik ne tür çabalara girilmiş olursa olsun, nesnel bakımdan olanaksızdır bu.

Son olarak, evrenselciliği ve eleştirel yönelimiyle Marksizm'in kendisi, otoritelerin gözünde hiç arzu edilmeyecek bir tarzda (yani, Batı sol kültürünün radikal-eleştirel fikirleriyle aynı havayı taşıyarak) Sovyet entelektüellerinin zihinlerini eğitmemezlik edemezdi. SSCB'de ve dünya komünist hareketinde, Stalinizm'in etkisi Marksizm'e değer kaybettirmişti kuşkusuz. Fernando Claudín, 1930'ların başından 1956'ya dek "Marksizm'in kalıcı bir kuramsal felce uğradığını" yazıyordu.[86] Batı için tümüyle doğru değildir bu. Tam o yıllarda ünlü "Frankfurt Okulu" biçimlendi, Gramsci'nin *Hapishane Defterleri* ile Troçki'nin *İhanete Uğrayan Devrim*'i yazıldı. Ama Sovyetler Birliği'nde, "eleştirel felsefe"yle pek az ortak yanı bulunan bir takım ideolojik dogmalarla yer değiştirdi Marksizm. Çoğu önemli ve değerli fikirler (devlet kuramı, Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı vb.), gözden geçirilip statokrat toplumun somut olgularını haklı çıkarmak amacıyla, "büyük öğretmen"in otoritesiyle geliştirilen yeni fikirlere bıraktılar yerlerini. Sorun, Stalinistler'in pratiğinin, acı biçimde, Marx'ın kendi devrimci-demokratik, sonra da sosyalist görüşlerini biçimlendirmeye daha yeni başlarken keskin bir eleştirisini yaptığı kuramsal "kışla komünizmi" ütopyalarını anımsatmasıydı. Mar-

86. Fernando Claudín, *Vida y obra de Marx y Engels*, 1979, s. 95.

cuse'nin dikkat çektiği gibi, bu açıdan "Marksizm'in Sovyet 'revizyonları' sorunu özel ilgiye değer."[87] Çünkü yönetici grup devrimci kuramı kendi ihtiyaçlarına uydurmak için uyarlamaktaydı ve bu "revizyonlar"ın her biri kendi çapında öğreticidir. "Eleştirel felsefe"nin keyfi biçimde ikiye ayrılmasından sonra (biri diyalektiğe yabancı "tarihsel materyalizm", diğeriyse tarihselcilikten "arındırılmış", "diyalektik materyalizm"), tarihsel süreç çözümlemesinden sürgün edilen diyalektik, özellikle zarar gördü. Stalin döneminde "eleştirel felsefe"nin temellerinin temeli olan diyalektik olumsuzlama yasası bile ortadan kaldırıldı ve daha sonra, Kruşçev döneminde "rehabilite edildi" (ancak öyle görünüyor ki yalnızca ölümünden sonra: Ne olursa olsun, hâlâ "haklarına kavuşmamıştır" diyalektik). İşin bütününde, İtalyan komünisti Umberto Cerroni, "bilimsel sosyalizmin yerine ütopik sosyalizmin konması diye de tanımlanabilecek olan, Marksizm'in dogmatikleştirilmesi sürecine tanık olduk" dediğinde, olup bitenlerin özünü anlatmış oluyordu.[88]

Bunun yanında, "Marksistçe fikirleri sürekli öğretip yayarak, rejimin kendi adına yarattığı güçlükler"den söz eden Marcuse'ye katılmak olanaklıdır.[89] Okullarda ve kurumlarda "devlet sosyalizmi" ve "kışla komünizmi"ne ilişkin dogmatik ütopyayı (Marx'ın sürekli savaştığı ütopyanın ta kendisi) Marksizm kılığında hâlâ öğretmelerine karşın, insanların *Alman İdeolojisi*'ni okumaları, *1844 Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*'nı incelemeleri ya da Gramsci' nin *Hapishane Defterleri*'yle tanışmaları —Batı'da entelijensiyanın zihinlerini biçimlendirmekte olan kitaplar— henüz yasaklanmamıştır.

Genelde tarih, ne denli tuhaf da gelse, geçmişin tinsel özelliğini korumanın, onu yok etmekten önemli ölçüde kolay olduğunu göstermiştir. Shils şöyle der:

Entelektüel çalışma, entelektüel sınıfın yapısındaki değişiklikler tarafından sürdürülen karmaşık bir gelenek tarafından korunur ve o geleneği iletir. Şunu diyebiliriz ki, bu gelenekler saf dışı bırakılamaz bir miras olarak entelektüelin karşısına çıkmasaydı bile, "doğal" entelektüelin genel kapsamlı simgelerle... ilişkiye geçme tutkunluğu sayesinde, her kuşakta yeniden yaratılabilirdi. Deyiş yerindeyse, entelektüel çalışmanın doğasının sağladığı geleneklerdir bunlar. Entelektüel performansın içkin gelenekleri, işleyiş kurallarının genel kabul gören yapısı, yargı standartları, temel konu ve sorunların seçiminin ölçütleri, sunuş tarzları; bunlar, kusursuzluğun değerlendirilmesinin ilkeleri, önceki başarının modelleridir...[90]

Yüzyıllardır biriken ve kuşaklar boyu gelen pratiğin ürünü olan olumlu mal-

87. Marcuse, *Soviet Marxism*, s. 11.
88. Umberto Cerroni, *Crisi ideale e transizione al socialismo*, Roma 1977, s. 65.
89. Marcuse, *Soviet Marxism*, s. 139. 90. Shils, s. 15.

zemedir bu. Onda modern kültürün en genel yasaları dile gelir. Gelenek, bugünkü bilimsel yöntemlerde, herkesçe anlaşılır sanat yapıtlarında, dilde ve tarihte yaşar. Üstelik, kimi zaman, en güçlü ve en sert devletlerin bile onun karşısında çaresiz kaldıkları gözlenir.

Entelektüellerin Proleterleşmesi

Ayrıca, durum elverişli olursa yeniden dirilir gelenekler. Tohum, iyi toprağa düşmek zorundadır. Entelijensiyanın eleştirel protestosunun tek nedeni, aynı zamanda hem sistemin zorunlu bir parçası haline geldiği, hem de sisteme dışsal ve yabancı kaldığı bürokratik devletteki özel rolü değildir. Bu protestoyu doğuran, toplumsal ve meslekleriyle ilintili etkenler de vardır.

Entelijensiyanın SSCB'deki (ve Sovyet modelini kopya etmiş Doğu Avrupa ülkelerindeki) politik rolü biraz özgül niteliktedir, o nedenle en iyisi buradan başlamaktır. Ne var ki, son otuz kırk yılda, entelijensiyanın devletle çatışmaya düştüğü tek ülkenin Rusya olmadığı sır değildir. Bu çatışmanın oldukça derin toplumsal kökleri vardır. Günümüzün bütün toplumlarında aynı olan sayısız sorun vardır ve entelijensiya sorunu da bunların içinde yer alır.

Yirminci yüzyılda, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, entelijensiyanın proleterleşmesi süreci pratikte her yerde gözlemlenebilir. Entelijensiyanın sayısı keskin bir artış göstermişken, eş zamanlı olarak toplumsal statüsü hızla gerilemiştir. Yine de toplumsal statüsündeki bu düşüşe, kural olarak ahlâki otoritede bir düşüşün eşlik etmemesi anmaya değerdir. Tam tersine, bu yön eskisi gibi kalmış, bazen onu da aşmıştır. Bütün bunlar, Batı'da 1966-68'in öğrenci hareketine yol açan karmaşık ve karışık sorunlar yığınını doğurmuştur. "*Nous n'étions autrefois qu'une petite minorité de futurs privilégiés nécessairement intégrables. Nous sommes maintenant une trop grande 'minorité' non assimilable mais gardant le statut de l'ancienne minorité*"* diye yazıyordu Sorbonne öğrencileri, Paris'te Mayıs-Haziran 1968'deki gençlik çalkantıları boyunca. "*Nous ne sommes plus assurés de devenir des futurs dirigeants.... Nous sommes dorénavant des travailleurs comme les autres.*"** [91] Sayılarında kitlesel artışın —genelde görüldüğü gibi, ekonomik ve akademik

* Bir zamanlar, toplumla ister istemez bütünleşecek küçük, ayrıcalıklı bir azınlıktık. Şimdiyse toplumun özümseyemeyeceği, ama eski azınlık konumunu da koruyan çok büyük bir "azınlık" olduk. (ç.n.)

** Artık yarının yöneticileri olmak gibi bir güvencemiz yok. ... Bundan böyle, biz de bütün öbür çalışanlar gibi birer emekçiyiz. (ç.n.)

91. *Mouvement Social*, no. 64, Temmuz-Eylül 1968, s. 239.

kurumların gerçek ihtiyaçlarını geride bırakarak— eşlik ettiği entelektüel işçilerin proleterleşmesi, Batı entelijensiyasını, Rus entelijensiyasının ondokuzuncu yüzyıldaki durumuna getirdi. Tugan-Baranovski'nin kehaneti doğru çıktı. Ayrıca bunun yanında entelijensiyanın sömürülmesi şiddetlendi ve entelijensiya üyeleri, kişi olarak emeğin yabancılaşmasının, işsizliğin vb. ne anlama geldiğini deneyleriyle yaşadılar. 1966-68'de Batı'daki öğrenci gençlik, "klasik proleter konumunda"[92] olduklarını keşfetmişti. Gelişimi farklı bile olsa SSCB'deki genel durum da buna benziyordu. Hatta, aynı süreçler burada kimi zaman daha çarpıcı bir anlatım buldu.

Geleneksel entelijensiya, toplumun ayrıcalıklı katmanlarındandı. Küfür olarak kullanılmaması koşuluyla, Marksistler'in kullandığı "burjuva entelijensiya" terimi, o katmanın konumunu çok net biçimde tanımlar. "Kafa işçileri" burjuvazinin kârlarına, dolayısıyla işçilerin ürettiği artık-ürüne dayalı yaşıyorlardı. Kaba sosyolojinin şemalarına karşı haklı bir tiksinti hisseden günümüz okuru, yazarın Çehov'u ya da Stanislavski'yi "incitmeye" çalıştığından kuşkulanmasın diye, bu fikrin biraz işlenmesi gerekir. Entelijensiya, gelirini elde ediş biçimiyle burjuvaydı (ya da küçük burjuva). Yine de, dünya görüşü, bırakın dar kalmayı, geniş olmak zorundaydı. Sonradan, hâlâ çok sayıda önemli ayrıcalıkları elinde tutmakta olmasına karşın entelijensiyanın toplumsal konumu değişmeye başladığında, bu çelişki özellikle belirginleşti. Sartre entelektüelin konumunu şöyle betimler:

> Egemen sınıf ona önem vermez: Bilgi teknisyeninden ve üstyapıda yer alacak küçük memurdan fazlasını kabul etmeyi istemez. Ayrıcalıksız sınıflar da onu doğuramaz; çünkü, pratik olarak, artık-değerin bir bölümünü onu üretmeye ayıran egemen sınıfın tercihleriyle yaratılan uzmandan türemişlerdir.[93]

Bütün bunlar entelijensiyanın durumunu oldukça karmaşıklaştırdı ve sağdan soldan darbeler aldı — genellikle haksız yere. Geleneksel burjuva toplumunda entelektüelin toplumsal statüsü sorunu son derece güç sorunlardandır, çünkü entelijensiya heterojendir. Bu heterojenlik de ciddi bir toplumsal ve psikolojik sorundur. Entelijensiya kendini genelde dağınık, kararsız vb. gösterir. Ne var ki Gramsci, pek haklı olarak, kitlesinin tümünün fikirlerini belli ölçülerde belirleyen bir entelijensiya katmanı ya da grubunun, her zaman varolduğunu gözlemliyordu. Geç ondokuzuncu yüzyıl toplumunda, bu katman kuşku götürmez biçimde burjuvaydı.

Sanayi kapitalistlerinin aldıkları artık-ürünün sonradan burjuvazinin değişik katmanları arasında yeniden bölüştürüldüğünü biliyoruz. Bir pay da

92. *International Socialist Journal*, c. 5, no. 25, 1968, s. 42, 43.
93. Jean-Paul Sartre, *Between Existentialism and Marxism*, s. 246.

—elbette çok küçük bir pay— entelijensiyaya düşüyordu. Sözgelimi, ondokuzuncu yüzyıl fabrikasındaki bir mühendisin —firmanın başında durmasa bile— ya da bir üniversite profesörünün durumunu alırsak, güçlük çekmeden ayrıcalıklı konumda olduklarını anlarız: Maaşları, fabrika ya da büroda çalışan sıradan işçi ücretlerinden çok daha yüksekti. Ayrıcalıklı konumları, kendileri doğrudan birilerini sömürmeseler bile, artık-ürünün bir bölümünü sahiplenmelerini sağlıyordu. Son olarak —asıl sorun da budur— entelektüel, kural olarak emek gücünü satma zorunluluğunda değildi. Ücret karşılığında çalışmayıp kendi bağımsızlığını koruyor, kendi emeğini denetliyor ve kişiliği yabancılaşmaya uğramıyordu. "Serbest meslek" kavramı, entelijensiyanın, özellikle insani bilimler ve sanatlarda çalışan entelektüellerin bu bağımsızlığını yansıtıyordu.

Tüm bunlar nedeniyle, N.Meşçeryakov gibi insanlar entelektüelleri küçük burjuvazinin bir çeşidi gibi görüyorlardı; ancak o günler geçmişte kalmıştı. Batı'da bilimsel ve teknolojik ilerleme, entelektüellerin sayısında belirgin bir artış doğurarak, onları seçkin olmaktan çıkarıp kitle durumuna getirmiş ve sonuçta kendi aralarında yoğun rekabetlere girmelerine yol açmıştır. Bunun sonucunda, büyük bir entelektüel grubu ücretli işçiye —proletere— dönüşmüştür. Ve burada önem taşıyan, yalnızca gelirlerinin düşmesi değil, geliri elde ediş biçiminin de değişmesidir. Ondokuzuncu yüzyılda pek çok entelektüel burjuvaziden koptu. Çünkü zihinsel ufukları burjuvazinin ufkundan önemli ölçüde genişti; uzmanlık alanları, insanlığın çıkarları ve bir bütün olarak toplumun ihtiyaçları hakkında düşünmeye itiyordu onları. 1960'larda entelijensiya kendisini nesnel bakımdan burjuvaziyle çatışma içinde bulurken, özgül meslek çalışmaları sayesinde geleneksel işçi sınıfının düzeyinden daha yüksek bir bilinç düzeyine ulaşıyordu; öyle ki, artık o sınıf adına ahlâki, kültürel ve politik fikirler geliştirebilecek kuramcılar vardır. Fransız sosyalisti Chevènement'ın "eğitilmiş kölenin çelişkisi"[94] diye nitelediği durum burada ortaya çıkar. Entelektüel, toplumda hâlâ özel bir yer tutmakla birlikte, tam da bu yüzden yönetici sınıfın baskısını daha şiddetle hisseder. Bu, sol entelijensiyayı, nihai amaçlarına yönelen sosyalist hareketin öncüsü haline getirmiştir.

Toplumun, entelektüel işçilere sağladığı bilgiden yararlanamaması, ciddi çatışmalar doğurur. Batı'da bu çelişki üniversite mezunları arasında kitlesel işsizlik biçimini alırken, işsizliğin birinci sınıf problem olmadığı (işsiz entelektüellerin sayısı pek fazla olsa da) Sovyetler Birliği'nde, çeşitli kollar-

94. Jean-Pierre Chevènement, *Le Vieux, la crise, le neul*, Paris 1974, s. 149.

daki mühendis ve uzmanlar sık sık kendi özel alanlarının dışındaki işlerde çalışmak durumunda kalırlar. "Porşen fabrikasında," diye bildirir *Pravda,*

kol işçisi tulumu giyen, yüksek eğitim diploması almış yirmibeş kişi vardır... Bir bütün olarak bu sanayi dalına bakarsak, yüzlercesinin benzer koşulları paylaştığını görürüz. Nitekim, Kazakistan SSC'de Demir-Dışı Metalurji Bakanlığı kuruluşlarında, geçen yıl yüksek eğitimli 906 uzman sıradan kol işçisi olarak istihdam edildi. Cumhuriyet'in Et ve Günlük Ürünler Sanayi Bakanlığı'nda 169, Enerji Mühendisliği ve Elektrifikasyon Bakanlığı'nda 584'ten aşağı düşmeyen, benzer biçimde yerleştirilmiş üniversite mezunu vardı.[95]

Pravda, (örneğin) Rusya kadar büyük ölçüde sanayileşmiş olmadığı gibi yüksek öğretim kurumları açısından da yoksul bir cumhuriyet olan Kazakistan'daki durumu değerlendirmiştir; ama bu yüzden genel durum daha da dramatik görünür. Gazete müthiş önem taşıyan bir toplumsal olguya dikkat çeker: "Birçok meslek değer yitirmektedir."[96]

Demek ki, Sovyetler Birliği'ndeki entelijensiyanın proleterleşmesi süreci farklı bir gelişim göstermekle birlikte, Batı'dakiyle aynı sonuçları doğurmuştur. Statokrasi, tüm emekçi kitlesini ücretli işçiye çevirmiştir. "Serbest meslekler" silinmiştir. Bağımsızlıklarını belli bir derecede korumuş olan sanat alanındaki işçiler bile özel örgütlere bağlanmışlardır — kültür işçileri sendika komitesi, "yaratıcı" birlikler vb. Bu örgütler, üyelerinin karşısında genellikle işveren rolündedir. Örneğin, yayınevlerimizin dar uzmanlaşması yüzünden, yapıtı özel bir konuya eğilen bir yazar, *de facto* belli bir yayın kuruluşunun düzenli olmayan çalışanı haline gelir, çünkü yazarın başvurabileceği başka bir yer —ya da neredeyse hiçbir yer— yoktur. Bağımsızlığı salt biçimsel hale gelmiştir. Ondan sonra başkalarının emirlerini yerine getirmek, başkalarının koyduğu görevleri yürütmek zorunda kalır. Elbette sanatsal yaratıcılık açısından elverişli bir durum değildir bu. Sanat alanındaki işçi, buna bağlı olarak, özsaygısının ve kişisel bağımsızlığının bir parçasını dahi elinde tutmak isterse, sömürüye direnmesi gereken, direnmekten kaçınamayacağı bir konuma getirilir.

Doğu Avrupa'yı Batı Avrupa'yla kıyaslayan Marc Rakovski, yirminci yüzyılda *yaratıcı etkinliğin proleterleştirilmiş* olduğu yönünde genel bir sonuca ulaşmıştı:

"Özgür" diye nitelenen entelijensiyanın, o katmanın en büyük dilimini oluşturduğu zamanlar geçmiştir. Özgür entelektüel, mesleğindeki çalışmalarla ilintisiz mali kaynaklara sahip olurdu, ya da olmasaydı bile, emek gücünü değil emeğinin ürününü satardı... Ama bu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, özgür en-

95. *Pravda*, 14 Kasım 1981. 96. *A.g.e.*

telijensiya, toplum bilimleri ve en katı anlamıyla hümanist kültür alanlarında bile azınlık durumuna düşmüştü. Sovyet tipi toplumlarda bu süreç, kapitalizmde olduğundan da güçlü bir yoğunlukta gerçekleşmiştir.[97]

Aynı sıralarda entelijensiya üstündeki toplumsal baskı artmış ve bu, belli ölçülerde, onun bütünleşmesini, grup bilincinin gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca ezilen ve sömürülen kitlelere ait oldukları hissini duyan entelektüeller, gittikçe artan bir biçimde bu kitleler adına konuşma hakkını isterler. Bilgiye ulaşma şansları daha fazladır (SSCB'de ve öteki Sovyet tipi toplumlarda bile, akademik yayınlarda okura, halkın izlediği yayınlarda rastlanmayan çeşitli olgu ve fikirler sunulur) ve sonuçta kendilerini daha iyi ifade edebilirler. Yeri gelmişken, muhalefetler işte bu yüzden ilkin yasal kültürel çerçevede biçimlenir ve ancak daha sonra hareketin mantığı, sansür engelleri ve istenen herşeyi söylemenin olanaksızlığı gibi nedenlerle entelijensiya, resmi bürokratların gözünde "yasadışı" olan faaliyetlere girme yolunu tutmaya zorlanır. Yeraltı üniversiteleri ve gizli seminerleriyle "samizdat" çıkar ortaya. Bu "yasadışı" kültür[98] her zaman yasal kültürün bir uzantısı ve ürünüdür.

Entelektüelin protestosuna ilk yol açan tam da, oldukça yasal meslek çalışmalarında otoritelerin kendisine uyguladığı baskıdır. İşçiler ve mühendisler, günde sekiz saat, başkalarının koyduğu görevleri uygulamak zorundadırlar. Çalışmaları boyunca kişilikleri yabancılaşmaya uğrar ve boş zamanlarında bu eksiği gidermeye çalışırlar. Bilim adamı ya da yazarın yaratım süreci kesintisizdir (işin laboratuvardaki ya da masadaki teknik yanı, o sürecin ancak bir parçasıdır). Ne var ki, durum böyle olunca, eğer söz konusu süreç sömürücü bir bürokrasinin denetimi altında gelişmekteyse (ki ürünün denetimi, sürecin denetimini de içerir), yazarın kişiliği işçinin kişiliğinden daha fazla yabancılaşmıştır. Onun açısından "kendisi olarak kalmak" daha da zordur.

Statokrat patron, entelektüele ondan ne istediğini, neyi açığa vurması, neye ilişkin yazması, neyi betimlemesi gerektiğini önceden anlatır. Buna bağlı olarak —ne olursa olsun, "patron"un iradesine uysalca boyun eğdiği sürece— entelektüelin etkinliği, bilim ya da sanatın nesnel mantığınca, bir bütün olarak toplum tarafından değil, yerine getirmek zorunda kaldığı idari

97. Rakovski, s. 44.

98. "Yasadışı" faaliyet teriminin bu çalışmada alışılagelen anlamıyla, yani sadece resmi yetkililerin onaylamadıkları faaliyet anlamında kullanıldığını önemle belirteyim. "Yasadışı" faaliyet kaçınılmaz olarak "yasaya karşı" değildir. Muhaliflerin eylemleri, Sovyet yasaları altında bile, kendi kurallarını sürekli çiğneyen yetkililerin hareketlerinden genelde daha yasaldır. SSCB'deki insan hakları hareketinin belgelerinde de açıkça görülebilir bu.

nitelikli iş tarafından belirlenir. Hatta, Stalin sonrası dönemde, yazarlar açısından bu sorun, bilim adamları için olduğundan daha da şiddetli hale gelmiştir. Marat Çeşkov oldukça doğru olarak, statokrasi egemenliğinde ve genelde bugünkü sanayi toplumunda entelektüelin emeğinin ürünündeki yabancılaşmanın, doğrudan kişiliğinin yabancılaşmasına dönüşmüş olduğunu yazıyordu.

Ama elbette, entelektüelleri harekete geçiren şey bir tek yabancılaşmayı ve proleterleşmeyi protesto etmek değildir. Fiilen sömürülmeleri sürekli ağırlaşmaktadır. Statokrat devlet, ücretli işçilere koşullar dayatabilen bir tekelci konumundadır. Sonuçta SSCB'de çoğu bilim adamı, yazar, aktör ve entelektüelin maddi konumu —elbette bir bütün olarak— Batı'daki meslektaşlarına kıyasla kötüleşmiştir. Yine de, oyunun kurallarını herşeyiyle kabul ederek ve bağımsız yaratıcı çalışmadan uzak durarak resmi propaganda işlevlerini yerine getiren kültür ya da bilim alanındaki bürokratlar, bunun dışında bırakılmalıdır. Bu insanların topluma pratik hiçbir yararlı katkıları olmamasına karşın, kimsenin okumadığı kitapları binlerce adet basılır. Devlet, propaganda uğruna kayıpları sineye çeker. Böyle sahte-entelektüeller pratik amaçlarla, getirdiği tüm sonuçlarıyla birlikte, yönetici statokrasinin en alt düzeyine entegre olurlar. Ancak bu alanda, daima başvuranlardan daha az boş yer bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Sonuçta bu insanların pek çoğu, oyunun kurallarını kabul etmiş olsalar bile, bir kenara atılırlar. Ne yazık ki, ülkemizdeki yeteneksiz ve sıradan insanların sayısı, dolduracakları bürokratik mevkilerden daha fazladır.

İlk başta, 1930'ların ortalarına dek, entelijensiya ücretli işçi konumunda olduğu halde, kimi ekonomik ayrıcalıkları elinde tutuyordu. Eski uzmanlara yöneltik şiddetli saldırı başladığında, Roy Medvedev'in yazdığı gibi, tipik bir durum olarak "maddi konumları, tutuklandıkları anda, Devrim öncesine göre çoğunlukla daha iyi"[99] idi. Entelijensiya henüz çok kalabalık değildi; yöneticilerin onlara ihtiyacı vardı ve statokratik artık-ürünün bir kısmını onlarla paylaşıyorlardı. Ne var ki yüksek eğitimli insanların sayısındaki artış, geleneksel entelijensiyanın geri kalan üyelerinin konumlarının sarsılması anlamına da geliyordu. Stalinist baskı dalgasının 30'larm sonunda onlara çatması raslantı değildi. O zamana gelindiğinde, yönetici *nomenklatura*'nın elinde saf dışı edilenlerin yerini almaya yeter *sayıda* yeni uzman vardı.

İşte böylece, Batı'daki gibi SSCB'de de, entelijensiyanın toplumsal alçalışını görüyoruz; ama bunun, yeni orta katmanların biçimlenmekte

99. R. A. Medvedev, *Let History Judge*, s. 118.

olduğu bir arka plana karşı gerçekleşmekte olduğunu akılda tutmalıyız. Entelektüellerin büyük bölümü basit proleterlere dönerken, statokrat üst katmanla doğrudan bağları bulunan belirli gruplar ise tam tersine konumlarını kuvvetlendirip yeni ayrıcalıklar elde etmektedir. Bir yanda bu yeni orta katmanlar entelijensiyayla karşı karşıya gelir, ama öte yanda da onun bir parçasını oluştururlar. Entelijensiya kitlesiyle ilişkilerinde onlar bir tür emek aristokrasisine benzetilebilirler. İdeolojik mücadelede mevcut düzenin savunulmasında önemli bir işlev yerine getirirlerse de yönetici çevrelerle ilişkileri hep aynı cinsten değildir. Bu orta katmanlar yalnızca ideolojik ve baskı aygıtının üst çevresinden değil, ayrıca teknokratlar, iş yöneticileri, kimi bilim adamları ve bir de *nomenklatura*'nın yardımcı personeliyle "ticaret aristokrasisi"nden oluşur — ekonomik güçlüklerimizin sırtından geçinerek zenginleşen insanlardır bunlar. Bu bütün karmakarışık kitle Parti bürokrasisine kesin ve çok sıkı bağlarla bağlıdır, ancak bunun yanı sıra kimi zaman koruyucuları karşısında savunmak durumunda kaldığı kendine özgü çıkarları — meslek çıkarları da dahil— vardır.

Ayrıca bu orta katmanlar, kendilerini sık sık etkileyen "alt kesimler"le bir hayli yakın olan bağlarını da kesmezler. İnsani bilimlerde çalışan entelijensiya söz konusu olduğunda, yöneticiler onların önde gelen temsilcilerini sürekli orta katmanlarla bütünleştirmeye uğraşırlar. Aynı zamanda, onların konumlarına düşerek "alt kesimler"in düzeyine dek aralıksız sürüklenen orta katmanların öbür kesiminde de bunun tersi bir eğilim işler. Orta katmanların politik ideali çok ılımlı bir reformizmdir; ama politik bir ideal, kişinin düşüncesinin tümünü bir yana bırakın, politika hakkındaki düşüncesini bile belirlemez. Dolayısıyla, orta tabaka, statokrasiyle entelijensiya arasındaki ara bağlantı olarak, yönetici ideologlarla muhalifler arasında "insanların ruhları uğruna" sert bir mücadelenin yürütülmekte olduğu toplum alanını oluşturur.

Genel olarak ele alınırsa, SSCB'deki kültürel-politik sürecin içinde ilerlemekte olduğu toplumsal koşullar bunlardır. Fikirleri ve olayları aydınlatmaya hemen geçmeden önce, toplumsal düşüncenin niteliğinde önemli etkiler yapan başka bir etmenin rolüyle ilgili birkaç şey söylemek zorundayız: sansür.

Sansür Üzerine

Doğrusu, sansür yerine sansürcülerden söz etmek daha yerindedir. Resmi sansürcü işlevini "Glavlit" yerine getirir, ancak sansür bizzat yazı kurul-

larınca da uygulanır. Ek olarak, çeşitli üst düzey örgütler "onay" vererek, gözlemlerde bulunarak ve kısaca, sansürcü rolünü oynayarak altlarındakilerin çalışmalarına sürekli karışırlar. Bununla birlikte, son çözümlemede, sansür aygıtının yapısının önemi, sansürün ülkenin tinsel yaşamına etkisi kadar fazla değildir.

Tanınmış tarihçi A. Nekriç şöyle yazıyordu: "Lenin'in 'geçici önlem' diye getirdiği sansür, Sovyet rejiminin dev yapısını destekleyen dayanaklardan birisi olmuştur."[100] Ama bizi ilgilendiren, yalnızca yasaklar ve idari denetimler değil, aynı zamanda sansürle bağıntılı çok değişik olguların birleşik etkisidir — bir bütün olarak kültür üzerindeki etkisi. Sovyet sansürünün en önemli özelliği (A. Sinyavski'nin değindiği bir özellik), herhalde "*suskunluğu yasaklamasıdır*. Neyi nasıl yazmanız gerektiğini salık vermekle kalmaz, yazmanızda ısrar da eder. Örneğin Pasternak sessiz kaldı, Babel suskundu ve bu bir suçtu"[vurgu sonradan eklenmiştir].[101] Sansürün gücünü kendine göre son kertede herşeyin üstüne çıkaran budur, çünkü bu noktadan oto-sansür uygulamasına gidilir.

Soljenitsin'in Yazarlar Birliği Dördüncü Kongresi'ne yolladığı ve edebiyata artık yaratma özerkliği izni verilmesini istediği mektubuyla bağlantılı olarak şunları yazıyordu V. Sosnora: "İsa gibi baş sansürcünün de, hep tetikte durarak onu koruyan ve bu sorumlu kişiliği yiğitçe savunan, on iki havarisi vardır. Bizde suçlu tek sansürcü değil, on iki sansürcümüz var."[102] Bunlar yazarın kendisi, değişik evrelerde işe karışan yayın yönetmenleri, eleştirmenler vb.dir. Genellikle öyle olur ki, bir yapıt Glavlit'e ulaştığı zaman, sansür edilecek yanı kalmamıştır. Oto-sansür, asıl olarak sıradan sansüre hiç gerek bırakmayan Stalin çağında özellikle serpilip gelişti. İnsanlar bir yandan o denli ürkmüşler, öte yandan sistemli propagandayla o denli beyinleri yıkanmıştı ki, yönetimin istediği gibi yazmakla yetinmiyorlar, öyle de düşünüyorlardı. Genel anlamıyla, *Novi Mir* gibi "kalın" edebiyat dergilerinin Stalin döneminde sansür edilmemesi, zamanın tipik bir örneğiydi. Genel yayın yönetmeninin basılmasını onayladığı bir roman ya da şiir pasajını, Glavlit çıkarıp atamazdı. Bu düzenleme, V. Oveçkin'in Sovyet kırı üstüne skeçlerinin, Stalin'in ölümünün ardından da tutucu-bürokratik çevrelerde öfke uyandıran V. Pomerantsev, F. Abramov ve M. Lifşitz'in makalelerinin nasıl basılabildiğini açıklar. Bununla beraber, Kruşçev döneminde tam tersine, *Novi Mir*'in genel yayın yönetmeni olan Tvardovski'nin, otoritesini tanı-

100. A. Nekriç, "Rewriting History", *Index on Censorship*, c. 9, no. 4, 1980, s. 4'te.
101. A. Sinyavski, "Samizdat and the Rebirth of Literature", *A.g.e.*, s. 8'de.
102. *An End to Silence*, s. 253.

makta açık bir isteksizlik gösteren sansürle aralıksız bir kavgaya girişmesi gerekmişti. Stalin çağının tuhaf "liberalizmi", ancak her türlü özgür düşüncenin boğulduğu, *boğulacak bir şeyin kalmadığı* bir totaliter rejimin koşulları düşünüldüğünde olanaklıydı.

Basın özgürlüğü ilkesini yerleştirmeye birkaç makalesini ayıran Marx, bu durumu herşeyden tehlikeli sayıyordu:

Basına çıkarılan *özel* engeller arasına, yalnızca *sansürden kaynaklanan tek tek güçlükleri* değil, aynı ölçüde, deneme niteliğinde kalsa bile sansür edilecek nesnenin görünmesine hiç fırsat tanımadığından bizzat sansürü gereksizleştiren *özel koşulları* da katmalıyız. Sansür basınla açık, inatçı ve keskin bir çatışmaya girdiği zaman basının hayatiyet, karakter ve özgüven kazandığı sonucu gönül rahatlığıyla çıkarılabilir; çünkü ancak hissedilir bir eylem hissedilir bir tepki üretir. Öte yandan, basın olmadığı için sansür de kalmayınca, özgür ve dolayısıyla sansür edilebilir bir basın gereğinin varlığına karşın, korku yüzünden düşünceyi ifade etmenin daha gösterişsiz biçimlerinin bile bastırıldığı bu koşullarda bir *ön sansüre* rastlamak beklenmelidir.[103]

Sovyet devletinin tarihi, Marx'ın sansürün ve basın özgürlüğüne herhangi bir saldırının "en *ürkütücü terörizm*"[104] biçimi olduğu yönündeki görüşünü tümüyle doğrular.

Sansürün sıkılaşmasına, *Novi Mir*'de Stalin'in ölümünden sonra yayımlanmış bir dizi ortodoks olmayan yanıt yol açtı. Çünkü ancak o zamandır ki toplumumuzda, basında peşi bırakılmaması gereken fikirler görünmeye başladı. Tam bir hukuksuzluk dönemi olan Stalin çağı, öte yandan görece liberal yasalar dönemiydi de. Ancak sonradan, kamu yaşamının kıpırdanmasıyla bağıntılı olarak, Marx'ın şu sözlerini doğrularcasına yasak koyucu yasalar gitgide netleşti:

Bir düşünce tarzı aleyhindeki yasa, *devletin* kendi *vatandaşları* için yürürlüğe koyduğu *bir yasa değil, bir partinin başka bir parti aleyhine yasasıdır*... Düşünce tarzına karşı çıkarılan yasalar ilkesiz bir düşünce tarzına, ahlâk dışı, maddi bir devlet görüşüne dayanır. Suçlu bir vicdanın istem dışı çığlığıdır bunlar.[105]

Sansür, kamuoyundan korkanlarca getirilir, ama sansürün varlığının ta kendisi, muhalif düşüncenin canlılığının, yok edilemeyeceğinin —yönetici bürokratik "parti"nin yanısıra *de facto* bir demokratik partinin de varolduğunun— göstergesidir.

Rus kültürünün her zaman sansüre uğradığı anımsanmalıdır. Yine de, statokrasinin yerleştirdiği sistem Rus standardlarına göre bile olağanüstü ölçüde

103. Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 1, s. 354.
104. *A.g.e.*, s. 119. 105. *A.g.e.*, s. 120-21.

rafineydi. Sansür üç düzeye ayrılabilir. Birincisi, elbette politik düzeydir. Yetkililer basında, televizyonda, sinema ekranında, sahnede ya da bir sanatçının tuvalinde "düşmanca" şeylerin —yani "akla uygun eleştiri" sınırlarını aşan şeylerin— görünmemesini sağlamakla ilgilidirler. Kuşkusuz bu sınırlar sürekli genişlemektedir. Stalin döneminde, içimizde kötü insanlar bulunduğunu söylemek bile riskliyken, altmışlar ve yetmişlerde eleştirel içerikli pek çok çalışma yayımlandı. Bununla birlikte en belirleyici önem taşıyan, bu sınırların varlık sürdürmesidir. Yasal kültürün ancak önceden belirlenmiş sınırlar içinde gelişimine izin verilir; sansür sınırlarıyla kısıtlanmıştır bu.

Politik sansür kendine göre kültürün gelişimini de etkiler. Bundan en çok zarar gören yapıtlar, elbette kurmaca romanlar değil, toplum bilimlerindeki kuramsal yazılardır. "Sansür egemenliği en şiddetli ölçüde toplum bilimlerinde hissedilir", diye yazıyordu Nekriç,

özellikle de tarih alanında. Sovyet sansürü tarihçinin kafasında başlar. Bir konuyu araştırmaya hazırlandığında tarihçi, yalnızca bir eksiklik ya da temel kaynaklar yüzünden ve yabancı arşivlerde çalışabilmesi olasılık dışı olduğundan karşılaşacağı güçlükleri değil, aynı zamanda seçtiği konunun sansürcünün bakış açısından "kabul edilebilirliği"ni de değerlendirmek durumunda olduğunu tasarlamalıdır. Alanı Sovyet toplumu olan bir tarihçi için bu güne dek tabu olarak kalan temalar vardır — sözgelimi Bolşevik Parti'nin dışındaki işçi sınıfı ve köylü partilerinin tarihi. SBKP'nin gerçek tarihini araştırmak bile olanaksızdır, çünkü Troçki, Buharin, Kamenev ve Zinovyev'in yapıtlarına, "Muhalefet Bültenleri", "Sosyalist Habereı" ve başka pek çok kaynağa konan yasak[106] bu tür girişimleri tam bir başarısızlığa mahkûm eder. Bu nedenle, bir Sovyet tarihçi şu ya da bu gerekçeyle yeni bir belgeyi "kurtarıp ortaya çıkarmayı" becerdiğinde kahramanca bir iş yapmış gibi olur.[107]

Sonuç olarak Sovyet sosyologları, tarihçileri ve siyaset bilimcileri özgül bir çağrışımcı düşünce geliştirmişlerdir. Kendi ülkelerinin gerçek sorunlarını incelerler, ama bu sorunları tartışmak —ya da kimi zaman yalnızca anmak bile— yasaktır. Geriye kalan ise başka ülke ve dönemlerin malzemesine dayanarak benzer sorunları gözden geçirmektir. Yine de, örneğin G. Vodolazov'un (onun hakkında ileride başka şeyler de söyleyeceğim) ondokuzuncu yüzyıldaki Rus sosyalist hareketi tarihinin sorunlarına eğildiği zaman, gerçekte günümüzün fikirleri ya da politik süreçleriyle ilgili yazdığı anlamına da gel-

106. Yurtdışında yayımlanan Rusça yapıtları görmek özellikle güçtür. Sovyet dönemi tarihçileri arasında, savaş öncesi *émigré* yayınlarının geniş biçimde bulunabildiği Tartu Kütüphanesi'nin "özel depo"su büyük ün kazanmıştır. (Savaştan önce Tartu "yurtdışında"ydı.) Ancak bir şey bulmayı becerip okusanız bile, o zamanda ikinci bir sorun çıkar: bu okura nasıl iletilebilir?

107. Nekriç, s. 5.

mez bu. Herşey hem daha karışık, hem de daha basittir. Örneğin, daha önce anılan statokrasi incelemelerini alalım. M. Çeşkov'un görevi "Üçüncü Dünya"yı tartışma kılıfı altında Sovyet gerçekliğini çözümlemek değildi; buna kalkışmadı. Ama, "Üçüncü Dünya" malzemesinden yararlanarak Sovyet toplumu hakkındaki anlayışımız için *de* geçerli bir model biçimlendirdi. Bunu sansür de hissedince, makalesinin yayımı uzun süre engellendi.

Soruya yanıt bulduğumuz yer burasıdır. Kuramcılar, öteki ülkelerin gerçek tarihini, öteki ülkelerde varolan gerçek ilişkileri incelerler. Araştırmalarının Sovyet gerçekliğiyle ilintisi, ne kimi olguların başka olgularla çarpıtılıp karıştırılmasında (resmi ders kitapları yazarlarının yaptığı budur), ne de bir tür kamufle etmektedir. Bu ilinti ancak malzemenin seçiminde belli olur. Bu noktada yetkililerin araştırmacıda hata yakalamaları zordur. Ondokuzuncu yüzyıl Rus toplumuna, ya da 1960'ların Meksikası'na ilişkin bir inceleme yasaklanamaz. Sansürcünün kendisi kuramcı olmadığından ne yazılacağını önceden bilemez. Akademik çalışma hazır duruma gelince ona bahane bulmak kolay değildir — özellikle yetkililerin lehine olmaz bu; aksi takdirde kendilerinden bahsedildiğini anladıkları ortaya çıkar ve kamuflajı ilk kaldıran kendileri olur. Kural olarak o denli aşırıya kaçmazlarsa da, bunun kimi örnekleriyle karşılaşılmıştır. Sansürcüler şu ya da bu biçimde "bizim olmayan" başka toplumlarla ilgili nesnel incelemelere saldırma gibi karmaşık bir görevle yüz yüzedirler. Yani, güncellik ve ilinti kendisini bizimkine benzer sorunlara rastlanacak o ülke ve dönemlerin seçiminde belli eder. Toplum bilimlerinin gelişimindeki bu özellik, onlara duyulan ilginin doğasını da belirler. Genelde en iyi insanlar kendi ülkemiz ya da dönemimizden çok, zaman ve mekân bakımından çok uzak konuların incelenmesiyle uğraşır. Ne de olsa, yalan söyleme gereğinden kurtulmuş olurlar.

Ama sansür, sansür olarak kalır. Okur bu yapıtlarda her zaman sır saklayan bir suskunluğun bilincindedir. Bu yüzden satır aralarına —yasal yayınlarda yazılmayanlara— verdiği dikkati, yazılanlara ayırmaz. Okur, kendi sonuçlarını çıkarır ve yazar için olanaklı olmayan benzerlikler kurar. Gene de, ondan da saklı bir şey, eksik betimlenen bir şey kalır. Bu tür kitaplar yanıt vermekten çok soru ortaya atarlar. Yasadışı malzemeler ancak görece dar bir insan çevresinin elinde vardır ve hiç değilse şimdilik, yasal olarak yayımlanan literatürü etkili biçimde tamamlayamazlar.

Sanatın bir bilme ve genelleme aracı olarak oynadığı rolün altında bu yatar. Önceden söylediğim gibi, bir sanat yapıtının sansür edilmesi daha zordur. Sanatın özgül yanı, içeriğinin açık biçimde asla yüzeye çıkmamasında yatar:

yani formüle edilmez, biçimlenir. Sanatsal imgelerle "kodlanır". Sansürcünün kurallarıyla ortak yanı olmayan bir yaratım yasasıdır bu, ama o kuralların atlatılmasını, bilerek ya da bilmeyerek daha kolaylaştırır. Okur ya da izleyici, sanatsal bütünün etkisiyle kendi sonuçlarına ulaşır. Sansürcü "Üçüncü Dünya" tarihi hakkındaki kitaptan bir cümle çıkarabilir, ama romanı ya da oyunu düzeltmek çok daha zordur. Belli bir satırda "kışkırtıcı" bir şey olamaz. Bir sanat yapıtı etkisini ruhsal durumuyla, atmosferiyle gösterir ve bu noktada en usta sansürcü bile çaresizdir. Dendiği gibi, bir şarkının bir sözcüğünü atamazsınız. Kimi sanat yapıtlarının sansüre direnmedeki bu tuhaf yetenekleri daha ondokuzuncu yüzyılda dikkat çekmişti. "La censure", diye yazıyordu Herzen, "est une toile d'araignée qui prend les petites mouches et que les grandes déchirent."*[108]

Sansür, sanatta politik uzlaşmazlıkların doğrudan betimlenmesine izin vermese de, bu demek değildir ki sanatçı daha az politikleşmiş bir kişidir. Sansürcü istemeden iyi bir hizmette bulunur sanata. Bir fikrin "anlaşılabilmesi" için olabilecek en genelleşmiş biçimiyle anlatılması gerektir. Toplum hakkındaki düşünceler, ülkemiz yaşamının bir tablosu, okura bir ev halkının öyküsü, ya da izleyiciye bir birliğin çalışmasına ilişkin bir film olarak sunulmalıdır. Ama işte bu gerçekten sanatsal bir görevdir! Sanatın yasası, toplumsal ve politik sonuçların yüksek felsefi genellemeler düzeyinde çıkarılması zorunluluğunu koyar, yoksa elimizde kalan şey sanat değil, olsa olsa kuramsal yapıtlara iliştirilmiş açıklamalar olur. Evet, sansürcü o yasayı hep aklında tutar. Devlet sansürü edebiyatımızı yıkıma uğratmakla yetinmemiş, Sinyavski'nin gözlemlediği gibi, "belirli bir noktaya dek, o edebiyatın ilginçleşmesine de yardımı dokunmuştur."[109]

Yine de sansürcüyü sanatçının dostu saymamalıyız. Bürokratik kısıtlamalar, yaratıcı insanları sınırlamadan edemez. Ancak sansür tek bir politikayla sınırlı değildir — ikinci düzeyi, konuların sansürüdür. Eski bir Sovyet gazetesinin yayın yönetmeni olan L. Finkelştein, "gayri resmi olarak 'Talmud' diye anılan, 300 sayfalık yasak konular dizini"nden söz etmiştir Batı'da.[110] Glavlit, kararlarını bu listeye dayanarak alır.

Batılı düşünürlere, belli bir yapıtın neden yasaklandığı konusu genelde bil-

* Sansür, küçük sinekleri yakalayan bir örümcek ağıdır, ama büyük sinekler tarafından delinir. (ç.n.)

108. Herzen, *Sobraniye Soçineni v tridtsati tomak*, Moskova 1956, c. 7, s. 87.

109. Sinyavski, s. 8.

110. Ronald Hingley, *Russian Writers and Soviet Society, 1917-1978*, 1979, s. 210.

mece gibi gelir. Ne de olsa, politik açıdan daha keskin kimi şeyler yayınlanmıştır! Pek çok kişi, bu tür olguları basitçe şansa bağlayarak, bürokratik bir piyangodan söz ederler. Yine de, kural olarak, doğru hedefe yönelmiştir yasaklar. Bu çılgınlıkta bir yöntem vardır.[111] Sovyet entelijensiyası üstüne Batı'da yayımlanmış en iyi yapıtlardan birinin yazarı olan Claude Frioux, "Çoğu durumda", diye yazar, "bu yapıtlar rejimi doğrudan hedefleyen saldırılar içermezler. Ama sansürün anılmasına izin vermediği tarihe ve gerçekliğe ilişkin yönlerin kanıtlarını içerirler."[112] Örnek olarak, içinde Sovyet aleyhtarı bir yan bulunmayan, Aleksandr Galiç'in *Denizcinin Huzuru* adlı oyununu alabiliriz. Konu, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Yahudiler'e yönelik Nazi zulmüydü. Yetkililer o tür olguların anılmasının Yahudiler lehine sempati uyandıracağını ve böylelikle Yahudi düşmanı politikalarının (kurumlara ve işlere almada kısıtlama vb.) izlenmesini önleyeceğini düşündükleri için, yazarlar için bir süre yasak konu olmuştu bu. Oyun yasaklandı. Galiç muhalif oldu ve göç ettiği yerde öldü.[113]

Konuların sansürü —daha açıkçası, yasaklanmış konular dizini— neyin konuşulup konuşulamayacağını kararlaştırır. Bu "tabu", genelde, dolaysız politik sansürden daha sancılı bir biçimde etkiler sanatı. Öte yandan üçüncü bir sansür daha vardır — biçimin sansürü. Devlet, kitlelerin sanata ulaşabilmesi gerektiğini bildirir. Kitleler kendi adlarına kendi görüşlerini anlatamadıklarından —buna izin verilmediğinden— onlar namına *nomenklatura* konuşur. Bu yolla yönetici seçkinlerin estetik kavramları genel norm halini alır. Gerçek kitlelerin sanatsal beğenisinin hızla değişip geliştiği, oysa yönetici statokrasinin bu alanda da bürokratik tutuculuk gösterdiği söylenmeliyse de, "kitleler"e dönüklük, gerçeklikte yönetici çevrelere dönüklüktür. Bu da, sanatta "popülarite" mücadelesi maskesi altında izlenen şeyin anti-popüler bir politika, belirli bir estetik norm ve görüşleri halka dayatma politikası olması anlamına gelir. İlya Ehrenburg, bürokratlara ilişkin, "devrim öncesi küçük burjuvazinin beğenilerinin onların gözüne güzellik ilkeleri gibi geldiğini"[114] yazıyordu. Şimdiki yönetici seçkinlerin küçük burju-

111. *Index on Censorship* dergisi, Sovyet sansürünün çalışmalarına önemli ölçüde ışık tutan epeyce bilgi yayımlamıştır. Bkz. L. Vladimirov, "Glavlit: How the Soviet Censor Works" (no. 3-4, 1972); J. Jurasas, "Censoring Shakespeare in Moscow" (no. 3, 1975); M. Jonson, A. Vinograde, "Censoring Böll's Books in the USSR" (no. 2, 1976); "Reprisals Against *Metropol* Authors and *Poiski* Editors" (no. 2, 1980).

112. *Revolution*, no. 14, 1980, s. 28.

113. *Denizcinin Huzuru* olayı hakkında ve tiyatroda sansüre karşı verilen mücadeleye ilişkin daha fazla ayrıntı, A. Tamarçenko'nun "Theatre Censorship" makalesinde bulunabilir. *Index on Censorship*, c. 9, no. 4, 1980'de.

va kökenini düşünürsek, bunda şaşırtıcı bir yan yoktur. Statokrasinin sanatsal ilkelerinde istikrar sağlanması da oldukça doğal bir şeydir. Çünkü tanımlı örgütsel yapısı ve keyfi seçimi nedeniyle (yalnızca "aynı tür insanlar" *nomenklatura*'ya kabul edilir) bu sınıfın anlayışı kırk yılda, tüm toplumun bilincinden bir hayli daha az değişmiştir. Kültürel alanda da, varılan nokta üst ve alt kesimler arasında şiddetli bir çatışmadır.

Gerek sanatçılar, gerekse izleyici ya da okurlara göre neyin daha çok, neyin daha az kabul edilebilir olduğu konusunda, bürokrasinin kendi ideal biçim ve anlaşılırlık nosyonu vardır. Buna bağlı olarak, yaratıcı entelijensiya (bürokratların bilinçli olarak onları hoşnut etmeye çalışan hizmetçileri dışında) biçimin sansürüyle aralıksız bir çatışma içinde kendi haklarının kavgasını verir. En sert mücadeleler, işte bu alanda geçmiştir. Stalin sonrası dönemde bu sansür önemli boyutlarda zayıflamışsa da, bu, ancak uzun süreli bir mücadele sonucu başarılmıştı.

Stalin çağında sanata karşı tutum, sözcüğün en kesin anlamıyla totaliter nitelikliydi. Denetim içerik ve fikirlerle kalmıyor, biçem, biçim ve sanatsal imgeleri de kapsıyordu. Sanatçıya estetik bağımsızlık fırsatı tanınmış olsaydı, peşinden politik bağımsızlık talebi de gelebilirdi. Bu yüzden yaratıcı kişiliğe tek bir ödün verilemezdi, yoksa denetimden sıyrılırdı. Sonraki deneyimin gösterdiği gibi, bu tutum kendine göre (bürokrasinin çıkarları açısından) tek doğru tutumdu. "Böyle öncüllerden başlarsak", diye haklılıkla gözlemlemiştir Kanadalı bir düşünür, "bir parça sanatsal uyumsuzluğun kimseye zararı dokunmadığını iddia eden bir politika aptalca ve kuşkulu görünür."[115] Stalinist bürokrasinin, sanatsal yaratıcılığın özgül niteliğini gözardı ederek, sanatı politikaya indirgeme çabası, ancak sanatsal olmayan yapıtlar üretebilirdi. Theodor Adorno, kendi zamanında, öz olarak, sanatın diğer sorunları dışlayıp salt toplumsal ve politik mücadele sorunlarına adanmasının, sanatın o mücadeleleri görmezlikten gelmeye çalışması kadar düşünülemez —daha doğrusu, yararsız— olduğunu yazıyordu. Sanatsal yaratıcılık ancak "katılma ve katılmama kutupları arasında, bir birine bir öbürüne eğilim göstererek, ama asla ikisinden biriyle çakışmadan"[116] gelişebilir. Bürokratların biçim sorununu politik soruna dönüştürmeye —ve dolayısıyla *her bakımdan* güvenilmesi, ama yine de gerçekten *edebiyat* olması gereken bir devlet edebiyatı yaratmaya— yönelik girişimlerinin başarısızlığa uğraması,

114. *Novi Mir*, no. 4, 1962, s. 35.

115. Der Melkonian-Minassian, s. 256.

116. Theodor W. Adorno, *Zur Dialektik des Engagements*, Frankfurt-am-Main 1973, s. 8.

bu fikrin *a negativo** doğruluğunu kanıtlar. Statokrasi, daha fazla entelektüel etkinlik özgürlüğü tanıyarak ve Stalin'in totaliter ilkelerinden geri çekilerek, kendi denetimini gittikçe kaldırmaya zorlanmıştı. Ne var ki bu süreç yavaş ve acılı oldu.

Totaliter toplumun bir özgüllüğü, yaşamın her alanına uygulanabilen resmi ideal ve normların varlığıdır. Bu ideal ve normlar, yönetici statokrasi tarafından ilan edilip devletçe korunduğu gibi, onlardan sapmanın yaptırımları da vardır. Sovyet toplumu totaliter evreden otoriter evreye doğru evrim geçirdikçe, böyle norm ve ilkelere rastlanmayan "serbest bölgeler" belirmiş, bu bölgelerde bir muhalefet biçimlenmiştir. Bu "serbest bölgeler"in çoğu Stalin'in ölümünün ardından günlük yaşamda ve sanatta boy göstermişlerdir. Çünkü bu alanlarda birleşik bir politika izlemek en zor olanıydı. Bu arada, Stalin bunu anlamıştı; denetlenmesi zor bu alanları devlete olabildiğince çok boyun eğdirmeye çalışmasının altında yatan buydu. "Büyük önder" kendi bakış açısından entelijensiyaya güvenmemekte bir hayli haklıydı. Yine de statokrasinin entelijensiyaya karşı izlediği politikada birbirine her zaman sıkı sıkıya bağlı iki yön vardı. Bir yandan entelektüellerin rejime hizmet etmeleri sağlanmalı, öte yandan eldeki her araçla bağımsızlıkları ortadan kaldırılmalıydı.

"Katman" Kavramı

Bürokrasinin beslediği entelektüel imajı, işçiye ve daha da fazla, memura kıyasla her bakımdan aşağı bir kişilikti — "sızlanan", "sulugöz", gözetilmesi gereken istikrarsız ve korkak bir kişi. Uşakov'un sözlüğünde şu entelektüel tanımını verilir: "toplumsal davranışı irade zayıflığı, kararsızlıklar, kuşkularla... belirlenen bir kişi."[117] Zayıf iradeli "entelektüel", açıklandığı biçimiyle, bürokratın rehberliğine gerek duyuyordu.

Kuramsal düzeyde, özellikle "katman" kavramıyla dile gelmişti bu politika. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi,* ikinci basım, şunları belirtir: "Bir sınıf değil, bir katman olduğu için entelijensiya, toplumsal yaşamda bağımsız rol oynayamaz."[118] Bu formülasyondaki cehalet gün gibi ortadadır. İlkin, "katman"la neyin kastedildiğini anlamaya çalışalım. Entelijensiyanın sınıf doğası nedir? Kendisi bir sınıf değilse —ilke olarak doğrudur bu— hangi

* olumsuzundan. (ç.n.)

117. Der. D.N. Uskakov, *Tolkovyi slovar' russkogo yazika*, Moskova 1935, c. 1, s. 1214.

118. *Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 2. basım, c. 18, s. 270.

sınıfa aittir? Herşeyden önce, toplumsal katmanlar sınıfların içinde varolur. Eğer entelijensiya ancak başka sınıfların "arasında" varsa, öyleyse bağımsız bir sınıf olmalıdır. Yani "katman" kuramı doğası gereği çelişkilidir, köşeli bir çemberdir, ve böyle bir formülasyon Marksist kuramın temel öğelerine mutlak olarak aykırıdır.

Gördüğümüz gibi, entelijensiyanın sınıfsal özü sorunu, onun karmaşık biçimlenişini dikkate aldığımızda yanıtlanması kolay bir soru değildir. Stalin'in yukarıda aktarılan ve kaşla göz arasında yanıtladığı (o zamandan beri kimi değişikliklerle bütün Sovyet ders kitaplarında yer verilmiş bir yanıt) bu sorunu incelemek için Gramsci'nin büyük zaman ayırması rastlantı değildir. Ancak, ayrıntılara girmeden, yirminci yüzyılda entelijensiyanın sınıfsal özünde bir değişim sürecine tanık olunduğunu söyleyebiliriz: küçük burjuva bir katmandan proleter bir katmana dönüşme sürecine. Aynı zamanda doğallıkla —belirli, ayrı bir katman olarak— entelijensiya bağıntılı olduğu sınıfta *bağımsız* bir rol oynamamazlık edemezdi. Bütün bunlar, Marksizm'e giriş aşamasıdır. Ne var ki Stalin'in çıkarmaya korktuğu açık sonuçlardı bunlar: Onun görevi, ne pahasına olursa olsun o sonuçlardan kaçınmaktı.

Stalinistler, Lenin'in entelijensiyanın bağımsız bir güç olmadığı doğrultusundaki deyişine gönderme yapıyorlardı. Ama ilk olarak, bu görüş entelijensiyanın toplum yaşamında oynayacak özel bir politik rolü yoktur demek değildir. Böyle bir rolü vardır. Lenin bu konuya *Ne Yapmalı?*'da değinmişti. İkincisi, yüzyılımızın başında oldukça küçük olan entelijensiyadan bahsediyordu Lenin. Bilimsel-teknolojik devrimden beri, bilimin de bir üretici güce dönüşmesi sayesinde, günümüzün milyonlarca kişiden oluşan entelijensiyası, salt kendi amaçlarını formüle etmekle kalmayan, aynı zamanda genellikle onlara ulaşma gücüne de sahip olan, bağımsız bir toplumsal katman durumuna gelmiştir.

Stalin'in bunu bilmemesi olanaksızdı. Bilimsel ve teknolojik devrimin ilk işaretleri 1950'lerin başında bile hissedilmekteydi. Bilerek böyle saçma şeyler söyleme gereğini neden duydu öyleyse? Garip kuramsal yapıların arkasındaki gerçek politik amaçları sezmek zor değildir. Onun akıl yürütmesine bakalım:

Entelijensiya asla bir sınıf olmamıştır ve olamaz — üyelerini toplumun tüm sınıflarından derleyen bir katmandı entelijensiya ve öyle de kalmıştır. Eski günlerde entelijensiya, üyelerini soyluluğun, burjuvazinin, bir ölçüde de köylülüğün saflarından, ancak çok önemsiz bir oranda da işçilerin saflarından derlerdi. Günümüzde ise, Sovyetler döneminde, entelijensiya üyelerini asıl olarak işçi ve köylülerden toplar. Ama üyelerini nereden alabileceğinin ve nasıl

bir karakter taşıyabileceğinin önemi yoktur; entelijensiya gene de bir katmandır, sınıf değil.[119]

Stalin'in bilinçli biçimde kuramsal bir el çabukluğu tasarladığını hemen sezeriz. Stalin, entelijensiyanın toplumsal işbölümündeki rolü (yani, sınıfsal özü) sorununu, nasıl oluştuğu sorunuyla değiştirir. Yine de, her sınıf ve toplumsal katmanın üyelerini başka sınıf ve toplumsal katmanların içinden "devşirdiği" iyi bilinir. Nasıl fabrikalarda kuşaktan kuşağa gelen işçilerin yanısıra köylü kökenli ve ayrıca yıkıma uğramış burjuva kökenli insanlar varsa, kuşaktan kuşağa gelen entelektüellerin yanısıra işçi sınıfından atlamış insanlar da vardır. Stalin'in sakınmak için bir hayli çaba harcadığı sonuç, Sovyet entelijensiyasının proletaryanın bir parçasını oluşturduğuydu. Yani, geleneksel işçi sınıfının yanısıra yeni bir kafa emeği proletaryası belirmişti. Onlar, artık bir ve aynı sınıfın iki dilimini oluşturmaktaydılar. Bu sonuç Stalin açısından niçin kabul edilemezdi? Çünkü Stalin'in amacı açıkça, "entelijensiya"yı "işçi sınıfı"nın karşısına çıkarmaktı.

Stalin'in fikri kabaca böyleydi. Entelijensiya, işçi sınıfının önderliğinde, işçi sınıfı *uğruna* vb. çalışmalıdır. Ama işçiler de kendilerine ait bir sözcüden yoksun olduklarından, entelijensiya "Parti"nin —yani, kendini sahte biçimde işçi sınıfının yerine koyan bürokrasinin— önderliğinde çalışmalıdır. Stalin entelijensiyayı proletaryanın parçası olarak tanımış olsaydı, kendi adına konuşma hakkını da tanımak zorunda kalırdı. O zaman da tüm yapısı çökerdi. Hatta, yine entelijensiya proletaryanın bir parçası olsaydı, toplumsal konumu ve temel çıkarlarıyla işçilere olabildiğince yakın durur, bürokrasi gibi bir aracıya gerek kalmazdı: Kendisi proletaryanın öncülüğünü yapardı.

Entelijensiyanın bağımsızlığını tanımak —salt biçimsel kalsa bile— en son noktada statokrasi karşısında işçilerin de kendi bağımsızlığını tanımak anlamına gelirdi. Stalin, entelijensiyayı "işçi ve köylülerle yan yana, onlarla *elbirliği yaparken*" görmek istiyordu.[120] Bu troyka'nın* sürücülüğünü yapma rolü bürokrasiye düştü. Tutulacak yöne karar verdiler, kırbacı kullandılar ve gezintiden büyük haz aldılar. Statokrasiye bağımlı kitleler birbirlerinden ayrılmak, bağımsızlıklarından yoksun bırakılmak zorundaydı. Yönetici çevrelerin politik amacı buydu. "Katman" kavramı bunu haklı çıkarmaya yardım ediyordu.

* Rusya'da kullanılan ve yan yana üç at koşulan araba. (ç.n.)

119. Stalin, SSCB Anayasa Taslağı Üstüne Konuşma, 25 Kasım 1936 (*Leninism*, 1940, s. 581).

120. *A.g.e.*, s. 567.

"Sosyalist Gerçekçilik"

Sanat alanı için özel bir kuram üretilerek öyle bir kural koyucu estetik yasa oluşturuldu ki, cezaya çarpılmadan bu yasaya aykırı düşmek olanaksızdı. Bu kuram, ünlü "sosyalist gerçekçilik"ti (bu estetik aslında ne sosyalist ne de gerçekçi olduğundan, iki sözcüğün de tırnak içine alınması gerekir).

1932'de edebiyat alanındaki Parti görevlileri (İ. Gronski ile V. Kirpotin) bu yeni icat edilen dogmayı olumlamaya başladılar. 1934'teki Yazarlar Kongresi'nde "sosyalist gerçekçilik" formülü, prestij uğruna, Gorki'nin otoritesine bağlanarak bizzat onun ağzından dile getirildi. Sonradan (ve 1956'ya dek) Stalin'in kendisi kuramın yaratıcısı olarak nitelendirildi (anlaşılan bu, pek de yanlış değildi). Bilindiği gibi, Gorki'nin *Ana* romanı ilk "sosyalist gerçekçilik" örneği diye gösterildi. Bununla birlikte, anılan kuramın özünü anlatmaz bunlar. Bilinerek anlaşılmaz kılınan bürokratik jargon göz önüne alındığında, "sosyalist gerçekçilik"in ders kitaplarında verilen her tanımı son derece soyut kaldığı gibi, herkesçe istendiği gibi yorumlanabilir. *Ana*, kökleri tümüyle yüzyıl başı Sosyal Demokrat propaganda geleneğinde bulunan bir olguydu. Onla kıyaslamaya gitmekle bir yanıt elde edilemez. Biçem ve ayırıcı sanatsal özellikler açısından *Ana,* yüzyıl dönemecindeki Avrupa natüralizminin tipik bir ürünü, üstelik çok eksik ve ikinci sınıf bir ürünüdür. Bu tür edebiyatın çok daha iyi bir örneği, Zola'nın *Germinal* romanıdır. Dolayısıyla, Gorki'nin (birkaç iyi kurulmuş bölüm içeren) romanının ne sanatsal, ne ideolojik özellikleri herhangi bir bakımdan yenilikçi sayılamaz. Onda yeni bir "sanatsal yöntem" görmek için hiçbir temel yoktur. Bu yüzden Batılı edebiyat eleştirmenleri, genelde, resmi "sosyalist gerçekçilik" kuramının harfi harfine alınmamasını, çünkü "demogojik yönü"nün ağır bastığı sonucuna varırlar.[121] Ancak kuramın yorumlanmadan geçilemeyecek ya da gözden kaçırılamayacak bir öğesi vardır: resmen yorumlandığı biçimiyle "partizanlık" fikri. "Sosyalist gerçekçilik"in kural koyucu estetiğindeki kilit kavram budur.

Önceden söylediğim gibi, Stalin'in "partizanlık" yorumunun, kendi süreklilik iddiasına karşın, Lenin'inkiyle ortak pek az yönü vardır. Bu çelişkiye, 1960'ların başlarında, "edebiyatta partizanlığın artık Lenin'in anladığından bir hayli farklı biçimde anlaşıldığı"[122] saptamasıyla itirazlarını

121. Der Melkonian-Minassian, s. 128.

122. *Politiçeski Dnevnik*, c. 1, s. 178 [Anlaşıldığı kadarıyla, *An End To Silence*'da değil —İngilizce'ye çevirenin notu.]

dile getiren eleştirel entelektüellerce dikkat çekilecekti. Yine de, burada bizi ilgilendiren, Stalin'in partizanlık fikrinin "özgünlüğü"dür.

Birincisi, bu öğreti "Parti"nin —elbette bürokrat önde gelen çevreler biçiminde— bir sanatçıya rehberlik edecek talimatlar verme, çalışmasını gözetme, onu "yönetme" hakkına sahip bulunduğunu varsayar. Periyodik aralarla buna benzer talimatlar yayımlanmıştır: ya özel kararlar gibi (*Zvezda* ve *Leningrad* dergileri üstüne, ya da görece yakın zamanların edebiyat ve sanat eleştirileri vb. üstüne kararlar), ya da Parti önderlerinin sanatçılara öğütleri olarak (her kongreye sunduğu her raporunda Brejnev, yaratıcı aydınlara paylarına düşen öğütleri eksik etmiyor, üstelik, resmi çevrelerin bile gözledikleri gibi, farklı vesilelerle dağıttığı öğütler birbirini tutmuyordu). Tüm bu talimatlar elbette "halk", "Parti" vb. adına çıkarılıyordu, ama bu hiçbir şeyi değiştirmez. Böylesi talimatların komik ölçüde ayrıntılara girebildiği de görülüyordu. İşte 1954 yazında, yazarlara şunları betimleyecek kitaplar yazmaları söyleniyordu:

> Sovyet halkının görkemli imajı — üretimde ileri işçiler, tarım ustaları, bakir toprakları işlenmeye açan, esin dolu inanılmaz çalışmalarıyla gıda maddeleri ve diğer maddi gereksinimlerde bolluk yaratan insanlar.[123]

Stalin zamanında "partizanlık", öncelikle "büyük öğretmen"in övülmesi anlamında kavranmıştı. Övüldü de. A. Surov'un *Moskova'da Şafak Söküyor* adlı oyununun kahramanı Stalin'den söz ederken, "bana öyle geliyor ki, her sabah Moskova'da şafağı o, kendi eliyle söktürmektedir"[124] der. Herhalde bundan daha ileri gidilemez...

Resmi ideologlar, yaratma özgürlüğünü tanımışlarken, bu özgürlük için çok katı sınırlar saptanmıştı (bereket versin, zaman geçtikçe genişlemektedir bu sınırlar). Bir bütün olarak "sosyalist gerçekçilik"in özü, sanatsal yaratıcılığın, yönetici statokrat sınıfın beğeni ve amaçlarına bağımlı kılınmasıdır. Yine de bu beğeni ve hedefler değişikliğe uğramıştır. Bağımlılık derecesi de değişmiştir. Bu nedenle "sosyalist gerçekçilik" kesinlikle bir bütün olarak, tutarlı bir "sanatsal" görüngü gibi ele alınamaz. Somut yapıtların çözümlenişi de burada fazla şey açıklamaz. Katı anlamıyla "sosyalist gerçekçilik"in çok kısa bir sürede, bir tek Stalin çağında varolduğu belirtilmelidir. O yıllar söz konusuyken, yönetici statokrasinin sanatsal yaratının temeli olarak belirlediği, az çok uyumlu bir ilkeler sisteminden söz edilebilir. Sayılı Sovyet tarihçilerinden A. Ya. Gureviç'in söylediği gibi, her toplumsal görüngü "içinde barındırdığı potansiyelin en eksiksiz ölçüde dışa vurulduğu

123. *Novi Mir*, no. 12, 1954, s. 219. 124. Akt. *Novi Mir*, no. 9, 1964, s. 236.

evrede"[125] incelenmek zorundadır.

Stalinist estetiğin başlıca ayırdedici özelliği, merkezinin edebiyat olmasıdır. Sosyalist gerçekçi kuramın bu niteliği, tarihsel-kültürel, ayrıca toplumsal-politik açılardan açıklanabilir. Birinci olarak, Sovyet sanat kuramcılarının dayandıkları (ve dayanmayı sürdürdükleri) ondokuzuncu yüzyıl Rus kültürü, ağırlıkla, "edebiyat merkezli"ydi. Bu geleneğin kökleri tarihin derinliklerindedir. Din dışı edebiyat Rusya'da, din dışı sanat ya da müzikten daha önce, Petro zamanından bile önce biçimlenmişti. Burada, onsekizinci yüzyıl Rus resminin aynı dönemdeki edebiyattan daha iyi olduğu itirazı gelebilir. Ancak, *dünya klasikleri* düzeyinde öne çıkanın Rus edebiyatı, Puşkin ve Griboyedov'un yapıtları olduğu; Rus resim ve müziğinin vaktininse daha sonra geldiği anımsanmalıdır. Süreklilik ile ulusal özgünlük en güçlü biçimde edebiyatta belirgindi. Bu da, Rus edebiyatını bütün Rus sanatının başvuru noktası durumuna getirdi. Senfonik müzik ile din dışı resim, Rusya'ya Batı'dan geldi ve ulusal ressam ve besteci okulları ("Gezginciler", "Rus Beşleri", vb.) kimlik arayışlarında öncelikle edebiyatın başarılarına yaslandılar.

Dolayısıyla, kendi başına "edebiyat merkezlilik"te kötü bir yan yoktur. Ne zaman ki bütün sanatlar için uyulması zorunlu bir norma dönüştürülür, o zaman kötü olur. Edebi düşünce tarzı, tüm sanatsal düşünce açısından model ilan edilmişti. Tüm terminoloji ve tüm "sosyalist gerçekçilik" kategorileri bütün olarak sanatlardan değil, tek başına edebiyattan alındı. Sanat tarihinin büyük çağları olan Rönesans, Klasisizm ve Romantizm'in estetikleri, bütün tarzları birleştiren canalıcı bir noktayı dile getiriyordu. Ondokuzuncu yüzyıl Rus ve Batı sanatı açısından geçerli sayılan ama daha sonradan icat edilen "eleştirel gerçekçilik" fikri, bir tek edebiyata ilişkin kullanılmıştı — aslında saf biçimiyle yalnızca düzyazıya ilişkindi. Sovyet sanat eleştirisinde "eleştirel gerçekçilik" kuramı, "edebiyat merkezli" dogmanın etkisi altında geliştirildi ve sosyalist gerçekçi yapıda "tarihsel öğe"ye dönüştürüldü. Sanatta "eleştirel gerçekçilik"i keşfetme girişimleri, basit spekülasyonlara dek vardı. Courbet ile Balzac, ya da Gezginciler ile Tolstoy'da *ortak özellikler* aramak yerine; Courbet ile Gezginciler, basitçe Balzac ve Tolstoy'a indirgendi, edebi estetik çerçevesine girmeye zorlandı. (Şu soru akla geliyor: Müzikte ya da, Tanrı aşkına, mimarlıkta gerçekçilik *nedir*?)

"Eleştirel" ve "sosyalist" gerçekçilik kavramları, bürokrasinin bürolarında yaratılmış ideolojik ikizlerdi. Farklı çağlara ait olmakla birlikte, onlardaki

125. A. Ya. Gureviç. "M. Blok i 'Apologiya istori'", M. Blok (Marc Bloch), *Apologiya istori*, Moskova 1973, s. 185'te.

çakışma, sanat tarihini edebiyatın gelişimiyle özdeşleştirmiş bir yaklaşımı çok iyi ifade ediyordu. Bu ilke Stalin'in ölümüne dek ayakta kaldı. 1950'ler ile 1970'ler arasında, devletle yazarlar arasında bol bol *politik* tartışmaya rastlanırken, *sanatsal* tartışmalara çok az tanık olunması ilginçtir. Ama öte yandan, besteciler ve ressamlarla sürekli yinelenen tartışmalar nitelik bakımından ayırdedici ölçüde sanatsaldı; sonraları kimi zaman politik nitelikliymişler gibi değerlendirilmeleri bunu değiştirmez. Bunun nedeni, "sosyalist gerçekçilik" estetiğinin genelde, sanat biçimleri olarak resim ve müziğin potansiyel düşmanı olmasıydı. Bu alanlardaki her yeni olgunun, özgün bile olsalar, "edebiyat merkezli" estetik kategorilerine uyması pek olanaklı değildir. Ressamlara göre, "sosyalist gerçekçilik"e isyan etmek, esas olarak "edebiyat merkezli" normlara isyan etmek demekti. Ressamların edebiyatın rehberliğini tanımamaları, karşıtlarını modernizm, biçimcilik ve öteki günahlarla suçlayan "sosyalist gerçekçiler"de öfke uyandırdı. Ancak asıl mesele başkaydı: sosyalist gerçekçilerin bizzat uydurdukları bir karşıtlık olan "gerçekçilik"le "biçimcilik" arasında değil, "sosyalist gerçekçilik"le resim arasındaydı.

"Edebiyat merkezlilik"e, tiyatroda, yönetmene karşı son derece kuşkulu bir tutum eşlik etti. Klasik sosyalist gerçekçi açıdan, bir tiyatro temsili "rol kişiliğine uygun olarak" sahneden okunan bir oyundur. Başka herşey şeytan işidir. Bütün altmışlı ve yetmişli yıllar boyunca "klasik oyunların çarpıtılması"na karşı periyodik kampanyalar yürütüldü. "Sosyalist gerçekçilik" kuramcısı, sahnede gösterilenin oyun değil bir temsil —tümü ile yeni bir yapıt, hatta değişik bir sanat yapıtı— olduğunu anlayamaz. Doğallıkla, bir sanatı başka bir sanatın yasalarına bağımlı kılma girişimleri iyi sonuç vermez. Bu yüzden, Stalin'in ölümünden hemen sonra, kural koyucu estetik kısıtlamalar hafifçe gevşetildiğinde Sovyet edebiyatının büyük başarılar kazanması, ama resmin büyük güçlükler içinde gelişmesi şaşırtıcı değildir.

Ne var ki edebiyata yönelişin toplumsal nedenleri de vardı. En kolayı sözcükleri denetlemektir. Fırça darbeleri, jestler, armoniler sansüre daha az boyun eğerler. Sansürün eldeki tüm yöntemleri esas olarak yazılı metinlere uygulanabilir. Daha az başarı kazanılsa bile, sinema filminin makaslanabilmesi gibi kırpılabilirler. Bir anlatı kısaltılabilir, ama tümüyle bozmadan bir resmi "kesmek" güçtür. Sansürcüye kolaylık sağlama düşüncesi, "sosyalist gerçekçilik"in yerleştirilmesinde az rol oynamamıştı.

Her kural koyucu estetikte olduğu gibi, "sosyalist gerçekçilik"teki başka bir önemli özellik de geçmişin örneklerine yöneliştir. Yine, böylesi bir yönelimin herkese bağlayıcı kılınmaması ve baskıcı bir polis aygıtınca sağlan-

maması (temel anlamıyla) koşuluyla, bunda tehlikeli bir yan yoktur. Burada da, yönetici sınıfın sanatsal tutuculuğunu, her anti-demokratik ideolojide olduğu gibi geleceğe, hatta bugüne dönme yeteneksizliğini izleriz.

Geçmişte birinci sınıf modeller vardı — ondokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyıl başının Rus gerçekçi sanatının ustaları: Tolstoy, Turgenyev, Çehov. Resimde Gezginciler. Müzikte Rus Beşleri. Tiyatroda Moskova Sanat Tiyatrosu ve Stanislavski. Ancak sanatsal başarının bu gerçek doruklarının yanıbaşında, bizzat "sosyalist gerçekçilik"te ikinci sınıf modeller de vardı. Söz yerindeyse, modellerin doğru taklit edilmiş modelleri. Dolayısıyla, sıradan ressamın, Rus klasik sanatının sunduğu modellere doğrudan değil, ikinci sınıf modellerin yaratılmasında başvuru noktası işlevi gördükleri ölçüde, bu taklit modeller aracılığıyla dayanması bekleniyordu. Ardından da üçüncü sınıf modeller geliyordu — doğru taklit edilmiş modellerin modelleri vb... Zincir kopmasaydı, sanatın alçaltılması sürecekti. Plastov Gezginciler'e dayanır, sonraki sanatçılar kuşağı da Plastov'a. Çünkü kendisi de artık ilahlaşmıştır. Her kuşakta yeni ilahlaşmış modeller görürüz. Tiyatroda da aynıdır. Stanislavski'den sonra herkesin klasik modeli Kedrov olur.

Bununla beraber, sanattaki gerçek gelişme, 1956 sonrasında değişik bir yol izledi. Uyulması zorunlu şemalarla kültürde süregiden gerçek süreçler arasındaki çelişki, yıllarca bitmek bilmeyen çatışmalar doğurdu.

Son olarak, bürokratik bir kavram olan gerçekçilik kavramına bakmalıyız. Özünde, daha önce açıkladığım gibi, bürokratın tutucu düşüncesine göre "gerçekçilik", Tolstoy, Turgenyev, Gorki vb.nin çalışmalarına benzemek demektir. Öyle ki, benzemeyenler gerçekçi değildir. Bu da sanatsal bir ölçüt türüdür ve yine temelsiz değildir. Yalnız, böyle bir düşüncenin temelinde, yeni bir gerçekçilik biçiminin bilinçli reddi vardır. Sanatsal ölçütün yanısıra, daha az önem taşımayan sanat-ötesi bir ölçüt de vardır. Bu, bir sanat yapıtının şu ilkeye bakılarak değerlendirilmesidir: Benim yaşam fikrim gibi mi (daha doğrusu, "yaşam gibi" mi, "yaşam gibi değil" mi?)? Ta 1970'lere dek, Sovyet izleyici ve okur kitlesinin kafalarına bıkmak usanmak bilmeden sokulmuştur bu ölçüt. Üstelik önemli bir kuramsal klişe olmayı da sürdürür.

Bu bağlamda, malzeme olarak bir grup öğrenciden yararlanarak, resmi propagandanın, okulların ve sosyalist gerçekçi estetiğin öğrettiği biçimde "sanatı algılamanın sıradan tarzı"nı araştırmış bir grup Sovyet sosyoloğunun (G. Dadamyan, D. Dondurey ve L. Nevler) incelemesini anımsamak çok ilginç olacaktır. Soru yöneltilen öğrenciler, kurumlarındaki odalardan birinde yer alan aşırı gerçekçi bir freskle ilgili kanılarını bildirmek zorundaydılar.

Resim ile gerçek öznesi arasındaki tamı tamına çakışma, ilk ve en önemli ölçüttü. "Kimi öğrenci gruplarına göre", diye belirtir bu sosyologlar,

"duvara boyanmış şey"in "doğruluğu", kesinliği, resimi kabul mü yoksa red mi ettiklerini belirleyen baş göstergedir. "Bir erkek yurdunu gösteriyor ama içinde kadınlar var, yanlış bu, çünkü bizde yurtlar ayrıldı" derler, "mühendislik işliklerimizde kimse tulum giymez" vb. İzleyicilerden biri, bir ressamın yapıtını "herşeyine bakarak" gözden geçirdikten sonra, "kimi hatalara" dikkat çekiyor ve "öyle olmadığını, çünkü herşeyin taş gibi yüzlere, birbirinin aynı figürlere sahip cansız, durağan kuklalara benzediğini" bildiriyordu: "Ressam yüzüne gözüne bulaştırmış, çünkü yaşama tarzımızı baştan sona yeterli biçimde incelememiş; yüzler ve binalar bizim değil, öğretmenler de öyle değil". Ressamın "yaşamımızı tipik biçimde betimlemediği" söylendi: "Örneğin tüm öğrenciler çok ciddi bakıyorlar, oysa yalnızca derslerde öyledirler" ve "kızlar her nedense sanki öğretmenmişcesine çok orta yaşlı görünüşlü gösterilmişler."[126]

İzleyicinin freski sosyalist gerçekçi klişeye bakarak değerlendirip, fikirlerini gazete diliyle, memurların diliyle anlatması ilginçtir! Soru yöneltilen aynı kişiler "resmin amacının temelde pratik olduğuna..." inanmışlardı. "Yararlılığa dayalı bu düşünce, resime pratik, işlevsel bir amaç yüklemek; onun bir sanat yapıtı olarak biricikliğinin algılanma olasılığını ortadan kaldırır"[127] diye yorumluyor sosyologlar. Nihayet, öğrencilerin düşüncelerini kurallara bağlılık da damgalamıştı: "Yargılarında sık sık 'sanatçı şöyle olmalıdır', 'göstermiş olmalıydı', 'betimlemek gerekliydi', 'öyle yapılmamalı' vb. deyişlere yer veriyorlardı."[128]

Bu araştırmanın 1970'lerin sonunda yapıldığını anımsamak önemlidir. Öğrenciler genel olarak popüler sanatlarla ve anlatı sanatlarıyla —sahne, edebiyat, sinema, televizyon— ilintili konularda çok bilgilidirler. Genel anlamda, eski bir ideolojinin bir anda çözülmediğini; bastığı sağlam zemini bir alanda hâlâ korurken, bir alanda da yitirerek "parça parça çözüldüğü"nü belirtmek gerekir. Olayları sosyalist gerçekçi açıdan görmek, burada, öncelikle açık bir çağdaş resmi anlama yeteneksizliğiyle gösterilmişti ve bu da çok önemlidir. Elbette, soru sorulan öğrencilerin hepsi de yukarıda aktarılan yanıtları vermediler. Dahası, 1970'lere gelindiğinde, imgelerin sosyalist gerçekçi algılanışı bir ölçüde politik olmaktan uzaklaşarak, tümüyle ortodoks olmaktan çıkmıştı. 1930 ve 1940'ların klişeleri çok daha katıydı. Sanatın, herşeyin "yaşama benzemez", herşeyin tam tersine olduğu zaman "gerçek"

126. G. Dadamyan, D. Dondurey, L. Nevler, "Vospriyatiye monumental'nago iskusstva", *Voprosi sotsiologi iskusstva. Teoretiçeskiye i metodologiçeskiye problemi*, Moskova 1979, s. 218-19'da.

127. *A.g.e.*, s. 215. 128. *A.g.e.*, s. 214.

olduğunu söyleyen çok sayıda tersine dönmüş sosyalist gerçekçinin varolması da ilginçtir.

Bu somut sosyolojik inceleme belki de, "sosyalist gerçekçilik"in özünü kuramsal bir eleştiriden daha iyi açığa vurur. Her sanat sisteminin "model izleyicisi" vardır. Bu model, verili sisteme ilişkin, destekleyicileri ve karşıtlarının açıklamalarından daha çok şey anlatır. Toplumsal değişiklikler eski estetik dogmaların ölümüne yol açar; çünkü gerçekte varolan "model izleyici" değişmeye yüz tutunca, hiçbir genelge, tehdit ya da yasaklama, yaşamın geride bıraktığı şeyi kurtaramaz. Yine de bu noktada yaptığımız şey, biraz tahmin yürütmek.

Sanatsal yaratıcılığın Stalinist kavranışıyla ilgili tartışmamızı sonuçlandırırken, onun ayırdedici özelliklerinden birini daha betimlemeliyiz. Bu kurama göre, sanat çelişkiden azade olmalıdır (açık açık söylendi bu), ya da gerçek yaşamın çelişkileri yerine, icat edilmiş, hayali ya da ikincil kopyaların konması gerekir. 1940'ların klasik "sosyalist gerçekçilik"inin tipik özelliği bilinçli bir ütopyacılık, André Malraux'nun "kurgusal bir dünya"[129] diye nitelediği "ikinci bir gerçeklik"in kurulmasıydı. Burada sanatın görevi gerçekliğin sanatsal araçlarla bilinişi değil, bir yandan bu kurgusal dünyayı her açıdan tek gerçek dünyaymış gibi sunmaya çalışırken, öte yandan anti-gerçekliğin oluşmasını sağlamaktı. Bu nedenle "sosyalist gerçekçilik" sık sık ve doğrulukla "gerçek yaşama benzeyen biçimlerde ütopya" diye betimlenmişti.

Doğru olan, gerçekten varolan şey değil, neyin varolması gerektiği, resmi ideoloji açısından neyin "doğru" olduğudur. Lunaçarski bu noktada içtenlikle şöyle demişti:

İnşa halinde bir ev düşünün, yapılınca muhteşem bir saray olacaktır. Ama yapımı henüz bitmemiştir ve siz onu bu bitmemiş haliyle betimleyip "işte sizin sosyalizminiz — çatısı yok!" diyorsunuz. Elbette bunu söylediğinizde bir gerçekçi olacak, doğruyu söylüyor olacaksınız; ama hemen açığa çıkar ki, bu doğru, gerçekte yalandır. [!] Sosyalist doğruyu ancak ne tür bir evin, nasıl yapılmakta olduğunu anlayan ve bunun bir çatısı *olacağını* bilen birisi söyleyebilir. Gelişmenin yönünü anlamayanlar doğruyu asla algılayamaz. Çünkü doğru, gerçek, kendisi [!!] gibi değildir. Hareketsiz durmaz; doğru, kanat takar; doğru, ilerlemedir; doğru, çelişkidir; doğru, mücadeledir; doğru, yarındır ve öyle görülmesi gerekir. Kim ki onu o şekilde görmezse bir burjuva gerçekçisidir, dolayısıyla kötümser, ağlayıp sızlayan ve sık sık düzenbazlık yaparak olayları büyüten biridir — her durumda, isteyerek ya da istemeyerek, karşı devrimci ve yıkıcıdır.[130]

129. *Sovremennaya burjuaznaya estetika*, Moskova 1978, s. 201.

130. Lunaçarski, "Sotsialistiçeski realizm" (1933), *O teatre i dramaturgi*, Moskova 1958, c. 1, s. 735-6'da.

Böylesi bir yaklaşım, Mihail Bulgakov'a yapılan haksız davranışları, gerçek olguların örtbas edilmesini, sansür uygulamasını vb. bütünüyle haklı çıkarır. Gerçekte bu konuda söylenecek başka şey yoktur. Doğrunun "zararlı" ve "yararlı", "gerekli" ve "gereksiz", "büyük" ve "küçük" gibi bir ayrıma tabi tutulması başlı başına yanlıştır. Dahası, hangi doğrunun "gerekli" hangisinin "gereksiz" olduğuna karar verme tekelini kendisinde tutanın yönetici sınıf olduğu da unutulmamalıdır. Gerçekliğin "yansıtılması"na ilişkin bu yaklaşım, Stalinist bürokrasinin vardığı Marksizm'den kopuş noktasını, başka herşeyden iyi anlatır. Kıyaslama yapmak için, Lenin'den bir alıntı yeter de artar. Şunları yazıyordu Lenin: "*Tam* ve *gerçeğe dayalı* bilgilere ihtiyacımız var. Ayrıca doğru, hizmet etmek zorunda kaldığı kişiye göre değişmemelidir."[131]

Bu yüzden sosyalist gerçekçilik hiç de gerçekçilik değil, söz uygun düşerse, sanat şeklindeki vaadlerdi. Bu sanat, 1930'ların ve 1940'ların Sovyet toplumunda çok önemli işlevler gördü. Stalinist ideolojinin sağlam temelleri yok değildi: Totaliter bir rejimin yirmi beş yılda biçimlendirdiği toplumsal ve bireysel nitelikli belirli bir tip psikolojiye dayanıyordu. L.S. Vigodski, "psikolojik bir araştırmayla tamamlanmayan hiçbir sosyolojik araştırmanın, ideolojinin oluşumunu sağlayan en önemli nedeni, yani toplumsal insanın kafa yapısını açığa vuramayacağını"[132] söylediğinde oldukça haklıydı. Son çözümlemede, Plehanov'un gözlemlediği gibi, "bütün ideolojilerin, ait oldukları çağın psikolojisinde ortak kökleri vardır."[133]

Stalinist sanat, iyi belirlenmiş bir amaca hizmet etmekteydi: kitleleri kışla "komünizm"ine bağımlı kılmak amacıyla "optimum" ahlâki ve psikolojik iklimi yaratmak. Gerçekliğe ütopyacı bir karşılık bulunması ve bunun sonucunda insanların arzu edilen ruh huzurunu bulmalarına yardım etmek için, yoksulluk, baskı ve savaştan sıkıntı çeken bir toplumun insanlarının yaşamlarının süslenmesi gerekiyordu.[134] Büyük vaadler dönemine özgü bir vaadler sanatıydı bu. Sosyalizmden gitgide uzaklaşan bir ülkede, propagandanın yanısıra, "sosyalist inşa" yanılsaması yaratılmak zorundaydı. "Sosyalist gerçekçilik", en katı anlamıyla, halk için, onları yatıştırıp uyutan afyondu. Son olarak, aynı sanat insanları totaliter kolektivizm adına eğitmek zorundaydı. Mimarlığın bu noktada özel bir rolü vardı. Birçok ailenin

131. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 42, s. 339 (E. Varga'ya Mektup, 1 Eylül 1921).
132. L.S. Vigodski, *Psikologiya iskusstva*, Moskova 1969, s. 26.
133. G.V. Plehanov, *Fundamental Problems of Marxism*, 1930, s. 73.
134. Örneğin W. Brus, SSCB'deki gerçek ücretlerin "ayrıntılı Batı araştırmalarına göre, 1952 yılında (hesaplamada kullanılan fiyatlara bağlı olarak), 1928 düzeyinin ancak yüzde 66-68'ine ulaştığına" dikkat çeker. (Brus, s. 107)

"komünal" dairelere sıkış tepiş tıkıldıkları bir sırada, o günlerde güzel sanılan müthiş dev yapılar inşa ediyordu devlet. Bu mimarinin işlevi vatandaşların kolektif yaşamlarını, bireysel yaşamlarından daha cazip göstermekti. Dahası, bireysel yaşamları ne denli yoksul, ağır ve sefil olursa, resmi, kolektif yaşam o denli çekicileşirdi. İkinci yaşam ilkinden daha az gerçek değildi, belki daha da gerçekti. Moskova'da, dekoru *nomenklatura*'nın beğenisine uygun olarak aşırı lüks olmasına karşın, saray salonları gibi istasyonları olan görkemli bir Metro inşa ettiler. Sovyet gökdelenleri "Stalinist barok" stilinde inşa edildi. Resmi taüllerde herkesin bir kutlama havasıyla bir araya getirildiği gösteriler düzenlemek de, aynı amaca hizmet etmekteydi. Tiyatro, filmler, resim ve edebiyat da benzer duygular beslemek zorundaydı. Bir yapıttan ötekine yayılan bir fikirdi bu.

Sahte sanatın ütopyacı dünyasının kendi yasaları, kendi kahramanları vardı. Onun belirleyici niteliği, V. Kardin'in sonradan *Teatr* dergisinde yazdığı gibi, "soğuk bir debdebe"ydi. "Sakalsız bir yenilikçi işçi ile kır sakallı bir tutucu profesör arasında anlamlı bir çatışma" sergileniyordu. Sahneye [belki de Batı'nın başarıları karşısında? —İngilizce'ye çevirenin notu] "kendini aşağılama ağusuyla zehirlenmiş, ancak akıllı bir ev kadını ya da kurnaz bir Parti örgütçüsüyle konuşarak yeni yaşamını bulan entelektüeller"[135] çıkıyordu.

Sürekli yalan söyleme ve yaltaklanma, insanların ahlâkını bozar. Stalinist "sosyalist gerçekçilik" tek bir önemli sanat yapıtı üretmediği gibi, Stalinizm de başka kültür dallarında değerli bir şey yaratmadı. Bürokratik totalitarizmin ve ruhsal yaratıcılığın bağdaşmazlığı kanıtlandı. *Novi Mir* çevresinde gruplanmış eleştirmenlerden birinin daha sonra yazdığı gibi, Stalinizm,

> yazar kadar düşünürü de kurutmaktaydı. Edebiyat ödülleri sistemi, yapıtların önceden belirlenmiş çözümlenmeleri ve değerlendirmeleri, "yukarıdan" saptanmış estetik standartları tartışmanın olanaksızlığı, dogmatizm, gösterişçilik, laf kalabalığı; bunların hepsi düşünürün edebiyata kişisel, öznel yaklaşımını giderek felce uğratıyordu. Üstelik bu olmadan ne sanat sevgisi —herkes ancak kendine göre sevebilir, başka türlü değil— olabilir, ne de sanat hakkında yaratıcı düşünce: Herkes ancak "kendisi" olanı açığa vurabilir, başkasının fikirlerini "açığa vurmak" olanaksızdır.[136]

Yine de bu görüşe karşı çıkılabilir. Olaylar sanattaki yenilikler açısından çok iyi gitmese bile, bilimde Stalin'in gözdeleri, sonradan sessizce "örtülmek" zorunda kalınan birçok şeyi "açığa vurdu". "Toprak bilimi, orman-

135. *Teatr*, no. 5. 1957. s. 47. 136. *Novi Mir*, no. 9. 1956. s. 248.

cılık, zooloji, botanik, evrim, tarımsal kimya ve başka bir sürü alanda sahte bilimsel yaklaşımlar egemen oldu, ya da hiç değilse öne çıktı", diye yazar Zhores Medvedev.[137] Bırakın bilimsel olguları, basit mantığa bile aykırı kuramların, tam da en fazla *pratik* zararı verebilecekleri tanımla bağlantılı bilgi dallarında ve özellikle sağlam biçimde yerleşmesi, tipik bir durumdu. O günlerde biyolojide, birçok bilim adamına yapılan haksız davranışlardan ve ölümlerden kişisel olarak sorumlu olan, deneyleri çarpıtmakla ve benzer başka "serüvenler"le hoş olmayan bir ün yapan T. Lisenko saltanat sürüyordu.[138] Meslek yaşamının sonuna doğru Lisenko, Zamyatin'in uğursuz kehanetinin ruhuna uygun olarak, insan ırkını bilimsel insanlık temelinde düzeltmeye bile yelteniyordu.

"Lisenko olayı"nı çözümlerken L. Graham'ın en çok ilgilendiği şey, bu çılgınlığın devletin onayından yararlanmış olmasıdır: "Lisenko'nun Stalin'den aldığı destek, sürekli yükselmesinde kuşkusuz çok önemliydi. Ancak Stalin'in kuramsal yazılarında bu sempatinin nedenini yakalamak güçtür."[139] Yine de bu açıklama, kuramda değilse bile, Stalin zamanının yönetici çevresinin psikolojisinde bulunabileceğe benzer. Statokrasinin sanata yaklaşımı, bilime yaklaşımını da açıklar büyük ölçüde. İkisinde de mantık aynıdır. 1930'ların sonuyla 1940'larda bilim ve sanatlardaki politikanın özü şuydu: Entelektüelin —ister bilim adamı, ister düşünür, isterse sanatçı olsun— yaratıcı düşüncesini, sıradan bürokrat düşünce derecesine indirme zorunluluğu vardı, çünkü bu yolla tam bir denetim altına alınmaları olanaklı ve etkili kılınacaktı. Ne şans ki, sanayi teknolojisini ve özellikle askeri teknolojiyi geliştirme ihtiyacı, bilimin bürokratikleşmesine giden bu eğilimi denetim altına aldı. Genelde fizikçiler talihli sayılabilirlerdi. Toplum bilimleri ile biyoloji ise ölçülmez zarara uğradı.

Lisenko olayını açıklarken Stalin'den söz etmek yetmez, çünkü Stalin'i teşhir eden Kruşçev de Lisenko hayranlarından biriydi. Burada söz konusu olan, sempatiler ya da antipatiler değil, o yılların yönetici statokrasisindeki başat bilinç türüydü. Graham'ın değindiği olgu, yani Lisenko'nun fikirlerinin temelde anti-Marksist, hatta anti-materyalist olması, rastlantısal olmaktan uzaktır. Stalin çağının yönetici çevrelerinin öyle fikirlere destek sağlamaları

137. Zh. Medvedev, *Soviet Science*, s. 55.

138. Lisenko üstüne geniş bir literatür vardır. *Émigré*'ler arasında, M. Popovski ile Zhores Medvedev bu konuyu en titiz biçimde incelemişlerdir. Bkz. Zhores Medvedev, *The Rise and Fall of T.D. Lysenko*, Londra 1969; ayrıca Dominique Lecourt, *Proletarian Science? The Case of Lysenko*, 1977.

139. Graham, s. 214.

çok doğaldı. Lisenko'nun, insanın edinilmiş tipik özelliklerinin kalıtsal nitelik taşıdığına ilişkin görüşü, Stalin'in şu sloganıyla tamamen uyuşuyordu: "Bolşeviklerin zaptedemeyeceği kale yoktur". "Sosyalist gerçekçilik" eğer "büyük vaadler sanatı" idiyse, Lisenko da "büyük vaadler bilimi"ni yaratmaya çalışmaktaydı. Statokrasinin mutlak iktidarı, herhangi bir yasayla kısıtlanmayan mutlak olasılık yanılsamasını doğurdu — bu da, doğa yasalarının, "Parti ile Hükümet'in onayını almış" Lisenko'nun ayıklama çalışmasına karşı dayanamaması demekti. Benzer bir durum ekonomide belirdi. Orada da, Sovyet "planlı ekonomisi"nde nesnel ekonomik yasaların geçerlilik taşıdığı fikrine kuşkuyla bakılmaktaydı. Yine de bu alanda bir geri çekilme dile getirildi; Stalin de, ünlü *SSCB'de Sosyalizmin Ekonomik Sorunları* isimli çalışmasını yazdı. Bu yapıtında, sosyalizmdeki ekonomik yasaların nesnel niteliğini kabul ediyordu.[140] Elbette onun belirttiği "yasalar" aslında ideolojik sloganlardan öteye gitmiyor ve bilimsel anlam taşımıyordu. Yine de, Stalin'in yapıtının bu önemsiz "yan etkisi"ne aldırmazsak, genelde Sovyet ekonomi bilimi açısından ileri bir adım demekti. Çünkü ekonomi bilimi ancak ekonomik yasaların nesnel niteliği tanınırsa varolabilir. Stalinist statokrasinin birinci "Beş Yıllık Plan" dönemindeki kimi "kanunsuz" deneylerinin bıraktığı felâketli deneyim bir şeyler öğretmişti. Ekonomik "yasalar", salt biçimsel kalsalar bile, varolma izni almıştı.

Demek ki, Lisenko olayı, rastlantısal olmaktan çok, estetikteki "sosyalist gerçekçilik"ten daha az olmayan bir bürokratik iradeciliğin mantıksal sonucuydu. "O yıllarda sanatlardaki durumun", diye yazar Graham, "bilimlerdeki durumla ancak dolaylı ilintisi vardı. Buna karşın Sovyet entelektüelinin genel ortamının önemli bir yanıydı."[141] Sanatın standartlaşması bilim adamının psikolojik çaresizliğini derinleştirdi — bilincini etkiledi; bilimdeki kriz ise sanatı etkilemekten geri kalmadı. Sonuçta, bilimsel bilginin kimi alanlarında, değişen yoğunluklarda da olsa kuşku götürmez biçimde kriz özelliği taşıyan süreçler ortaya çıktı.

Her türlü eleştirel düşünce öldü. Stalinist devletin tinsel yaşamı, gittikçe artan bir ölçüde Bizans tipi "klasik kilise-devletini manidar bir biçimde anımsatmaya"[142] başladı. Bürokratların kültüre ve entelijensiyaya saldırısının ilk sonuçlarıydı bunlar.

140. *Bol'şevik*, 1952, no. 18. 141. Graham, s. 15.
142. Tucker, *Political Science Quarterly*, s. 181'de.

BÖLÜM IV

BUZLARIN ÇÖZÜLÜŞÜ

Geç Stalin Dönemi: Anti-Entelektüelizm ve Rus Milliyetçiliği

1940'lar boyunca yeni entelijensiyanın gerek nitel, gerekse nicel büyümesinin Stalin'i endişelendireceği kesindi. 1930'larda eski entelijensiya üyeleri ve devrimci entelijensiya onun baskı önlemleriyle yüz yüze gelmişlerdi, ama aynı yıllar boyunca yeni bir entelektüel katmanın nüvesinin oluşumuna da tanık olundu. Bu insanların önemli bir bölümü ulusal azınlıklardan, özellikle de, ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Zorunlu İkamet Bölgeleri'den çıkış izni tanındığı için entelektüel mesleklere girme şansı olan ve bu topluluk içinde özel prestij kazanan Yahudiler'dendi. Otuzlu yıllar eski entelijensiyanın ezildiği dönem olmakla kalmadı, kısmen Yahudi olan yeni bir entelijensiyanın kitlesel olarak ortaya çıktığı bir dönem oldu. 20'li yıllar boyunca Yahudi aileler, belirli bir potansiyel kültür biriktirmiş ve yüzde yüz Rus kültürüne yönelmişlerdi. 1930'larda entelijensiyaya katılan Yahudiler, ondokuzuncu yüzyıl Rus Batılılaşmacıları'nın bayrağını devralmışlardı. Yahudiler, özümsenmek yerine, kendi "ulusal kültür" ortamları içinde kalmış olsalardı, yöneticilerin telaşa düşmeleri için önemli bir neden kalmazdı. Ancak bunun tam tersine, Yahudiler bir ölçüde, Rus entelijensiyasının ve Rus kültürünün en ilerici kanadını oluşturdular.

Bu yüzden, Stalin'in yeni entelijensiyaya karşı başlattığı kampanyanın aynı zamanda Yahudi düşmanı bir kampanya olması şaşırtıcı değildir. İ. Kon, sonraları, Yahudi düşmanları için "Yahudi'nin, genelde entelektüeli simgelediğini"[1] yazıyordu. Rus bürokrasisinde geleneksel bir ayırdedici özellik olan "Yahudiler'e, öğrencilere ve entelektüellere" yönelik nefret, söz yerindeyse yeni bir düzeyde canlandı. Roy Medvedev "Stalin," der:

Pek çok Yahudi kültür merkezinin kaldırıldığı ve çok sayıda Yahudi örgütünün

1. *Novi Mir*, no. 9, 1966, s. 193.

kapatıldığı savaş öncesinde bile, açık Yahudi düşmanlığı işaretleri göstermekteydi. Hitler, onun Yahudiler'e rahat yüzü göstermemesini büyük bir hoşnutlukla gözlüyordu. Savaş sonrasında Yahudiler'e karşı kötü davranış ve baskı önlemleri artan bir yoğunluk ve vahşetle yeniden başladı; ta ki Stalin, bütün Sovyet Yahudileri'nin Kazakistan'ın kuzey bölgelerine sürülmesini öngören Yahudi sorununun "kesin çözümü" planıyla ortaya çıkana kadar.[2]

Bununla birlikte, kırkların sonunda başlayan yeni entelijensiyaya karşı mücadele, yalnızca Yahudi düşmanlığına indirgenemez. Rusya'da, Yahudi düşmanlığının entelektüelizm düşmanlığıyla her zaman açık bağları olmuştur.

1945-46 dönemi büyük beklentiler devriydi. İkinci Dünya Savaşı'nda kazanılan zaferin ardından halk, gerçekte 1953-54'te hayata geçecek olan kimi değişiklikler ummuştu belli belirsiz. "İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra," diye yazar Graham,

> Sovyetler Birliği'ndeki çok sayıda entelektüel, yoğun sanayileşme ve askeri seferberlik boyunca geliştirilmiş olan denetimler sisteminde bir gevşeme ümit etmişti. Oysa savaşı, devletin sanat ve bilim dünyalarına müdahalesinin en karanlık dönemi izledi. İdeolojik denetimlerin savaş sonrasında sıkılaşması hızla edebiyat ve sanat alanlarından felsefeye, en son da bilime yayıldı. Önceden değindiğimiz gibi, buna yol açan faktörler arasında, savaştan önce burjuva bilimine duyulan kuşku, aşırı merkezileşmiş Sovyet politik sistemi ve Stalin'in kişisel rolü sayılabilir. Ancak ideolojik gerginliği kızıştıran bir koşul daha vardı: Sovyetler Birliği'yle belirli Batı ülkeleri, özellikle ABD arasındaki Soğuk Savaş.[3]

Amerikalı yazar en önemli etmene hak ettiği değeri vermez. Stalin ve yakın işbirlikçileri açısından, rejimde yumuşama ümidinin büyümesinin o sıralarda son derece olumsuz bir anlamı vardı. Böyle bir "zayıflık" ve "rahatlık"a son vermek zorundaydılar. Boffa, statokrasinin "savaş boyunca gerçekleşmiş olan, entelijensiya ile halk arasındaki yeni birlik"ten kaçınılmaz olarak korktuğuna da değinir.[4]

Yaratıcı entelijensiyaya saldırının başını, Stalin'in "sadık öğrencisi ve silah yoldaşı" Andrey Jdanov çekti. Jdanov'un görevi, geleneği hâlâ sürdüren entelektüellerden geride kalanlarla bir kapışma örgütlemekti. Bu amaçla 14 Ağustos 1946'da, Merkez Komitesi Plenumu'nda bir konuşma yaptı. Ondan sonra Merkez Komitesi, "*Zvezda* ve *Leningrad* Dergileri Üstüne" katliam kararı aldı. Ardından gelen zulmün kurbanları arasında Zoşçenko, Ahmatova ve Şostakoviç ile daha sonra Eisenstein, Pudovkin, Kozintsev, Trauberg,

2. R. A. Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, Oxford 1979, s. 148.
3. Loren R. Graham, *Science and Philosophy in the Soviet Union*, 1973, s. 18.
4. Boffa, *Storia dell'Unione Sovietica*, Milano 1976, c. 2, s. 381.

Prokofyev, Haçaturyan ve başka pek çok kişi de yer alıyordu. Stalin'le ortaklarının önünde duran iş, bundan da karmaşıktı üstelik: Boffa'nın sözleriyle, "eleştirel düşüncenin baş gösterebileceği bir alan"[5] sayılan, gerçek kültürel yaşamın son filizlerini de kesin olarak koparmak.

Cadı avı yayıldı. Edebiyattan müziğe sıçradı, yeni besteciler Rus ulusal halk melodilerine yeterince değer vermemekle suçlandı. Jdanov'un, 1948 yılında anti-entelijensiya histerisinin en azgın anında ölümü bile, bir parça olsun durduramadı bunu. Bilimde Lisenko sefahati, politikadaysa Soğuk Savaş'ın oluşturduğu arka plan karşısında, yazar ve müzisyenlerin giderek artan biçimde ezilmeleri, Batı'yla kültürel bağlarda kesin bir kopuşa yol açtı. "Yabancı düşünürlerle yazışmak bir yana, yabancı kaynaklardan alıntı yapmak bile tehlikeliydi," diye yazar Roy Medvedev.[6]

Jdanovculuk ile Lisenkoculuk el ele yürüdü. Bürokrasinin tinsel yaşama azgınca saldırısı, *Zvezda* ve *Leningrad* dergilerine yöneltilen saldırılarla başladı ve... neyle ya da nerede bittiğini söylemek zordur, çünkü Stalin'in ölümüne kadar bu saldırının sonu görünürde değildi. Edebiyat eleştirisinde "köksüz kozmopolitler"e karşı savaşa, "burjuva genetik"in kökünün kazınması eşlik etti. Zoşçenko'nun öykülerine yöneltilen saldırılarda ise "sibernetik sahtebilimi"ni hedefleyen lânetler yankılanmaktaydı. 1952'ye gelindiğinde, "gerici Einsteincılık" diye anılan görelilik kuramına karşı savaş da kaldı gündeme. Bu yeni kampanyanın başını, 1920'lerde Einstein'la ilgili çok olumlu şeyler yazmış olan A. Maksimov'un[7] ve sonradan görelilik kuramının savunuculuğuna soyunan G. Naan'ın[8] çekmiş olması da tipik bir örnekti. Bununla beraber, fizikçilerin gösterdikleri direniş sayesinde, Einstein kuramı, üstüne gelen saldırılara karşı dayanmayı becerdi. Hiroşima'nın ardından fiziğin gelişimi, askeri kudretin artışıyla bağlantılı hale geldi. Statokrasi de bu alanda çalışan bilim adamlarına, herkesin ötesinde değer veriyordu. Graham'ın belirttiği gibi, görelilik kuramı tartışmasındaki psikolojik iklim değişikliği "Stalin'in Mart 1953'teki ölümünden bile önce görülmeye başlandı."[9] Asıl darbe, edebiyata ve toplum bilimlerine vuruldu.

5. Boffa, *Storia dell'Unione Sovietica*

6. R.A. Medvedev, *Let History Judge*, 1971, s. 483.

7. Bkz. A. Maksimov, "Protiv reaktsionnogo einşteinianstva v fizike", *Krasniyi Flot*, 23 Haziran 1952; ve "Teoriya otnositel'nosti i materializm", *Pod znamenem marksizma*, no. 4-5, 1923. Ayrıca *Filosofskiye voprosi Sovremennoi fiziki*, Moskova 1952, s. 47.

8. Bkz. G. Naan, "Sovremennyi fiziçeski idealizm v S ş A i Angli na slujbe popovşçini i reaktsi", *Voprosi Filosofi*, no. 2, 1948.

9. Graham, s. 120.

Bu sıralarda, bürokratik gericiliğin ideolojik temeline açıkça milliyetçilik oturmuştu. 1950'de yayımlanan *Dilbilimde Marksizm Üzerine* adlı broşüründe Stalin, güçlü ve zayıf diye iki kategoriye ayırdığı dillerin birbirine karışması hakkında şunları yazıyordu:

İşin doğrusu, bu karışmadan genelde dillerden biri galip çıkar; gramer sistemiyle temel sözcük dağarcığını korur ve doğasında içerilen gelişim yasalarıyla uyum içinde gelişmeyi sürdürürken, öteki dil, üstünlüğünü gitgide yitirip yok olur gider.[10]

Laf arasında da, Rus dilinin "hep zaferle çıktığını"[11] ekliyordu Stalin.

Buna bir örnek olsun diye değinilmiş olması önemlidir; Stalin, Rus diline özel bir nitelik yüklemiyordu, bunlar zaten varsayılıyordu. Genelde statokrat ideolojinin anmaya değer bir özelliğidir bu: En önemli şeyler satır arasındadır; söylenmez, yalnızca ima edilir. Ancak 1950'lerin başında böylesi "dil sürçmelcri"nin anlamını küçümsememek gerekir. "Bu yolla," diye gözlemler Avusturyalı Scharndorf, "Büyük Rus şovenizmi kuramsal temeline kavuştu."[12] Bolşevik Devrimi'nden doğan Sovyet statokrasisi o zamana dek milliyetçiliğini "enternasyonalist" deyişler arkasına gizlemişti. Savaştan sonra ideolojik durum değişti. "Milliyetçilik savunmadan saldırıya geçti," diye yazar Boffa.[13]

1940'lar, tarihin, Rus milliyetçiliği doğrultusunda yoğun biçimde yeniden tasarlanmasına tanık oldu. Örnek olsun diye *öncelik kavgasını* ele alabiliriz: herşeyi her zaman ilk kez Rus zanaatçılarının icat ettiğini göstermeye yeltenme. Ciddi akademik yayınların bile bu apaçık yalanı yinelemesi zorunluydu. Montgolfier kardeşlerden çok önce balonla havaya yükseldiği söylenen "Nerehtalı Kryakutnoy" hakkındaki hikâye gibi anekdotlara dayalı parçalar bile vardı... *İzvestiya*'da 16 Temmuz 1949'da cesur baloncuya ilişkin bir makale çıktı. Dört yıl sonraysa, 1953'te "dünyadaki ilk sıcak havalı balonu yapan onsekizinci yüzyıl Rus mucidi" Kryakutnoy, *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nde yerini almıştı bile.[14] Tüm bunlar, L. Reznikov'un daha sonra *Voprosi Literaturi*'de yazdığı gibi, "fantezinin dik âlasıydı". Özet olarak olay,

10. Stalin, *Concerning Marxism in Linguistics*, 1950 ("Soviet News" broşürü, s. 21).

11. *A.g.e.* Dikkat çekicidir, o sıralarda ulusal bölgelerde yoğun bir Ruslaştırma yürütülmekteydi. Moldavya'da Latin, Orta Asya'da Arap alfabeleri Rus alfabesiyle değiştirildi. (Devrimden sonra, Bolşevikler Avrupalılaşma adına SSCB'nin Müslüman halklarına Latin Alfabesi'ni dayatmışlardı, ama Stalin bunu "burjuva etkisi"ne bağladı.)

12. W. Schamdorf, *İstoriya KPSS*, Moskova 1962, s. 70. 13. Boffa, s. 384.

14. *Bol'şaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 2. basım, Moskova 1953, c. 23, s. 567.

"Kryakutnoy'un ondokuzuncu yüzyılın tanınmış düzenbazı A. Sulukadzev tarafından icat edilmiş olmasıydı."[15] Bu çarpıtmanın açığa çıkarılmasının, Reznikov'un makalesini yayımladığı 1981 yılına dek beklemek zorunda kalması tuhaftır.[16] 1949 ve 1953'te herkesin Sulukadzev hakkında gayet iyi bilgisi vardı, ama doğrunun horgörülmesi Stalinist toplumda o denli ağırlıklıydı ki, temkinli *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* bile, "Parti direktifleri"yle çakışması koşuluyla, ipliği pazara çıkmış bir yalanı basmaktan kaçınmıyordu: Bu örnekte parti direktifi "öncelik" kavgası yönündeydi.

İçlerinden bir bölümü (örneğin Tacikler ile Ermeniler) bin yıllık bir geçmişe sahip oldukları halde, bütün SSCB halkları Ruslar'ın "küçük biraderleri" olduklarını kabul etmek zorundaydılar. Ansızın, ülkemizin tüm halklarının kültürel geleneklerinin, Moskof Çarları'nın o halkları fethinden çok önce Rusya'yla bağları olduğu, tarih ve kültürlerinde yer alan en iyi (!) şeylerin nedeninin Ruslar olduğu keşfedildi. Nitekim, örneğin 1950'lerde Tacikistan'da, Radjabov adlı biri bu fikri geliştirmekte uzmanlaştı. Ona göre, Kiev Rus'dan etkilenmemiş olsaydı, şair Firdevsi'nin şiirleri asla yazılamayacaktı. Taşranın geriliği sayesinde bu tür "araştırma"lar kimi yerlerde Stalin'in ölümünden sonra bile sürdü gitti.[17]

Ancak en etkili çabayı harcayanlar tarihçilerdi. Rus milliyetçiliğini haklı çıkarmak için özel bir "ehven-i şer" kuramı işlendi. Bu kurama göre, Ruslar'ın Kafkasya ve Orta Asya'yı fethedişleri, bağımlı halklar açısından, bırakın talihsizlik olmayı, aslında bir bakıma şanstı. Çünkü böylelikle "çok daha kötü bir şey"den, yani Britanya boyunduruğundan kurtulmuşlardı. Çarlık devletine katılış, bu halkların Rus "büyük birader"lerini tanımalarını, Rus proletaryasıyla yan yana özgürlük mücadelesi vermelerini sağlamıştı. Bu kuramdaki dangalaklığa varan saçmalık gün gibi açıktır: Özbekler ile Gürcüler'in büyük şansı olarak sunulan şey, otokrasinin hükmü altına girdikleri için *artık otokrasiye karşı savaşabilecek olmalarıydı.* Tutuklanan bir kişiye, artık kaçmayı deneyebileceği için hapishanede olma şansına kavuştuğunun anlatılmasına benziyordu bu. Rus ve Britanya sömürgeciliği arasındaki kıyaslamaya gelince Rus sömürgeciliğine yüklenen tek avantaj Rus olmasıydı. Ve burada nesnel bakımdan doğru bir noktaya değinmemiz gerekir. Marx'ın Hindistan'daki Britanya egemenliği üstüne yazılarında gözlemlediği

15. *Voprosi Literaturi*, no. 8, 1981, s. 212.

16. İlginçtir, Kryakutnoy hakkındaki bu "sersemletici" hikâye bugünlerde Rus şovenistlerince hâlâ yinelenmektedir. Bkz. V. Pikul, *Slovo i delo*, Leningrad 1974, s. 250.

17. Bkz. *Kommunist Tacikistana*, 14 Ocak 1954; 8 Ocak 1955, vb.

gibi, sömürgecilik gerçekten de Asya'nın üretici güçlerinin gelişimine yol açtı ve Doğu'nun tanıdığı tek gerçek toplumsal devrimi gerçekleştirdi. Bununla beraber, Marx ve Engels Rus Çarlığı'nın Asya'da (ve Avrupa'da) Britanya emperyalizmine göre daha büyük bir kötülük olduğunu düşünmüşlerdi. Marx ve Engels'in üretici güçler alanındaki nesnel ilerlemeyi kabul etmekle birlikte, sömürgeciliği ahlâki anlamda haklı çıkarmaya kalkışmamaları önemli bir noktadır.[18] Oysa "ehven-i şer" kuramı, kesin olarak, Rus devletinin ahlâki açıdan haklı gösterilmesine varıyordu. Şamil gibi bağımsızlık savaşçıları cani ve gerici diye betimlendiler (resmi basının bugün Eritre ve Afganistan hakkındaki yazılarında görüldüğü gibi). Tarihin yeni yorumu nihai olarak, M.V. Neçkina'nın Nisan 1951'de *Voprosi İstori*'ye yazdığı bir mektubun ardından sökün eden 1951-52'deki tartışma sırasında yerleşti. Ders kitapları ivedilikle gözden geçirilip, halk kahramanları Britanya emperyalizminin ajanlarına dönüştürüldü.[19]

Birlik Cumhuriyetleri'nin tarih yazımında, "Rus yönelişi"nin yanı sıra, o günlerde Rus şovenizmiyle hâlâ birarada yaşayabilen bu cumhuriyetlerin kendi "küçük milliyetçilik"leri de gelişti. Böylece Tacikistan'da B. Gafurov, Tacikler'in Asya'nın en aydınlanmış halkı olduğunu, İran'ın Tacikistan'ın kültürel periferisi konumunda bulunduğunu ve Eski Yunanlılar'la Çinliler'in Tacikler'den etkilendiklerini yazmaktaydı.[20] Ermenistan'da aynı rolü G. Goyan oynadı. Tacikler'in, Ermeniler'in ve Özbekler'in küçük milliyetçiliği, büyük Rus milliyetçiliğiyle mutlu bir beraberlik içinde sürdü ve onu tamamladı. Halkların en büyüğünün Rus halkı olduğu besbelliydi. Üstünlüğü rakipsizdi. Altındaki basamakta öteki tüm SSCB halkları duruyordu, daha altta, en dipte ise, dünyanın öbür halkları. Deneyimin gösterdiği gibi, "biraz milliyetçilik"le oynamak, ateşle oynamaktı: "Küçük biraderler" çabuk büyüdü. Ancak, kırklarda ve ellilerin başında Rus statokrasisinin başlıca hesabı, enternasyonalizme son vermekti.

Enternasyonalist ("kozmopolit") entelijensiyaya yöneltilen kesin saldırı Ocak 1949'da, *Pravda*'da tüm bir sayfanın "Yurtseverlik Düşmanı Bir Tiyatro Eleştirmenleri Grubu Üzerine" başlığını taşıyan imzasız makaleye ayrıl-

18. Tarihte ahlâklılığın Marksist ve Stalinist yorumları üstüne bkz. L. Kolakowski, *Elogio dell'incoerenza*, Floransa 1974 (Milano 1982).

19. Bkz. N. Yakovlev, "O prepodavani oteçestvennoy istori", *Bol'şevik*, no. 22, 1947, s. 22-9.

20. Bkz. B. Gafurov, *İstoriya Tadikskogo naroda v kratkom izlojeni*, Moskova 1955, c.1; ayrıca "O nekotorih voprosah istori narodov Sredney Azi", *Voprosi İstori*, no. 4, 1951.

masıyla başladı. Tuhaf bir çakışmayla, hemen hemen bütün "yurtseverlik düşmanları"nın ve "kozmopolitler"in Yahudi oldukları görüldü. Gazete, ideolojik bakımdan doğru bir temaya sahip oyunların, "kötü sahnelenmiş" olsalar bile, ağır eleştirilere uğramaması gerektiğini bildiriyordu.[21] Sanat eleştirmenleri böyle oyunları eleştirdiklerinde, devlet aleyhinde eyleme girmiş oluyorlardı:

Tiyatro eleştirisi alanında, basınımıza girme yolunu bulmuş ve çoğu *Teatr* dergisi ve *Sovetskoye İskusstvo* gazetesinin sayfalarında rahatça yerleşmiş burjuva estetizminin peşinden giden anti-yurtsever bir tanıtımcılar grubu oluşmuştur.[22]

"Kozmopolitler"in yaptıkları yüz karası açıklamalardan örnekler verilmişti. Sözgelimi, eleştirmen Gureviç bir yerde "rahatlığın Rus halkına yabancı olmadığı"nı söylemişti. Sözleri saldırgan gibi görünmese de *Pravda* farklı düşünüyordu:

Rus Sovyet insanına atılmış bir çamurdur bu. Çirkin bir iftira. Üstelik tam da rahatlık bize temelden yabancı olduğu için, bu girişimi Sovyet ulusal karakterine leke sürme olarak damgalamaktan kendimizi alıkoyamayız.[23]

Başka bir örnek de A. Gerasimov'un bir makalesinden: "Sanatta Sovyet Yurtseverliği İçin". Bu örnekte konu resimdi, çünkü "kozmopolitler" kültürel etkinliğin her alanında acımasız işler yapmaktan geri kalmıyorlardı:

Beskin'in maksatlı saldırısı ve vicdansızca üstüne gitmesi, sanatçı A. Yar-Kravçenko'yu, "Maxim Gorki, *Ölüm ve Genç Kız* Adlı Öyküsünü Stalin, Molotov ve Voroşilov Yoldaşlara Okuyor" adlı, 1940'ta Stalin Ödülü alan usta resmini Moskova Sanatçılar Birliği sergi salonundan geri çekmeye zorladı.[24]

"Kozmopolitler"imizin öteki "suçlar"ı da aynı türdendi. Genelde, "Stalin çağının insanı"nı betimleme görevini nasıl uygulayacaklarını anlamıyorlardı; "burjuva Batı'nın çürümüş sanatının önünde sinmeye" düşkündüler vb.[25] Aynı zamanda okura, Sovyet güzel sanatlarının, "aşağılık Efros ve benzerlerinin sanatta son söz gibi sunmaya çalıştıkları"[26], geçen yarım yüzyılda kapitalist ülkelerde yaratılmış olan şeylerden, kıyaslanmaz derecede üst düzeyde oldukları bildiriliyordu.

Fransa'da Chagall ile Picasso resim yaparken, Sovyet Rusya'da en üstün Plastov'du. Bununla birlikte, kirklarda *Pravda*'yla tartışmaya girmek anlamsızdı. O günlerin cadı avlarına katılanlar da bugün o zaman söylediklerini inkâr etmektedirler. Tekdüze istismarlar ve temelsiz suçlamalardan başka şey içermeyen "kozmopolitlik" hakkındaki birçok makaleyi burada aktarmak

21. *Pravda*, 28 Ocak 1949.
22. *A.g.e.*
23. *A.g.e.*
24. *Pravda*, 10 Şubat 1949.
25. *A.g.e.*
26. *A.g.e.*

sıkıcı olacaktır. Dikkat çekmeye değecek yalnızca birkaç önemli ayrıntı var. *Pravda* "kozmopolitlik" üstüne makalelere, en önemli uluslararası olaylardan daha geniş yer ayırıyordu. Tüm-Rusya Tiyatro Derneği'ni (VTO) toplantıya çağırarak, ya da iki üç satır yazarak uğraşmanın yeterli olacağı bir grup tiyatro eleştirmeni aleyhinde yürütülen savaş, ülke çapında bir olaya dönüştürüldü. Açıkçası söz konusu olan, salt *Teatr* dergisindeki ideolojik bakımdan "doğru olmayan" kimi makaleler değil, devlet politikasıydı, genelde yaratıcı entelijensiyaya karşı mücadeleydi. "Kozmopolitler" arasında eski entelijensiyanın bir tek üyesinin bile bulunmaması anlamlıydı. Hepsi Sovyet egemenliği döneminde yetişmiş insanlar, yeni geleneklerin taşıyıcılarıydı. Yani sorun, *Teatr* dergisi yazarlarının işledikleri hatalardan öte, daha büyük bir şeydi.

"Kozmopolitlik" aleyhindeki kampanya 1940'ların sonunda yalnızca tiyatro eleştirisini ve edebiyatı değil, bütün toplum ve doğa bilimlerini de kapsıyordu," diye yazdı sonraları Roy Medvedev.[27] 24 Mart 1949'da İ. Gladkov, İktisat Enstitüsü Akademi Konseyi'nde bir hesaplaşma çağrısı yaparak, "kozmopolit ekonomistler"e karşı bir saldırı başlattı. "Kozmopolitlerle tartışmanın ne zamanı, ne de yeri... Başka araçlar ve başka bir dille konuşmak zorundayız bu insanlarla."[28] "Kozmopolitler" —Akademisyen Varga, Traçtenberg, Eventov, Rubinştein, Lif, Roitburd, Bokşitski, Berdnikov— yine nasıl olmuşsa çoğunlukla Rus olmayanlardan çıkmıştı. Gerçi her sonraki listeye "bu insanlar"ın (açıkçası Yahudiler — "'Yahudi' ile 'kozmopolit' kavramları aslında çakışıyordu"[29] diye yazar Boffa) temsilcilerinin arasına hep bir iki Rus da "karışmıştı"; ama, Yahudi düşmanı kampanya genelde entelektüellere karşı kampanyayla sıkı sıkıya örülü olduğundan bunun özel bir politik anlamı yoktu. Yalnızca "Yahudi sorunu" değil, kültür sorunu da "kesin çözüm" tehdidi karşısındaydı.

1949-53'te kültürün —daha doğrusu, kültürden arta kalanın— imhası gemi azıya almıştı. Üstelik Stalin iki üç ay daha yaşamış olsaydı sonu neye varırdı bilinmez. Ne olursa olsun, kültürle bürokrasinin bağdaşmazlığı hiçbir zaman daha berrak görülmemişti. Kişiselci Emmanuel Mounier şunları yazıyordu: "*Il y a des gens qui sont 'aveugles à la personne' comme d'autres sont aveugles à la peinture ou sourds à la musique*".*[30] Mounier, Fransız burjuvazisiyle değil de Stalinist statokrasiyle uğraşmak zorunda kalsaydı, kendi-

* Renklere karşı kör, müziğe sağır kişiler olduğu gibi, "insanlara karşı kör" kişiler de vardır. (ç.n.)

27. *Politiçeski Dnevnik*, c. 1, s. 224. 28. *A.g.e.*

29. Boffa, c. 2, s. 394.

30. Emmanuel Mounier, *Oeuvres*, Paris 1961, c. 1, s. 524.

ni daha sert ifade ederdi. Milyonlarca insanı toplama kamplarında yok edenler, kültürü yok etmeyi haydi haydi kotarabilirlerdi. Elbette kültürün *görüntüsünü* koruma zorunluluğu vardı ve görüntü kaybolduğunda endişeye kapıldı statokrasi. Hingley'in yazdığına göre, 1949-53'te kültürdeki kriz o denli çarpıcıydı ki, Stalin ve kliği bile "yaratmış oldukları şeylerden hafif hoşnutsuzluk duyma işaretleri göstermeye başlamışlardı".[31] Stalin'in hayli liberal bir anayasa hazırlamış olması rastlantı değildir. Herşeyimiz olacaktı — parlamento, seçimler, güvence altına alınan haklar. Ama asılları değil, yalnızca taklitleri. Aynı şekilde artık Sovyet yergisi, Sovyet lirik şiirleri, Sovyet komedisi, hatta Sovyet trajedisi bile olmalıydı. Daha sonra bizim aramızdan çıkıp 1936 Stalin Anayasası'nı savunduğunu iddia eden kamu hakları hareketi, resmen yürürlükte bulunan yasalar ile fiilen olup bitenler arasındaki çelişki temelinde boy gösterdi. Benzer biçimde, resmi makamların yergi şiirleri ya da trajik oyunlar yazma izni vermede gösterdikleri isteklilik, muhaliflerin çok geçmeden genişletmenin yolunu buldukları ideolojik bir gedik açmış oldu.

Paradoksal olarak, Mart 1953'te Stalin'in ölümüyle "kozmopolitlik" aleyhindeki mücadelenin, niyetlenenden farklı olan son bir etkisi daha oldu. Bu mücadele, yeni entelijensiyayı yok etmiş olmamakla birlikte, o kesimi yöneticilerle gelecekteki bir çarpışmaya hazırladı, hoşnutsuzluk uyandırdı ve Stalin döneminde büyüyüp onun dogmasına inananların zihinlerine kuşku tohumları ekti.

İçtenlik Arayışı

Stalin, anti-entelektüel kampanyasını sonuna dek götürmeyi başaramamıştı. Yahudi düşmanı histeri, Stalin'i öldürmeye niyetlendikleri iddia edilen doktorlar davasına bağlı olarak tam doruk noktasına tırmandığı bir sırada, öldü Stalin. "Amerikan istihbaratının bir kolu olan" ve tanınmış politik kişilikleri vb. öldürmeye kalkışmış[32] "uluslararası Yahudi burjuva-milliyetçi örgütü 'Joint'in" topladığı "bir grup satılmış Yahudi burjuva milliyetçisi" olan bu doktorların yargılanması, Stalin'in ölümünden sonra hemen durduruldu ve soruşturmayı yürüten kişi öldürüldü. Bu tertiple, yine daha az tertip olmayan öteki Stalinist davalar arasındaki farklılık, bir tek, bu kez düzenleyenlerin fiyaskoya uğramasıydı. Ancak yöneticilerle entelijensiya arasındaki ilişkileri kötüleştirmiş olduğundan, bu kampanya entelektüellerin büyük bölümünün

31. Hingley, s. 45. 32. *Pravda*, 13 Ocak 1953.

1955-56 yıllarında tartışma götürmez biçimde anti-Stalinist konumlara doğru hızla yönelmesini hazırlayıp kolaylaştırdı.

Ama bu dönüş kendini hemen hissettirmedi. Diktatörün ölümüyle birlikte, Tvardovski'nin yayın yönetmenliğini yaptığı *Novi Mir*, A. Fadeyev'in "Stalin'in Hümanizmi" anlamlı başlığını taşıyan makalesini yayımladı. Bu makalede, Stalin'in politik alandaki görkemli başarılarıyla karşılaştırıldığında bile, kültürün gelişimine yaptığı katkının inanılmaz ölçüde önemli olduğu söylenmişti. "Stalin Yoldaş'ın rolü," diye yazıyordu Fadeyev,

Sovyet sanat ve edebiyatının gelişmesinde mutlak ölçüde istisnaiydi. Stalin herkesten fazla, yazarları insan ruhunun mühendisleri olarak nitelendirerek, edebiyatın büyük hümanist anlamını, insanın komünizm ruhunda eğitimi ve yeniden eğitiminde bir güç olarak saptamıştı. Sovyet edebiyatında sosyalist gerçekçilik yöntemini kuramsal olarak bulup yerleştirmiş, Sovyet edebiyatının partizan niteliği üstüne Lenin'in öğretisini geliştirmişti. Edebiyat sorunlarında alınan bütün Parti kararlarına esin kaynağı oldu. Yazar kadrolarını dikkatle teşvik eder, eleştirir ve onları esinlendirirken, hep yeni fikir ve sloganlarla can katarak ve düşmanlarını açığa çıkararak Sovyet edebiyatının ilerlemesini yönlendirdi.[33]

Bu pasaj kesinlikle sansürcünün hatırına araya sokulan bir şey, yani iki yüzlülük ürünü değildi. Bu anlamda Stalin övgüsü, daha sonra Kruşçev ile Brejnev'e yapılan baştan aşağı iki yüzlü methiyelerden kesinlikle farklıydı ve bu farklılık olumlu bir ton taşıyordu. Fadeyev gerçekte entelijensiyanın önemli bir dilimiyle halkın ezici çoğunluğunun düşündüğü şeyleri söylemişti. Stalin hâlâ günahsız gibiydi: Propaganda işini becermişti. V. Bukovski'nin —sonraları tüm yaşamını sistemle savaşmaya adayacak olan aynı Bukovski— 1952'de "tek tek her birimizin gözünde Stalin, Tanrı'dan daha büyüktü"[34] diye yazması rastlanır değildi. Ne var ki "kozmopolitlik", bir kez entelektüellerin zihinlerine kuşku tohumu ekmişti. Bu kuşku henüz Stalin'e dek uzanmasa bile, ardından gelişen olaylar tabloyu çabucak aydınlattı. Yirminci Parti Kongresi'nde Stalin'in teşhirinden bile önce, önlerindeki on yılda az rol oynamayacak geniş sayıda kültürel kişilik, şimdiden Stalinizm olayında konumlarını belirlemişlerdi. Doğrusunu söylemek gerekirse, Mart 1953'ten önce de, çok sayıda entelektüel, Stalin'e özel sevgi beslememekle birlikte saygı duyuyorlardı. Ölüm haberinin peşinden beliren genel elem duygusu eleştirel düşünceli pek çok insanı bile kaplamıştı. Ama daha 1953'te, belli belirsiz bir değişim duygusu vardı havada.[35] Stalin'e karşı yaklaşım

33. *Novi Mir*, no. 4, 1953, s. 170.
34. V. Bukovski, *To Build A Castle*, 1978, s. 81.
35. Marcuse, liberalleşmeye yönelişin daha Stalin hayattayken gizli gizli varol-

giderek soğuklaştı ve ilk anti-Stalinizm biçimlenmeye başladı. İleride göreceğimiz gibi, bu konum tümüyle tutarlı olmasa da, Rusya'nın tinsel tarihinde 1950'lerde gerçekleşen, gözle görülür bir kopuştan söz edilebilir. "Stalin'in ölümü," diye yazar Tucker,

I. Nikola'nın ölümü gibi, bir çağı kapatıp iç değişiklik ve reform sorununu ortaya koydu. İki örnekte de otokratik sistem otokrat kişilik çevresinde dönüyordu ve hükümdarlığın sonuna doğru, durum derin bir ulusal kriz, bir felç olma ve zorlanma krizi veçhesine dönüştü.[36]

Beria'nın düşüşüyle başlayan ilk liberalleşme dalgası, neyin hâlâ yasak, neyin izin verilmiş, neyin cezaya çarptırılabilir olduğunu, neyin otoritelerin özendirmesini hak edeceğini kavramanın olanaksız gibi göründüğü, paradoksal bir durum yarattı. Statokrasi de yeni çizgisine henüz karar vermemişti. Tepede bir iktidar mücadelesi sürmekteydi. O sırada *Novi Mir*'de V. Pomerantsev'in, geçmişten tinsel kopuşun başlangıcına işaret eden "Edebiyatta İçtenlik Üstüne" başlıklı parlak makalesi çıktı.

Tvardovski sonradan o makale yüzünden birçok sıkıntı çekecek ve geçici de olsa dergi yönetmenliğinden alınacaktı. Makale, genel yayın yönetmeninin yokluğunda İ. Sats tarafından yayımlanmış, Tvardovski ancak iş işten geçtikten sonra onaylamıştı. Birçok kişi gibi o da henüz anti-Stalinist değildi; konumunu belirlememişti. Yeni fikirler edebiyata derece derece, deyiş yerindeyse, kazara veya rastlantıyla giriyordu. Ancak bu "tesadüfi vakalar" aracılığıyla, mantıksal bir tarihsel eğilim kendine yol açmaktaydı.

İlkin, Pomerantsev dikkatini Stalin dönemi edebiyatında doğruluk ve içtenliğe neredeyse hiç rastlanmayışına yöneltiyordu. "İçten olmamak her zaman yalan söylemek demek değildir"[37] diye yazıyordu. Yapay, inandırıcı olmayan, ısmarlama ve yaratıcı süreçte doğmamış, zahmet çekmeden başarılmış herşey demekti o. Yazarlar kendi düşüncelerini anlatmamakta, sanki "birilerinin adına ve talimatlarıyla" açıklamalar yapmaktaydılar. Gerçek sanat ise vaaz vermekten ibaret değildir, aynı zamanda itiraf etmektir de.

Bir yazarın kendi adına konuşma ve kendi düşüncelerini ortaya koyma hakkı bulunduğu gibi basit bir fikir, Pomerantsev'in makalesi çıkar çıkmaz, liberalleşme dönemi boyunca gerçekleşen en heyecanlı tartışma konularından biri oldu. Açıklığa kavuştu ki böyle bir ilke, "sosyalist gerçekçilik" sistemi-

duğunu, ama "önder ve öğretmen"in onu "kişisel olarak" harekete geçiremeyeceğini ileri sürüyordu. Bu doğru olsun olmasın, dünya ölçüsündeki rekabetten gelen baskı nedeniyle, liberalleşmeye ekonomik ve bilimsel bir ihtiyaç duyuluyordu.

36. R.C. Tucker, *The Soviet Political Mind*, s. 141.

37. *Novi Mir*, no. 12, 1953, s. 218.

nin temellerini yıkıyor, "sosyalist gerçekçilik"in sanatın temel yasalarına düşman olduğu gerçeği bile, birçok şeyi açıkça göstermeye yetiyordu. Sonradan, Stalinistler Pomerantsev'le izleyicilerine tepki gösterdiklerinde, genelde kültüre —herhangi bir kültüre— düşmanlıklarını bir kez daha sergilediler.

Pomerantsev, gerçekliğin şirinleştirilmesine bir son verme çağrısı yapıyordu:

> Yaşam, her zaman bile bile olmasa da, bir sürü değişik tarzda süslenmiştir. Bu tarzlar öylesine sağlam kurulmuşlardır ki, kimi insanlar onları neredeyse bilinçsizce kullanırlar; deyiş yerindeyse, bir yazma biçemi haline gelmişlerdir.[38]

Herşeyden önce bu tarzlar, kısaca, her bakımdan bir refahın varolduğu iddiasına varıyordu. Ülkenin baştan başa açlık çekmekte olduğu bir dönemde, "kolektif çiftlikler dolusu insanın bol ve lezzetli yiyeceklerle ziyafet çekerken görüldükleri"[39] *Kuban Kazakları, Sibirya Ülkesi Öyküleri,* vb. filmler yapılmaktaydı. Kullanılan başka bir araç da elemeydi. Yaşama "hiçbir şey" eklenmezken, tersine hoşa gitmeyen herşey silinmişti. Üçüncü bir yol da "güvenli", sakin konuların seçilmesiydi. Sosyalist gerçekçi roman kahramanları, bürokratların herkesi dönüştürmek istedikleri gibi, tek boyutlu insanlardı: "Rüyaları bile hep tutarlıydı. Sıradan karmakarışık rüyalar görmezlerdi."[40]

Son derece içten konuştuğunu varsaymamız gereken Pomerantsev'in aynı zamanda "öznelciliğe" karşı "Parti gerçeği" adına konuşması ve kendi makalesini, iktidar mücadelesi içinde olan önderlikteki kimi grupların başlatmak gereğini duydukları resmi özeleştiriye aşağıdan verilen bir destek olarak görmesi ilginçtir. Pomerantsev aleyhindeki, onu neredeyse Parti ve rejim düşmanlığı yapmakla itham eden sonraki suçlamalar, tümüyle hatalıydı. Aslında, Pomerantsev ile Kruşçev dönemindeki öteki liberal entelektüeller kendilerini sistemin destekçileri sayıyor, sistemin tartışma götürmez ölçüde daha fazla demokrasi doğrultusunda evrim geçirmesini sağlamayı umuyorlardı. Stalinizm'in yukarıdan eleştirilmekte oluşu, pek çok ümit ve yanılsamayla doldurmaktaydı onları.

Aynı zamanda, bürokratların edebiyat alanındaki politikasına ve o alanın yerleşik kurumlarına karşı oldukça keskin saldırılara geçti Pomerantsev. Yazarlar Birliği'nin yayımcılık ve yayıncılık aygıtını eleştirmekle birlikte, sanattaki krizin asıl sorumluluğunun o alanda çalışan, bu aygıta boyun eğmiş işçilerin kendisinde olduğunu gösterdi:

38. *A.g.e.*, s. 219. 39. *A.g.e.*
40. *A.g.e.*, s. 229.

Yazarlar Birliği'nin aygıtlarına, "yaratım şubeleri" ve geri kalan şeylere gelince, bir okur olarak bunlar beni ne ilgilendirir? Birlik'te işler kötü mü gidiyor? Öyleyse değiştirin. Korkarım, Birliğimiz'deki herkes eldeki sistemin kötü olduğunu düşünüyor ama hangi düzeltmelerin yapılması gerektiğini bilen kimse yok. Üstelik bunun sizi ilginç kitaplar yazmaktan niçin alıkoyduğunu anlamıyorum. Shakespeare'in bir birliğe ait olmadığını işitmiştim, yine de çok güzel yazmış.[41]

Pomerantsev'in dediğine göre, şimdiden kimi değişiklikler gözlemlenebilirdi, ancak bunlar kesinlikle hep daha iyi şeyler değildi. Giderek artan bir sıklıkla resmen ilan edilen bireye ilgi, kimi zaman yeni bir "çatışma yokluğu"na işaret ediyordu: "Şimdiye dek traktörlerin sesiyle sağırlaşmış olsam bile, aşıkların ısrarlı fısıltılarının beni rahatsız edeceğini mi gösterir bu?"[42]

Pomerantsev'in dikkatini çekenler arasında eleştirmenler de vardı. Yazdıkları makalelerin bir program oluşturması gerekirken, olguların bir listesini sıralamaktan başka şey yapmıyorlardı; o da sırf en iyileri için geçerliydi. Bir eleştirmen tipi daha vardı: "Bunlar profesyonel maske düşürücüler, kılı kırk yarıcılar, ortaya çıkarıcılardır."[43] Ne olursa olsun, eleştiri en önemli görevini yerine getirmiyordu:

İstenen şey edebi Majesteler'in yaratılması, ölümsüzlerin seçilmesi ya da temyiz hakkı olmadan mahkûmiyetlerin verilmesi değil, yazarlarımızdaki yaratıcılıkların ayırdedici özelliklerinin, edebiyatın ilerlemesinde oynadıkları rollerin incelenmesi —ve tüm bunlara ilişkin gerçeğin anlatılmasıdır.[44]

Standartlaşmış ve boş edebiyatın yerini yeni bir tür almalıdır — gerçeklere dayalı, bireysel, çok renkli bir edebiyat: "Yazar, yaşamı bizim adımıza aydınlatır ve değiştirir."[45] Gerek duyulan şey gerçeği, yalnızca gerçeği anlatmak, gerçeğin dışında hiçbir şey anlatmamaktır. Liberalleşme koşullarında, yetkililer kimi zaman sanatın yaşamın karanlık yönlerini göstermesine de izin verirler, ama "bir ölçü duygusu" ararlar. Bu noktada Pomerantsev'in gözlemleri şöyledir:

Kitaplarına "bir olumsuzluk öğesi" *sokan* insanlar saygıyı hak etmezler. Kuşkusuz "gerçekliğin şirinleştirilmesi" ile "kasvetli bir tablo" arasında denge kurulabilir, ancak işte bu denge arayışı, yani basit hesaplardır ki bir yapıtı sanatsal değer yokluğuna mahkûm eder. Olaylara bu tarzda bakarak yazı yerine ancak derleme üretilebilir, çünkü sanatın bakış açısı bu değildir. Bir yazar romanındakileri hesaplamaya kalktığında —şundan üçte bir, bundan yarım, başka şeyden dörtte bir— çalışmasına sanatsal yüreğini katamaz.[46]

41. *Novi Mir*, no. 12, 1953, s. 232.
42. *A.g.e.*, s. 233.
43. *A.g.e.*, s. 234.
44. *A.g.e.*, s. 237.
45. *A.g.e.*, s. 234.
46. *A.g.e.*, s. 238.

Pomerantsev'in görüşüne göre, Stalin çağının edebiyatı asıl olarak çağın ruhu onda farkedilmediği için kötüydü. Bu noktada her açıdan elbette haklı değildi Pomerantsev. Stalin çağının "ruhu"nun en iyi farkedilebildiği yerler, kesinlikle ruhsuz sosyalist gerçekçi roman ve oyunlar, onlardaki sanatsallık eksikliği ve monotonluktur. Genelde, Pomerantsev'in fikri oldukça doğruydu yine de. Edebiyat yeni bir çağın ruhunu yansıtabilir, özgürlük rüzgârının soluğunu hissedebilir. Stalin çağı gerilerde kalmıştı, o çağla birlikte sanatı da. 1953'ten sonra değişik tarzda yazma gereği hissediliyordu. "Yalnızca gerçek olan kalıcıdır," demekteydi Pomerantsev, "gerçek olan, uçup gitmez. Hakiki gerçeklik, zaman geçtikçe sönmez."[47]

Pomerantsev'in makalesi üstünde çok ayrıntılı durmamın nedeni, tartışmasız biçimde Stalin sonrası liberal entelijensiyasının ilk manifestosu oluşu, dost ve düşmanlarınca aynı şekilde böyle değerlendirilmesiydi. Mark Perah, 1950'lerin sonunda, ilk yeraltı sosyalist gruplarını biçimlendiren genç insanları etkileyen şeyler arasında Pomerantsev'in çalışmasının da olduğunu yazıyordu.[48]

Pomerantsev'in makalesinin ellilerin sonuyla altmışların başlarında görülen ideolojik başkaldırı üzerindeki etkisi, gerçekten büyüktü. Tüm bir kültürel çağ adına çok önemli olan bir şeye ifade kazandırmıştı. Makaledeki fikirler, radikallerin ayırdedici asgari programı olarak, Kruşçev çağının sonuna dek anlamlarını korudular. O yıllarda herkesin gözdesi olan Yevtuşenko, "genç yazarın sesi" konusundaki bir soruya, "ses öncelikle içten gelmelidir. İçten görünme sorunu değil, içten olma, dürüst olma sorunudur bu. Genç şair ve yazar, düşündüğü gibi, hissettiği gibi yazmalıdır"[49] diyerek yanıt veriyordu. Tvardovski'yi Pomerantsev olayında Sats'a destek vermeye zorlayan şeyin özünde salt dürüstlük yatıyordu. Dürüstlük, demokratik ideolojinin *çıkış* ilkesi haline geldi. Gördüğümüz gibi, içtenlik salt sanatsal bir kategori olamaz, aynı zamanda politik bir kategoridir. Makale çok yankı uyandırmıştı; *Komsomolskaya Pravda*, öğrencilerden gelen ve yazara destek veren bir mektup yayımladı. (Bu mektup daha sonra gazeteyi sıkıntıya sokacaktı.) Stalinistler de Pomerantsev'in makalesine "karşılık verdiler"— bir sövgü seliyle.

Bir bütün olarak entelijensiyanın tarihi gibi, Stalin sonrası *Novi Mir*'in tarihinin de ilk döneminin ayırdedici özelliği, edebiyat klişelerine karşı, sosyalist gerçekçi klişeler ve alışkanlıklara karşı geniş bir cephede yürütülen

47. *A.g.e.*, s. 241.

48. Mark Perah, "Contemporary Dissent in Russia", *Partisan Review*, no. 2, 1978, s. 249-51.

49. E. Yevtuşenko, Sofya gazetesi *Narodna Mladej*'le yapılan görüşme.

savaştı. Bu kavganın özünde sanat biçimlerini dogmanın prangalarından kurtarma, sanatsal niteliğe geri dönüş vardı. Kendi başına politik bir yön taşımamakla birlikte bu program, doğallıkla, Stalinistler'in düşmanca tepkisiyle karşılaştı. Yazarlar Birliği yönetim kurulu "*Novi Mir* Dergisi'nin Hataları Üstüne" başlıklı bir karar benimsedi. Pomerantsev her türlü günahı işlemekle suçlandı. Tvardovski ise "doğru olmayan ve zararlı makaleler"[50] basmakla suçlanıp görevinden alındı. Pomerantsev'in "tek yanlı bir portre çizip gerçekliğimizin olumsuz görüngülerinin abartılması çağrısı yapmış"[51] olduğu bildirildi. Aynı sıralarda F. Abramov'un makalesi "Savaş Sonrası Düzyazıda Kolektif Çiftlik Kır İnsanları" ile Mihail Lifşitz'in, *Marietta Şaginyan'ın Günlüğü* adlı bir kitap hakkındaki alaycı değerlendirmesi de mahkûm edildi. Değerlendirmesinde, özel olarak, "büyük sözcükler enflasyonunun sözcüklerin tüm değerlerini yitirmesi sonucu verdiğini"[52] söylüyordu Lifşitz. Ondan sonra, bildiğimiz gibi, Lifşitz yön değiştirdi ve "revizyonizm"in teşhir edilmesiyle ilgilenmeye başladı. Yine de o yıllarda onun makalesi, ortalığı kaplayan edebiyat klişeleri sistemine ağır eleştiriler yönelterek inanılmaz ölçüde cesur görünen yazılar arasında yer aldı.

Pomerantsev'in makalesi o sıralarda —çok haklı olarak— "sağcılar" ismi takılan tutuculara öfke nöbetlerine yol açtı. Bununla birlikte, bir yandan *Novi Mir* sayfalarında Pomerantsev'i "içtenliğinin komünist ilkelerle bağdaşmadığı, ya da çakışmadığı", özgürlük hakkındaki savlarının ise "küçük burjuva öznelciliğinin"[53] ifadesinden öteye gitmediği gerekçeleriyle suçlayan A. Karaganov'un, öte yandan "kurallar ve klişeler"e karşı silaha sarılması tipik bir durumdu. "Sanatçı açısından asıl özgürlüğün Parti'yle organik birlik duygusundan doğduğu"nu[54] (başka bir deyişle, gerçek özgürlüğün gönüllü kölelik, *düşünmekten özgürlük* demek olduğunu) belirttiği aynı makalesinde yazar, okurlarını, "tüm yasaların sınırlarını anlamaya ve bu yasaları moda olan, dolayısıyla evrensel kabul gördüğü sanılan yerleşik alışkanlık, etki ya da yöntemleri kurallaştırarak o sınırların ötesine taşımamaya" çağırıyordu.[55]

Liberalleşme süreci uygun adım ilerledi. Tvardovski'nin yerini geçici olarak alan K. Simonov'un önderliğindeki *Novi Mir*, aynı yönü muhafaza etti. "Doğruluk," basının sayfalarına gittikçe daha fazla girdi. Edebiyat giderek daha sık ülkemiz yaşamının gerçekliğinden söz etmeye başladı. V. Oveçkin'in, köylerin gerçek durumunu, zorlukların ortaya çıkma nedenlerini,

50. *Novi Mir*, no. 9, 1954, s. 5.
51. *A.g.e.*, s. 3.
52. *Novi Mir*, no. 2, 1954, s. 219.
53. *Novi Mir*, no. 1, 1955, s. 236.
54. *A.g.e.*
55. *A.g.e.*

demokrasi ihtiyacını anlatan skeçleri çıktı. Stalin'in ölümünün hemen ardından yayımlanan Oveçkin, G. Troepolski ve V. Tendryakov'un skeçleri bugün eski etkilerini göstermezler (yer yer yeterli derinlikten yoksun oluşlarına sitem edilebilir), ama kendi zamanlarında gerçek bir devrim yapmışlardı. Çünkü bu skeçlerde, dönemin ünlü eleştirmeni M. Şçeglov'un sözleriyle, "zamanımızın kırsal bölgesi gerçekte nasılsa öylece duruyordu okurun önünde"[56]; Stalin'in tanıtım mekanizmasının kamuoyunu alıştırdığı gibi, "bir sergiden tablolar"ın ucuz basımları değildi sergiledikleri. Bu düşünceler genelde karmakarışık ve açıklıktan uzak görünebilirse de, halkın aklını kurcalıyor ve yanıt aramaya zorluyorlardı.

Yirminci Parti Kongresi'nin Etkisi

Yirminci Parti Kongresi'nde gerçekleştirilen teşhirlerden —hassas terimlerle "kişi putlaştırması" diye değinilen Stalinist uygulamaların mahkûm edilmesinden— sonra, eleştirel eğilim güçlenip pekişti. Kongre'ye sunduğu gizli raporunda Kruşçev, Stalin'in pek çok suçundan söz etmekle birlikte bunları sırf öznel nedenlere bağladı. Bu yorum sonraki tüm ders kitaplarına girdi. O kitaplarda yinelenen sorun bütünüyle şu olguya bağlanıyordu: "Stalin kendi yanılmazlığına inanmaktaydı, Parti'nin güvenini kötüye kullanmaya başlamıştı, Parti yaşamının Leninist ilke ve normlarını çiğnemeye ve yasal olmayan eylemlere izin vermeye başladı."[57] Buna bağlı olarak, Kongre'deki açıklamaların kamuoyu —ve özellikle entelijensiya— üstündeki etkisi iki katlıydı. Bir açıdan dev bir ileri adımdı bu: "Raporunu hazırladığında Kruşçev hangi amaçları gözetmiş olursa olsun, bu rapor torunlarının anısında onun en büyük hizmeti, tartışmasız ona ait bir hizmet olarak kalacaktır," diye yazıyordu *Politik Günlük*'te Roy Medvedev.[58]

Ama öbür yandan da Kruşçev'in raporu, insanları sersemletti ve daha derinlemesine bir çözümleme talebini gündeme getirdi. Stalin çağının trajik olaylarını ülkedeki toplumsal süreçlere ve o çağın politik kurumlarına bağlamayan "kişi putlaştırması" temelindeki açıklama, "Marksist tarih çözümlemesiyle alay etmeye" benziyordu.[59] Gerek SSCB'de, gerekse de —özellikle— Batı'da pek çok insan, hemen yorumlamıştı bu yaklaşımı. "Kişi putlaştırması" deyişi şaşkınlık yaratmamazlık edemezdi. "Stalin'in egemenliğinin bütün itici yanları onun 'kişilik'inin putlaştırılmasıyla sınırlı kalmış

56. M. Şçeglov, *Literaturnaya Kritika*, Moskova 1971, s. 175.
57. *İstoriya KPSS*, s. 577. 58. *Politiçeski Dnevnik*, c. 2, s. 68.
59. W. Scharndorf, s. 84.

olsaydı," diye gözlemler bir Amerikalı düşünür, "de-Stalinizasyon'a gerek kalmazdı."[60] Stalin'in kurşuna dizdirdiği pek çok Parti önderi hakkındaki gerçeklerin yeniden ortaya çıkarılmasına, Troçki, Buharin, Rikov, Kamenev ve Zinovyev gibi Bolşevizm'in başlıca önderlerinin rehabilitasyonu eşlik etmedi; kendi başına bu bile, Tucker'in sözleriyle, "Sovyet tarihinin yeniden çarpıtılmasına"[61] işaretti. Devletin izlediği politika değişse bile, devlet ve Parti yapısı genelde Stalin dönemindeki gibi kaldı. "Eski Bolşevikler'i ve diğerlerini Sibirya sürgününden geri getirmek," diye yazar Tucker, "onların bir zamanlar tanıdıkları Parti'yi eski durumuna kavuşturamazdı."[62] Ne var ki kamplardan ve sürgünden dönen insanlar beraberlerinde geçmişle ilgili doğruları da getirince, insanların zihinlerinde yeni sorular doğurdular.

Stalin'in mahkûmlarının serbest bırakılmalarının, diye yazar Boffa,

tüm ülkede psikolojik ve politik yansımaları oldu. Hapishane ve kamplardaki insanların 1956'da ve genelde Stalin'in ölümünün ardından ne kadar azaldığı bilinmemekte. Yalnız, Yirminci Kongre'nin milyonlarca insanın talihini döndürdüğü açıktır. Stalin döneminde toplama kamplarını ve sürgünü anmak bile olanaksızdı; salt basında değil, özel konuşmalarda bile o konulara hiç dokunmamak yeğ tutulurdu. Şimdiyse sıkıntı çekenler *en masse* [kitle halinde] kamu yaşamına geri dönüyorlardı ve geçmişlerinden rahat rahat söz edebilirlerdi. Kimisi fizik ve moral bakımdan yıkılmıştı, kimileriyse artık hiçbir şeyden korkmadan yeni etkinliklere atılmaya kendilerini hazır hissediyor, adalet istiyorlardı.[63]

Bu ikinci tür insanların arasında Kopelev, Gnedin, Soljenitsin, Şalamov ve başka bir sürü insan da vardı.

SBKP içinde bir Stalinizm tartışması düzenlemek bile olanak dışıydı. "Tek tek komünistlerin 'kişi putlaştırması' sorununu tartışmayı sürdürme girişimleri durduruldu," diye yazar Roy Medvedev.[64] Ancak sorunlar ortadan kalkmadı. Shatz'ın belirttiği gibi, Kruşçev'in "çeyrek yüzyıllık Sovyet tarihinin hiç de 'Marksist olmayan' bir yorumunu sunmuş"[65] olması, entelijensiya arasında değeri bilinmeden kalsa bile, yine de Kruşçev'in açıklama ve yorumlarında açık eksiklikler vardı. Bukovski şunları yazıyordu:

Kruşçev galiba herşeyi açıkladığını, tüm sorulara yanıt getirmiş olduğunu sanmıştı. Ona göre açıklamaları meselenin özüne ulaşmış, masumları kurtarmış, ölülerin hakkını vermişti ve artık yaşam devam edebilirdi. Oysa bizim için, özellikle benim kuşağım için sorular daha yeni başlıyordu.[66]

60. P. Hollander, *Soviet and American Societies: A Comparison*, New York, 1973, s. 57.
61. Tucker, s. 194.
62. *A.g.e.*, s. 195.
63. Boffa, c. 2, s. 511-12.
64. R.A. Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, s. 168.
65. Shatz, s. 99.
66. Bukovski, s. 84.

Ülkenin her yanında Kruşçev'in "gizli" raporunun yüzbinlerce dinleyiciye okunmakta olduğu 1956 baharı; sorular, ümitler ve yanılsamalar zamanıydı. Ümitler hızla artı ve kamuoyunun beklentileri çabucak önderliğin planlarıyla uyuşmazlığa girdi. Tepedeki Kruşçev grubuna göre, Yirminci Kongre zorunlu liberalleşme sürecinin kapanışına işaret ediyordu. "Gizli" raporu dinleyenler içinse bu sürecin başlangıcına. Entelektüellerin ümit ve beklentileri onaylanamazdı. Sonuçta da statokrasinin gözünde istenmeyen kişiler durumuna geldiler, çünkü başka taleplerin ileri sürülme tehlikesi vardı ortada. Olan da buydu zaten. Kruşçev'in raporu Yazarlar Birliği'nde fırtınalı bir biçimde tartışılırken, daha serbest seçim sistemi, Stalin'in fiillerine yönelik kamu soruşturması açılması vb. öneriler ortaya atıldı. Eskisi gibi, sol entelektüeller, yeni liberalleşme adımlarını yönetici statokrasinin atmasını bekliyorlardı. Ancak böyle bile olsa, oyalanmak ve kıpırdamadan kalmak istemiyorlardı. R. Orlova şöyle diyordu:

Bugün içinde yaşamakta olduğumuz günler, bana Ekim'den sonraki günleri anımsatıyor — aynı kitlesel toplantılar tipi demokrasi var. Herkes konuşmak istiyor. Dillerini uzun süre tutmuş olanlar da, uzun süre ağzından yalandan başka söz çıkmayanlar da. İçtenlikle inananlar ve artık inandıkları şeylerin yalan olduğu kendilerine söylenenler de. İnsanlar kendi vicdanlarıyla bir hesaplaşmaya giriyorlar... Ama bu aşamada kendimize dinlenme lüksünü tanıyamayız.[67]

Pomerantsev'in de düşündüğü gibi, tepede çok ihtiyatlı ve tutarsız şekilde başlamış olan geçmiş eleştirisi, aşağıdaki insanlardan, tepedekilerin hoşuna gitmeyen türden bir aktif destekle karşılaştı. Yirminci Kongre'yle "Dayanışma Hareketi", Pomerantsev ile Dudintsev'in yazılarının çıkışı, Yevtuşenko, Okudjava ve ötekilerin şiirleri, Kruşçev için sürpriz oldu — hoş olmayan bir sürpriz. Roy Medvedev'in yazdığı gibi, "buzların çözülüşüne etkin destek vermeye kendi hazır değildi henüz."[68]

Gençlik Hareketi

Entelijensiyanın ruh halini belirleyen şey, reddetme duygusuydu. "Yaşamın aştığı, aşmakta olduğu şeylerin reddedilmesi doğal, sağlıklı ve öncelikle gereklidir. Ancak reddedilenleri ürkütür bu"[69] diye yazıyordu eleştirmen V. Kardin. Viktor Rozov'un oyunlarındaki isyancı gençler aslında yeni bir kuşağın ve yeni bir çağın "tipik temsilcileri" idi. Bu "isyancı gençler" çok geçmeden

67. *An End To Silence*, s. 112.
68. R.A. Medvedev, *Kruşçev*, 1982, s. 101.
69. *Teatr*, no. 1, 1963, s. 45.

ciddi bir politik sorun oldu. 1956'da, kendisini artık "izin verilen eleştiri" sınırları içerisinde ifade edemeyen muhalif bir öğrenci hareketi biçimlenmeye başladı. Yirminci Kongre'deki açıklamalar, Roy Medvedev'in kabul ettiği gibi, nüfusun geniş kesimlerinde "karışıklık, şaşkınlık doğurdu ve onların gözünü açtı"[70]. Saklanan gerçeğin hiç değilse bir parçasını bilenler açısından Kongre, yönetici grubun yalan söylemeyi bırakıp içten olabileceğinin kanıtıyken, önceden hiçbir şey bilmeyenlere göreyse, tam tersine, yöneticilerin onursuzluklarını ve yalan söyleyebildiklerini açığa vuruyordu. Sonuçta ortaya çıkan, alt kesimlerin üst çevrelere güvensizlik duymasıydı: ifadesini esas olarak politik atalette bulan bir duygu. Entelijensiya açısından "gizli rapor" değişim umuduna işaret ederken, önceleri resmi propagandaya gözü kapalı inanmış milyonlarca işçi ve köylü açısından bir şoktu. Entelektüel "elit" ile emekçi kitleler arasındaki ara katman olan öğrencileri, entelijensiyanın coşkusu kapladı. Ama aynı zamanda, alt kesimler gibi, kendilerini aldatmış olan sistemden derin bir hayal kırıklığına uğradılar. Oradan yola çıkıp devrimci eğilimli muhalefet örgütlerini oluşturmaya koyuldular. David Burg şöyle yazar:

> 1956-57'de, XX. Kongre'den sonra, enstitü ve üniversiteler içindeki muhalif unsurlar Komsomol önderliğine karşı açık bir savaş yürütmeye koyuldular. Hedefleri öncelikle eleştiri ve ifade özgürlüğü kazanmak; ikinci olarak ise, Komsomol'un, dürüst seçimlerle gelmiş bir önderliğe sahip, gerçek bir temsili örgüt olmasını sağlayacak bir Komsomol-içi demokrasi getirmekti. Aslında o dönemde bir tür protesto işleyişiyle ifade özgürlüğü giderek elde edildi ve toplantılarda olağandışı keskin eleştirel yorumların işitilmesi giderek yaygınlaştı.[71]

9 Ağustos 1956'da *Komsomolskaya Pravda*, Yirminci Kongre belgeleri üstüne Taganrog Radyo Mühendisliği Enstitüsü'nde yapılan bir seminerde olanları yazıyordu. Öğretmenlerin "uygunsuz" buldukları bir takım sorular sordukları için iki öğrenci kovulmuştu. Ağustos 1956'da Kongre'nin ivmesi hâlâ güçlüydü ve "Polonya Ekim'i" ile Macaristan Devrimi'nin uyandıracağı korkular henüz başlamamıştı. De-Stalinizasyon dalgası henüz çekilmemişti. Kovulan öğrenciler okula yeniden alındı ve gazete onları savundu. Gerçek bilgi, diyordu *Komsomolskaya Pravda*, "tartışma olmadan, düşünce olmadan" ilerleyemez; Marksizm'i sorulardan "korumak" ve "Tanrı yasaları"ymış gibi Marksizm çalışılabileceğini düşünmek" olanaklı değildir.[72] Gazetelerde yer

70. *Let History Judge*, s. xxviii.

71. David Burg, "Observations on Soviet University Students", der. Pipes, *The Russian Intelligentsia*, s. 90'da.

72. *Komsomolskaya Pravda*, 9 Ağustos 1956.

alan buna benzer ifadeler muhalefet ateşini körüklemekten başka sonuç vermiyordu. *Aykırı*, *Yeni Sesler*, *Anka Kuşu*, *Bumerang* ve *Kokteyl* gibi "tuhaf isimler" taşıyan ilk gayri resmi yayınlar çıktı. Leningrad'da bir grup öğrenci *Kolokol* [Çan] adlı bir dergi çıkardılar: Kruşçev çağının sonuna doğru, Leningrad'da V. Ronkin ve S. Hahayev'in yönetiminde bu tarihsel adla başka bir dergi kurma girişiminin yapılmış olması ilginçtir. Bunun yanı sıra, o sıralarda öğrenciler yasal çalışma biçimlerinden yararlanmayı denediler. Bukovski şöyle der: "Çekinmeden konuşacakları, sorular soracakları ve gerçek sorunlar üstüne gerçek tartışmalara katılacakları resmi Sovyet konferanslarında hazır bulunmaya... titizlikle özen gösterdiler."[73]

Gayri resmi *samizdat* dışında, "resmi", ya da daha doğrusu, "kurumsallaşmış" *samizdat* diye nitelenebilecek bir şey ortaya çıktı: "Duvar gazetelerinde 'istenmeyen' makaleler basılmaya başladı," diye yazar Burg. "Resmi edebiyat konferanslarında, edebiyattan coşku duyanlar eskiden sırf yakın dostlar arasında tartışılan konuları ortaya atmaya başladılar — örneğin, Sovyet edebiyatının temelde gerçeklere dayanıp dayanmadığı sorununu."[74] Ancak öğrenciler özellikle Macaristan'daki devrim sırasında heyecana geldiler. Moskova Üniversitesi'ndeki bir Kosmosol toplantısı, İmre Nagy hükümetiyle dayanışma toplantısına döndü. Kitapçıklar çıktı. Pimenov ve Krasnopevtsev gibi örgütçüleri, Krilov, Çeşkov ve Şeynis gibi kuramcıları olan gruplar oluşmaya başladı.

Öğrenci muhalefeti içindeki eylemciler arasında bir grup dinci genç ile Batı yanlısı liberaller de vardı gerçi, ama o günlerde gerek sayılarıyla gerekse eylemlerdeki rolleriyle hareketin önemli bir parçasını oluşturmuyorlardı bunlar. Şöyle düşünen sosyalist gruplar da çıktı:

> Sanayiin emeğin doğrudan denetimi, tarımın ise özgür kooperatiflerin yönetimi altına alınacağı, politik iktidarın da demokratik yollarla seçilmiş Sovyetler ya da öteki temsili kurumlara aktarılacağı çoğulcu bir sosyalist toplum kurulmalıdır. İktidar dağılımı, kişisel özgürlüğün de güvence altına alınmasını sağlayacak olan toplumsal güçlerin özgür hareketini garanti altına alacaktır.[75]

Yine de öğrenci hareketindeki başat güç sosyalistler değil, yeni-Bolşevikler'di. Burg bu durumdan hoşnut olmamakla birlikte, "gizli grupların çıkardığı kitapçıkların genelde yeni-Bolşevik hattı açımladıklarını"[76] kabul eder. Sonraları Bukovski bile, kızgınlıkla, o sıralarda öğrenci hareketinde yer alanlar içinde "çeşitli türden yeni-Marksist ve yeni-komünistler bulunduğunu" yazıyordu.[77] Gençlik muhalefetinin eylemcilerinden Volodya Bukovski on-

73. Bukovski, s. 117. 74. *The Russian Intelligentsia*, s. 90.
75. *A.g.e.*, s. 96. 76. *A.g.e.*, s. 95. 77. Bukovski, s. 118.

larla kolayca ortak bir dil yakalamıştı, hatta onlar da Bukovski'yi kendilerinden biri olarak gördüler. Bugünün *émigré*'si Bukovski, kuşkusuz bu tür tanışıklıklara hiçbir yönden sahip çıkmaz ve "o insanlar"ın oynadıkları rolü küçültmeye çalışır. Bununla birlikte, harekete katılanların hepsi, 1950'lerde yeni-Bolşevikler'in o harekette başat durumda olduklarını kabullenirler. Beklenen de buydu. Yirminci Kongre'yle Stalin'in, Lenin'in hattını çarpıttığı açığa vurulmuştu. Stalinizm'in karşısına çıkarılan, kesinlikle Lenin'in hattıydı. Lenin'in fikirleri iyi bilinmekteydi ve yazıları elde edilebiliyordu. Açıkça, anti-Stalinist isyanlar ilk olarak Lenin'e dönüyorlardı. Ne garip ki, gerek yöneticiler gerekse muhalefet aynı fikir ve değerlere seslenmekteydi.

Yeni fikirlerin bir diğer kaynağı, üretimde işçilerin özyönetiminin olanaklılığını göstermiş olan Yugoslav deneyimiydi. Bu deneyim de hem komünist ideolojinin sınırları içinde kalıyor, hem de o sınırları genişletiyordu. Yeni-Bolşevikler de, sosyalistler de gözlerini Yugoslavya'ya çevirmişlerdi. Ancak yeni-Bolşevikler'i ilgilendiren özyönetim sistemiyken, sosyalistler dikkatlerini piyasa mekanizması ile ulusallaştırılmış girişimler arasındaki rekabete yöneltiyorlardı. Ama, Burg'un belirttiği gibi, "liberal sosyalistler, açık politik sorunlarda yeni-Bolşevikler'den pek az farklıdır".[78] Yine de yeni-Bolşevikler hâlâ ekonomide özyönetimle bütünlenen Yugoslav tipindeki bir tek-parti sistemini destekleme eğilimindeydiler. Genelde, "daha saf" bir türünü temsil etmekle birlikte, resmi ideolojik konumlarını koruyorlardı.

Yeterince tehlikeliydi bu. 1957'de resmi gazetelerin kullandığı dilin tonu değişti. *Trud*, M. Tsutskov'un öğrenci gençliğe saldıran bir makalesini yayımladı. Yazar, Leningrad Hassas Makineler Mühendisliği ve Optik Enstitüsü'ndeki Komsomol *aktiv*'inde öğrenci Gorelik'in "öğrencilerin yaratıcı inisiyatifinin bastırılmasından söz ettiği"nden; Moskova Üniversitesi'nde duvar gazetesi *Tribuna*'nın "Sovyet basınına çamur atan saldırılar" içerdiğinden; Uralsk Politika Enstitüsü'nde "eleştiri ve demokrasinin gelişimi bayrağı altında, bazı öğrencilerin Parti'nin karşısına Komsomol'u çıkaran demagojik açıklamalar yaptıkları"ndan yakınıyordu.[79] Gazete öğrenci hareketine "kararlı bir olumsuz yanıt" verilmesi çağrısında bulundu ve doğal olarak böyle bir yanıt verildi. Bir bölüm eylemci (örneğin, sonraları tanınmış Sovyet politika bilimcileri olan Şeynis ile Krilov) enstitü ve üniversitelerden kovulurken, bazıları da tutuklandı. "Bu tutuklamalar," diye yazar Zhores Medvedev, "pek bilinmez. Çünkü bir yandan da Stalin terörünün milyonlarca kurbanının rehabilitasyonu işlemekteydi. Milyonlarcası serbest bırakılırken,

78. *The Russian Intelligentsia*, s. 96. 79. *Trud*, 8 Ocak 1957.

yüzlerce yeni tutuklama dikkat çekmeden kolaylıkla yapılabiliyordu."[80]

Politik grupların bastırılması muhalefetin kökünü kurutmadı, ona yeni bir kültürel biçim verdi. O andan itibaren illegal kültürel muhalefet organları, politik örgütler olmaktan çıkmış olan "Ryleyev Kulübü" ve benzer öteki gençlik merkezleri oldu. Kulüp, bir dergi —*Russkoye Slovo*— yayımlarken, önderlerinden biri olan Kuşev de *Tetradi Sotsial-Demokrati*'yi yayımladı. Ancak bu etkinlikler ikincil önemdeydi. En önemli rolü ünlü "Mayak" oynuyordu. Bukovski şöyle yazar:

1958 yazında Mayakovski'nin bir heykeli açıldı. Resmi açış töreninde çeşitli resmi Sovyet şairleri şiirlerini okudular. Tören bitince de kalabalık içindeki gönüllüler kendi şiirlerini okumaya başladılar. Olayların böylesine beklenmedik ve planlanmayan bir mecraya dökülmesi herkesi hoşnut kıldı ve şairlerin orada düzenli toplantılar yapması üzerinde anlaşıldı. İlk başta yetkililer bunda özel bir tehlike görmedikleri gibi, Moskova gazetelerinden birinde toplantıların zamanını bildiren ve tüm şiirseverleri oraya davet eden bir makale bile yayımlandı. Çoğu öğrenci olan gençler unutulmuş ya da baskı altında tutulmuş yazarların şiirlerini ve ayrıca kendi yapıtlarını okumak üzere hemen her akşam biraraya geldiler. Kimi zaman da sanat ve edebiyat tartışmaları yapıldı. Bir tür açık hava kulübü doğdu. Ne var ki yetkililer bu kendiliğinden gösterilerin tehlikesine uzun süre hoşgörülü davranamazlardı, sonunda toplantıları durdurdular.[81]

Bununla beraber, 1960'ta Bukovski'yle dostları daha da açık bir politik nitelik katarak "Mayakovski heykelindeki şiir okumalar"ı canlandırmayı becerdiler.

Gençlik hareketi hâlâ çok genişti. Komsomol görevlileri içinde bile "birçok sempatizanın olduğunu" anımsar Bukovski.[82] Nisan 1961'de Mayakovski Meydanı'nda milisle gerçek bir çatışma çıktı. O yılın Ekim ayında, yani Yirmi İkinci Parti Kongresi'nin arifesinde yetkililer ancak açık gençlik gösterilerini bastırmayı başardılar. Bu görevin başarılmasının beş yıl sürdüğü, kaydedilmeye değerdir.

Liberalleşmenin Sınırları

Sözcülüğünü *Novi Mir*'in yaptığı sistem içi yasal muhalefetin, Yirminci Kongre'den de ileri giden Yirmi İkinci Kongre'de yapılan teşhirlere karşın başat kalışını açıklayan, öğrenci hareketinin aldığı yenilgi ve bu hareketin Yirmi İkinci Kongre'nin arifesinde sahneden kayboluşudur. Komünist radi-

80. Zh. Medvedev, s. 101. 81. Bukovski, s. 116.
82. *A.g.e.*, s. 122.

kallerin (sistemin karşısına dikilen öğrenciler) yanlış yolda oldukları, boş yere acı çektikleri, oysa komünist liberallerin (ümitlerini bizzat sistemin evrimine bağlayan *Novi Mir*'le bağı olan yazarlar) çok daha akıllı oldukları yolunda bir hava yaratıldı. Periyodik don olaylarına ve yeni-Bolşevikler'in tutuklanışına karşın "buzların çözülüşü"nün hâlâ sürmekte olması, kaçınılmaz biçimde, sistemin istenen yönde evrimleştiğine ve ona karşı doğrudan eylem girişimlerinin yeni-Stalinistler'in işine yarayacağından ötürü yalnızca zarar verebileceğine entelijensiyayı inandıran liberal yanılsamaları kuvvetlendiriyordu.

Aynı zamanda, eleştirel yazarların hitap ettikleri kitlenin büyük bölümünü kesinlikle radikal gençliğin oluşturduğu akılda tutulmalıdır. Radikalizmle liberalizm arasında bir sınır yoktu. Kabaca konuşursak, aralarındaki farklılıklar ideolojiden çok, ruhsal durumdan kaynaklanan farklılıklardı. Elliler ile altmışların "liberal" entelijensiyası öyle oturup demokratikleşmenin gelmesini bekleme eğiliminde değildi. Onu ilerletmeye çaba harcadılar ve temelden kötü saymadıkları yetkililerle çatıştılar. Buna karşın protestoları politik değil, kültürel ve ahlâki içerikliydi. *Der Spiegel* dergisinde "yazarların, özellikle içlerindeki Ruslar'ın isyanının, politik içerikten çok felsefi içerik taşıdığı" yazılıyordu.[83] Öğrencileri gizli dernekler oluşturmaya zorlayan aynı ideolojik gelişim mantığı, onları *fikir saflığı* uğruna açık mücadeleye de zorladı. Roy Medvedev şöyle yazmaktaydı:

> O yıllarda, Stalinizm üzerine yazılanlar, rejimin iktidarı sorununa asla doğrudan değinmedi; yine de, dolaylı yoldan, insanların zihinlerindeki şu soruları olgunlaştırdı: Böyle şeyler nasıl olabildi? Sistem şöyle ya da böyle kusurlu muydu?[84]

Ama öncelikle —yazarlar açısından doğaldı bu— sistemin örgütsel olmasa bile ahlâki ve psikolojik kusurlarını sergilerken, bir yandan da kendi ahlâki ideallerini, kendi inançlarını bunun karşısına koymaya çalıştılar.

Kruşçev çağının çözümlenmesinde en ilgiye değer yan, herhalde Yevtuşenko'nun kişiliğidir. Yirminci Kongre dönemi yeni bir şiir ve yeni şairler doğurdu. "Bu *par excellence** 'kamusal' şair 1950'lerin ve 1960'ların başının anti-Stalinist isyanını simgeliyordu," der Amerikalı bir gözlemci daha sonraları.[85] Yevtuşenko yeni şiiri simgeliyordu. 1966 yılının *Politik Günlük*'ünde

* Başlı başına (ç.n.)

83. *Der Spiegel*, no. 18, 1968, s. 93.

84. R.A. Medvedev. *Intervista sul dissenso in USSR* [Sovyet Muhalefeti Üstüne], New York, 1980, s. 63.

85. *Problems of Communism*, no. 3, 1980, s. 58.

Medvedev, Yevtuşenko'nun, 1956'dan sonra gençliğin ilahları olan yeni şairlerin "bütün değerli yanları ve eksiklikleri"ni kendisinde toplayarak cisimleştirdiğini yazıyordu.[86] Amerikalı bir yazar da hayretle, "onun popülerliği, Batı'daki bir sinema yıldızının popülerliğiyle kıyaslanabilir" diyordu.[87]

Yevtuşenko'nun sisteme yaklaşımı, Stalin'i teşhir etme kararını almış olan önderlere duyduğu hayranlık ile protestonun karışımıdır. "Eleştirme," diyordu o günlerde, "kızmak demek değil, ateşli biçimde sevmek demektir. Üstelik Sovyet gerçekliğini nasıl yadsıyabilirim? Sovyet yaşamı benim yaşamımdır!"[88] Ellilerin isyancıları gibi o da "komünizme pratikte itibar kaybettirirken kuramda vaaz edenlere karşı ölene dek döğüşmeliyiz" sonucuna varıyor, "bu kavganın uzayıp karmaşık olacağını tahmin ediyordum" diye de vurguluyordu. "Komünizmi neredeyse kendi tekellerinde görenler, genellikle, Lenin'in fikirlerinin çarpıtılmasına saldıranların, Leninizm'in temellerine saldırmakta olduğunu söylerler."[89] Kendi paylarına, altmışların Sol radikal ve liberalleri kendilerini Lenin'in fikirlerinin gerçek taşıyıcıları olarak görüyorlardı. Entelektüeller, komünist ilkelerin güvenilir ifadesinin yönetici bürokraside değil, kendilerinde bulunacağına inanıyorlardı. Üstelik bir ölçüde doğruydu bu. Gerçek Bolşevizm ilkelerine kuşku düşmemişti. Ayrıca, muhalefet henüz kendi ilke ve amaçlarıyla yönetimin ilke ve amaçları arasındaki temel çelişmeyi sezmemişti. Yirminci Kongre sonrasının yanılsama ve ümitleri o denli güçlüydü ki, ne Kruşçev'in kararsızlıkları ne de Macaristan'da 1956 devriminin bastırılması sarsabilirdi onları. De-Stalinizasyon geri döndürülemez görünmekle kalmıyordu, önü alınamaz gibiydi de. Şöyle yazıyordu Yevtuşenko:

> Bu süreci betimlerken, Ehrenburg'dan alınan "buzların çözülüşü" sözünün kullanılmasına katılmıyorum. Basında buna birkaç kez karşı çıktım ve yine itiraz etmek isterim. Buzların çözülüşü kışın olabilir. Oysa mevsim ilkbahar — son donları ve soğuk rüzgârlarıyla zor bir ilkbahar; bir adım sola, bir adım sağa ve bir adım geri atan, ama sonra buna karşın iki üç adım ileri atan bir ilkbahar[90].

Yevtuşenko'nun kendi görüşlerini formüle etmeye çalıştığı otobiyografisi Batı'da yayımlanmış ve birçok okura son derece safdilce görünmüştü. Ama, örneğin Deutscher, Stalinist toplumda yetişmiş insanlarda "yer yer safdilliğe

86. *Politiçeski Dnevnik*, c. 1, s. 174.
87. O. Andreyev Carlisle, *Voices in the Snow: Encounters With Russian Writers*, 1963, s. 81.
88. Yevtuşenko, *Narodna Mladej* gazetesiyle görüşme.
89. Yevtuşenko, *Otobiyografi* (*samizdat* basım), s. 41.
90. Yevtuşenko, *A Precocious Autobiography*, 1963, s. 104.

rastlanmasının şaşırtıcı olmadığını"[91] vurgular. Yine de bu konuda Yevtuşenko'nun tek olmadığının farkına varmak önemli bir şeydir. Başkaları da tıpkı onun gibi düşünüyorlardı. Bununla beraber, demokrat entelijensiya, yöneticilerin liberalleşmeye kalın çizgilerle çizdiği sınırların varlığını çok çabuk keşfeti. Gerçi, sonradan göreceğimiz gibi, muhalefetten gelen baskı yüzünden olmasa da, bu sınırlar değişti. Ama sınırlar vardı ve hesaba katılması şart olan bir gerçeklikti. Bu sınırların ortaya çıktığı sorunlardan biri de Yahudi düşmanlığıydı.

19 Eylül 1961'de *Literaturnaya Gazeta*, Yevtuşenko'nun Hitlerciler'in Kiev Yahudileri'ni katletmesine adanmış *Babi Yar* isimli şiirini yayımladı. Bunda itiraz edilecek bir yan yok gibidir, ama Yevtuşenko kendi ülkemizde boy atmış Yahudi düşmanlarını anmaya da "cesaret" etmişti. Yanıtların gelişi fazla gecikmedi. *Literaturnaya Gazeta* yayıncıları bu şiiri yayımlamaya karar verirken biraz duraksamış, tatsızlık çıkacağından biraz korkmuşlardı. Böyle durumlarda genellikle görüldüğü gibi, korkuları haklı çıktı. *Babi Yar*, yönetici sınıfta bir öfke fırtınası kopardı. Saldırıya geçenler içinde Kruşçev de vardı. "Ülkemizde Yahudi sorunu yoktur," diye bildiriyordu, "ve onu icat edenler, başkalarının sözlerini körü körüne yinelemektedirler."[92] Kruşçev'e göre, "şiir, yazarının... tarihsel olguları bilmediğini açığa vurmaktadır."[93] Elbette, aslında Çarlık Rusyası'nda bile Yahudiler'e karşı ayrımcılık yapılmadığını, Yahudi yoksulların her açıdan "Rus, Ukraynalı ve öteki işçilerin kötü durumunu paylaştıklarını" iddia etüği zaman, "tarihsel olguları bilmediğini" gösteren Kruşçev'in kendisiydi.[94] Hatta, Hitlerciler'in işgal edilen topraklarda uyguladıkları Yahudiler'in tamamen imha edilmesi politikasını anımsamaktan kaçınmaya bile çalışu Kruşçev. İzlediği çizgiyle Yahudi düşmanlarının başlarını kaldırmalarını sağladı. *Literaturnaya Jizn,* ironik bir biçimde şöyle yazıyordu:

> Babi Yar'ın kıyısında duran genç Sovyet yazarı, orada bula bula Yahudi düşmanlığıyla ilgili bir şiir konusu buluyordu! Ve öldürülen insanları —"öldürülen ihtiyar", "öldürülen çocuk"— bugün aklına getirirken, yalnızca Yahudi olduklarını düşünebiliyordu. Onun gözüne en önemli ve temel şey, en kışkırtıcı yan olarak görünen buydu!...[95]

Gazete, bu yaşlı insanlarla çocukların tam da Yahudi olarak doğma talihsizliğine uğramaları *nedeniyle* öldürüldüklerine değinmeyi ihmal ediyordu kuş-

91. I. Deutscher, *Ironies of History*, 1966, s. 275.
92. *Khrushchev on Culture*, *Encounter* broşürü 9, 1963, s. 38.
93. *A.g.e.* 94. *A.g.e.*
95. *Literaturnaya Jizn,* 27 Eylül 1961, s. 3 (D. Starikov, " Ob odnom stihotvoreni").

kusuz. Yevtuşenko'nun *Sovyet* Yahudi düşmanları hakkında yazmayıp, yalnızca devrimden önceki Kara Yüzler'e gönderme yapması önemlidir. Yine de, huzursuz bir vicdan kendini açık eder, derler. Yevtuşenko'ya karşı kampanya başlatanlar kendi oyunlarının sırrını açığa vurdular.

Solların payına ahlâki bir zafer düşmesine karşın, *Babi Yar* olayı yöneticilerin liberalizminin, ötesine geçemeyeceği belirli sınırları bulunduğunu gösteriyordu. Özellikle yetkililerin resmi çizgisi Yahudi düşmanlarını dışladığı için, genelde Yahudi düşmanlığı sorunu kendi başına ne ideolojik, ne de politik açıdan temel önem taşır. Ama Yevtuşenko, yönetici sınıfın önyargılarının nasırına basmıştı ve sistemin temellerine saldırmamış bile olsa "hak ettiği ters cevabı almıştı."[96] Zaman zaman, liberalleşmenin sınırlarının aşırı ölçüde dar kaldığı kanıtlanıyordu.

Stalin'in SSCB tarihindeki rolü konusunda da görüldü bu sınırlar. Batılı bir düşünür, Kruşçev'in yalnızca Rusya'da karşılaşılan türden "reformcu bir despot"[97] olduğunu yazmıştır. Belki de bir kurtarıcı despottu. Çelişkileriyle birlikte tüm eylemleri, yukarıdaki çelişkili tanımla anlatılabilir. Politikası, entelijesiyaya oyunun yeni kurallarını dayatıyordu: "Böylece muhalefeti başlatmakla kalmayan, aynı zamanda, hiç değilse başlarda, o muhalefetin anlamını içinde bulacağı çerçeveyi oturtan da devletti."[98] Hatta, diye sürdürür Shatz,

> çoğunlukla, Stalin'in resmi olmayan eleştirisi bile, Kruşçev'in bu konuda koymuş olduğu sınırları kabul ediyordu. Sonraki onyıl için, 1966 yılındaki Sinyavski-Daniel davasına kadar, Kruşçev'in konuşmasının uyandırdığı muhalefetin sözcüleri, kendilerini ağırlıkla ahlâki düzleme hapsediyor ve sistemin kendisini doğrudan eleştiri ya da ciddi çözümlemenin dışında tutarken, Sovyet sistemini idare eden kişilerin karakter ve tutumlarının değişmesini istiyorlardı.[99]

Öte yandan, başlangıçta, muhalefetin gelişiminin iç mantığı da bu yaklaşımı dayatmaktaydı. Toplumsal düşüncenin tüm tarihi, insanların çözümlemeye geçmeden önce ahlâkçılık yaptıklarını doğrular. Kruşçev'in tutarsız olduğu söylenir. Kuşkusuz doğrudur bu; ama onun kararsızlıklarını, sağcı dogmatik-

96. Şunu belirtmek gerekir ki, *Babi Yar* çevresinde dönen tartışma, esas olarak, savaş sonrası dönemde Yahudi düşmanlığı üzerine yapılan tek kamuya açık tartışmaydı ve yazarın karşıtları Yahudi düşmanı olduklarını pek vurgulamamışlardı. Tam tersine, "genel olarak" Yahudiler'e düşman olmadıklarını, yalnızca Yahudi sorununa "aşırı" önem verilmesine karşı çıktıklarını belirttiler. Brejnev döneminde Yahudi düşmanları, hem resmi yayınlarda hem de *Samizdat*'ta, görüşlerini daha açıkça, "anti-Siyonizm" bayrağı altında ortaya koymaya başladılar. Yevseyev, Begun, Yemelyahov, Boroday ve diğerleri gibi bayların görüşlerini anımsamamız yeter (Sonraki bölümlere bkz.).

97. Shatz, s. 96. 98. *A.g.e.*

99. *A.g.e.*, s. 100.

lerden gelen dış baskılara verilmiş basit ödünler diye görmek yanlış olur. Kruşçev'in politikası, de-Stalinizasyon'un ne anlam taşıması gerektiği konusundaki kendi düşüncesiyle tam bir uyum içindeydi. Başından beri, bunun kapsamının sınırlı tutulması gerektiğini çok iyi anlamış olduğundan, yeterince açık biçimde saptıyordu sınırları. Koşullara göre bu sınırlara yakın duruyor, olmazsa geri çekiliyordu. Ancak sınırların ötesine adım atmayı isteyemedi ve istemedi. Stalin'den miras kalmış olan ve hepsi de statokrasinin toplumdaki egemen konumunu sağlayan devletin temel kurum ve ilkelerine kuşku düşürmek olanaksızdı. Yirminci Kongre'den sonra bile "Stalin'in olumlu rolünün topyekun reddi" aleyhinde kesin sözler sarfetti.[100] Üstelik Yirmi İkinci Kongre'den sonra bile "Parti'nin, Stalin'in hizmetlerine borçlu olduğunu"[101] söylemeye devam ederken, insanlara periyodik olarak Stalin'in "ülkemize yararlı çok şey yaptığını"[102] anımsattı. "Önder ve öğretmen"in terörist yöntemlerini mahkûm ederken, gerçek politikasını mahkûm etmeyi yeğlemiyordu Kruşçev.

Edebi Rönesans

Reform dönemi uzadıkça, girişilen işin radikal dönüşümden çok "ideolojiye de yansıyan, denetim altındaki bir modernleşme"[103] olduğu daha fazla açığa çıkıyordu. Bununla birlikte, başlangıçta liberalleşmeye konan sınırlar Solların gözünde henüz açık değildi; en azından, dikkatleri politik sorunlardan çok, sanatsal konularda yoğunlaştığı için. Stalinist sahte-sanatsal düşüncenin klişelerinden kaçarak, "kendi evimizdeki dağınıklığı toparlamak" zorunluydu. *Onları* silkeleyip atana kadar, bir yazar istese bile sade gerçeği anlatamazdı. Soljenitsin'in dediği gibi, sosyalist gerçekçi dogma, "hakikatten uzak durmak için edilen içten bir yemin gibi"[104] yazarları topluca bağlıyordu. Bunun sonucunda, sanat alanında yeni bir biçim adına, pratikte "sosyalist gerçekçilik" dogmalarından kopuş uğruna mücadele yürütüldü. Ne var ki yeni biçim yeni bir dünya görüşünü de içeriyordu. Dogmatik sahte-gerçekçiliğin yerini, gerçekten gerçekçi sanat almak zorundaydı. Yeni sanatsal yaratıcılığın ilkeleri, içtenlik, sahicilik ve kaynaklara geri dönüş olmalıydı. İlk iki ilke Pomerantsev'in makalesiyle zaten su yüzüne çıkmıştı. Üçüncüsüyse Yirminci Kongre'den sonra özel bir rol oynamaya başlıyordu.

100. N.S. Kruşçev, *Literature, the Arts and the Life of the People*, 1957, s. 16.
101. *Khrushchev on Culture*, s. 17. 102. Kruşçev, *Literature...*, s. 16.
103. Wolfgang Leonhard, *Was ist Kommunismus?*, Münih 1976, s. 58.
104. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, 1980, s. 8.

O günlerde başlamış olan rehabilitasyon kampanyası, insanları geçmişe yeni bir ışıkta bakmaya —yeniden düşünmeye— zorladı. Günümüz Sovyet edebiyat eleştirisinin temelleri bu dönemde atıldı. Daha ellilerde, sanata ve gerçekliğe yaklaşımlara kılavuzluk edecek yeni ilkeleri ilan eden ilk edebiyat eleştirmenlerinden birisi, Mark Şçeglov'du. Genç yaşta ölmüş olmasına karşın, kendi kuşağından çok sayıda kişiyi (örneğin, sonradan Şçeglov'un haksız yere unutulmamasını sağlamak için çok şey yapan V. Lakşin'i) ciddi boyutlarda etkilemeyi başarmıştı. Şçeglov, o zamana kadar sarsılmaz bir konumda bulunan yetkililere ve ilkelere kuşku düşürmüştü. L. Leonov'un yazdığı ve bir "sosyalist gerçekçilik klasiği" olan *Rus Ormanı* romanını eleştirel bir incelemeden geçirip, bu yapıttaki bir yığın kusuru, yapaylığı, gösteriş çabasını ve sıcaklık yokluğunu gözler önüne serdi. Şçeglov, Stalin dönemindeki edebi skeçlerdeki "çelişki yokluğu" hakkında da şunları yazıyordu:

Bu gibi yazılar, özellikle (sözde gerçek yaşamı "fotoğraflayan") skeçler, sıradan okuru ancak, bir şeyi okurken gerçeklikte başka bir şeyi görmeye alıştırıyordu.[105]

Kafaları zamanla "yaşamda yalnızca ferahlık verici görüngüler bulmaya alışmış olan"[106] okur ve yazarın, Stalin döneminde uğradıkları tinsel yozlaşmaya dikkat çekiyordu Şçeglov. Bu durum yazarın, olanca içtenliğiyle, varolmayan başarılarla kuşkulu zaferlere ilişkin yalan skeçler yazmasını, açlık çeken kırı "gök mavisi çitlerle pembe renkli kulübelerin baskın olduğu ve iyi önderlerin kalpten sözleriyle ahlâki bir yeniden doğuş geçiren, hatta alkolizmin silindiği mutlu bir Arkadya*"[107] gibi betimlenmesini sağlıyordu. O ana dek "sosyalist gerçekçilik"in temeli olan Lunaçarski'nin geleceğin "daha yüce" doğruluğu fikrine karşı çıkarken Şçeglov, "'yüksek cebir' adına olguların günlük 'aritmetiğini' göz ardı etmek iyi sonuç vermez"[108] diye yazıyordu. Görüşünü desteklemek için aktarabileceği, Stalin çağında yığılmış örnekler yeter de artardı bile. İnandırıcı olmak için, son on iki yıldaki Sovyet tiyatrosuna dönüp bakmak yeterdi. Şçeglov, Sovyet repertuvarında gerçekten "yaşamdan alınmış oyunlar" bulunmadığından, tiyatrolarda klasiklerin sahnelenmesinin yeğlendiğini gözlemliyordu:

Bizim oyunlarımızda sanatın gücü çok az genelleme bulur, çok az simge ve tip, çok fazla tikel durum vardır, yüksek tiyatro anlayışına çok seyrek rastlanır,

* Arkadya; Eski Yunanistan'da Mora'da bulunduğu söylenen bölge, ideal bir kır cenneti. (ç.n.)

105. Şçeglov, s. 173. 106. *A.g.e.*
107. *A.g.e.* 108. *A.g.e.*, s. 177.

seyirlik çok az şey vardır; tersine, herşeyde kısır bir dramatizasyon, natüralizm öğesi görürüz; türler açısından aşırı yoksul kalışımız, trajedinin zirvelerine ve devrimci romantizme yükselmekten korkmamız bundan ötürüdür.[109]

Liberalleşme yabancı kültüre açılışı kolaylaştırırken, çok sayıda insan ilk kez Batı edebiyatıyla karşılaştı. (*İnostrannaya Literatura* —"Yabancı Edebiyat"— başlıklı bir dergi bile çıkmaya başladı; Stalin'in son yıllarında örneğine rastlanmayan bir şeydi bu.) Londra tiyatrolarındaki en son oyunlarla Paris kitapçılarındaki en yeni kitapları öğrenmenin yollarını arayan —nasıl, Tanrı bilir— eğitimli Ruslar'ın "coşkun merakları"nın "dışarıdan gelen ziyaretçileri şaşırtmazlık ve hayrete düşürmezlik edemeyeceği,"[110] pek çok Batılı gözlemci tarafından kabul edilmekteydi. Stalin döneminde öldürülen yazarların rehabilitasyonu, edebiyat tarihini karmaşık sorunlarla yüz yüze bıraktı. Amerikalı bir gazetecinin dediği gibi, "otuzların ve kırkların yıkımını aşıp yirmilerin kültürel dünyasına bakmak"[111] gerekiyordu.

Novi Mir, edebiyat tarihine taze bir bakış getirmeye çalışan yazarların makalelerine yer verdi. S. Ştut şöyle yazıyordu:

> Borçlarımız ağır; onları ödemek için, öteden beri çizili duran çizelgeye, önceden anılmayan kimi isimleri "sokmak" yetmez. Pek çok yanıyla çizelgenin kendisini değiştirmemiz gerek. Sovyet edebiyatının, gerçeklikte, idealleştirilmiş nosyonlarımızda göründüğünden daha kötü olduğu içtenlikle belirtilmelidir.[112]

Aynı zamanda, genel ve eleştirel nitelikli yeniden değerlendirmelere karşın, geçmişte sorgulanamayacak bir şey (bir otorite, bir ilke, Stalinizm'e karşı ve tinsel yaşamın yenilenmesi için verilen mücadelede güvenilebilecek bir yön) bulma çabası da vardı. Entelijensiya, Yirminci Kongre'deki açıklamaları sistemdeki sağlıklı güçlerin kanıtı sayıyordu; kendi başına suçlanacak bir yanı yoktu bunun ve ilk temelleri sağlamdı. Görev, ilkelerin Stalinist *çarpıtılışından,* ilkelerin kendisine dönmekti. Kongre kararları Lenin'e geri dönüşü temsil etmekteydi. İlkelerin benzer bir yeniden doğumu sanat alanında da gözlemlenebilirdi. Dahası, bizzat katılanlarca tek bir süreç diye kavranıyordu bu. "Zaman, Yirminci Kongre'nin zamanı böyleydi...", diye sonradan anımsıyordu Çağdaş Tiyatro'nun kurucusu O. Yefremov. "Bu durum sanatı da etkiliyordu."[113] İşte böylece, o ana dek herkesçe uyulması zorunlu sayılan Stanislavski'nin sistemiyle ilgili tartışmalar başladı tiyatro dünyasında. Stanislavski'nin öğrencisi M.O. Knebel, o günlerde şunları yazıyordu:

109. Şçeglov, s. 225. 110. *Midway*, Kış 1978, s. 21.
111. *A.g.e.*, s. 24. 112. *Novi Mir*, no. 9, 1956, s. 245.
113. *Govorit i pokazivaet Moskva*, no. 16, 1981, s. 6.

Stanislavski'nin fikirleri mekanik biçimde aşılanarak, kendi yollarında gitmeye çalışan muhalif sanatçıları bastırmakta onun prestijinden yararlanılıyordu... O sıralarda Stanislavski'nin ismi, "ortodoks" gerçekçiler kampına kabul edilmenin tek parolası işlevi görüyordu. Yani, istisnasız herkes, ona yürekten inanmayanlar dahil, ona bağlılık andı içiyorlardı.[114]

Şimdi de Yirminci Kongre'den sonra, aktörler, yönetmenler ve özellikle kuramcılar, kendi görevlerini dogmatik, skolastik "Stanislavski"den gerçek Stanislavski'ye dönmek olarak görüyorlardı. Yine Knebel şöyle yazıyordu:

Bir olgunun gölgesi ötekinin üstüne düşüyor ve herşeyin suçunu hemen Stanislavski'ye atan amatörlere rastlanıyordu. Ama elbette, Moskova Sanat Tiyatrosu'nun kurucuları, kuruluşun ardından gelen yıllarda tiyatro sanatının dilediğimizden daha kötü yönde gelişmesinden hiçbir şekilde sorumlu değillerdi. Başka nedenler vardı — bunlar Yirminci Kongre kararlarında kayıtlıydı, onları biliyor ve sanatımızı gelişip büyümekten alıkoyan herşeye karşı döğüşüyoruz. Sanatta "çelişki yokluğu"ndan, gerçekliğin şirinleştirilmesinden ve yarı-doğrunun hüküm sürmesinden Stanislavski sorumlu tutulabilir mi? Çekingenliğimiz için, bir süre için keşfetme ruhunu yitirdiğimiz ve onun sistemine yaratıcı biçimde yaklaşmayı bıraktığımız için Stanislavski'yi suçlayabilir miyiz? Hayır, kanımca ne Stanislavski'nin, ne de Nemiroviç-Dançenko'nun bununla hiçbir ilgileri yoktur![115]

Kısa sürede yeni kuşak entelijensiyanın kuramcılarından biri durumuna gelen N. Krimova, doktora tezinde, "sistemin terimlerini kullanmakla, doğruya ve deneyime genel çağrılar çıkarmakla" yetinmemeye çağırıyordu aydınları.[116]

Hakiki gerçekçiliğe geri dönüş çabası Çağdaş Tiyatro'nun temel programıydı; bu fikirler aynı zamanda A. Efros'a da esin kaynağı oldu. Peşinden V. Yu. Lyubimov'un tiyatrosu, Stalin'in "sosyalist gerçekçilik" döneminde örtbas edilmiş yirmilerin tiyatro fikirleriyle Brecht arasında "bir köprü kurmaya" girişti. Ama bu yalnız sanatın yenilenişi değil, aynı zamanda politik bir mücadeleydi. İnsanlar bu olguyu neredeyse açık açık yazıp konuşuyorlardı. "Çağdaş Tiyatro", diye yazıyordu Kardin, "Yirminci Parti Kongresi'nin yapıldığı yıl doğmuştu; kibirlilikten uzak duran aktörleri, kendilerini '56 çocukları' diye adlandırıyorlardı."[117] Genç Çağdaş Tiyatro ile sonraları Lyubimov'un Taganka'daki tiyatrosu, tiyatro alanında gerçek bir devrim yaptı. Eğer yeni kuşak sanatçılar yeni toplumsal fikirlere, yeni bir dünya görüşüne dayanmamış olsalardı, sanatsal biçimdeki bu devrime olanak kalmazdı. Bu dönemde ortaya çıkan ünlü Leningradlı yapımcı G. Tovstonogov şunu vurguluyordu:

114. *Teatr*, no. 6, 1957, s. 11-12.
115. *A.g.e.*, s. 11.
116. *Teatr*, no. 8, 1957, s. 104.
117. *Teatr*, no. 1, 1963, s. 44.

Bir yapıtın ideolojik içeriği, kamusal ruhu, sanatçı için "sorunlar arasında bir sorun" olamaz. O temeldir, öncüldür — sanat yapıtı bu noktada ya başlar, ya başlamaz. Rafine bir tekniğe ve hatta yeteneğe sahip olunsa bile, bir sanatçı olunamayabilir. Çünkü kusursuz bir barometre titizliğiyle yaşamın nabzına, çağın soluğuna duyarlı olmayan bir kişinin yaratısı özetle entelektüel bir hile, bir fantazi oyunu olacaktır, başka şey değil.[118]

Toplumsal fikirlerin yenilenişiyle sanatsal biçimlerin yenilenişi her zaman sıkı sıkıya bağlıydı. "'56 çocukları" bu bağı anlamışlardı.

Doğruyu anlatma arzusu, yalan söylemeyi savunanlardan nefreti de içerir. Böyle düşünen insanlarda, ahlâki ve politik ilkeler ayrılmazdır. Birisi ötekini içerir — dahası: *biri ötekidir*. Sanatçının yaratıcı bireyselliği uğruna, kendi adına konuşma hakkı uğruna verdiği kavgada politik anlam vardır. Bu temel doğrular, engelleri aşma kavgası veriyorlardı. B. Runin, "sanatçının kendini ifade etmesinin yaratıcı bir çalışmanın zorunlu ön koşulu"[119] olduğunu söylediğinde, sağ eğilimliler bunun pratikte Sovyet düzenini yıkma girişimi olduğu suçlamasıyla karşılık verdiler. Marx ile Lenin'in görüşlerine gönderme yaptığı için, onu bu görüşleri çarpıtmakla da suçladılar. Böylece savaş sürdü. Yine de Sol, mevzileri birbiri ardı sıra fethediyordu.

Sonuç olarak, sanat sorunları üzerine düşünme tarzında gerçekleşen değişim, politik sonuçlar doğurdu ve insanları sonradan, yetmişlerde, "muhalif olma" diye adlandırılmaya başlanan konuma geçmeye zorladı. "Fikir"le "gerçeklik"in karşı karşıya konması henüz ilk adımdı. Bürokrasinin pratiğinin, doğru olduğunu savundukları kuramla (ister Marx'ın, isterse Stanislavski'nin kuramı olsun) çeliştiğini görmek güç değilse bile, hâlâ bu "yanlış uygulama"nın niçin ve nasıl geliştiğini, hangi kaynak ve yasalara dayandığını, onu uygulayanların hangi niteliği taşıdığını anlama zorunluluğu vardı. Böylece Rusya'yı düşünmenin, bir reddetme tutumu takınmaktan çözümleyici eleştiriye (uzun ve zor bir süreçle de olsa) geçtiği söylenebilir.

Aralık 1956'da, Tvardovski'nin görevden alınışından sonra *Novi Mir* yayın yönetmenliğine gelen K. Simonov, Stalinizm'in doğasıyla ilgili bir soruşturma çağrısında bulunduğu "Edebiyat Notları"nı yayımladı:

Kişi putlaştırmasının, edebiyata yaptığı bütün etkiyi tek bir deyişe denk düşen bir formül aracılığıyla saptayamayız. Kişi putlaştırmasının edebiyatı nasıl etkilediğini ve o etkinin somutta nasıl dile geldiğini ortak çabayla gözden geçirmemiz gerek. Hatalar çözümlenmedikçe düzeltilmeleri zordur.

Pişmanlık duyma, "günahlar"dan arınma ya da suçu başkalarının sırtına

118. G. Tovstonogov, *Zerkalo stseni*, Leningrad 1980, c. 1, s. 44.
119. *Novi Mir*, no. 11, 1960, s. 199.

yıkma konusu değildir bu. Konu, böyle bir çözümleme olmaksızın bütün gelecek çalışmalarımızın güçleşeceğidir. Onsuz ne doğrulara dayalı bir edebiyat tarihi yazabiliriz, ne de gerçek bir edebiyat eleştirisi tasarlayabiliriz. Bütün yazarların böyle bir çözümlemeye ihtiyacı var. Hepsi, eski çalışmalarını değerlendirerek yeni kitaplar üstünde çalıştıkları ve edebiyatın geçmişini anımsadıkları zaman, kendi açılarından bu tür çözümlemelere girişmektedirler. Ama nasılsa süregiden bu çözümlemeyi, ayrı ayrı değil de toplu olarak yapmak daha yararlı olmaz mı?[120]

Edebiyat çözümlemesi, toplumun çözümlenmesinin ancak bir parçasıdır. Elbette yaşamın aştığı estetik normları eleştirmek iyidir: "Ancak, diye sorarız kendimize, bu zorunlu değişikliklerin uygulanacağı gerçek koşulların ne olduğunu aydınlığa kavuşturmadıkça, gerçeklikte (sırf sözlerle de sınırlı kalmadan) ne değiştirilebilir?"[121] Son olarak, bizim toplum çözümlememiz nesnel nitelik taşımalı ve gerçeklere dayanmalıdır, yoksa yeni sanat değerli bir şey üretemez: "İçine yalan karıştığında, yetenek yoksullaşır."[122] Simonov, *Tarihin Dersleri ve Yazarın Görevi* adlı yapıtında Stalinizm'e değer biçmeye çalıştıysa da, yayımlanmadı o yapıtı. Böylece kolektif çaba gereksinimi sansür tarafından yazarlara yıkılmış oluyordu: Birinin "üstesinden gelmeyi" başaramadığı yerde belki başkaları başarı kazanabilirdi. Sansür aygıtına karşı çıkmak için, birleşik bir edebi uğraş merkezi gerekliydi.

Aslında, bu dönemin temel sorunu sansürün herşeye karışmasının tersine, sansürün bağımsızlığının olmayışı, sansürcülerin çekingenliğiydi. Bir Amerikalı gözlemci, sonradan şöyle yazıyordu:

> Sansürcüler, ister yayınevinde yönetici, isterse merkezi sansür organında yetkili olsun, vicdanlarına dayanmaktan ziyade korkuyla hareket etme eğilimindedirler: Sovyet toplumunda her zaman varolan bir öğedir bu. Yazılanlar sayfa sayfa kırpılır ve pasajlar feda edilir, çünkü "onlar" (Parti yetkilileri) o kısımların görünmesini istemezler.[123]

Parti bürokrasisiyle bir birey olarak tartışmaya girmek olanaksızdı. Bir yazarlar derneği olmalıydı. Bu, resmi Yazarlar Birliği olamazdı. Böylece ellilerin sonuyla altmışlarda, edebiyat aracılığıyla Stalinizm'i incelemenin merkezi *Novi Mir* oldu. Bu anlamıyla eşsiz bir rolü vardı. Tvardovski'nin (bir ölçüde de Simonov'un) önderliğinde *Novi Mir,* ondokuzuncu yüzyıl edebi muhalefetinin "kalın dergiler" —*Sovremennik* ve *Oteçestvenniye Zapiski*— geleneğini yaşattı. Stalinist totalitarizmin özelliklerinin hâlâ varlığını sürdür-

120. *Novi Mir*, no. 12, s. 239.
121. *A.g.e.*, s. 241. 122. *A.g.e.*
123. Sergius Yakobson, "The State of the Word", *Problems of Communism*, no. 6, Kasım-Aralık 1974, s. 49'da.

düğü bir toplumda, yayın bağımsızlığını savunmayı becerdi bu dergi. "*Novi Mir,*" diye yazar Roy Medvedev, "asla 'dizüstü çökmedi', aşırı derecede güç koşullarda kendi çizgisini izledi."[124] Yirminci Kongre'den sonra bu düzlemde atılan ilk adım, herhalde *Novi Mir*'de V. Dudintsev'in *Bir Tek Ekmekle Olmaz* isimli romanının yayımlanışıydı (Simonov'un "Edebiyat Notları"nın çıkışından da önce). Çıktığı günlerde müthiş ün kazandı bu roman. Leningrad Üniversitesi'nde romanla ilgili yapılan tartışma, hükümet aleyhtarı bir toplantıya benzemişti.[125] Yazarlar Birliği'ndeki roman tartışması da oldukça öğretici sahneler yarattı. K. Paustovski, sivri bir anti-bürokratik konuşma yaptı.[126]

Dudintsev'in romanının birinci bölümünün çıktığı *Novi Mir*'in aynı sayısında, D. Granin'in "Kişisel Kanı" isimli öyküsü de yayımlandı. 1958'de ise dergi, G. Troepolski'nin *Kandidat nauk*'una yer verdi. Çok değişik biçimlerde yazılsa da bu yapıtların tümü tek bir temaya ayrılmıştı: bilimin bürokratikleşmesi. Ancak ortak yanları bundan ibaret değildi. Her açıdan inceleyip açımlayarak, statokrat rejimin ve onun sahte-komünist ideolojisinin yarattığı "yeni insan" üstünde odaklanmışlardı. Bu çalışmaların özü, ilk bakışta görülebileceği gibi, bilim bürokratları ile meslekten bilim adamları arasındaki uzlaşmazlık değil, bürokrasiyle bilim arasındaki uzlaşmazlık, bu ikisinin bağdaşmazlığıydı.

M. Voslenski, Dudintsev'in kitabı hakkında zekice gözlemlerde bulunur:

> Batılı bakış açısından, romanın planı fars'a benzer: Bir fabrika yöneticisi olan *nomenklaturist* Drozdov, verim artıracak yeni bir makine getirilmesini önlemek amacıyla müthiş entrikalara girişir.[127]

Aslında böyle bir duruma pek alışkınız. Üstelik bugün de, Dudintsev'in romanının üstünden çeyrek yüzyıl geçmesine karşın oldukça olağandır bu. Bürokrat çevreleri öfkelendiren şey, kesinlikle çelişkinin tipikliği, durumun tanıdıklığıydı. Pek çok insan Drozdov'da kendilerini görmekteydiler.

"Bürokrat insan" çelişkili kılıklarda görünür. Önümüzde "yumuşak" ve "sert", askeri ve sivil bürokratlardan oluşan bir galeri vardır. Ama ortak özellikleri de gitgide gözle görülür duruma gelir: Bu ortak özelliklerin en başında, amaçlardaki değişimin ilkelerin de değişmesini getirdiği, Troepolski'nin "fırıldak özellikler" diye nitelediği şey vardır. Troepolski'nin kahramanı, ilkin,

124. R.A. Medvedev, *Tvardovski i Soljenistsin (Samizdat)*, s. 7.
125. Bkz. *Pamyat*, no. 2: "Vospominaniya", R. Pimenov.
126. *Let History Judge*, s. 543. 127. M. Voslenski, s. 135.

saçını "Mendel gibi" kesiyor, sonra "Lisenko gibi" tarıyordu. Şimdi de "Maltsev gibi" bir saç modeli olmasını çok isterdi, ama... saçları dökülmekteydi, birkaç tel kalmıştı. Yine de önemli değildi bu. Önemli olan, içindeki imandı.[128]

Sonuç beceriksizliktir, kariyerin ya da "kendi" kliğininin çıkarlarını görevin çıkarlarının önüne koymaktır. Dudintsev'in romanındaki karakterlerden birisi, Parkinson'dan önce beceriksizlik ilkesini formüle eder ve yaşamını o ilkeye bağlar:

Bir adamın işi hep gücünün biraz üstünde olmalıdır... Ve yaptığı işle eşit düzeye gelmeye başlar başlamaz, bir iki övgü alır almaz, yapılacak şey yeni ve güçlüklerle dolu bir bölüme aktarma yapmaktır...[129]

Bürokrat insanın ilkesizliği, hiç de başka insanların fikirlerine hoşgörülü yaklaşması demek değildir — tam tersi. Sağlam ilkeli insanlar bürokratik makinenin işlemesini rezil edercesine engellerler; "hareketliliği"ni zorlaştırırlar. Bürokratların bütün muhaliflere beslediklerı kinin altında bu yatar; özünde toplum karşıtı ve halk karşıtı bir kin. "Değişik düşünenleri yok etmek olanaksızdır — vicdan ne kadar gerekliyse, onlar da o kadar gereklidir"[130] diye yazıyordu Dudintsev. Bürokrasi her türlü düşünceye, her fikre, herhangi bir vicdana düşmandır:

Amaçları rahat koltuklarında kalmak ve zenginleşmeye devam etmektir. Ancak, yeni şeyler keşfeden birisi halka hizmet ediyordur. Bir kaşif, herhangi bir bilgi alanında her zaman farklı düşünür. Yeni ve daha kestirme bir yol bulduğu için alışılan eski yolu reddetmektedir.[131]

Dudintsev'in kitabı sanatsal nitelikleriyle orantılı olmayan bir ilgi uyandırdı. Amerikalı düşünür Joshua Rubenstein, "*Bir Tek Ekmekle Olmaz* şık yazılmış bir roman değildir. Karakterleştirmeler kabadır; öykü kestirilebilir ve tümüyle inandırıcı olmayan dönüşler yapar"[132] diye yazmaktadır. Öykünün "inandırıcı olmayışı" iddiasına katılınmayabilir, çünkü bürokratik engeli aşmaya çalışan mucidin karşılaştığı talihsizlikler yaşama uygun bir tarzda betimlenir. Yine de öteki açılardan haklıdır Rubenstein; kitap kusursuz olmaktan uzaktır. Sanatsal açıdan roman, Shatz'ın belirttiği gibi, "geleneksel sosyalist gerçekçilikle görece derinlere giden bir eleştirinin özgül bir karışımı"ydı.[133] Dudintsev'in başarısı *succès de scandale**, politik bir başarıy-

* Skandal başarısı. (ç.n.)

128. *Novi Mir*, no. 12, 1958, s. 87.

129. Dudintsev, *Not By Bread Alone* (çev. Edith Bone), 1957, s. 4.

130. *A.g.e.*, s. 216. 131. *A.g.e.*, s. 217.

132. J.R. Rubenstein, *Soviet Dissidents: Their Struggle For Human Rights*, Boston 1980, s. 9. 133. Shatz, s. 104.

dı. Sağ eğilimliler panik çığlıkları attılar. Bu da gençliğin ve entelijensiyanın romana ilgisini arttırmaktan başka işe yaramadı.

Aralık 1958'de *Literaturnaya Gazeta*, çeşitli yeni-Stalinist kişilerin kimi dramatik ifadelerini benimseyerek aktardı: "Revizyonizm tehlikesi... karanlık kanadıyla edebiyata dokunmuştur," ya da, "Batı'dan esen nihilist rüzgâr, kendi nihilistlerimizi de canlandırmıştır. ... Kimi zaman ince, kimi zaman kabaca Sovyet yaşam tarzımıza çamur atmaktadırlar."[134] "Revizyonistler" arasında Dudintsev, A. Yaşin ve başkaları vardı. *Teatr* dergisi de saldırıya uğradı. Yine aynı yıl Pasternak (yurtdışında) *Doktor Jivago* adlı romanını yayımladı. Yıllardır ilk kez böyle bir olay görülüyordu. Alarm sinyali vermek için yeterli neden oluşmuştu. Kruşçev kızdı (genellikle olduğu gibi) ve alenen Dudintsev'in aleyhinde konuştu. "Ülke dışındaki gerici güçlerin şimdi bize karşı kullanmaya çalıştıkları Dudintsev'in kitabı *Bir Tek Ekmekle Olmaz*, önyargılı ve dostluktan uzak bir yaklaşımla yorumlanmış, yan tutarak seçilmiş olumsuz olgular içeriyor," diyordu Kruşçev. Neredeyse sistem yıkıcılığına kadar varıyordu bu. "Edebiyat ve sanat yapıtlarında gerçekliğin bu yaklaşımla sunulması, gerçekliği eğri büğrü bir aynadan yansırmış gibi yanlış gösterme özlemine varır."[135]

Stalin'in zamanında böyle "günahlar"ı yüzünden hemen baskıya uğrardı bir yazar. Ne var ki zaman değişmişti. Bir grup yazarla yetkililer arasında çıkan açık bir çatışmanın polemik yaratması ve baskı önlemlerine gidilmemesi, toplumsal iklimde başlı başına olumlu etki yaptı. "Ilık günler"in ardından "donlar" geldiyse de, genelde "buzların çözülüşü" açıkça sürmekteydi. *Novi Mir*'in başında duran Simonov, keskin eleştiriler almakla birlikte, ortaya çıkan tek sonuç yayın yönetmenliğine yeniden Tvardovski'nin gelişi oldu. *Teatr* dergisiyle öteki kimi yayınlar da yürüttüğü kampanyada *Novi Mir*'in yanında yer aldılar.

V. Kardin'in, Ştein'ın *Astorya Oteli* adlı oyunuyla ilgili, komünist ideolojinin temellerine bir soru işareti koyan ünlü değerlendirmesinin yayınlanması da o günlere, ellilerin sonuna rastlar. Makale, sanatsal beğenideki değişimin ve Stalinist klişelerle düşünmedeki çöküşün tartışılmasıyla başlıyordu. Bunun ilk işaretleri "olumsuz"du:

> Zamanlarında tiyatronun büyük başarıları gibi sunulmuş olan kırklı yılların sonuna ait belirli tiyatro katkılarını, yalnızca estetik bakımdan değil, fiziksel de diyebileceğim bir bakımdan, kabul edemez olduk artık.[136]

134. *Literaturnaya Gazeta*, 28 Aralık 1958.
135. Kruşçev, *Literature*..., s. 22-3. 136. *Teatr*, no. 5, 1957, s. 47.

Önceden "kurallar"a eksiksiz uymaya değer verilmişken, bugün için değerli olan, "yeni söz", taze düşünce ve konu sorunudur. Kardin şu soruyu yöneltir: Marksizm bilim mi, yoksa tanrıtanımaz bir din midir? Bu soruyu nasıl yanıtladığına bağlı olarak, kişiler ya reformcu ya tutucu kampta, ya Sollarla ya Sağlarla birlikte, ya ilerici entelijensiyanın ya da dar kafalı dogmatiklerin yanındadır. Kardin, ellilerin temel sorununu ortaya atıp ayrım çizgisini çizmişti. Formüle ettiği fikirler değerlerini yetmişli ve seksenli yıllar için bile yitirmemiştir.

Dogmatikler "askerce sadakat" ve "Parti'ye adanma"yı, "iyimser yazgıcılığı",

sanki inancımızın gücü körlükte, düşüncesizce itaat etmekteymiş gibi, sanki inanç aklın düşmanıymış ve gerçeklerden korkarmış gibi, sanki günlük yaşamın gerçek kavranışından ve süreçlerinden değil de yukarıdan gönderilen vahiylerden gelirmiş gibi[137]

övmeye çalıştılar. Sol entelijensiya, bu şekildeki dogmatizme karşı çıkıyordu. Kardin, "bir sanatçı için bir mihrap, restore edilmiş bile olsa, kötü bir gözlem noktasıdır. Fikirler yerinden oynar ve gerçek bağlar bozulur. Ve korku belirir — düşünce ve gerçeklik korkusu"[138] diye yazıyordu. Böyle bir kafa yapısı, yaratma edimi karşısında yetersiz kalır: "Kör inanç en yüce ideal olunca, en uygun düşen şey, umutların yüce güçlere bağlandığı kutsal akılsızlık haline gelir. Tanrı iradesi dışında hiçbir şey olmaz".[139] İşte bu biçimde Tendryakov'un yazılarındaki küçük bürokrat, Marx ve Lenin'den sürekli alıntılar yaptığı halde, "büyük öğretiyi ancak üstümüzde, yani devletin dümeninde duranların tamamen anlayabileceklerine"[140] sarsılmaz bir inanç duyar. Bu konuda düşünmek ve anlamak hakkı, aşağıdakilere tanınmaz.

Kendi payına Kardin, Yirminci Kongre deneyimine değinerek, "hakiki komünist inancı, parlak ideallere inancı sağlayan şeyin kesinlikle bilgi, kültür, olduğunu"[141] belirtiyordu. Resmi ideologların "entelektüel kuramlaştırma"yı, "sade insan"ın düşünmeden inanmasının karşısına çıkarma girişimleri, temelinde halk karşıtıydı. Bu doğrultudaki girişimler iktidardakilerin kitleleri cehalet içinde tutma, kültürden tecrit etme ve zihinlerini ezme arzusunu dışa vuruyordu. "Sade Sovyet insanı" karşısındaki şefkatli davranışları baştan sona yapmacıktı: Ona duyulan horgörüyü, onu "inek", yük hayvanı, yani ölmeye hazır piyade gibi görmeyi gizliyordu bu şefkat.

137. *A.g.e.*, s. 49. 138. *A.g.e.*
139. *A.g.e.*, s. 50. 140. *Novi Mir*, no. 2, 1954, s. 79.
141. *Teatr*, no. 5, 1957, s. 51.

Entelijensiyanın Toplumsal Rolü

Bu şekilde, Rus edebiyatında Stalinizm'in yargılanması başladı. En ağırlıklı tartışma ise Kruşçev'in Yirminci ya da Yirmi İkinci Parti Kongreleri'ndeki raporları değil, Soljenitsin'in kısa romanı *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün* oldu. Yeni bir olumlu değerler sistemi biçimlendi. Stalin'in ölümünü izleyen "büyük on yıl"daki edebiyat ve eleştiri, *Novi Mir*'in önde gelen kuramcılarından V. Lakşin'in sözleriyle, asla herkesi hoşnut etmeye ve herşeyi bağışlamaya eş tutulmayacak olan, canlı organik hümanizmle doluydu".[142] Stalin tanrı olmuştu, ama tanrı ölmüştü artık. Bundan böyle herkes kendinden ve yalnız kendinden de değil, bir bütün olarak toplumdan sorumluydu.

O unutulmaz anlarda
Korkunç babanın mezarında
Tam sorumlu olduk
Dünyadaki herşeyden
Sonuna dek.

Böyle yazıyordu Tvardovski 1960'ta.[143] Herkes bu konuyu düşünüyor, herkes anlıyordu.

Bununla beraber, entelijensiyanın omuzlarına özellikle ağır bir sorumluluk yıkılmıştı. Stalin'in politikası proletaryayı dağıtmış, sınıfsız bırakmıştı. 1953 Krizi'nden çıkan toplumda, kuşaktan kuşağa geçen bir işçi sınıfı yoktu. Demokratik partiler, hatta tam anlamıyla oluşmuş eğilimler de yoktu. Büyük halk kitlesi herhangi bir yolla birleşmiş değildi ve dolayısıyla ümitsizlik içindeydi. 1960'ta mühendislik işçilerinin yarısından fazlası (geleneksel olarak işçilerin en bilinçli kesimi) on yıldan daha az bir süredir sanayideydi. Ülkede bürokrasinin karşısında gerçek bir politik ve sınıfsal alternatif yoktu, yalnızca Stalinizm'in karşısında kültürel ve ahlâki bir alternatif vardı. Bunun taşıyıcısı da entelijensiyaydı; o sıralarda belirli bir toplumsal olgunluğa erişmiş biricik toplumsal alt katmandı o. Entelektüellerin mesleki çalışmalarının doğası nedeniyle (yeni fikirlerin gelişmesi vb.), yeni bilinç en hızlı şekliyle bu katmanda gelişti. Entelijensiya kendi adına konuşmakla yetinmiyor, henüz "kendisi için sınıf" durumuna gelememiş bütün ezilen kitleler adına da konuşuyordu. Burada çok önemli bir kuramsal sorunla karşılaşıyoruz: Entelijensiya da Stalin çağında dağılmış ve yılmışsa, niçin toplumsal bilinç entelijensiyada işçi sınıfından daha erken uyandı? İçsel yapısını

142. *Novi Mir*, no. 10, 1958, s. 243.
143. A.T. Tvardovski, *İzbranniye soçineniya*, Moskova 1981, s. 601-2.

yitirmiş olan işçi sınıfı, geçici olarak sınıf dışı kalmış marjinal bir kitleye dönmüştü, ama entelijensiya da geleneksel yapısını büyük ölçüde yitirmişti. Yeni bir yapı ise henüz oluşum sürecindeydi. Yararlı sonuçlara ulaşmış kimi Macar Marksistleri, bu sorunu özel bir dikkatle incelemişlerdir.

Stalinizm'in deneyimleri, entelijensiyaya ve düşünen her insana korkunç bir ahlâki sorumluluk yüklüyordu. Sistemi onaylayan herkes, o sistem aracılığıyla doğmuş suçların ahlâki sorumluluğunu paylaşıyordu. Toplumdaki konumları gereği entelijensiya üyeleri daha fazla şey biliyor, böylelikle daha fazla sorumluluk taşıyorlardı. "Bu durumun trajik yanı," diye yazar Rakovski, "kaçınılmaz bir yönü oluşuydu: Tercih yapmaktan kaçınılamazdı."[144] Tercih yapmak elbette entelektüellerin ayrıcalığında değildir. Ne var ki sorun bundan ibaret değildi. Şöyle devam eder Rakovski:

Sovyet entelijensiyasının işçi sınıfıyla neden ilişki kurmadığı sorusu sorulabilirse de, doğru bir soru olmaz bu. Aslında Sovyet tipi toplumların durumuna denk düşen soru şudur: Özerk bir sınıf oluşturmayan entelijensiya, kendi ideolojisi ve kendi kültürünü, hatta kendi karşı-kültürünü ve nüve halindeki karşı-kurumlarını yaratabilmekteyken, temel sınıflar niçin kendilerini bu çok kısıtlı anlamıyla bile, pratik varlığı olan bir sınıf biçiminde oluşturamazlar?[145]

Bir ölçüde şu olguyla açıklanabilir bu:

Entelijensiya, temel sınıflar karşısında ayrıcalıklı bir konumdadır. İnsan bilimleri ve bilimlerde zihinsel emeğin basite indirgenemez önkoşul olma niteliğinden dolayı, entelijensiya bağımsız politik örgütlere olmasa bile, bunların işlevsel eşdeğerlerine sahiptir. Akademik iletişimin (temel grupların iletişimine kesin biçimde baskın çıkan) görece geniş kapsamı, rejimin ideolojik hoşgörüsünün sınırları içinde üstü örtülü ideolojik ve politik atıfların düzenli biçimde kodlanmasına ve çözülmesine olanak sağlar[146]

Entelijensiyanın yararlandığı başka avantajlara da değinilebilir. Toplumun ideolojisini geliştiren grup olarak (Pokrovski, "toplumun ideolojisini geliştiren entelijensiyadır, başkası değil" deyişini anımsamayı seviyordu[147]) kendi çıkarlarının bilincine başkalarından çabuk varır. Aynı zamanda, *bütün* emekçi sınıfların tartışmasız gereksinme duydukları politik özgürlüklerin entelijensiya açısından *aynı zamanda* bir meslek zorunluluğu, bir *özgül* çıkar olduğunu da anımsamalıyız. Hegedüs şöyle yazar:

Entelijensiya üyelerinin çıkarı —işlevleriyle gerçekten özdeşleştikleri ölçüde— belirli bir kurumla değil, özel bir alan olan yaratım, entelektüel

144. Rakovski, s. 39.
145. *A.g.e.*, s. 42-3.
146. *A.g.e.*, s. 48.
147. M.N. Pokrovski, *Oçerki po istori revolyutsionnogo dijeniya v Rossi*, s. 107.

değerlerin uygulanması ve iletilmesi alanıyla ilintilidir. Bu yolla entelijensiyanın özel çıkarı daha kolayca genel çıkar düzeyine çıkarılır. Elbette bu, entelijensiyanın genel çıkarını kendilerine özgü bir çıkara (o zaman genel çıkarla çatışmaya düşecek bir çıkara) çeviren tikel bireylerin bulunma olasılığını dışlamaz. Bunu kanıtlamak için bilim, sanat ve eğitimin her alanından sayısız örnek verebiliriz.[148]

Konumları gereği, entelektüeller, şu ya da bu biçimde ortak çıkarlarının daha çabuk farkına varır; bu da beraberinde hızlı toplumsal bütünleşmeyi getirir.

Entelektüel geleneklerin korunmuş olması çok büyük öneme sahiptir. Çünkü "yeni gelenler" zihin çalışmasının temel alışkanlıklarının yanısıra o gelenekleri de özümsüyorlardı; oysa köyden fabrika tezgâhına yeni gelen bir kişi proletaryanın geleneklerini devralıp içselleştiremiyordu, çünkü bu gelenekler üretim *teknolojisinde* yerleşik değildi. Entelijensiyanın geleneklerini özümsemeye ya gücü yetmeyen, ya da isteksiz davranan kişiler uzun süre o saflarda barınamazlar, ama eğitime, bürokratik kariyerlere (edebiyat bürokrasisindeki kariyerler de dahil) sıçrama tahtası gözüyle bakarlar. Rus entelijensiyasının geleneklerinin ayırdedici özellikleri vardır ve Macar sosyologların konunun bu yönünü gözden kaçırdıkları (bundan başka bir yön görmemiş olan Britanyalı ve Amerikalı düşünürlerden farklı olarak) belirtilmelidir. Demokratizm ve eleştiri, Rus edebi düşüncesinin içkin öğeleri olmuştur. Sonuçta, bizim ülkemizde, Shatz'ın çok haklı olarak gözlemlediği gibi, "edebiyat, muhalifleri kendine çekmekle kalmaz, onları doğurur da."[149]

Ayrıca, tüm alt üst oluşlara karşın 1953-56 yıllarında ve altmışlarda kuşaktan kuşağa geçen entelektüellerin oranının, kuşaktan kuşağa geçen işçilerin oranından kıyas kabul etmez ölçüde daha büyük olduğunu belirtmeliyiz.[150] Öte yandan yeni kuşaklar, kural olarak, yarı-entelektüel bir çevreden gelmekteydiler. Bu insanlar, entelektüel geleneklerin fiili taşıyıcıları olmamakla birlikte, hiç değilse paylaşıyorlardı onları. Bu durum sayesinde entelijensiya, büyük sayılara ulaşan "yeni gelen kişiler"i, toplumsal yapısıyla psikolojik birliğinin derli topluluğunu kaybetmeden içine alabildi.

Ne var ki, söylediğim gibi, bir kez toplumsal hareketin öncülüğüne geçince, entelijensiya bir bütün olarak toplum adına, kendi taleplerini ileri sürmeye henüz hazır bulunmayan katmanlar adına konuşmak zorundaydı. Bu-

148. Hegedüs, s. 186. 149. Shatz, s. 141.

150. Esas olarak, bütün Doğu bloku ülkeleri içinde sadece tarımın kolektifleştirilmesine gidilmeyen Polonya'da, kalıtım yoluyla süren bir işçi sınıfı varlığını korudu. Bu da, 1956, 1970, 1976 ve 1980-81'in kitle grevlerinde anlatımını bulan işçi sınıfı hareketindeki hızlı gelişmeye yol açtı. Öteki ülkelerde kalıtım yoluyla süren işçi sınıfı, 1960-1980 yılları arasında yeniden oluşum halindeydi.

nun başka bir anlamı, ondokuzuncu yüzyıl Rus entelijensiyası ile Kruşçev çağındaki (belli bir ölçüde de Brejnev çağındaki) Sovyet entelektüellerin konumlarının benzeşmesiydi. Entelijensiya kendisini bir kez daha trajik bir durum içinde buldu: Halkın kendisi tarafından anlaşılmazken, halkın haklarının mücadelesini vermekteydi. "Böylesine kritik bir durumda," diye yazıyordu 1966'da Ernst Fischer, "entelektüellerin görevi halkla yüz yüze gelmektir, çünkü yarın halkın ilerlemesine yardım edecek olan budur."[151] Bu "önde koşma", daha sonra gerçek bir tinsel krize, hatta değişim inancının kaybolmasına (tarihin bir cilvesiyle, tam da işçilerin uyanışının ilk, ama hâlâ zayıf işaretlerinin göründüğü bir zamanda en çok yaygınlaşan, Sovyet işçi sınıfının kesin eylemlere geçme gücünün olmadığı yönünde bir inanç) yol açan çok zor bir psikolojik durum yarattı. Yine de Kruşçev zamanında hâlâ ümitle, ayrıca da —ne yazık ki— yanılsamayla doluydu entelektüeller.

Altmışların edebiyatı sanki geçmişe dönmüştü. Onun görevi, zamanında kaydedilme olanağı bulunmamış şeyleri anımsamak ve anlatmaktı... Anılara ve güvenilir "çağ belgeleri"ne duyulan ilgide keskin bir artış gözlendi. *Novi Mir*, savaş sırasında Cephe'de öldürülen genç bir kadın olan "Nina Kosterina'nın Günlüğü"nü yayımladı. O günlükle ilgili şöyle yazıyordu eleştirmen İ. Solovyova: "Burada, o dönemin *tamamı* gözümüzün önünde..."[152] Yu. Trifonov da *Znamya*'da Stalin'in öldürdüğü bir Bolşevik olan babasıyla ilgili belgesel bir öykü yayımladı; öyküye tamamı mektuplar ve belgelerle dolu sayfalar katmakta duraksamamıştı yazar. Onun açısından önemli olan, iç savaş kahramanları hakkında gerçekçi ve nesnel şeyler anlatmaktı. "Hepsi de Stalin tarafından yok edilerek sanki yazgılarında eşit kılınmış" devrimcilerin anısı incinmesin diye, o yılların tartışmaları üstüne kendi görüşünü bildirmekten sakınmış, söz yerindeyse, kendini tutmuştu yazar.[153]

İlya Ehrenburg *Novi Mir*'de, yıllar boyunca, *İnsanlar, Yıllar, Yaşam* adlı anılarını yayımladı. Sadece bir yazarın anıları değildi bunlar. Aynı zamanda, Rus Yahudisi bir entelektüelin yazgısı açısından bakılmış, bir çağın tarihiydiler; doğrulara dayanışı ve nesnelliğiyle sırf Sovyet değil, Batılı okurları da hayrete düşürmüş bir kitaptı. "*İnsanlar, Yıllar, Yaşam*'ın bu on yıl içinde SSCB'de yayımlanan en önemli kitap olacağını söyleme riskine girilebilir," demişti bir Amerikalı yazar. "Ehrenburg, Rusya'da geçmişi yumuşak, ama bir o kadar da sivri bir tonla betimlemiş ilk yazardır."[154] Burada Stalin'in

151. Ernst Fischer, *Kunst und Koexistenz, Beitrag zu eines modernen marxistischen "Aesthetik"*. Reinbek bei Hamburg 1966, s. 63.
152. *Novi Mir*, no. 1, 1965, s. 253. 153. *Znamya*, no. 2, 1965, s. 157.
154. Carlisle, s. 139.

baskı önlemlerini, kiliselerin yıkılmasını ve o zamanın ümit ya da yanılsamalarını görmekteyiz: dürüst ve sade haliyle betimlenmiş gerçek yaşam. Söylenebilecek ne varsa söylenmişti ve o sıralarda —hiç değilse geçmiş hakkında— pek çok şey söylenebiliyordu. Tabii, Ehrenburg'un anılarının altıncı bölümümün yayınına ilişkin olarak bir mektupta şunu yazdığını da görürüz: "Yapılan kesintiler hakkında yüzyüze görüştüğümüz zaman konuşuruz."[155] Anıların yedinci bölümü yayımlanmadı, ama *samizdat*'ta çıktı. Buna karşın altmışlı yıllar, sansürcülerin payına, genelde görece liberalizm zamanı diye betimlenebilir. Bu genel liberal eğilim Kruşçev'in 1964'teki düşüşü karşısında bile varlığını koruyarak, ekonomik reformun çöküşüne, Moskova bürokratlarının Çekoslavakya'ya müdahalesine dek sürdü.

"Sosyalist Gerçekçilik"in Çözülüp Gidişi

Güncel olaylar üstüne ve o yılların kuramsal araştırmaları hakkında yapılan edebiyat eleştirisi o denli renkliydi ki, ayrı bir incelemeyi hak etmektedir. Burada ancak bunların içinden en ilginçleri olduğunu düşündüğüm birkaç soruna bakabiliriz. Herşey bir yana, altmışlarda olup bitenler "sosyalist gerçekçiliğin" belirgin bir çözülüşüydü. Bir yanda zamanın gerek Sol, gerekse resmi kuramcıları, öğretinin daha esnek ve dolayısıyla daha belirsiz tanımlarını arıyorlardı. İnsanlar açık, gelişen bir sistem olarak "sosyalist gerçekçilik" hakkında, onun diğer eğilimlerle bağları hakkında ve "sosyalist gerçekçilik"e bağlı kalmanın temel olarak sanatçının (çalışmasının aldığı biçim tarafından değil) dünya görüşünce belirlendiği, vb. hakkında yazmaktaydılar. Ne var ki liberaller, kural olarak, bu kavramı Stalinistler'in yüklediğinden bambaşka bir içerikle donattılar. Özünde, "Sosyalist gerçekçilik"in sağlam ve *belirsizlik taşımayan* kurallarını alıp götüren bir biçim demekti bu. Böylesi girişimler resmi basında ve daha açık biçimde de dolaşıma girmeye başlayan *samizdat* yayınlarda yapıldı. Medvedev'in *Politik Günlük*'ü Ekim 1966'da bu fikirlerin gecikmiş bir özetini veriyordu: "Artık özel önem taşıyan şey, bir yolunu bulup insanları tepeden tırnağa silkelemek ve onlara gerçekliği, görmek isteyecekleri gibi değil, gerçekten olduğu gibi göstermekti."[156] Roy Medvedev'in sunduğu şekliyle "sosyalist gerçekçilik"in görevi buydu. Ancak onun *Politik Günlük*'ünde "sosyalist gerçekçilik"e, kurucuları ve mucitlerinin —

155. *Voprosi Literaturi*, no. 2, 1981, s. 245.
156. *Politiçeski Dnevnik*, c. 1, s. 174.

Stalin, Gorki, Lunaçarski— otuzlarda yüklediklerine *tamı tamına zıt* bir görev yüklenmekteydi.

Açıkçası, "sosyalist gerçekçilik"ten geriye isminden başka bir şey kalmadı; yine de insanların o tiksinti verici ismi reddetmek istememeleri anlamlıdır. İdeolojik alanda bile altmışların entelektüelleri, her zaman, resmi ilkelere karşı olmak yerine bu ilkelerin çarpıtılmasıyla savaştılar. "Hakiki komünizm" ideolojisi, en azından dış baskılara verilmiş bir ödün değildi, o günlerde sol entelijensiya için mutlak ölçüde organikti. "Sansüre boyun eğen kişiler"i sürekli kötüleyen Soljenitsin, "*Novi Mir*'in gözünde Marksizm'in, sansürcüler tarafından gerekli kılınmış, zorunlu bir safra olmadığını"[157] kabul etmek zorunda kalır. Tabii ona doğal olmayan bir şey gibi görünür bu. Soljenitsin başka bir yerde de, lekeleme amacıyla, *Novi Mir* grubunun "devrim öncesi terminolojiye göre" Oktobristler'in yerini tuttuğunu yazıyordu: "Devrimden önceki *Oktyabristi* gibi, yürürlükteki rejimin sürmesini ama kendi anayasasını da gözetmesini istiyorlardı."[158] Sollar, yöneticileri kendi dilleriyle eleştirmeyi görevleri sayıyorlardı. Soljenitsin'e gelince, başka türlü düşünmekle birlikte, o yıllarda azınlıkta kalanlar arasındaydı ve o da egemen ruh haline uydu.

"Kuşkusuz", diye anımsar V. Lakşin,

Novi Mir bu noktada Soljenitsin'le aynı fikirdeydi. Biz de devlet bürokratik sosyalizminden hoşlanmıyorduk, yalnızca biçimsel olarak tanınmış olan insan haklarını savunduk, Stalin'in kamplarının dehşeti karşısında titredik ve toplumsal ikiyüzlülüğün ince biçimlerine, yapabildiğimiz her yerde karşı çıktık. İnsanca bir yüze sahip olmakla kalmayan, insanca bir yüreği de olan sosyalizme inandık. Bizim için bireyin demokratik hakları tartışılmazdı.[159]

Novi Mir'in ve Yevtuşenko'nun *Otobiyografi*'sinin ideolojisi geniş kabul gördü. "Anımsamamız gerekir ki," diye yazar Roy Medvedev,

altmışlarda, ülkemizdeki politik ve ideolojik mücadelenin ana çizgisi *sosyalist* düşüncenin farklı eğilimleri arasında, bizzat Parti içindeki farklı akımlar arasında —kabaca ayırırsak, Stalinistler ile anti-Stalinistler arasında— oluyordu. Altmışların ilk yarısında başka eğilim yok sayılırdı, öteki eğilimler ancak o onyılın sonunda ifade edilmeye başlandı.[160]

Sonraları insanlar bunu Kruşçev zamanındaki muhalefetin zayıflığı diye gördülerse de, zayıflık aslında o noktada değildi. O dönem muhaliflerinin cid-

157. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, s. 248.
158. *A.g.e.*, s. 274d.
159. V. Lakşin, "Soljenitsin, Tvardovski i 'Novi Mir'", *Dvadtsatyi vek*, Londra 1977, c. 2, s. 200-01.
160. R.A. Medvedev, *Tvardovski i Soljenitsin*, s. 7-8.

di sorunu, şu temel çelişkiyi anlamamalarıydı: demokratik-sosyalist *ideal* ile statokrasinin sahte-sosyalist *ifade tarzı* arasındaki bağdaşmazlık. Tam tersine, statokrasiye büyük ümitler bağladılar, dilini bile taklit ettiler.

"Yirminci Kongre'den sonraki ilk yıllarda," diye yazar E. Gnedin,

hükümete çıkarılan yazılı çağrılarda, kamu görüşünü belirterek yenilenme sürecini hızlandırmanın; dolaylı eylemle, toplumun ve devletle Parti aygıtının doğru düşünen kesiminin ülkenin tam bir yeniden yapılanmaya gerek duyduğunu anlamasını sağlamanın olanaklı olduğu sanıldı (belki de olması gerektiğinden daha uzun bir süre için). Yine öyle geliyordu ki, tarihsel doğru yerleştirilebilir ve (özellikle hukuki işleyişi baskı amaçları için kullanmak şeklindeki) kanunsuzluk önlenebilirdi ve iktidardakiler onlara alışkın oldukları dilde seslenerek, kendi klişeleşmiş ifadelerini kullanmaktan sakınmadan, doğrunun ve adaletin yerleşmesini sağlamaya kışkırtılabilirlerdi.[161]

Böyle bir düşüncenin açık sınırlılıklarına karşın, özellikle sanat ve estetik kuramı alanında çok şey başarıldı. Sistemli bir estetik dogmatizm eleştirisi vardı ve resmi kuramcılar bunun etkisi altında (yalnızca sözlerle bile olsa) sanata kural koyucu biçimde yaklaşmayı reddediyorlardı. Solların görüşlerini sergileyen Lakşin şöyle yazıyordu:

Kural koyucu kavrayış tarzı, gereksiz saydığı sorunlara düşmandır. Kendine önem verişiyle ve çevresindeki herşeye kör kalışıyla güçlüdür. Yuvarlak ve düzdür, üzerinde ot bile bitmez. Bir yazar gerçek yaşamı betimlediğinde, yapıtın metninin kendisi bir engelmiş gibi gelir[162].

Öte yandan, modern sanat, "sosyalist gerçekçilik"le bağdaşır görülerek açık biçimde rehabilite edildi. Bu düzlemde, yukarıda değinilen Ehrenburg'un anıları önemliydi. *İnsanlar, Yıllar, Yaşam*'ın yazarı, modernistler diye adlandırılanların haklarını teslim etmeye —yirminci yüzyıl Avrupa sanatının gelişimi açısından önemlerini göstermeye— büyük çaba harcıyordu:

Fütüristler geçmişe saygı göstermemekle suçlandılar, ne var ki Fütüristler'in silahı kalemdi, kazma kürek değil. Otuzlarda ormanlar biçildiği zaman, uçuşan yalnızca küçük tahta parçaları değil, aynı zamanda bazen yaşlanmış taşlardı da. Archangel'de 1934'te, Büyük Petro zamanında yapılmış bir gümrük evinin havaya uçurulduğuna tanık oldum; nedenini sorduğumda "Trafiğin akışını bozuyor," dediler. Oysa o günlerde Archangel'deki arabaların sayısı iki elin parmaklarını geçmezdi.[163]

Geleneğe, halkın yaratıcılığına ve klasiklere saygı duyduklarını belirtmekle birlikte, Stalinistler, aslında tarihsel anıtları yıkmakta tereddüt etmiyorlardı.

161. E. Gnedin, *Iz istori otnoşeni mejdu SSS i faşistskoy Germaniei*, New York 1977, s. 5-6.

162. *Novi Mir*, no. 4, 1965, s. 234.

163. *People, Years, Life*, c. 2, 1962, s. 73.

Bir erdem diye ilan edilen epigonizmin*, ne geleneğe saygıyla, ne de herhangi bir biçimiyle sanatla ortak bir yanı vardı. "Putlar çağı geçmiştir," diye yazıyordu Ehrenburg,

yalnızca dinde değil, sanatta da. Put kırıcılık, putlara tapınmayla birlikte öldü. Ama bu, yeni biçimlerde yeni şeyler söyleme arzusu kaybolmuştur demek midir? Yakın zamanlarda bir dergide "ılımlı öncülük" sözlerini okudum. İlkin güldürdü beni, sonra ise çok üzdü. Bir sanatçı davranışlarında ölçülü hareket etmeli, ama yaratıcı tutkularında asla ılımlı, yarı gönüllü, sınırlı kalmamalıdır. Birinin kendine özgü bir şeyi kendi tarzında karalamasının, çok düzgün bir el yazısıyla eski özdeyişleri yazıya dökmekten daha dikkate değer olduğundan eminim. Ne Akademik (Bolognese) okul tarzında resmedilmiş kolektif çiftçilerin çok sayıda insana haz verebileceğine, ne de Leo Tolstoy'un o kerte parlak biçimlerde kullandığı yardımcı cümlecikler bolluğuyla yirminci yüzyılın ikinci yarısının ritmini iletmenin olanaklı olduğuna inanıyorum.[164]

Bununla beraber, altmışlı yıllar ilerledikçe, ortodoks sosyalist gerçekçiler karşı saldırı başlatmaya çalıştılar. Ne var ki yukarıdan bekledikleri desteği alamadılar: Yönetici sınıf, şimdilik, gereksiz çatışmalardan uzak durmaya ve belirli bir liberalizm sergilemeye çalışıyordu. Öncelikle, yöneticilerde, sıklıkla "kendi halkına ateş etmek" anlamını taşıyan Stalin yöntemlerini yeniden kullanmaya karşı bir isteksizlik olmasıyla açıklanabilir bu. Buna bağlı olarak, o yılların edebi tartışmalarında yetkililer, doğallıkla Sol'dan çok Sağ'a bükülerek, Sağ ile Sol arasında hakem rolü oynamayı yeğlemekteydiler genelde. Örneğin Kruşçev, Ehrenburg'un anılarını beğenmemişti: "Anıların yazarının 'sol' diye bilinen sanatın temsilcilerine büyük sempati beslediği ve bu sanatı savunma görevini üstlendiği görülmektedir." Kruşçev bu sempatiyi paylaşmıyor ve şu sonuca ulaşıyordu: "Ehrenburg Yoldaş ciddi bir ideolojik hata yapmaktadır. Bizim görevimiz de bunu farketmesi için ona el uzatmaktır."[165] Yine, genç şairlerin, yönetmenlerin ve sanatçıların açıklamalarını da beğenmiyor, bunları "gençlikle yaşlı kuşakları karşı karşıya getirmek"[166] olarak görüyordu. Onda sağlam bir inanç vardı: Bizim toplumumuzda "kuşaklararası çelişki yoktur. Eski anlamıyla 'baba ve oğul' sorunu yoktur. İcat edilmiştir bu sorun..."[167]

Bununla birlikte, Sağ eğilimlilerin öncelikle gereksindiği şey, yasaklar, sürgünler ve tutuklamalar biçimindeki idari destekti. Ancak şimdilik gelmeyecekti bu destek. Stalinist *Oktyabr* dergisi, sayılarında ardarda kinci anti-entelektüel romanlar ve suçlayıcı makaleler bastığı halde, bu yöntemlerle hiç

* Kuyrukçuluk. (ç.n.)

164. *A.g.e.*, s. 61. 165. *Khrushchev on Culture*, s. 24.
166. *A.g.e.*, s. 12. 167. *A.g.e.*

bir şey elde edemedi. Bunlar yalnızca *Novi Mir*'de yazan eleştirmenlerin esprilerine malzeme oluşturdular.

Sol kanat aydınlara yönelik en ilginç saldırı İ. Şevtsov'un romanı *Bit* idi. Önsözünü Sanat Akademisi üyesi A. Laktiyonov yazmıştı ve çok sayıda basılmıştı. Tanınmış bir gerici ve Yahudi düşmanı olan yazar, bu romanda, sanat dünyasında "tanınmayan ama kaynaşmış, sabit fikirli bir grubun kaypak güçleri"nin ("kalabalık olmayan ama şaşılacak derecede etkin", "modernizm fanatikleri", "kozmopolitler", "kundakçılar"(!), "her telden estetler ve biçimciler") hüküm sürmekte olduğunu yazıyordu. Dürüst sanatçıları "hiçbir korkuları olmadan aşağılarlar" ve içinde "şeytanca ayartıcı, daha doğrusu düzenbazca bir şey olan" öğütler verirler; "şeytana tapınmayı getirirler"; her yere "kurnazca kendi insanlarını sokmaya" çalışırlar; "kışkırtıcılık" yayarlar.[168] Şevtsov, *Novi Mir*'de, Batı'da "A. Tertz" adıyla *Sosyalist Gerçekçilik Nedir?* başlığı altında yayımlanan bir denemenin yazarı olan Sinyavski tarafından yanıtlandı:

"Savaş savaştır", böyle olduğu halde, tabii ki sürdürülmesinin farklı biçim ve yöntemleri vardır. İvan Şevtsov'un kitabında açtığı savaş, sokak kavgası, tramvaylardaki ağız dalaşları, evlerdeki gürültülü tartışmalar gibi edebi olmayan biçimlerin eşiğindedir... Önerilen koşullarda bu polemiğe katılmak utanç verici, alçaltıcı olur; onun savlarına hevesle yanıt vermeye kalkışmak ise bir şaka.[169]

Aslında, Sinyavski, Şevtsov'la tartışma gereği bile duymuyordu. Sadece yazarın sanat konularındaki sınırsız cehaletini dışa vuran romandan kimi pasajları değişik sözcüklerle açıklıyor, kimi zaman da aktarıyordu:

Şevtsov'un gerçekçilik yorumu da hayret vericidir. Gerçekçilikte ayrıntıların özenle betimlenmesine özel önem verilir. Hatta o ölçüde ki, burada bir şaheser diye sunulan ve günlük yaşamı anlatan bir janr resmi olan "Kayıt Bürosunda"da, damadın duyguları "uzun kirpiklerinin titreşiminde okunabilir". Masada ise üstünde evliliği kayda geçmeye hazır "bir kalemin durduğu boş bir form kâğıdı" görürüz. Tüm bunların, başka ayrıntılar yığınıyla birlikte, "küçük bir tuvalde gösterildiği"ni akla getirirsek, sanatçının bunda gerçekçiliğin zaferini görerek son rötuşları ne denli zahmetle yapmış olduğu açıklığa kavuşur.[170]

Arkadan gürültü koptu. Sağ eğilimliler dahil bütün yayınlarca (*Ogonyok, Komsomolskaya Pravda, Literaturnaya Gazeta* tarafından) mahkûm edildi *Bit*. Şevtsov'un, ortodoks "sosyalist gerçekçiler"in düşünce tarzını, yeni sistemlerindeki sanat düşmanlığını gözler önüne sererek, safça kendi tarafını "havaya uçurması"nın önemi az değildi burada. İstemeyerek kendi dostlarını

168. *Novi Mir*, no. 12, 1964, s. 228. 169. *A.g.e.*
170. *A.g.e.*, s. 232.

hayal kırıklığına uğratmıştı. Laktiyonov ne romanı okumuş, ne de makaleyi yazmış olduğunu söyleyerek, kendi önsözünü inkâr etti. Böylece Şevtsov, kendisini her yandan ateş altında buldu. Sinyavski şöyle yazıyordu:

Bana, *Ogonyok*'ta çıkan türden *Bit* eleştirileri, kullandığı tonla kimi zaman tartışılan romanın düzeyine iniyor ve bize yazarın sanat türünü anımsatarak, ona referans veriyor gibi gelmesine karşın, böyle bir oybirliği sevinilecek bir şeydir.[171]

Altmışlı yıllar boyunca, itibarını tümüyle yitirdi geleneksel "sosyalist gerçekçilik". Bir yandan fiilen ortadan kalkmıştı; öte yandan, bu modası geçmiş ve boş ifadeyi kullanmaktan vazgeçmek bir süre için olanaksızdı. "Sosyalist gerçekçilik"in eriyip gitmekte olduğu bu paradoksal durum, G. Nedoşivin'in 1969'da on yıllık mücadelenin bilançosunu sunmaya çalışan bir makalesinde betimlenmişti. Sosyalist gerçekçi estetiğin ilkelerini birbiri ardı sıra gözden geçiren Nedoşivin, bunların altmışlı yılların sanatına uygulanamaz olduğunu göstermişti. "Sosyalist gerçekçiliğe göre bir manzara resmi nedir?", diye soruyordu:

Eskiden sosyalist gerçekçiliğin ayırdedici yönteminin "yeniyi görme" yetisi olduğu teziyle hareket eden insanlar, Sovyet kır manzarası resmi için tipik olan şeyin "insan eliyle dönüştürülmüş" doğa betimlemesi olduğunu düşünme eğilimindeydiler. Yine de, kırkların en ümitsiz dogmatikleri bile, yüksek voltajlı nakil hatlarını ya da benzer bir şeyi barındırmayan bir doğa betimlemesinin *bundan dolayı* sosyalist gerçekçilik sınırları dışında kaldığını öne sürmüyorlardı.[172]

Nedoşivin, Lenin'in görüşleriyle ortak yanlar taşımadığını göstererek, "partizanlık" yaklaşımının resmi-geleneksel yorumunu da reddediyordu. Burada Sovyet estetikçisi, özünde E. Fischer ile F. Marek'in *Lenin Aslında Ne Söyledi?* adlı kitaplarında söylediklerini yinelemekteydi. Bu kitap SSCB'de mahkûm edilmişti, buna karşın Nedoşivin'in makalesi yayımlandı. Sansürün işlerine gerçekten akıl sır ermez!

Lenin'in makalesi üzerine, epey haklı olarak, şunları yazıyordu Nedoşivin:

"Parti Örgütü ve Parti Edebiyatı" makalesi, bırakın "yasaklama"yı, asla kısıtlayıcı bir anlam taşımadı ve taşıyamaz. Lenin, bir sanatçının "yapmaması gereken" şeyi belirlemekle başkalarından daha az ilgiliydi ve bir kez olsun yaratım özgürlüğünün önüne engel çıkarmayı denemedi. Bundan başka, Vladimir İlyiç'in makalesinin anlamı, tutarlı olarak, sanatçının bir partizan olma *özgürlüğünü* içeren, sanatta özgürlükten, gerçek özgürlükten yanadır.[173]

171. *A.g.e.*
172. *Realizm i hudojestvenniye iskaniya XX veka*, Moskova, 1969, s. 9.
173. *A.g.e.*, s. 31.

Kimi "sosyalist gerçekçi" yapıtları, komünist olmaktan uzak Batılı sanatçıların yapıtlarıyla kıyaslayan Nedoşivin, bunların arasında *sanatsal*, biçemsel farklılıklar bulunmadığını gösteriyordu. "Sosyalist gerçekçiliğin taşıdığı net *ayırdedici özelliklerin listesini* çıkarma yönündeki bir girişimin yararsızlığının kendi doğasından kaynaklandığı"[174] sonucuna varıyordu. Buradan çıkarak "sosyalist gerçekçilik" deyişinin estetik boşluğunu da farkediyordu. Onun yerine ortaya yeni bir sosyalist sanat kavrayışı attı. Makalede bu iki terim ilk başta eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte, sonraları ikincisi ilkini saf dışı bırakıyordu. Eski estetikten yalnızca anlamsız sözcükler kalmıştı geriye. Daha sonra, yetmişlerde, "sosyalist gerçekçilik" sorunu tamamen yok oldu. "Sosyalist gerçekçilik" deyişi yılda iki üç kez ulusal tatillerin arifesinde gazete ve dergi makalelerinde anımsanırken, geri kalan zamanlarda ne mutlu ki unutulur. Nedoşivin, "kendimizi bir tür ciddi dönüm noktasında buluyoruz. Belki de, gerek kuram gerekse bizzat sanat açısından 'sorgulama ruhu', bugün sorumsuz yanıtlardan* —kelime oyununu lütfen bağışlayın— daha çok gereksindiğimiz şeydir,"[175] diye yazıyordu.

"Sorgulama ruhu" deyişi, iyi bir deyişti. Eski estetik kuramının çöküşü, yeni bir sanat kavrayışı arayışına çıkılmış olduğu anlamına geliyordu. Ancak ilk başta, genel estetik sorunlar çevresinde gelişmedi bu. İncelenen şey, sanat ve toplum sorunu, sanat ve "biz" sorunuydu. Kültür, gittikçe daha çok toplumsal ve politik bir çatışma alanı durumuna geliyordu. Doğallıkla yeni kuram, en doğru şekilde (her türlü bakış açısından) yeni sanat biçimleri temelinde geliştirilmişti. Yine bu alanda bir kuramsal dogmalar yığını birikmişti ve bir "teşhir" evresini atlayarak, türün yasalarını incelemeye geçmek olanaklıydı. Bu nedenle altmışlı yılların sanat üstüne en iyi kuramsal çalışmalarından birisi televizyona ayrılmıştı. V. Sappak'ın *Televizyon ve Biz* adlı kitabıydı bu.

1960'ta Sappak, *Novi Mir* için uzun bir makale yazdı; kitabı da 1963'te, erken yaşta ölümünün ardından çıktı. Çalışmasının temel yanı, "televizyonun bir tek hakikatin dilini konuşabileceği fikri, deyiş yerindeyse, kendini tutarlı, doğal bir biçimde *hakikate yöneltme* fikri..."[176] idi. Sırf yöntembilimsel açıdan bakıldığında, Sappak'ın yaklaşımı verimli olduğu ölçüde alışılmadıktı. Sappak, televizyona bütün olarak bakar ve ona ilişkin *genel* bir kuram üretmeye çalışır. Buna bağlı olarak, onun açısından "son haberler" ya da bir fabrika röportajı, *estetik* bir olay olarak, bir oyundan ya da dizi filmden

* Sorumsuz yanıtlar: *irresponsible responses* (ç.n.)

174. *A.g.e.*, s. 7. 175. *A.g.e.*, s. 42.

176. V. Sappak, *Televideniye i my*, Moskova 1963, s. 117.

daha az önem taşımaz. Televizyonun, sinema ya da tiyatrodan ayrılarak, gün boyu sürekli yayın yapması nedeniyle, bu yaklaşım kusursuz ölçüde iyi temellendirilmiştir. "İdeal" izleyici de ardarda herşeyi izlemeli ve bir tür bütünsel izlenim edinmelidir.

Sappak, televizyon savunucuları ile karşıtları arasındaki tartışmada yan tutmuyordu. Onun gördüğü kadarıyla, sorun televizyonun kendisi değildir — önemli olan, televizyonun kimin elinde olduğudur. Yeni sanatın olanakları müthiştir: Burada bir haber programının da sanatsal bir olgu sayıldığını anımsayalım. Bir haber programı da sunulmalı, hem sunucular hem de malzeme seçilmeli, iletmenin doğru yolu bulunmalıdır. Ne var ki yanlış ellere düşerse, televizyonun erdemi ayıba döner. Sovyet televizyonu, Neanderthal insanın çalmakta olduğu bir kuyruklu piyanodur. Alet çok mükemmeldir — ama peşinde koşulan hedeflere uygun değildir ve ancak onu kullanan barbarın doğasını ele verir. Propaganda yayınlarını çözümleyen Sappak, bu yayınların etkisizliğini, hatta tasarlananların tam zıttı etki yapma kapasitelerine işaret eder. Televizyonla propaganda kendini açığa vuran bir nitelik taşır; insanların aklını başına getirir. Kürsüden nutuk atan bir konuşmacının demagogu başarıyla oynaması kolaydır. Ama gök mavisi ekran yardımıyla evinize geldiğinde —sizinle samimi olarak birebir konuşmak durumunda kaldığında— çaresizliği ortaya çıkar. Gözünün içine baktığınız zaman, birini kandırmak daha zordur. Sahte konuşma tonları sizi ele verir:

> Biz izleyicilere hitap ederken, pedala basarak, dokunaklı tonlarla "Sevgili dostlar!", "Sevgili dostlar!" diye yinelediklerinde, karşılıklı duygular beslemiyoruz... Genelde, duygu avansları ve teminatları dağıtmayız. Bize "Sevinin!" dedikleri zaman da, "aslında içimden sevinmek gelmiyor..." diye karşılık veririz[177].

Bir yayıdan alınan sonuç, çoğunlukla hedefinin zıttıdır; yine de yayının özüne denk düşer. Sappak şu sonuca varır:

> TV ekranı yalanı maskelemez. Yalan ne denli saklanmaya çalışırsa çalışsın, göze çarpar, kendini iyice dışa vurur, kabarır, biz izleyicileri kötü şeylere lanet okumaya ve aleti kapamaya zorlar. Doğruluk ve dürüstlük talebi, televizyonun ahlâk yasasındaki birinci maddedir.[178]

Sappak'ın kuramsal görüşleri, Batı'daki çoğu televizyon kavrayışından belirgin ölçüde farklı ve kanımca çok daha az kurgusal, çok daha özgündür. Ne var ki konu bu değil. Pomerantsev'den on yıl sonra, hâlâ doğruluk ve içtenlikti konuşulan. Ama zaten o kuşağın tüm eleştirel ve edebi etkinliği, özde doğruluk mücadelesinden değilse neden oluşmuştu ki!

177. *A.g.e.*, s. 110. 178. *A.g.e.*, s. 117.

De-Stalinizasyon: Edebi Ayna

Yirmi İkinci Parti Kongresi, de-Stalinizasyon'a yeni ve güçlü bir itki sağladı. Stalin eleştirisi "sır" değildi artık, açık oturumlarda çınlıyordu. Stalin'in, etkisini çabuk yitiren eski uşaklarının —Molotov, Kaganoviç ve Malenkov'un— Kruşçev aleyhine 1957'de başlattıkları mücadele, yeni önderlikteki anti-Stalinist eğilimleri şiddetlendirmekten başka işe yaramadı. "Kişi putlaştırması" eleştirisi, iktidar mücadelesinde Kruşçev'in güçlü bir silahı olarak kaldı. Yirmi İkinci Kongre'de karşıtlarına güçlü bir darbe indirdi Kruşçev. Soljenitsin şöyle der:

Yirminci Kongre'nin görkemli vaadini küllendiren ve susturan donuk Yirmi Birinci Kongre'den sonra, Yirmi İkinci Kongre'de Kruşçev'in Stalin'e pervasızca saldırıya girişeceğini, bu ani öfkeyi, kestirmek olanaksızdı! İstediğimiz kadar deneyelim, bu işi bilmeyen bizler bunu asla açıklayamayız! Ama oldu. Üstelik Yirminci Kongre'deki gibi gizli de değil, halka açık bir saldırı oldu! Yirmi İkinci Kongre'deki konuşmalar kadar ilginç bir şey okuduğumu anımsamıyorum.[179]

Yirmi İkinci Kongre'yle ilgili olarak Guiseppe Boffa da şunları yazar:

Stalin aleyhindeki polemiğini hazırladığında Kruşçev ne niyet taşırsa taşısın, bu polemiğin ülkedeki etkisi Yirminci Kongre zamanındakinden bile büyüktü. Eleştirinin sınırları eskisi gibi kalırken, bu eleştiri artık salt yukardan gelmekle kalmıyor; entelijensiya, gençlik, kampların ve hapishanelerin eski mahkûmları arasında gelişmiş olan yeni bir ruh haline de denk düşüyordu; toplum onun sonuçlarını özümsemeye daha iyi hazırlanmıştı. Resmi ideoloji bir anda savunma konumuna geçmişti.[180]

Kruşçev, Parti'de "eskiye sarılmış, yeni ve yaratıcı herşeye direnen güçler"[181] bulunduğunu içtenlikle kabul ediyordu raporunda. Bunu söylerken Yirminci Kongre dönemini kastediyordu Kruşçev, ama bu güçlerin kaybolmamış olduğu belliydi. Yirmi İkinci Kongre'de artık tek bir kişinin hatalarına, Stalin'in kişiliğine indirgenmiyordu Stalinizm. "Önder ve öğretmen"in suç ortaklarından bir bölümü ad ad anılıyordu. Şvernik, konuşmasında, doğrudan doğruya "Molotov, Kaganoviç, Malenkov, Voroşilov, Bulganin, Pervuhin, Saburov ve Şepilov gibi dogmatik ve bölücülerin"[182] yaptıklarından

179. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, s. 14.

180. Boffa, c. 2, s. 599, Bölüm başlığı, "Yirmi İkinci Kongre'nin anti-Stalinist saldırısı" yerine, "anti-Faşist saldırı..." (s. 813) diye yazılmıştır. Önemli bir baskı hatası!

181. Kruşçev, *Report to the Twenty-Second Congress of the CPSU*, Soviet Booklet no. 80, 1961, s. 74.

182. N.M. Şvernik, *Reç'na XXII s'ezde KPSS*, Moskova 1961, s. 5.

söz ediyordu. Malenkov, Molotov ve Kaganoviç'in baskılarda oynadıkları role de değinmişti. İlk kez bu gibi açıklamalar ağızlarda serbestçe dolaşıyor ve çok sayıda yayımlanıyordu. Stalin'in suçlarının verileri, bizzat Parti önderliğinin belgeleriyle de doğrulanmıştı.

Kruşçev, açıklamaların "halk arasında... belli bir acı duygusu, hatta hoşnutsuzluk uyandırabileceğinin"[183] farkında olmasına ve "aşağıdakiler"in "yukarıdakiler"e besledikleri güvende açık bir kriz görülmesine karşın, de-Stalinizasyon yolunda ilerlemek gerektiğini vurguladı. Stalin'in cesedi Lenin mozolesinden kaldırılmış, Yirminci Kongre'den sonra bile kimi yerlerde hâlâ kalmış olan anıtları sökülmüştü. *Pravda*, Yevtuşenko'nun *Stalin'in Mirasçıları* şiirini, *Novi Mir* ise Soljenitsin'in *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün*'ünü yayımladı. 1962'de bu kısa romanın çıkışı canlı bir tartışmaya neden oldu. "Daha bir yıl önce Soljenitsin'in adını bile bilmeyişimizi anlamak güçtür," diye yazıyordu Lakşin.

> Şimdi öyle görünmekte ki, Soljenitsin sanki çoktandır edebiyatımızda ve o olmadan edebiyatımız mutlaka eksik kalacak. Eleştirmenler ister övsün ister kötülesin, her yeni öyküsü okuru kıpır kıpır ediyor. İnsanlar ondan konuşuyor, ondan alıntı yapıyor, edebiyatımızda alışılmadık, gerçekten kımıldadığımızın ve tedirgin olduğumuzun ilk işareti olan bir tür özel titizlikle onu yargılıyor.[184]

Kısa romanın yayımlanışı yeni bir de-Stalinizasyon dalgasıyla çakıştı; doğrusu, başka türlü de zor yayımlanırdı. Kruşçev romanı beğendi. *Pravda*, *İzvestiya* ve *Literaturnaya Gazeta* destek vermekte birleştiler. *Bir Gün*'ün Lenin Ödülü alması önerildi. Soljenitsin'in bu öyküsü, "çalışma kampı" konusunda tek yapıt da değildi. Örneğin 1964'te *Zvezda*, G. Şelest'in *Kolima Notları*'nı yayımladı. Kampta bile komünist kalmaya çalışarak olup bitenlere farklı gözlerle bakan komünist bir askerin açısından yazılmış olmasına karşın, *Bir Gün*'le ortak çok şey vardı bu kitapta. Soljenitsin'in kısa romanını farklı kılan, yalnızca çalışma kampındaki yaşama eğilmesi değil, aynı zamanda (ve öncelikle) edebi nitelikleriydi. Burada kitabı ayrıntıyla tartışmaya zaman yok: Bizi ilgilendiren başka bir şey.

Bir Gün'ün yayımlanışı çok yönlü sonuçlar verdi. Gerçekten de, *tarihsel önemde* bir olaydı bu. Belki de en önemli sonuçlarından birisi, *samizdat*'ın gelişmesiydi. Roman, büyük sayıda yanıt, taklit ve yankı uyandırdı. Sanki bir set yıkılmış gibi, yayın bürolarına "kamp yazımı" seli aktı. Bununla birlikte, çok geçmeden, bu tür malzemenin artık yayımlanmayacağı doğrultusunda bir talimat geldi "yukarıdan". Ne var ki insanlar yazmayı ve yazılanları çoğaltmayı sürdürdüler; yalnızca değişik bir yöne döndü sel. Devlet

183. Kruşçev, *Report...*, s. 76. 184. *Novi Mir*, no. 1, 1964, s. 223.

yayınevlerinde kabul edilmeyen ne varsa, *samizdat*'ta dolaşıyordu. Bu sırada, *samizdat* malzemesinin dolaşımı henüz yönetim aleyhtarı sayılmıyordu; hiç değilse, bununla uğraşan entelektüellerin kafalarında öyle değildi. Eylemleri, statokrasiye doğrudan meydan okuma değildi. "Daktiloyla çoğaltılmış nüshaların dolaşımı, ardından devlet yaymevlerince ya da dergilerde basılmanın geleceği bir tür önyayım gibi görülmekteydi," diye yazar Rakovski.[185] Sansürün makasına uğrasa bile, ilkin elyazması biçiminde dolaşan malzemenin, sonradan yayımlanması gerçekten de vakiydi. *Novi Mir* yayın yönetmenleri, ellerine geçen elyazmalarının, yayımını güçleştirme olasılığı yüzünden *samizdat*'a gitmesine fırsat bırakmamaya özen gösterdiler: O günlerde edebiyatta "izin verilen" ve "verilmeyen" şeyler arasında kalın bir ayrım çizgisi yoktu; her somut örnekte yeniden saptanmaktaydı ayrım. Ne var ki, bu durum uzun sürmedi.

Shatz, "*İvan Denisoviç* ile *Stalin'in Mirasçıları*'nın yayımlanışı, yeni bir de-Stalinizasyon dalgasının başlangıcı, tutucu kişilere yönelik yeni bir saldırı gibi görünmekteydi. Ama o dalga asla patlak vermedi,"[186] diye yazar. Aralık 1962'de Manège'deki "modernist" okula ait genç sanatçıların bir sergisini ziyaret eden Kruşçev, gördükleri karşısında çılgına döndü. Bu sergi ziyareti işinin, baştan sona, Kruşçev ile Sol entelijensiya arasındaki uzatmalı "romans"a son vermeye çalışan önderlikteki tutucu unsurlar tarafından ayarlandığından kimse kuşkulanmıyordu.

1962 yazının, yiyecek maliyetindeki artışlar ile kötü konut koşulları nedeniyle patlak veren güçlü bir grevler dalgasına tanıklık ettiğine dikkat çekmek önemlidir. İşçilerin durumu gerçekten de berbattı. "Örneğin," diye yazıyorlardı o sıralarda kimi Amerikalı Sovyetologlar, "1961'de, yoğun bir konut yapımı seferberliğinden sonra, her Sovyet sakininin ortalama yaşam alanı yaklaşık 8 metrekareydi. (ABD Cezaevleri Bürosu'nun tavsiye ettiği asgari sağlık standardı ise 9 metrekare)."[187] Sonraları, 1964-70'te, (aşağıda tartışılacak olan) ekonomik reformlar sayesinde işçilerin yaşam standardı önemli ölçüde düzeldi. Artık Amerikan hapishanelerinin asgari düzeyine bile erişmiştik.

Grevlerin statokrasi içindeki güç dengesini nasıl etkilediğini bilmek ilginç olurdu. Her halükârda, grevlere aldırış edilmeden geçilemezdi. İşçi gösterisine ateş açılmasıyla biten Novaçerkassk'taki meşhur grev (ancak 9 Ocak 1905'te St. Petersburg'da Çarlığın işçilere kurşun yağdırmasıyla ya da 1912 Lena kat-

185. Rakovski, s. 53. 186. Shatz, s. 111.

187. Z. Brzezinski ve S.P. Huntington, *Political Power: USA/USSR*, Londra 1964, s. 272.

liamıyla kıyaslanabilir), alt kesimlerin giriştikleri tek inisiyatif olarak kalmadı. Grevler tüm ülkeye yayıldı.[188] Bu gelişmeler büyük olasılıkla bürokrasinin sinirlerini iyice gererken, Suslov ile öteki tutucuların entrikalarının ilerlemesini kolaylaştırdı. Ne var ki, bu sorunu Kremlin arşivlerinde çalışabilecek geleceğin tarihçilerine bırakmalıyız.

Nasıl olursa olsun, Kruşçev provokasyona teslim oldu. "Biçimci ve soyutçu sapıklıkların halka yabancı kaldığını ve halk tarafından anlaşılmadığını"[189] bildirerek, mizacına uygun bir hiddetle "modernistler"i suçladı. Her nedense özellikle B. Jutovski'nin kendi-portresi sarsmıştı onu. "Ama B. Jutovski kimi çizmiş?" diye hiddetlenmişti "Nikita'mız":

> Bir hilkat garibesi! Onun kendi-portresine bakmak sizi dehşete düşürebilir. Çabaların böylesine alçaltıcı bir nesneye boşa harcanmasından utanmak gerekmez mi? Ortaokulda ve yüksek öğretim kurumunda okumuş, kendine halkın parası sarfedilmiş olan ve halkın sağladığı ekmeği yiyen biri nasıl yapabilir bunu? Bakın, eğitimine harcadıkları para karşısında, ona sağlamakta oldukları yararlar karşısında, işçilere ve köylülere borcunu nasıl ödedi? Bu kendi-portresiyle; bu iğrenç şeyle, bu ucubeyle.[190]

Jutovski kendini betimlemişti. Halkın bununla hiçbir ilgisi yoktu. Ama Kruşçev, bazan alıngan bir mülk sahibi gibi (o kadar para harcadık), bazan da lastik çizme yapan bir makine satın almaya gidip de son anda aslında imal edilen şeyin çelik tüpler (en kalitelisi olsa bile) olduğunu keşfeden biri gibi — yani hakarete uğramış bir müşteri gibi— tepki göstermekteydi.

Brzezinski ve Huntington, "Kruşçev'in kaba ve çoğunlukla bayağı sözlerinin, kitlelerin anti-entelektüel önyargılarını kışkırtmak için de tasarladığını"[191] söylerler. Pek olası değil bu. Daha olası olan, Kruşçev'in kendi önyargılarının dizginlerini salıvermekte oluşuydu. O anda, yeni yaklaşımlara karşı taşıdığı uzlaşmazlıkla, tipik bir Stalin çağı adamı gibi konuşuyordu. "Ama bu moda denen danslar," diyordu sinirle,

> yalnızca yakışıksız, çılgınca şeylerdir; ne olduğunu şeytan bilir! Böyle yakışıksız şeylerin ancak dinsel *Triasuny* (Shaker'lar) mezhebinde görülebileceği söyleniyor. Gerçekten öyle mi değil mi bilmiyorum, çünkü toplantılarına hiç katılmadım.[192]

Ortega y Gasset, bir zamanlar, birinin bir sanat yapıtını anlayamadığı zaman "kendini belli belirsiz küçük düşmüş hissettiğini ve insanın içine işleyen bu

188. Hareketin gerçek kapsamı ancak daha sonra anlaşıldı. Bkz. *Workers Against Gulag*, Indiana 1979; *Arbeiter-Opposition in der Sowjetunion*, Reinbek bei Hamburg 1980.

189. *Khrushchev on Culture*, s. 28.

190. *A.g.e.*, s. 28-9.

191. Brzezinski ve Huntington, s. 113.

192. *Khrushchev on Culture*, s. 30.

aşağılık duygusunun keskin bir özgüvenle dengelenmesi gerektiğini"[193] yazıyordu. Kruşçev'in başına gelen de buydu işte. Gerçekten de Kruşçev, "modernistler"in üstüne giderken, ayrıca, "o yıllardaki Sovyet gerçekliğini, gerçeklere dayanarak ve Parti konumundan bakarak betimleyen yapıtların çıktığına"[194] (*İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün* gibi) değiniyordu.

1963'te entelijensiyaya karşı izlenen politika yine değişti; Soljenitsin'e Lenin Ödülü verilmesi doğrultusunda bir mücadele sürdürüldü: Başarısız kalsa bile anlamlı bir şeydi bu. Ne var ki liberalleşme dalgası geri çekilmekteydi. Bunun nedeni de, Kruşçev'in konumunun zayıflamasından çok, Kruşçev'in, yönetici statokrasinin hoşgörü sınırlarına varmış olmasıydı. Statokrasi, Kruşçev'in reformlarında gittikçe *kendi* bütünsel çıkarlarına yönelik bir tehdit görmeye başlamıştı. "Buzların çözülüşü" sona eriyor, ilk sonuçların özetleneceği günler geliyordu.

Soljenitsin'in kısa romanının önce *Novi Mir*'de, sonra da ayrı bir yapıt olarak yayımlanışıyla, yasal bir yayında Stalinizm'in özünün tartışılmasına yönelik ilk ve tek olanak yaratılmıştı. Elbette Stalinizm'in sınıfsal niteliği sorunu (başlıca tarihsel sorun) ortaya atılamazdı. Üstelik, başlangıçta, sahte-Marksist kategorilerle düşünmeleri öğretilmiş, ama Marksist yöntemle yeterince tanışık olmayan entelijensiya üyelerinin toplumsal düşüncesi böyle bir sorunu kavrayamazdı zaten. Sol entelijensiya, Yirminci ve Yirmi İkinci Parti Kongreleri'nin kararlarını hâlâ eleştirel çözümleme modelleri olarak görüyordu; bununla ilgili yanılsamalarını terketmemişti. Yine de, "kişi putlaştırması" doğrultusundaki resmi açıklama, herşeyi Stalin'in psikolojisine, yanlış kuramsal görüşlerine vb. indirgemesi bakımından düpedüz idealistti. Bu anlamıyla, *Novi Mir* ile *Problemi mira i sotsializma*'daki makaleler, resmi kavrayışlara kıyasla çok daha derindi. *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün* çevresindeki tartışma, politik sorunlara değinerek ve göreceğimiz gibi, toplumsal sorunlara gerçekten yaklaşarak, Stalinizm eleştirisinin genişletilmesi olanağını sağladı. "Gerçek yaşamın mantığı," diye belirtiyordu Yu. Karyakin, "sınıf mücadelesinin mantığı, bu kısa romandan, tıpkı canlı ve güçlü bir düşmandan nefret edip korkar gibi gittikçe daha fazla korkulduğunu gösteriyor; yazar kendisine yönelen böylesine bir kinden olsa olsa sevinç duyacaktır."[195]

"*İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün*," diye yazıyordu Lakşin,

193. J. Ortega y Gasset, "The Dehumanisation of Art" (1925), der. Bernard F. Dukore, *Dramatic Theory and Criticism: Greeks to Grotowski*, New York 1974, s. 757'de.
194. *Khrushchev on Culture*, s. 12. 195. *Novi Mir*, no. 9, 1964, s. 239.

genellikle öykü ve roman okumayan kişilerce bile okundu. Bu "düzensiz" okurlardan biri şöyle dedi bana: "İyi mi kötü mü yazılmış, bilmiyorum. Bana öyle geliyor ki, başka türlü yazılamazdı."[196]

Kamuoyu üzerinde bu kısa romanın, Soljenitsin'in sonraki yapıtı *Gulag Takımadaları*'ndan daha fazla etki yapması tuhaftır. Bunun nedeni, *Bir Gün* binlerce basılırken, *Takımadaları*'nın (elbette görece geniş çapta dağıtılan) bir "yeraltı" yayını olması değildi. Bu anmaya değer çalışmanın basit suçlayıcı gücü son derece fazlaydı — özel olarak o konuya hasredilmiş makalelerden bile fazla. Lakşin, haklı olarak, "Soljenitsin, kamptaki suçların, işkencelerin, kanlı eziyetlerin ve insanlık dışı aşırılıkların öyküsünü, angarya cezasının, şehitlerin ve kahramanların öyküsünü bekleyenleri hayal kırıklığına uğrattı"[197] diye yazıyordu. Bu, daha sonra gelecekti. Şimdilik, kamp yaşamının, bir mahkûmun yaşamının mutlu (!) bir gününün açık ve dürüst öyküsünü yazmıştı. Çok da güçlü etki yaptı.

Soljenitsin'in kitabında Lakşin, Karyakin ve altmışlı yıllar entelijensiyasının öteki sol eğilimli kuramcılarını etkileyen temel öğe, Stalinizm'in halk karşıtı özüyle ilgili sonucuydu. "'Halk' sözcüğü," diye yazıyordu Lakşin, "Stalin'in ağzında boş bir soyutlamaya dönmüştü. Sanki 'halk' denen bir şey varmış da, yine de tek tek hiçbir birey halka ait değilmiş gibiydi."[198] Ne var ki, rejimin halk karşıtı niteliği yalnızca öfke uyandırmakla kalmaz. Bunu anlamak, halkta bulunan ve tiranlığa er geç son verecek olan gücü sezmemizi sağlar; ümidimizin temellerini halkta görürüz. "Dolayısıyla," diye yazıyordu Karyakin,

mesele yalnızca kimi bireylerin trajik yazgısı değil, ayrıca —ve en önemlisi budur— trajedinin üstesinden gelmeyi olanaklı kılan güçlerdir; "putlaştırma" yanılsamalarının kaldırılması, halkın keyfî ve hukuksuz yönetim üzerine hükmünün olgunlaşmasıdır. Elbette bütün bunlar salt geçmişle ilintili de değildir.[199]

Karyakin, eleştirisinin sivri ucunu Stalin'in mirasçılarına yöneltmişti. Öncelikle Çin'deki Maoistler vardı kafasında, ama genel kuramsal sonuçlarının uygulama alanı daha genişti. *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün*, Marx'ın kışla komünizmi hakkında yazdıklarını anımsatıyordu. O sözlerde Stalinizm olgusunu anlamanın kuramsal anahtarını görüyordu Karyakin. Marx, muhaliflerini iktidarda görecek kadar yaşamadı, ama Rusya'da olup bitenler onun sosyalizme yaklaşımındaki hümanizm ve demokratizmin haklılığını, korkularının haklı çıkışını bir kez daha kanıtlıyordu. Şöyle yazı-

196. *Novi Mir*, no. 1, 1964, s. 223.
197. *A.g.e.*, s. 224.
198. *A.g.e.*, s. 245.
199. *A.g.e.*, s. 232.

yordu Karyakin:

Kışla komünizmi destekçilerinin iddiaları komiktir. Ama bırakın bütün iktidarı, biraz olsun güç elde edince, korkunçlaşırlar: Onların farsı, halk için trajediyle yüklüdür... Ve eğer "komünizm adına" entrikacı araçlar kullanan bir adamın üstünü kazırsanız, komünizmin amaçlarını saptırılmış bir tarzda kavradığını görürsünüz.[200]

Karyakin'e göre, kışla komünizminin politik pratiğinin formülü, *Bir Gün*'de verilir. Kamp, Stalinistler'in yeni toplum idealidir: "Sağa ya da sola atılan her adım kaçma girişimi sayılır ve devriyeler uyarısız ateş etme emri almışlardır."[201] Bu, ilk ve temel ilkedir. Stalinizm döneminde insanlar yoktur; yalnızca *zeki* [mahkûmlar] vardır — kimi kampta, kimi "özgür". Stalinizm açıklanabilir, "ama *haklı çıkarılamaz*, onun *zaferini* bir yazgıymışçasına kaçınılmaz kabul etmemeli, tüm bir halkın yıllar süren karmaşık tarihini de buna *indirgememeliyiz*," diye yazıyordu Karyakin.[202] Bu yaşamda, başarılar da dahil, pek çok farklı deneyim yaşanmıştı. Ancak kazanılan zaferler Stalinizm sayesinde değil, ona karşın kazanılmıştı.

Stalinizm savunucuları tinsel bakımdan kısırdır. Fikirleri ancak susturabilirler, ama yaratamazlar. Toplum bilimleri yerine demagojiyle uğraşır, bu yolla "iktidarı Parti ve halktan gaspetme uğraşılarını gizlemeye çalışırlar."[203] Anlayışları "dinsel anlayışın laik bir biçimidir." Bu bağlamda şöyle yazıyordu Lakşin:

Kitlelere güvensizlik, kendinden hoşnut olma ve böbürlenme; serbestçe uygulanma fırsatı tanındığı zaman, kendi kendini aldatmaya, hayali, uyduruk bir yaşam tablosu oluşturmaya varır. Arzu edilen şeyler ilkin gerçekten varmış gibi sunulur, sonra laf ebelerinin kendileri tarafından gerçek diye kabul edilir. Kısır bir döngü çıkar ortaya.[204]

Durumu en iyi betimleyen, kutsal kitaptaki "körlere yol gösteren körler" hakkındaki deyiştir. "En kötü düşman bile," diye yazıyordu Karyakin,

komünizm ilkelerinin, o fikirleri bir tür dinsel dogmaya dönüştürenlerin (böylece bir sürü anti-komünistin iddialarını besleyenlerin) verdiği zararı veremez. Körce inanan bir komünisten ve bir putun önünde eğilen bir Marksist'ten daha doğaya aykırı ne olabilir?[205]

Anti-Stalinistler, herşeyden önce, Lenin'in bürokrasi ve dogmatizm eleştirilerini kendilerine destek almaya çalışıyorlardı. "Bir yazar olarak," diye yazıyordu Lakşin,

200. *Problemi mira i sotsializma*, no. 5, 1963, s. 36.
201. Soljenitsin, *One Day in the Life of Ivan Denisovich*, 1963, s. 46.
202. *Novi Mir*, no. 9, 1964, s. 235.
203. *A.g.e.*, s. 236.
204. *Novi Mir*, no. 5, 1965, s. 266-7.
205. *Novi Mir*, no. 9, 1964, s. 237.

Lenin, yavan sözlerin baştan savmacılığına, ihtiyatlı çekince paylarına ve konuların soyut ele alınışına düşmandı... Çözümleme yöntemleri ve klişelerden kurtulmuş olmaları sayesinde Lenin'in makaleleri, esasta saldırdığı şeylere karşı (dar fikirli dogmatizme, uykuya dalmış düşünceye, formüllerin sekterce tanrılaştırılmasına karşı) tam da bu biçimleriyle savaş yürütür[206].

Lenin, ülkemizin yazgısının "eylem yerine söz kabul etmeyeceklerine ve vicdanlarına ters düşen tek bir sözün ağızlarından çıkmayacağına kefil olabileceğimiz gerçekten aydınlanmış unsurlara"[207] bağlı olduğunu söylüyordu. Anti-Stalinist entelektüellerin yanıt vermeye çalıştıkları çağrı, Lenin'in bu çağrısıydı. Yeni bir sorumluluk hissi duyuyorlardı. Yine de daha ileri gitmenin gerekliliğini düşünüyordu Karyakin:

Sonunda kendimizi, komünistlerin yeni bir dünya kurma görevine başladıkları inançların *yalnızca* kollanmasıyla sınırladığımız için çok yüksek bir bedel ödenmiştir. Bu gerekli, ama yetersizdir. Eğer böyle bir fiyat ödenmişse, geçirdiğimiz deneylerden çıkarabileceğimiz herşeyi çıkarmalıyız.[208]

Karyakin daha derinlemesine çözümlemeler yapılması çağrısında bulunmuştur gerçi, ama kendi yazılarında ideoloji eleştirisinden öte bir şey yoktur. Buna karşın, Soljenitsin ancak toplumsal düzlemde yanıtlanabilecek sorular ortaya atmıştı. Neydi burada söz konusu olan?

Karyakin Stalinizm'i sosyalizme giden yolda basit bir engel diye gördüğünde, son çözümlemede haklıdır. Ama bu engelin kendince mantıklı ve kaçınılmaz olduğunu (Stalinizm'in yoktan varolmadığını, köksüz olmadığını ve ülkemizin modernleşmesinde belirli bir rol oynadığını) düşünmek zor değildir. Bunların hepsinin araştırılması gerekmektedir. İşte o zaman, Stalinizm'in köklerini —özsel doğasını—anladığımız zaman, üstesinden nasıl geleceğimizi de araştırmalıyız. Stalin sonrası ilk onyılın belirleyici niteliği, doğruyu anlatma, gözler önüne serme, toplumun gerçekliğini açıklama arayışıydı. Şimdi yeni bir gereksinim çıkıyordu ortaya: olayların iç mekanizmasına dalma ve onu çözümleme.

Ahlâki Eleştirinin Sınırları

Üzerinde durulacak sorunun değişmesi ve sol kanat entelijensiyanın düşüncesinin doğasındaki değişim, bir krizi getirdi. Yirminci Kongre umut uyandırmış, ama ayrıca bir yanılsamalar kaynağı olduğunu kanıtlamıştı. Temel olanı —rejimin sınıf doğasını— algılamaktan alıkoymuştu bizi. Altmışların

206. *Novi Mir*, no. 5, 1965, s. 264.
207. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, 4. basım, İngilizce basım, c. 33, s. 489.
208. *Novi Mir*, no. 9, 1964, s. 238.

liberalleri, bir bütün olarak toplum ve sistemin Stalinizm'in ortadan kaldırılması doğrultusunda ilerlediğine inanıyorlardı. Yine de, olup biten Stalinizm'in güne uygun hale gelişinden başka bir şey değildi. Yirminci ve ardından Yirmi İkinci Kongre'de yeni bir yolun başlangıcını gördülerse de, aslında iki örnek de o yolun sonuydu. Gerçekleşen herşeyin sınıf mücadelesiyle yakın bağları olduğunu farketmediler. Tuhafur, Batı'yı çözümlerken Marksist olan insanlar kendi ülkelerine döndüklerinde sınıf çözümlemesini unutmuş gibiydiler. 1965'te M. Gefter, Ya. Drabkin ve V. Malkov, *Novi Mir*'de Sovyet liberalizminin gerçek bir manifestosu olan "Yirmi Yılda Dünya" başlıklı bir makale yayımladılar; o makalede "kişi putlaştırmasının canlanışını olanaksız hale getirmek için politik, ideolojik ve ahlâki güvencelerin yaratılması"[209] çağrısı yapıyorlardı. Ahlâki sorunlardan konuşmakla birlikte, henüz toplumsal sorunlarla ilgili bir şey söylemediklerine dikkat edin. Sansürden değil, yazarların düşünce tarzından ötürüydü bu. Solların Kruşçev'in "büyük on yılı"ndaki ideolojilerinin iki zayıf yanı ayırdedilebilir. Bir yandan "hakiki Komünizm"e naif bir inanç duyuyorlardı, öte yandan ise ahlâkçıydılar. Politik sorunları, yalnız ve yalnız kültürel kategoriler içinde düşünmeye çalışıyorlardı. Marksizm'in içten destekçileri olsalar bile, Marksist toplumsal eleştiri yönteminde ustalaşmamışlardı. "Elbette," diye yazar Rakovski,

> kuramsal "dogmatizm" eleştirisi, politik ve kimi zaman kurumsal "çarpıtmalar" suçlamasıyla el ele yürüdü. Ama bu dönemin gayri resmi Marksistler'i, Sovyet tipi toplumlarda resmi ideolojinin sosyalist olan tek yanının kullandığı sözcük dağarcığı olduğu tartışmasını getirmediler.[210]

Stalin'in suçları, "doğru çizgi"den sapmalar ve "hatalar" değildi; *statokrasinin*, emekçi sınıflara ve sosyalizme karşı mücadelesinin belli bir evresindeki "doğru çizgisi"ydi. Yasal Marksizm sansür edilmişti; bu durum karşısında, böyle bir fikrin ancak *samizdat*'ta dile getirilebileceği açıktır; ama bu fikre o zamana dek *samizdat* yayınlarında da rastlanmamıştı.[211] "Hakiki Komünistler"in, resmi dogmatiklerin koydukları sınırlar içinde kalma istekliliğinden kaynaklanıyordu bu. Kruşçev'in "buzların çözülüşü"nün en iyi döneminde bile sol entelijensiyanın, Stalinist şemaların "Prokrustes yatağı"ndan* kopa-

* Yunan mitolojisinde kurbanlarını özel bir "yatağa" yatırıp, uzun gelenleri kesip kısaltan, kısa gelenleri ise çekip uzatan Atinalı haydut. (ç.n.)

209. *Novi Mir*, no. 6, 1965, s. 221. 210. Rakovski, s. 11.

211. R. Pimenov "anılar"ında, Şeynis'in bu görüşü daha 1956'da dile getirdiğini, ama *samizdat'ta bile* kâğıda dökemediğini söyler. Roy Medvedev bu sorunun ortaya atıldığı ilk yeraltı incelemelerine değinirse de, altmışların fikirleri adına, böyle bir yaklaşımı kendisi de reddeder.

madığını ve eski kategoriler bağlamında düşündüklerini anımsamak önemlidir. Ondan sonra, "komünist" dogma şematizmine karşı ve diyalektik düşünceden yana, uzun (ve hâlâ bitmemiş) bir mücadele gözlendi. Şemalardan kurtulup dünyaya ilişkin özgürce ve eleştirel tarzda düşünmeye başlamanın, ileride göreceğimiz gibi, son derece güç bir şey olduğu ortaya çıktı. Altmışlarda "eleştirel" düşünce, hâlâ genelgeçer şemayla uyum içinde kalarak, kendi işlevini dogmayı düzeltmekle sınırlıyor, dogmada iç çelişkiler yakalayıp onları inceliyor, Stalinizm'in "ideolojik çatlaklar"ına sıkışıyordu.

Bu gibi "çatlaklar" altmışlarda da vardı ve statokrasinin kendi içindeki politik çatışmalar yüzünden sürekli genişlemekteydi. Statokrasi içindeki belli gruplar Sol'a destek verme yanlısıydılar; *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün*'ün yayımlanışı bu sayede olanaklı olabildi. Statokrasi, Kruşçev'in düşüşünün ardından saflarını sıklaştırdı. Muhaliflerin statokrasi içindeki farklı grupların arasında bulunan "politik çatlaklar"a sıkışma girişimlerinin gittikçe daha az başarı kazandığı görüldü ve "çatlaklar"ın kendileri de daraldı. Brejnev dönemindeyse, ne Stalin döneminde ne de Kruşçev döneminde başarılan türden ideal bir dengeye erişti statokrasi. Bu durum, Brejnev'den sonra da yeni gruplaşmaların ve yeni "çatlaklar"ın ortaya çıkmasını dışlamamakla birlikte, başka bir sorundur. Önemli olan, yetmişlerde "hakiki Komünizm" ideolojisinin "işlerlik" taşımaktan çıkmış olmasıdır.

Ahlâkçılığın oldukça değişik bir anlamı vardı. Altmışlı yılların hareketinin ilk başlarda *kaçınılmaz olarak* politik bir hareket olmayıp edebiyatın gelişim yasalarına ve Rusya'nın kültürel geleneklerine bağlı, edebi ve kültürel bir hareket olduğunu anımsamamız gerekir. Sansürün varlığı dikkate alındığında, edebiyat, ek bir politik yük taşımak zorundaydı, ne var ki politikanın kendisi "edebi"leşti. Rus edebiyatı "aşırı politikleşme" tehlikesi içinde değildir; çünkü sanat olarak yoluna devam etmek için politikayı felsefi ve — özellikle— ahlâki kategorilerde (yalnızca Dostoyevski, Tolstoy ve Soljenitsin'in en iyi yapıtlarının anımsanması yeter) yeniden düşünür. Politikacılar üzerinde ahlâki yargılara varır. Ama burada farklı nitelikte bir tehlike ortaya çıkar. Shatz şöyle yazar:

> Soljenitsin'in Nobel konuşmasında dikkat çektiği gibi, edebiyat, doğasının özü gereği, insanlık sorunlarına ahlâki bağlamda, yani iyiyle kötünün çatışması bağlamında eğilir. Gerçekten de, Rus edebiyatına evrensel çekiciliğinin ve yoğunluğunun büyük kısmını sağlamış olan, büyük ahlâk arayışı geleneğidir.

Bununla birlikte, diye gözlemler, "tüm politik ve toplumsal sorunlar ahlâki

sorunlar olmadığı gibi... her zaman ahlâki çözümlere açık da değillerdir."[212] Başka bir talihsiz durum da, tarihte Saint-Just, Robespierre ve benzeri ahlâkçıların, "kötüleri cezalandırma" uğraşılarında, yeterince kana susamış olduklarını göstermiş olmalarıdır.

Politik etkinlik belirli ahlâki ilkelere dayanmalıdır (dar görüşlülerin "politika 'genelde' ahlâk dışıdır" doğrultusundaki ikiyüzlü gevezeliklerine karşın), ancak o ilkelere indirgenemez. Ahlâki öfke ile adalete susamışlık, kendi başlarına, bir ekonomiyi canlandırmaya yetmezler. "Rus edebiyatı," diye yazar Shatz,

> politik baskının ve toplumsal adaletsizliğin muhalifi olarak uzun ve onurlu bir tarihe sahiptir. Ama doğasında sınırlılıklar barındıran, devrim öncesi entelijensiyanın sık sık sergilediği ve Sovyet muhalefeti üstünde izlerini bırakmış sınırlılıklar barındıran bir muhalefet biçimidir bu.[213]

Bu yargıya katılmamak olanaksızdır. Muhalif ahlâkçılık ve resmi şematizm, ilerde göreceğimiz gibi, yetmişli yıllar boyunca bile entelijensiyanın bilincine egemen oldu — ama daha o zamandan *yeni* bir biçim almıştı.

212. Shatz, s. 115.

213. *A.g.e.*, s. 116.

BÖLÜM V

DÖNÜM NOKTASI YA DA MUHALEFETİN KRİZİ

Ekonomik Reformun Politik Arka Planı

1965 yılı, Kruşçev'in düşüşünün ardından gelen ikinci liberalleşme dönemiydi. Statokrasi yine reformlar getirdi, ama bu kez ekonomik cephede. Ne var ki beklenebileceği gibi, bu reformlar çevresinde hemen şiddetli bir çatışma patlak verdi. Ekonomik reformların neden olduğu polemiği anlamak için, ülkenin, Kruşçev'in gidişinden sonra içinde bulunduğu genel politik durumu daha yakından çözümlememiz gerekir. Son derece çelişkili bir durum söz konusuydu.

Kruşçev'in ayrılışıyla birlikte, entelektüellerin bir bölümü bir süre için tepedeki değişikliklerin kitlesel terörü yeniden gündeme getirebileceği korkusunu yaşadılar. Ama olmadı bu. Yeni ekonomik ve toplumsal koşullarda olamazdı da. Yine de ilk bakışta, 1968'e kadar, yöneticilerin izledikleri politika anlaşılması çok güç bir manzara sunuyordu. Bir yandan Lisenko kesin yenilgiye uğramış ve ekonomik reformlara gidilmişken, öte yandan Sinyavski'yle Daniel yargı önüne çıkarıldı ve Stalin'i rehabilite etme hazırlıkları yapıldı. Yöneticiler hangi politikayı izleyecekleri konusunda kesin bir karara varmamışlardı henüz; yeni bir çizgi formüle edilmemişti.

Kruşçev gider gitmez gerçekleşen Lisenko'nun düşüşü, Stalinizm'e karşı bilimsel alanda verilen kavganın önemli bir evresiydi. Nihayet Lisenko'yu eleştirme olanağı çıkmıştı. *Novi Mir*, eskiden basında çıkmasına izin verilmeyen Lisenko karşıtı yazarların makalelerini yayımladı. Gerçi daha Kruşçev'in "buzların çözülüşü" zamanının başlarında, meslekten bir ziraatçı olan Troepolski, *Kandidat nauk* isimli romanında Lisenkoculuk hakkında düşüncelerini ortaya koymuştu; ama bu yalnızca bir öyküydü ve dahası, söylenebilecek herşeyi dile getirmekten çok uzaktı. Bununla beraber, *Novi Mir*'de Lisenko'yu hedef alan polemik niteliğindeki ve bilimsel makalelere (özelde

Zhores Medvedev'in yazdıklarına) yer veriliyordu artık[1]. Soljenitsin'in yayın yönetmenlerine Medvedev'i salık vermesi, dönemi örnekleyen tipik bir olguydu. Birleşik cephe henüz dağılmamıştı.

Lisenkoculuk üstüne malzemeler, *Komsomolskaya Pravda* gibi daha resmi yayınlarda da çıktı. Bunun Sol açısından bir sevinç kaynağı olduğu akla gelebilir. Ancak işte tam o anda, A. Sinyavski ile Yu. Daniel tutuklandılar ve yargılama hazırlıklarına başlandı. Doğal olarak, bu hattı izlemeye bir çırpıda karar vermemişti yöneticiler. Hükümet, önceden Yazarlar Birliği liderlerinin eğilimini bile araştırdı. Ama bekleneceği gibi, edebiyat dünyasının memurları kalem arkadaşlarını feda etmeye hazırdılar.

Sinyavski'yle Daniel'in yargılanışı epeyce belirli bir amaç gözetmekteydi. "Pekâlâ sorulabilir," diye yazar Shatz,

> Sovyet yönetimi ilk planda niçin, Sovyet halkının bile edinemediği birkaç kısa öykü yüzünden iki kurmaca yazarına soruşturma açma sıkıntısına girdi? Bu soru ancak Rus edebiyatının geleneksel rolü, yani toplumsal ve politik protesto aracı olması ışığında yanıtlanabilir. Yargılama da ancak bu ışıkta kavranabilir.[2]

Gündeme gelen yalnız Sinyavski'yle Daniel'in değil, aynı zamanda sansürdışı bütün edebiyatın yargılanmasıydı. Devlet, neye izin verileceğinin sınırlarını çizmekteydi. "Sinyavski'yle Daniel'in yargılanışı," diye yazar Rubenstein, "entelektüel topluluğa göz dağı vermek anlamını taşıyorduysa da, hükümet hesabını yanlış yaptı. Stalin'in ölümünden beri, Sovyet toplumu değişmişti"[3]. Bu yargılama bir protesto dalgasına yol açarak muhalefetin canlanmasına neden oldu.

Sinyavski'yle Daniel'in Batı'da takma isimlerle kitap yayımlamaya girişmelerinin, Sol unsurlar arasında bile onay bulmadığı belirtilmelidir. Onların davranışını sersemlik sayanların sayısı kabarıktı. Kitaplarını neredeyse kimse okumadı. Dileyen herkesin kitapları Yazarlar Birliği'nde bulabileceği bildirilmişken, nedense kimse bu öneriyi benimsemedi. Ancak insanlar, Sinyavki'nin "sosyalist gerçekçilik" konusundaki, yurtdışında yayımladığı kitapların içerdiği suçlayıcı fikirlerle bire bir çakışmayan kimi gözlemlerini biliyor, bu yüzden temkinli hareket ediyorlardı.

Yazarların asıl isimlerini keşfetmek için hayli çaba harcayan hükümetin eylemi (yurtdışında gerçekleştirilmiş hakiki bir casusluk işlemi) baştan aşağı

1. Zhores Medvedev, "U istokov genetiçeskoy diskussi", *Novi Mir*, no. 4, 1967.
2. Shatz, *Soviet Dissent in Historical Perspective*, Cambridge 1981, s. 119-120.
3. Rubenstein, *Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights*, Boston 1980, s. 40.

maskaralığa benziyordu. Yetkililer bir yargılama sahneleyecek ölçüde aşırıya kaçmayıp, Pasternak örneğindeki gibi, yazarların basında "olağan" rahatsız edilmeleriyle sınırlı kalmış olsalardı, çoğu insan sıradışı bir şey olmadığı sonucuna varırdı. Ama bir mahkeme! Çok fazlaydı bu. Yetkililer belli ki çizmeyi aşmışlardı. Entelijensiya tepeden tırnağa sarsıldı. 5 Aralık 1965'te Bukovski'yle dostları, Puşkin Meydanı'nda, adı geçen yazarlara karşı hazırlanmakta olan adli saldırı aleyhinde bir protesto gösterisi için 200 kadar insanı biraraya getirmeyi başardılar. (Bugüne dek muhalif gösterilerin gözde alanı kalmıştır Puşkin Meydanı.) 16 Şubat 1966'da, yani Sinyavski'yle Daniel'in mahkûm edilişinden iki gün sonra, Marksizm-Leninizm Enstitüsü'nde Nekriç'in *22 Haziran 1941* isimli, Stalin'in savaş arifesindeki hatalarını sergileyen kitabını tartışmak üzere yapılan fırtınalı bir toplantıya tanık olundu. Raportör olarak Stalinst Deborin atanmıştı. Gnedin'in sonradan anımsadığı gibi, bu atama toplantıya katılanlarda "kamuoyunu, Yirminci Kongre politikasından ayrılıp Stalin'in acılara yol açan politikalarının rehabilitasyonuna doğru açık bir yönelişe hazırlama girişimine tanık olacakları"[4] kuşkusunu uyandırdı hemen. Anti-Stalinistler çekinmeden keskin ve birbiriyle uyumlu konuşmalar yaptılar. Hatta Gnedin, konuşmasını şu sözlerle bitirdi: "Bilginin kesinliği ve doğruluğu sorunu, bugün de canalıcı bir sorundur."[5] Besbelli yeni yöneticilerin politikasına dokundurma yapıyordu Gnedin. Rubenstein, "toplantı, Stalin'in gürültülü bir suçlanışına döndü" diye yazar.[6] Muhaliflerin, Sinyavski'yle Daniel'e yapılanların öcünü aldıkları gün gibi ortadaydı. Ancak başarıları göreli kaldı. Sonunda Nekriç Parti'den atılır ve kitabı yasaklanırken, Gnedin de Parti'den ağır eleştiriler aldı. Buna karşın, ahlâki bir zafer kazanmıştı muhalifler.

Stalin'in rehabilitasyonu çevresindeki mücadele, yeni yeni ısınmaktaydı. Statokratlar arasındaki kimi aşırı Stalinistler (Trapeznikov, Yepişev, Pospelov), daha 1965 başlarında, "dost ve öğretmen"lerinin rehabilitasyonu yönünde bir kampanya başlatmışlardı. Entelijensiya, buna kendi elindeki araçla —*samizdat*— karşılık verdi. "İşte tam da bu aylarda," diye anımsar Roy Medvedev,

> her türden el yazması ve malzeme, entelijensiya arasında dolaşmaya başladı; bunlarda Stalin'in rehabilite edilmesi şöyle ya da böyle protesto ediliyordu (sözgelimi, Ernst Henri'nin İlya Ehrenburg'a mektubu, Gregori Pomerants'ın bir broşürü vb.).[7]

4. E. Gnedin, *Novi Mir*, no. 3, 1966, s. 51.
5. *A.g.e.*, s. 54. 6. Rubenstein, s. 42.
7. R.A. Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, s. 177-8.

Stalinistler'in Yirmi Üçüncü Parti Kongresi'nde üstünlüğü alabileceği söylentileri çıkınca, entelijensiya toplu mektuplar yazmaya başladı:

Özel olarak, şu yirmi beş önde gelen Sovyet aydınının imzaladığı bir mektubun büyük etkisi oldu: Akademisyenler, Peter Kapitsa, Leonti Artsimoviç, Mihail Leontoviç, Andrey Saharov, İgor Tamm, İvan Maiski; yazarlar, Valentin Katayev, Viktor Nekrasov, Konstantin Paustovski, Korney Çukovski, Vladimir Tendryakov; tiyatrocular, Maya Plisetskaya, Oleg Yefremov, P.D. Korin, V.N. Nemenski, Mihail Romm, İnnokenti Smoktunovski ve A.G. Tovstonogov. İlk yirmi beş imzacıya çok geçmeden başka isimler katıldı: Akademisyenler, A. Klmogorov, A. Alihanov, Mihail Knunyants, Boris Astaurov, P. Zdradovski; yazarlar, İlya Ehrenburg, Vladimir Dudintsev; sanatçılar, G. Çuhray, Vanno Muradeli, İgor İlinski.[8]

1969'da her türlü hazırlık tamamlanmış olmasına karşın, Stalin ne Yirmi Üçüncü Kongre'de, ne de sonradan rehabilite edilebildi. Stalinistler'in başarısızlığı çeşitli etmenlerle açıklanabilir. Statokrasinin kendi çıkarları da kesinlikle bu etmenler arasında sayılmalıdır; çünkü onlar açısından tutucu istikrarıyla Brejnev rejimi, Stalinizm'e (yani, yönetici sınıf üyelerinin bile kendilerini güvenli hissetmedikleri bir zamana) geri dönüş biçimindeki doğrudan gericiliğe göre çok daha elverişliydi. Ancak, 1960'larda Stalinistler karşısında elde edilen zaferde entelijensiyanın da belli bir katkısı olmuştu. Mektupları bir etki bırakmıştı.

Ekonomik Reform Tartışması

Bu belirsiz durumda, ekonomik reformlar üzerine ansızın bir polemik alevlendi. Bir grup ilerici ekonomist, ekonomik yapıda belli değişiklikler gerçekleştirme, buna bağlı olarak ekonomiyi demokratikleştirme girişimleri olan bu önlemleri desteklediler. Ekonomik sorunlar ilk kez kamuoyunun alanına giriyor, entelijensiyanın (salt ekonomist ve sosyologların değil, bütün entelijensiyanın) düşünme konusu oluyordu. Tartışmaya katılanlardan N. Petrakov, sonraları, 1960'ların sonunda ekonomik sorunlara gösterilen ilgide belirgin bir artış kaydedildiğini yazıyordu. Bu haliyle ekonomist, farkına bile varılmadan "fizikçiyle lirik şairin imrenebileceği bir öneme kavuşmuştu."[9]

Yeni ekonomistlerle ekonomiyle ilgili yazarların (Liberman, Birman, Volin, Lisiçkin, Kantoroviç, Latsis, Petrakov, Volkov ve başkaları) çalışmaları, Çekoslovakya'da O. Şik, Macaristan'da R. Nyers ve J. Kornai, ya da Po-

8. *A.g.e.*, s. 178.

9. *Novi Mir*, no. 8, 1970, s. 167.

lonya'daki W. Brus'un çalışmalarıyla aynı doğrultudaydı. Gerçekten de, Doğu Avrupa'da planlı piyasa kuramı üstüne tek bir Marksist iktisat okulu ortaya çıkmıştı.[10] *Novi Mir*, sayfalarını yeni kuramcılara açtı. Dergide çıkan ekonomik makaleler, yıllar boyu, basılan en ilginç şeyler olarak kaldılar.

Novi Mir çevresindeki ekonomistler, kendi içlerinde bir tür işbölümü bile yapılar. Kuramcı olarak konuşan A. Birman, sosyalist piyasa kuramına çok genel bir temel sağlayıp, 1965'ten sonra getirilen reformları savunuyordu. "Nesnel bir olasılık olan iradecilik, sistemin doğasında, planlama sürecinin kendisinde içkindir, bunu söylemekten korkmamalıyız,"[11] diye yazıyordu. Bu yüzden, gerçek, nesnel bir planlama temeli yaratarak piyasa ilişkilerinden yararlanmak gerekiyordu. Bürokratik iradeciliğin ilacı; demokratikleşme, aşağıdan denetim, aşırı merkezileşmiş otoriteye son verme ve girişimlere geniş haklar tanınmasıydı. Son olarak da ekonomik konularda düşünce özgürlüğüne izin verilmeliydi.[12]

P. Volin ile O. Latsis, piyasa ekonomisinin propagandasını yapıyorlardı. Saf kuramın doruklarından aşağılara inip, yeni fikirler ve varolan sistemin saçmalığı hakkında canlı ve ilginç şeyler söyleyerek, okurun dikkatini somut olgulara çektiler. Üretime rehberlik etmek için yararlanılan "indeksler" sisteminin hınzırca alaya alınışı, pek çok makalenin teması oldu:

> Çok pahalıya mal oluyor— ama aldırma, yeter ki miktar artsın... Kalitesi kötü —endişelenme, yeter ki [üretim] daha fazla olsun. Tüketicilerin bunlara ihtiyacı yokmuş— önemli değil, aslolan malı imal edip yollamaktır, gerisi sizi ilgilendirmez. Mallar değişik olsun, eski çeşit olmasın isterlermiş— buna gözünüzü kapatın, eskilerinden yapmak hem daha kısa sürer, hem daha kolaydır.[13]

Ancak, ekonomistler arasında dikkatleri en çok toplayan sima, kuşkusuz Lisiçkin'di. Burada üstünde durduğumuz, Lisiçkin'in fikirlerinin ne denli özgün olduğu değil, başka bir şeydir. Altmışlarda, yeni ekonomi kuramının yayılmasına herhalde herkesten çok katkısı oldu Lisiçkin'in. Özellikle *Novi Mir*'deki makaleleri, Sovyet ekonomisinin en hastalıklı kolu olan tarıma ayrılmıştı. Lisiçkin yaratılan durumu eleştirip sıkıntıların nedenlerini ortaya koymakla yetinmiyor, somut çözümler öneriyordu. En başta, aşırı merkezileşmeyle emredici planlamadan vazgeçmek gerekiyordu. Bunların sosyalist ekonomiyle bir ilgisi yoktu. Emredici planlama, diye yazıyordu Lisiçkin,

10. En önemlileri, SSCB'de yaygın olarak bilinen iki yapıttı: J. Kornai, *Overcentralization in Economic Administration (1959)*, ve O. Şik, *Plan a trh za socialismu*, Prag 1968.

11. *Novi Mir*, no. 1, 1967, s. 184. 12. *A.g.e.*, s. 187.

13. *Novi Mir*, no. 2, 1966, s. 206.

şimdilerdeki gayretli savunucularının doğuşundan çok önce "icat edilmişti". Rusya'da 1914-16'da bile *uyezd* düzeyine kadar inen, devletin saptadığı fiyatlarla tahıl üretim ve satışını ayarlayan planlar yapılmıştı.[14] Aslında devlet, çeşitli tarım ürünlerine sabit satın alma fiyatları belirlemekle, üretimi zaten planlamaktaydı. Devlet, bunun dışında, vergiler sayesinde girişimlere planlı bir etki yapıyordu. Artık bundan da ileri giden bir planlama, ancak zarar verebilirdi. Emredici planlama, ekonomik gelişmeyi engellemekteydi.

Tarımın kurtuluşu, örgütlenmede bir reformdan geçiyordu. Artan sermaye yatırımı, "tarımsal üretim artışının belirleyici koşulu değildi."[15] Varolan sermaye yatırım sisteminin korunması kârdan çok kayıp getirdi, yatırımlar etkisiz biçimde dağıtılmıştı. İleri gitmenin yolu, girişimlerin özerkliklerinin artışında ve emek kolektiflerinin özyönetiminde yatıyordu. Reform dönemi boyunca uygulanan deneylerin sonuçlarını özetlerken, "özyönetim mekanizması pürüzsüz işleyecektir," diye bildiriyordu Latsis.[16] Yetmişli yıllarda Doğu Avrupalı sosyalistlerin neredeyse beylik sözü haline gelen bu formül, ilkin o sıralarda dile getirilmişti. Lisiçkin'in gözünde, kolektif çiftlik, devlet çiftliğinden daha üst bir örgütlenme biçimiydi, çünkü bağımsızlık ve özyönetim öğelerini barındırdığı gibi, üretim de piyasayla daha yakından ilintili oluyordu. Lisiçkin, görüşlerini sistemli biçimde iki kitapta sergiledi: *Plan i rinok* [Plan ve Piyasa], 1966 ve *Çto çeloveku nado?* [İnsan Neye Gereksinim Duyar?], 1974. Lisiçkin'in *Novi Mir* için yazdığı makalelerin, kitaplarına göre daha cesur ve canlı oluşu anlamlıdır. Gelgelelim kitaplar kuramcıya, fikirlerini daha ayrıntılı işleme olanağı vermek gibi bir avantaj sağlar.

Ekonomik düşünce Sovyetler Birliği'nde artık dinamik bir gelişme kaydediyor ve —en önemlisi— yıllardır ilk kez dünya çapındaki ekonomik düşüncelerin parçası durumuna geliyordu. Lisiçkin'in *Plan i rinok* isimli kitabının (eksik yanları bulunan ve sansürcüler yüzünden pek çok "açıkça söylenemeyen şey" barındıran bir kitap) Çekçe olarak Prag'da ve "Prag baharı"nın arifesinde yayımlanması rastlantı değildi. Sovyet tipi ekonomilerin sorunlarını incelemiş olan Amerikalı bir ekonomist, sonraları, SSCB'de altmışlı yıllarda "bir bilim olarak ekonomide gerçek bir devrimin gerçekleşmiş olduğunu"[17] yazıyordu.

Yeni ekonomistler şöyle bir ortak sonuç çıkardılar: Sovyet ekonomisinin kronik talihsizlikleri (alıcı bulamayan malların üretilmesi, başka çoğu malda

14. *Novi Mir*, no. 9, 1965, s. 226. 15. *A.g.e.*, s. 212.
16. *Novi Mir*, no. 4, 1967, s. 168.
17. R.W. Campbell, *Soviet-Type Economies: Performance and Evolution*, Boston 1974, s. 199.

çekilen darlık, düşük kalite, tarımın etkisizliği vb.) yoğun bir ekonomik gelişme modeline yönelmeyi önlüyor, bütün sistemi çöktü çökecek bir hale getiriyordu. Bütün bu eksikliklerin sorumluluğu bürokratik merkeziyetçiliğe yüklenebilirdi. Bu noktada dönüşüm sağlayacak bir program geliştirme zorunluluğu vardı, çünkü Sovyet ekonomisinin karşılaştığı güçlükler varolan örgütlenme tipinden kaynaklanmaktaydı. O örgütlenme tarzı varolduğu sürece de giderilemezdi. Demek ki, reform programı, toplumun farklı gruplarına yönetici statokrasi karşısında yüksek derecede özerklik tanınmasını, böylece de demokratikleşmeyi önvarsayıyordu. Reformlar, halkın çalışmaya karşı tutumunu, hatta psikolojilerini kesinlikle etkiledi. Lisiçkin, bir girişime ücret politikası alanında alışılagelenden daha çok bağımsızlık tanınan ünlü "Şçekino deneyi" gibi şeylere atıfta bulunuyordu. Bu karar "girişimdeki yöneticilerin davranış mantığını, ayrıca bütün üretim kolektifinin işlerine gösterdikleri ilginin mantığını kökünden değiştirdi."[18] En son olarak, bu reformların ısrarla uygulanışı, er geç statokrasinin toplumsal bileşiminin çözülmesi ve sınıf tipi özel bir korporasyon olmaktan çıkması anlamına gelecekti. Benzer bir programın açıkça formüle edilip bir ölçüde de uygulama alanına konduğu Çekoslovakya'daki 1968 reformları deneyimi, bunda kuşku bırakmıyordu.

Dolayısıyla, reformcuların programının merkezinde yer alan nokta, demokratikleşme olmadan ekonomik durumda iyileşmenin de olanaksız olmasıydı. Bu fikri daha sonra Avro-komünistler şöyle formüle ettiler: "İnsanın kişilik ve yetilerinin maksimum gelişimi, üretimin bir gereği, ekonomik bir gereklilik durumuna gelmektedir."[19]

Doğu Avrupa'yı ileride, seksenli yıllarda etkisine alacak genel ekonomik krizin (üretimdeki büyüme oranının düşüşü ve devletin, üretim dalları arasındaki oransızlıkları gidermeyi beceremeyişi) ilk belirtileri, altmışlarda farkedilmekteydi. Lisiçkin şöyle yazıyordu:

Ekonomimizin büyüme oranındaki gerilemeyi, "en alt düzeyden en yükseğe çıkmak daha kolay olur" ve "artık yüzdelerdeki her artış, eskisinden daha büyük bir gelir artışına işaret etmektedir" gibi sözlerle açıklamak, zararlı bir rahatlık olur. Bunların hepsi doğru olmakla birlikte, ekonominin ayrı dallarındaki oransız gelişim, kalkınmada sağlanan genel ilerlemeyi zorlaştırmaktadır. Uyumun bozulması ne zaman özellikle gözle görülür hale gelse, genelde uygun ivedi önlemlerin benimsenmesiyle durum düzeltiliyor. Ne var ki, çoğu kez olaylar olup bittikten sonra, yani ekonomi zaten korkunç zarara uğradığı zaman başvu-

18. G. Lisiçkin, *Çto çeloveku nado?*, s. 45.

19. Manuel Azcarate, "The New Role of Science", *Marxism Today*, c. 17, no. 3, Mart 1973, s. 79.

ruluyor bu yola.[20]

Yeni ekonomistlerin hepsinin üzerinde birleştikleri görüş, ekonominin yönetilmesinde merkezileşmiş sistemin "iyileşme" sağlayacak güçten yoksun bulunuşuydu. Savundukları reformların olanaklı kıldığı şey, bu sistemin yerini "piyasa sosyalizmi"nin almasıdır. Lenin'in 1921'deki Yeni Ekonomik Politikası, resmi ders kitaplarındakinden epeyce farklı yorumlanması koşuluyla, prototip işlevi görebilirdi. Lisiçkin, NEP dönemindeki Sovyet sanayiinin "çoklukla zaten sosyalist devlet girişimlerinden oluştuğunu"[21] belirtiyordu. NEP, öncelikle, sosyalist kuruluş dönemi boyunca piyasa ilişkilerine duyulan gereksinimi, daha açıkçası, devlet girişimlerinin piyasaya gerek duyduğunu kanıtlıyordu. Bu deneyim altmışlı yıllar açısından da değer taşıyordu. Planlama piyasaya dayanabilir; devlet girişimleri de, bir piyasa ekonomisi çerçevesinde etkili biçimde işleyerek, belirli sınırlar içerisinde rekabet edebilirlerdi.

Ancak kuramcılarımızı daha da çok etkileyen, Yugoslavya'daki özyönetim ve piyasa ekonomisi deneyimiydi. NEP deneyimi, Yugoslav deneyimi ışığında yeniden değerlendirildi. Yine de bu açık açık ifade edilemiyordu, çünkü idealize edilmiş bir NEP tablosu, piyasa sosyalizminin —bugüne kadarki— biricik pratik uygulaması olarak sunulmak zorundaydı. Öte yandan, NEP'in öyküsüne eğilen birisi, gerekli öğeleri gözünün önüne getirebilirdi: devlet girişimlerinin bağımsızlığı, denetim aracı olarak piyasanın kullanılması, vb. 1928'den sonra, Stalinist bürokrasi Lenin'in ekonomik ilkelerini reddetti: "Ekonomik yöntemler idari düzenleme tarafından yavaş yavaş saf dışı bırakılırken, piyasa mekanizması da gittikçe devre dışı kaldı." Stalin daha sonra bu uygulamanın "kuramsal temelini sağladı."[22] Stalinistler'in bu kuramsal yapıları eleştirilmeli, sağlam temellere dayanmadıkları gösterilmeliydi.

Lisiçkin, okurlarının dikkatini, resmi kuram ve uygulamanın Marksizm'in temel bir doğrusunu —değer yasası— göz ardı ettiğine yöneltti. Sovyet ekonomisinin deneyimi,

> topluma katılan şeyle ondan alınanın birbirine oranlı oluşuna, yani alıma ve satıma dayanmanın dışında bir bölüşüm ilkesinin iflasını, ekonomik mantıktan yoksunluğunu kanıtlıyordu. Değer yasasının bu temel özelliği görmezlikten gelinirse, o da öcünü, kullandığımız teknolojinin düşük etkinlik düzeyiyle, ürettiklerimizin yüksek maliyetiyle alır .[23]

Lisiçkin, "sosyalizmin ekonomi politiği" denen şeyi yaratanların ortaya koydukları kuramlaştırma sürecini karamsarlıkla şöyle tanımlıyordu:

20. G. Lisiçkin, *Plan i rinok*, Moskova 1966, s. 11-12.
21. *A.g.e.*, s. 21. 22. *A.g.e.*, s. 50. 23. *A.g.e.*, s. 60.

...soyut düşüncenin yüksek biçimleri, ki ancak belirli tip insanlar, sel sularının yeni çekildiği harabeye dönmüş yerlerde durup da kuramsal kalkış noktalarından yola çıkılırsa bu yerlerde sel olayları olabileceğini varsaymak olanaklı mıdır, değil midir? diye bilgece tartışan kişiler, kavrayabilir onu. Kuramsal bakımdan, gerekli unsurların orada işleyemeyeceği görülürse, sonuç söz konusu yerde oturanlar açısından kötü olur. Şuraya buraya saçılmış kırık dallar, tahrip olmuş ürünler, yıkık evler vb. gibi olgular gösterilecek olursa da, yukarıdaki gibi bir kuramcı, omuz silkip yıkıntılara bakarak "ne olmuş yani" diye karşılık verecektir, "olgular için daha da kötü!"[24]

Resmi ekonomi politiğin soyutlamalarına karşı duran yeni ekonomistler, NEP, Yugoslavya ve Batı deneyimlerinden yararlanarak ve kendi ülkemizin deneyimini eleştirel bir bakışla yorumlayarak, kendi kuramlarını gerçeklik temelinde yarattılar. Vardıkları genel sonuçlar şöyle özetlenebilir: Sosyalist girişimler, piyasa ekonomisi çerçevesinde başarıyla işleyebilir;[25] piyasa gibi kontrol edici ve düzenleyici bir araç olmazsa, etkili planlama olanaksızdır; temel piyasa güçlerinin hareketi, plan çerçevesiyle denetim altında tutulabilir; piyasa sosyalizmine geçiş, indekslerden yararlanılması ve girişimlerin bağımsızlıklarının genişletilmesiyle, emredici planlamanın reddedilmesini zorunlu kılar; bir girişimin gelişmesinin "makroekonomik sınırlarını"nı belirleyen vergiler, fiyat denetimi ve yatırım politikası vb. gibi şeyler aracılığıyla, yeni planlama yöntemlerine gerek duyulur. Tek tek girişimlerin yönetiminde merkeziyetçilikten uzaklaşılması sonucunda, "merkezi örgütler, gerçekten kendilerine ait genel sorunlarda yoğunlaşabileceklerdir..."[26] İşte ancak bu koşullar göz önünde tutulursa, yapılacak bir planın etkisi "hayali kalmaktan çıkıp, gerçek hale gelebilir."[27]

Böylesi dönüşümlerle toplumsal durumda belirgin değişimler sağlanabilirdi. Oysa, Sovyet muhaliflerinin yürütülmekte olan mücadelenin önemini hafife aldıkları, genelde de anlayamadıkları kabul edilmelidir. Örneğin Bukovski, reformlar çevresindeki polemiklerin "farkına varmadıklarını" kabul ettikten sonra, "ekonomist denen kişiler"den de, "özel bir kuramları yoktu" diye ekleyerek, küçümsemeyle söz eder.[28] "Entelektüel bağımsızlık" uğraşı verenler, piyasa sosyalizmi fikrinin içerdiği anti-bürokratik yanları değerlendiremedikleri gibi, ekonomik reformlar olmadan "özgürlük çağını göremeyeceklerini", çünkü bu reformların toplumun demokratik dönüşü-

24. G. Lisiçkin, *Plan i rinok*, s. 60-61.
25. Bu fikri ilk kez İtalyan ekonomisti Barone bu yüzyılın başında formüle etmişti.
26. Lisiçkin, *Çto çeloveku nado?*, s. 173.
27. Lisiçkin, *Plan i rinok*, s. 83.
28. V. Bukovski, *To Build A Castle*, 1978, s. 151.

münü hedeflediğini farketmediler. Yeni ekonomik fikirlerin yandaşları giderek çoğaldıysa da, yazarlarının dilediğinden daha ağır ilerleyen bir süreçte gerçekleşti bu. Aynı zamanda, muhaliflerin ekonomik reformlar fikri dışında, başka bir yapıcı *toplumsal* fikirlerinin olmadığı da su yüzüne çıktı. Oysa, olumlu bir programa sahip değilseniz, toplumda değil bir şeyi inşa etmek, yıkmanız bile olanaksızdır. Genelde, yeni ekonomik kuramın asıl anlamı ancak sonradan anlaşıldı. Bu arada yönetici statokrasi, önerilen değişikliklerin kendini nasıl tehdit ettiğini çok çabuk anlamıştı.

Statokrasi kuşkusuz birlik halinde değildi. Kendi içinde reform yanlısı gruplar da barındırıyordu. Ne var ki bu unsurlar, asıl olarak yetkileri ve hakları yetersiz, "olanakları kıt" gruplardı. Reformları bu nedenle, sonuçta daha fazla güce kavuşacakları ümidiyle destekliyorlardı. Ancak, tutucu "sınıf kardeşleri"nin üstesinden gelemediler. Değişiklik isteyenler yeterli güçten yoksunken (değişiklik istemelerinin nedeni buydu), istemeyenlerin elinde güç vardı (bunun için değişiklik istemiyorlardı). Doğal ki, gücü fazla olanların başarı şansı da çoktu. Bu durum yalnızca kriz koşullarında, yani alışılmış bürokratik oyunla artık bir şey halledilemediği zaman değişebilirdi. Böyle bir krize Çekoslovakya'da 1968'de rastlanırken, SSCB'de görülmedi.

Gerekli değişiklikler yapılmadı. Reform, daha başlangıç aşamasında bürokratik aygıt tarafından engellenerek, başarısızlığa uğradı. Reformcu eğilimler başarısızlıkla yüz yüze geldikçe, teknokratik eğilimler güç kazandı. Teknokratların "varolan sistemin, ilkeleri değiştirmeden rasyonelleşebileceği" yolundaki yanılsaması, sibernetik yönetim yöntemlerine bağlanan ümitlerle sıkı sıkıya ilintiliydi.

Sibernetik, ellilerin sonunda rehabilite edildi ve çok geçmeden yönetici çevreler ona tümüyle bel bağladılar. Muhalif "piyasa sosyalizmi" fikrinin yanı başında, yeni bir fikrin öğeleri belirdi: sibernetik sosyalizmi. "Sibernetik," diye yazar Graham,

> Sovyet önderlerinde, Sovyet sisteminin ekonomiyi rasyonel biçimde denetleyebileceğine duyulan güveni, en azından geçici bir süre için, yeniden diriltti. Bu yenilenme, tam da yenilenme olasılığı bir daha geri gelmeyecek ölçüde yok olmaya yüz tutar gibi göründüğü anda oldu. Ümidin yeniden doğuşu, Sovyetler Birliği'nde ellilerin sonunda görülen sibernetik sarhoşluğunun açıklamasıydı; 1958 sonrası dönemde Sovyet basınında sibernetik üzerine binlerce makale, broşür ve kitap yayımlandı. Daha popüler makalelerde, sibernetikten eksiksiz yararlanma, komünizmin gelişiyle ve Devrim'in başarıyla tamamlanışıyla eş tutuldu. İdeolojiyle politikanın Sovyetler Birliği'ndeki tuhaf karışımı, kimi zaman belirli bilim dallarını olumsuz yönde etkileyebilse de (bir zamanlar gene-

tikte olduğu gibi), öteki dalları olağan olmayan biçimde ileri fırlatabilir.[29]

Örgütlenme tarzını değiştirmeden, ileri yönetim yöntemlerini benimseyerek ekonominin canlandırılabileceği fikri, ütopyacı ve saçma bir fikirdi. Nitekim uygulamaya konur konmaz fiyaskoyla sonuçlandı; çünkü, modası geçmiş üretim ilişkileri nedeniyle, bilim ve teknolojinin yeni başarılarının kullanıma sokulması (özel olarak, bilgisayarlardan yararlanma) pek çok güçlükle karşılaştı ve etkisiz kaldı. Altmışlı ve yetmişli yıllardaki Sovyet deneyimi, Şik'in sanısını parlak biçimde doğruluyordu: Örgütlenmede reforma gidilmedikçe,

> yeni bilgisayar teknolojisi, yalnız ideal ekonomik gelişmeyi sağlayamamakla kalmayacaktır; üstüne üstlük, kamu yararıyla çakışmayan basitleştirilmiş görevlerin çözümünü hedeflemiş olan ve mutlak ölçüde tek yanlı kalan gelişmeyi haklı çıkarmaya bile yarayabilir.[30]

Bu, oldukça kısa sürede açıklığa kavuştu. Besbelli ki bu nedenle, teknokratik eğilimlerin (pan-sibernetikçilik ya da başka biçimler altında) burada, ilk başta beklenebileceği kadar güçlü olmadıkları görüldü. Bununla beraber, hükümetin ideolojisini, muhalefetin fikirlerini ve hatta —göreceğimiz gibi— edebiyatı etkilediler. Kruşçev ve Brejnev'in görüşlerinde, Saharov ve Turçin'in fikirlerinde rastlanandan hiç de az olmayan ölçüde teknokratik yanılsamayla karşılaşılır; Dvoretski ve Şatrov'un oyunlarında da görünür bu yanılsama. Yine de, genel olarak bakılırsa, altmışlarda ABD'de görülen türden özel bir "teknokrasi" ideolojisi çıkmadı SSCB'de. Ancak şurası da doğrudur ki, statokratik sistemin Batılı tipte uzmanları ümitsizliğe kapılmış olan "rasyonelleşme" yeteneksizliği, altmışların sonuyla yetmişli yıllarda, "hayal kırıklığına uğramış teknokrat" gibi, hatta "öfkeli teknokrat" (buna daha sonra geleceğiz) gibi tuhaf olguların görünmesine yol açtı.

Bürokratik sabotajın, reformları yerleştirecek başarılı pratik önlemlere yönelik tüm ümitleri boşa çıkmaya mahkûm edeceğinin açıkça anlaşıldığı 1965-1968 arasındaki yıllarda, mücadele kuramsal düzleme kaydı. Sol kanat ekonomistler, bir yandan dikkatlerini ciddi ekonomik durum üzerinde toplamayı ve görüşlerine bağlı kalmayı sürdürürlerken, reformların o anki yazgılarını etkilemeye bel bağlamaktan çok, gelecekte destekçiler kazanmayı umuyorlardı. Bu ekonomistlerin ağzından çıkan her ciddi açıklama, yeni kuramcıların "maskelerini indirmeye" başlamış olan resmi basından kışkırtıcı karşılıklar aldı. Yeni kuramcılar da, yanıt olarak, savlarını derinleştirip keskin-

29. Loren R. Graham, *Science and Philosophy in the Soviet Union*, 1973, s. 329.
30. Şik, s. 78.

leştirerek *Novi Mir*'de kendi görüşlerini tekrar tekrar sergilediler. V. Kantoroviç 1967'de yayımladığı "Sosyoloji ve Edebiyat" başlıklı bir makalede, salt ekonomik kalan tartışmanın sınırlarını aşmaya çalıştı. Reformların ekonomik düzlemde çıkardığı sorunlar toplumsal düzleme, oradan da kültürel düzleme aktarıldı. Tartışmalar Batı sosyolojisiyle felsefesine, özellikle de yeni ekonomistlerin şiddetle gereksindikleri bilimsel aracı geliştirmiş olan Frankfurt Okulu'na yeni bir açıdan yaklaşma gereğini ortaya çıkardı. Reformlar, ayrıca, varolan eğitim ve kültür düzenlemesinin iflas ettiğini, emekçi halkın yükselen entelektüel düzeyiyle, çalışma düzeninin egemen biçimleri arasındaki çelişkiyi gösterdi. Sanat, bu sorunları somutlaştırıp kamuoyunun dikkatine sunma konusunda zaten çok şey yapmıştı. Yeni ekonomistlerle yaratıcı entelijensiya arasında kurulan bağın başka bir önemli yanı, ikisinin de her türlü kaba-sosyolojik kalıplarla mekanik şemalara yüz çevirip, yaşamı çok yönlülüğü, karmaşıklığı ve dinamizmi içinde görmeye çalışmalarıydı. A. Birman'ın, insan bilimlerinde eğitim görmüş kişilere ekonomi çalışmalarını salık vermesi, bu yolla onların da gerçekliği "daha üç boyutlu bir biçimde" göreceklerini ümit etmesi, rastlantı ürünü değildi. Kantoroviç de, yaratıcı entelijensiyayı reform ideologlarına yardım etmeye çağırdı. Bunu söylerken, "Prag baharı" eylemcisi Z. Mlynar'a göndermede bulunuyordu. Maalesef, bu çağrışım rastlantısal değildi.

Sovyet toplumunda daha iyiye doğru hızlı değişiklikler yapılması ümitleri azaldıkça, dikkatler giderek Prag'da odaklandı. Sol entelijensiyanın ümitleri Çekoslovakya'da toplanmıştı. Prag, Sovyet muhalefetinin Mekke'si oldu. Medvedev'lerin *Politik Günlük*'ünde, Çekoslovak yazılarının çeviri ve özetleri 1965'ten sonra düzenli olarak yayımlandı. 1966-68'de *samizdat*'ta epeyce malzeme dolaştı. Bir sürü şey de resmi kanallardan geliyordu.[31] Sovyet okurlarının, Çekoslovak Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1968'de benimsediği eylem programının ancak kısaltılmış bir basımını görmesine izin verildiği halde, programın tam bir çevirisi Moskova'da elden ele geçti. *Politik Günlük*, o günlerde, "Çekçe bilen kimi Moskovalılar'ın, *Rude Pravo*'dan alınmış... malzemeyi çevirip, dostlarına verdiklerini" kaydediyordu.[32] Kremlin'deki resmi liderlik, Çekoslovakya'daki değişim sürecinin fazla ileri gitmeyeceğini umarak, "Prag baharı"nın başlamasına belli bir hoşgörüyle

31. *Socialist Czechoslovakia* ve *Czechoslovak Trade Unions* dergileri Rusça olarak yayınlanmış, "Prag baharı" üstüne malzemeler *Problemi mira i sotsializma*'da basılmıştı. Bundan başka, Çekoslovak yayınları —Çekçe, Slovakça, Almanca ve İngilizce periyodik yayınlar, gazeteler ve kitaplar— kütüphanelerimizde bulunabiliyordu.

32. *Politiçeski Dnevnik*, c. 1, s. 336.

bakmıştı. Kalvoda, Dubçek'in ilk önceleri Sovyet liderlerinin güvenini kazandığını bile yazar: "Brejnev ona 'bizim Saşa'mız'* diyordu."[33]

Çekoslovakya'nın işgaliyle orada eski politik ve ekonomik sistemin restore edilmesi, Sovyet ekonomik reformunun ve bunun yanısıra da yeni bir liberalleşme dalgası ümitlerinin tükenişi anlamını taşıyordu. Elbette, yeni ekonomistler 1968'e kadar ekonomik modernleşme adına bir tür "artçı savaşı" vermişlerdi. N. Petrakov'un *Novi Mir*'deki iki makalesi, reformlar adına bir ölüm duası, gelecek adınaysa bir uyarı işlevi görmüştü. Petrakov, ülkenin sahip bulunduğu servetin altında bir yaşam sürdüğünü, paraya sahip olmakla mal edinilemediğini, son olarak da piyasa yasalarını tanımayı uzun süre kabul etmezsek bunun bedelini er geç ödemekten kaçamayacağımızı anımsatıyordu okura. Yine de bu uyarılar ya çok erken, ya da çok geç ses verdi. Reformlar suya düşmüş, ancak ekonomik mekanizmanın krizi de henüz ciddi bir devrimci mayalanmayı uyarabilecek noktaya erişmemişti. "En geç 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde," diye yazar Rakovski,

> "piyasa sosyalizmi" ideolojisi, her yerde tam bir yenilgi almıştı. Ne var ki bu yenilgi ancak genel bir eğilim çevresinde salınanları ılımlılaştırmış, eğilimin kendisini kesinlikle değiştirmemiştir.[34]

Piyasa sosyalizmi ekonomik değil, yalnızca politik bir yenilgiye uğramıştı. Ekonomik deneylerin uzunca bir süre devam ettiği yerlerde, yeni sorunlar da ortaya çıkmakla beraber, genelde kimi olumlu sonuçlar alındı. Az çok tutarlılıkla izlenen deneylerin klasik örnekleri, Macaristan ve Yugoslavya'ydı. Bu ülkeler, Doğu Avrupa'nın tanıdığı en büyük başarılara ulaştılar. SSCB'de çeşitli fabrikalarda yapılan deneyler de mükemmel sonuçlar verdi. Ancak "piyasa sosyalizmi" ideolojisi, özgün biçimiyle, komünist reformizmle sıkı sıkıya bağlıydı. Ayrıca, yönetici statokrasinin pragmatizmine ve varolan sistemin sosyalist niteliğine beslenen saf bir inançla da sıkı bağları vardı. Piyasa sosyalizminin yukarıdan getirilebileceği ümidi, yanılsamalarla dolu olduğunu kanıtladığı gibi, kendi yenilgisini de önceden belirledi.

En büyük başarıların Macaristan ve Yugoslavya gibi halk devrimleri deneyimi yaşayan ülkelerde kazanılmış olması anlamlıydı. Yönetici çevrelerin reformcu kesimleri, aşağıdan baskı yapılmadan, amaçlarını *kendi başlarına* asla gerçekleştiremezlerdi. Burada istisna Çekoslovakya'ydı. Ancak o istisna da nihai olarak kuralı doğruladı: Çünkü reformcular başarısızlığa uğradı. Sonuçta, piyasa sosyalizmi fikri krize girdi; ilerde, sistem-içi olmaktan zi-

* "Şaşa" Rusça'da Aleksandr için kullanılan kısa sevgi sözcüğüdür. (ç.n.)

33. J. Kalvoda, *Czechoslovakia's Role in Soviet Strategy*, Washington 1978, s. 264.
34. Rakovski, *Towards an East European Marxism*, 1979, s. 19.

yade, açıkça muhalif ve sistem-dışı olan güçlerin programında yeniden yükselmek üzere. "Sosyalist piyasa ekonomisi" sözcükleri, resmi basında yasaklandı. 1971-74 yıllarından sonra bu fikirleri savunmak, ancak *samizdat*'ta ve yabancı yayınlarda olanaklıydı. Gerçi yasal basında da sosyalist piyasa ekonomisi lehinde yazılar yazan çok sayıda ekonomiste rastlanmaktaydı,[35] ama gerçek ifadelerin yerine başka şeyler koymak, ima yoluna başvurmak zorunluluğu vardı. Kısmi sorunlarda samimi olunabilse bile, (altmışlarda Birman, Lisiçkin ve diğerlerinin yaptıkları gibi) gelişmiş bir kuramsal program ortaya atılamazdı. Ekonomistler kendilerini giderek yabancı gibi hissetmeye, hastasının yalnızca en yakın çöp kutusuna atmak üzere reçete istediği bir doktora benzediklerini hissetmeye başladılar.

Piyasa sosyalizminin yenilgisi kesin değildi. Yepyeni bir politik biçim altında canlanacaktı; sosyalist muhalefetin geleceği, onun ortaya attığı sorunların çözümüne bağlıydı. Yalnız, yeni demokratik fikirler yayılmaya başlamadan önce, reformların yazgısıyla ilgili ümitler kırıldı; Leninizm'e, komünizme ve sosyalizme (altmışlı yıllara dek o denli safça inanılan herşeye) beslenen güven yitirildi. Alışılageldiği gibi, kurunun yanında yaş da yandı. Ama tarihte olaylar asla başka türlü cereyan etmez.

Toplumsal mücadelede bir duraklama görüldü. Üzerinde düşünülüp anlaşılması gereken epeyce şey vardı. 21 Ağustos 1968 sabahı bütün Sovyet liberalizmi ideolojisi birkaç dakika içinde çökerken, Yirminci Kongre'nin uyandırdığı bütün ümitler de sönüp gitti. Liberal entelektüeller önceden, genel hatlarıyla, toplumumuzun temelinin sağlamlığını, sosyalist niteliğini yitirmediğini, (Yevtuşenko'nun *Otobiyografi*'sinde yazdığı gibi) devrimin hasta olsa bile ölmediğini düşünerek kendilerini rahatlatmışlarken, 1968 olayları bu yanılsamaları darmadağın etti. Demek ki sorun, "Stalinizm'in aşırılıkları" değil, sistem sorunuydu. Pek çokları açısından, bu olgunun tanınması tinsel ve ideolojik bir çöküş demekti. Elbette herkes yeni gerçekleri hemen anlayamadıysa da, değerlerin açık açık yeniden gözden geçirilmesine başlandı. Rakovski, safdil kişiliklerine karşın, "buzların çözülüşü" döneminin komünist liberallerindeki "gerçek kahramanlığı görmemenin, tarihsel olmayan bir şey olacağını"[36] yazdı. Ancak 1968, onların ümitlerine ve bunun yanısıra o zaman taşıdığı biçimiyle ideolojilerine bir nokta koydu. "Komünizm" üstündeki tekelinde ayak direyen yeni-Stalinist devletin tank birliklerine karşı direnmenin çaresiz olduğu görülmüştü.

35. Sözgelimi, dürüst ve cesur makaleler yayımlayan Novosibirsk dergisi *EKO*, açıkça reform yanlısı bir konum benimsedi.

36. Rakovski, s. 19.

Herşey, Mayakovski'nin dizelerindeki gibiydi:

Kitaplardaki Komünizm
kolay bir inanç.
(Şimdi Komünizm'i
kitapta sunmak moda)
Ama bu da—
"deli saçmalığını" getiriyor hayata,
ve etiyle kanıyla
gösteriyor Komünizm'i bize.[37]

1968 ve Reform İdeolojisinin Krizi

Politik deneyim, toplumun bilincini kuramdan, hatta en derinlikli kuramdan bile, çok daha güçlü biçimde etkiler. Eğer toplumsal deneyim lehlerine işlemezse, fikirler yeterince geniş bir insan topluluğunca özümsenemezler. 1969-78 yıllarında genel durum, reformist-komünist kuramların yayılmasına elverişli değildi. Altmışların yanılsamaları herkesin gözünde açığa çıkmıştı. Sosyalist ideoloji yeniden doğacaksa, bunun yeni (ve kesinlikle komünist olmayan) bir biçimde olması gerektiği apaçıktı. "Prag baharı"nın başta gelen simaları bile bu doğrultuda sözler söylüyorlardı. J. Pelikan, 1968'den sonra şunları yazmıştı:

En başta, "komünizm" teriminin Doğu Avrupa halklarının gözünden düştüğünün farkına varılmalıdır. Onlar, bu terimi, Sovyetler Birliği'nin belirli bir coğrafi bölgedeki hegemonyasına dayanan, tek parti yönetimi ve aygıt diktatörlüğü fikirleriyle birlikte anıyorlar.[38]

Bununla birlikte, hayal kırıklığının, ümidinkinden aşağı kalmayan bir mantığı vardır. Atalet mantığıdır bu. Komünist reformizmin reddedilişi, çok sayıda gayri resmi entelektüeli Marksizm'e ve sosyalizme düşmanlığa; dahası ilerlemenin, devrimin, hatta demokrasinin reddine götürdü (çünkü bu değerlerin hepsi, komünistler dahil sol eğilimli ideologlarca ortaya atılmıştı). Pelikan şöyle yazıyordu: SSCB'deki rejimin aktif muhaliflerinin çoğu,

sosyalizmi, Stalinizm'le özdeşleştirir (başka bir şey görmemişlerdir). Bunun için de, sanki reform yapılamaz ya da değiştirilemezmiş gibi, sosyalizmi genelde reddederler. SSCB'de varolan duruma karşı duygusal ve ahlâki bir tepki olan bu yanlarını anlayabilmeme karşın, bu tür görüşlere şahsen katılmıyorum.[39]

37. V. Mayakovski, "To Comrade Nette" (1926), der. Herbert Marshall, *Mayakovsky and His Poetry*, 1942 (?), s. 112.
38. *Problemi Vostoçnoy Evropi*, no. 1, 1981, s. 10.
39. *A.g.e.*, s. 8.

Yine de, Doğu Avrupa ülkelerinin, gerçek başarılar üretmiş olan komünist reformizmin pratik deneylerini yaşamış olmaları önemliydi. Pelikan, Şik, Lukacs ve Kardelj gibi insanların kuramları, bu halklar açısından "fantezi"den ibaret değil, sonuna dek götürülmemiş olsalar bile kesin uygulamalardı. Sovyet entelijensiyası ise böyle bir deneyimden yoksundu: Tersine, 1956 müdahalesinde Macarlar'la, 1968 işgalinde Çekler'le birlikte acı çekmiştik. Bunlar *bizim* tarihimizdeki gelişmelerdi; eninde sonunda *bizim* deneyimimizdi: alabildiğine olumsuz. Yetmişli yılların Rus entelijensiyasının trajedisi şuydu ki reformizmin zaferlerine doğrudan tanık olmazken, çöküşünde hazır bulunmuşlardı. Rusya'da "liberal onyıl" ideolojisinin aldığı yenilgi, bu yüzden tam ve eziciydi. 1968'den sonra aşırı sağ konumları daha içtenlikle benimsemiş olan Soljenitsin'in, "O günler, 21 ve 22 Ağustos, benim için canalıcı önemdeydi"[40] diye yazması rastlantı değildi. Entelijensiya o zamana dek sosyalizme sempatisini biraz olsun korumuşsa bile, 1967-68'de kalanı da yitirdi. Eskisinin karşısına konulacak yeni değerler için çılgınca bir arayış başladı. Tapınmış oldukları şeyi yakmak istemekle kalmıyor, yaktıkları şeye tapınmak da istiyorlardı — oysa, aslına bakılırsa, tapındıkları ve yaktıkları şeyler, çoğunlukla farklı isimler altında aynı şeylerdi.

Hayal kırıklığı, Kruşçev'in düşüşüyle birlikte halkın bilincini kaplamaya başlamıştı zaten. Ekim 1965 tarihli *Politik Günlük*'te şöyle yazıyordu V. K— v:

> Gençliğin önemli bir kısmı bizim bir zamanlar inandığımız gerçeklere inanamıyor; geçmişin tinsel değerlerine olan bu inanç kaybı da, şimdilerde Batı'da moda olan teslimiyet ve hayal kırıklığı tavırlarının çeşitli kanallardan gençlerimiz arasına sızmasına yol açıyor.[41]

Bir zamanlar yeni fikirlerin sözcüsü sayılan şair Yevtuşenko'nun geçirdiği evrim, ideolojinin altmışlardaki krizini çok iyi anlatır. Kamuoyu önünde (*Bratsk Enerji Santrali ve Babi Yar*'da görülen türden) eski tipte bir konumu sürdürmek 1968'den sonra artık olanaklı değildi. Bunun nedeni, sansürden ziyade, sistemi yenileme ve "hakiki Leninizm"i geri getirme nosyonunun gözden düşmüş olmasıydı. Yeni durum karşısında, kamusal konum "sistem-dışı" kalmak zorundaydı. Bunun için, şiir *samizdat*'ta göründü. Ayrıca, Soljenitsin'in hiç hoşlanmadığı, milyonlarca kaset yoluyla ülke çapına yayılan "gitar şarkıları" biçimine büründü.[42] Bu demokratik şiir gerçekten büyük popülerlik kazandı, çünkü yazarları sisteme açık açık meydan okuyorlar (A. Galiç gibi),

40. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, 1980, s. 220.
41. *An End to Silence*, s. 213-14.
42. Bkz. *From Under the Rubble* (Enkazın Altından) sempozyumu, 1975.

onu yapamadıkları durumlarda (V.Visotski gibi) tamamen sırtlarını dönüyorlardı. Sisteme sırt çeviren şiir, emekçi halkın en geniş kitlelerinin yetmişli yıllardaki duygularıyla çakışıyordu. Ancak, Yevtuşenko'nunkinden bambaşka türde bir düşünceyi —yalnız politik değil, *herşeyden önce* şiirsel bir düşünceyi— gerektiriyordu. Son olarak kimileri de, özellikle B. Okudjava, tarihe ve savaş deneyimine dönerek, kamusal şiirin son sığınağını orada buldular.

Yevtuşenko eski tarzını sürdürmeye çalışmadı; bu durum kimi zaman üzücü, kimi zaman da eğlendiriciydi. Kayboldu gitti. Taktik yozlaşıp politika oyununa döndü. Yevtuşenko'nun talihsizliği, yalnız sistemde reform yapmayı ümit etmesi değil, aynı zamanda, kendine artık kamusal bir şair olarak yola devam etme alanı bırakmayan oyunun resmi kurallarını çiğnemeye karar verememesiydi. 1968'den sonra sistem-içi reformizm, sistem-dışı biçime büründü; fikirlerini *samizdat*'ta açıklamaya, varlığını yeraltında sürdürmeye ya da muhalefet hareketi içinde çalışmaya zorunlu kalmıştı. 1980'lerin başında Roy Medvedev hâlâ Kruşçev çağının reformist fikirlerini savunuyordu, ne var ki bunu başarıyla yürütebilmesi ancak bir muhalif olarak olanaklıydı.

Öte yandan reformist fikirler makalelerde, dizelerde olduğundan daha iyi dile getirilir. Reformistler 1960'ta resmi Parti'nin aşırı sol kanadıydılar, oysa 1970'lerde muhalefetin ılımlı kanadı haline geldiler. Ve ılımlılık, politikada (özelikle devrimci durum yoksa) iyi ve yararlı olduğu halde, şiirde yeri yoktur. Şiir, ılımlılığın alanına hiç girmez. Devrimci olan bir şair, pek sık karşılaşılan bir bileşimdir; oysa reformist olan bir şair, kesinlikle düşünülemez. Elbette şairler arasında reformist görüşleri kabul eden insanlara her zaman rastlanmıştır. Ama kim, ılımlı reformizmi öven iyi bir şiir hatırlayabilir? Yevtuşenko, "hiç durmadan kendinin arayışı içinde değilse, bir insanın kendisi olması olanaksızdır"[43] diyordu. Onun talihsizliği, kendini altmışlarda kaybetmesi, yetmişlerde yeni bir "ben" bulmayı beceremememesiydi. Üstelik bu durum, tek başına onun yazgısı da değildi.

Politik dönüş keskindi ve pek çok insanı gafil avladı. Çoğu dengesini yitirdi. Başkaları hâlâ kurtarılabilecek olanı kurtarmayı denedi. O sırada, Soljenitsin'le onu destekleyen yazarlar bu tür bir mücadele yürütüyorlardı. Reformist fikirler, sansürün sanata koyduğu kısıtlamaların kaldırılmasının ötesine geçmiyordu henüz. Öz olarak, edebiyat adına bir özsavunma kampanyasıydı bu. Programı, Çekoslovakya işgalinden önce, Soljenitsin'in Mayıs

43. *Sovetskaya Kultura*, 1 Aralık 1981.

1967'deki Dördüncü Yazarlar Birliği Kongresi'ne yolladığı mektupta formüle edilmişti. P. Antopolski, G. Vladimov, V. Sosnora, V. Konetski gibi yazarlar, mektubu desteklediklerini ifade ettiler. Konetski, Soljenitsin'in ortaya attığı sorunların "edebiyatımız açısından temel sorunlar" olduğunu yazıyordu.[44] Muhalefet yanlısı yazarlar o dönemde, "savaş düzeninde", Soljenitsin'in çevresinde toplandılar; ama daha o günden saldırı değil yalnızca savunma amacıyla.

Novi Mir

Açık muhalefet yanlılarının sansürlü edebiyatın sınırları içinde elde tuttukları son cephe, *Novi Mir* dergisiydi. 1968 ilkbaharında derginin yazı kurulu bir darbe yedi. Zaks ve Dementyev görevlerinden alındılar; ancak bu, yayın yönetmenlerinin sola kayışını kolaylaştırmaktan başka sonuç vermedi. Bürokratik kargaşa yüzünden, yetkililer en ılımlı ve ürkek üyeleri uzaklaştırmışlardı. Dergi, daha da militanlaştı. Genelde olduğu gibi, bürokratik kararlar tasarlananın zıttı bir etki yaptı. Aynı zamanda, yetkililer dergiyi kapatma kararı da alamadılar. Stalinist çevrelerde uzun süre *Novi Mir*'in "kapatılmaması gerektiği" inancı egemen oldu. "Sovyet entelijensiyasının, *Novi Mir* olmasa yapıtlarını Sinyavski gibi yurtdışına gönderecek yazarları kapsayan, belirli bir kesiminin" dergisiydi o.[45] Deneyim, bu görüşün epey akıllıca olduğunu gösterdi. Yine de yönetmenleri, *Novi Mir*'in başına bir belâ gelmesinin an meselesi olduğunu biliyorlardı. Kavga verilmeden tek bir sayı bile çıkmadı. Döğüşülmesi gereken yalnızca politik sansür de değildi. Politik içerik taşımamasına karşın, Bulgakov'un *Teatral'nyi roman*'ını "geçirmek" çok güç olmuştu. Kültür alanının bürokrat liderleri, Bulgakov'un yaptığı gibi tiyatro konularında K.S. Stanislavski'nin otoritesine kuşku düşürmenin, politikada Lenin'in eleştirilmesine benzediğini düşünüyorlardı. Kutsal topraklara girilmemelidir. 1963'ten sonra *Novi Mir* yönetmenlerine kılavuzluk eden ilke, "her sayıyı, sanki son sayı olacakmış gibi ele al" ilkesiydi. Akla hayale sığmaz derecede güç koşullarda çalışmak durumundaydılar. Örneğin, eğilimin baş ideoloğu sayılan V. Lakşin'in makalelerine özel bir kişisel sansür konmuştu. Gelgelelim Tvardovski'nin otoritesi (ve belki başka etmenler de) yazı kurulunun dağıtılmasını hiç değilse on sekiz ay geciktirdi ve o süre iyi kullanıldı. Dergi, Kolman, Kon ve başkalarının çok ilginç yapıtlarını yayımlamayı sürdürdü. Bu, "kuğunun son şarkısı"ydı. *Novi Mir*, kaderi belli olduğu

44. *Politiçeski Dnevnik*, c. 1, s. 270. 45. *A.g.e.*, s. 186.

halde, direnişinden vazgeçmedi.

Le Monde'un sonradan yazdığı gibi:

Dış görünüşün değişmesine karşın, Tvardovski'nin grubu (1969'da hâlâ kalmış olanlar) ve yeni bir polemikçiler grubu, kimi sivri makaleler yayımladılar. Resmi basın onları eleştirip çeşitli itirazlar yükseltse bile, eskiden olduğu gibi, 1968-73'te alışılmış olandan daha tetikte duran sansürü atlatmayı becerdiler. Kuşkusuz bu makaleler dikkatle okunmalıydı, satır aralarının okunabilmesi gerekiyordu. Ama bu zor değildi, ne de olsa analojiler ve paralellikler kurma yöntemi Rus edebiyatının geleneksel bir özelliğiydi: Puşkin, Saltikov-Şçedrin ve Dostoyevski de bu yola başvurmuşlardı. Dokundurmalardan yararlanarak ve metindeki küçük nüanslara bakarak bir yargıya varacak olursak, *Novi Mir*'in geleneksel uyumsuzluğunun yerini pek dizginlenememiş öfkeye, kızgın düşüncelere ve öldüresi yergiye bırakmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz.[46]

Sorunun yalnızca dokundurmalarla sınırlı kalmadığını açıklığa kavuşturmak önemlidir. Batı'da, hatta ülke içinde kimi çevrelerce yaygın kabul gören, "liberal düşünürlerin başka toplumların tarihinden alınan malzemeyi kullanma yoluna, yalnızca kendi tarihimize ışık tutmanın gerekçesi olarak başvurdukları" görüşünün oldukça hatalı olduğunu daha önce belirttim. Sanatsal yaratıcılıkta bu tür bir yöntem kimi zaman kullanılabilir ama, bu yolla ciddi araştırma yapılamaz. Tovstonogov, Saltikov-Şçedrin'in *Çağdaş Bir İdil* adlı yapıtının bir dramatizasyonunu Çağdaş Tiyatro'da sahnelediği zaman, yerginin ondokuzuncu yüzyıl bürokratlarıyla o günlerin muhalif kampını terkedenleri değil de, onların günümüzdeki ardıllarını hedef aldığı açıktı. Benzer biçimde, Taganga'daki Tiyatro'da oynanan *Ana* da özünde geçmiş bir devrimci krizle değil, gelecekteki bir krizle ilgiliydi. Bununla beraber genelde, söylediğim gibi, kültürün —özellikle kurumsal kültürün— ana yöntemi "dokundurma" ya da "ima" değil, geniş felsefi genellemedir. Her hakiki kültür yapıtı, özgün görevlerinin sınırlarının dışına taşar. Analojiler ve paralellikler felsefi yapıtların okurları tarafından yalnızca "okunup geçilmez", "okunur ve yer eder". Herkes aradığı şeyi orada bulur. Öte yandan, yazarın kendini ilgilendiren şeyler hakkında konuşma arzusu, onu genel konuşmak zorunda bırakır.

Novi Mir'in yayıncı ve kuramcılarının 1968-1971 arası dönemdeki teması, "entelijensiya ve gericilik" diye nitelenebilir. Bu tema çeşitli malzemelere dayanarak ve çeşitli yöntemlerle izleniyorduysa da, son çözümlemede tek bir sonuçlar sistemine varırız. Bu düşüncelerin kehanet niteliğindeki anlamını galiba ancak 1980'lerin başında, yani on yıl sonra tam olarak değerlendirebiliyoruz.

46. *Le Monde*, 22 Mart 1974, s. 17.

Granin'in "Kutsal Bir Yetenek" başlıklı makalesi, kronolojik anlamda, tartışmayı kapatmıştı. Ancak çeşitli nedenlerle bununla başlamak uygun olacaktır. Bu makalede tema keskin biçimde sunulmuş, Rus malzemesi kullanılmış ve sorunun genel felsefi önemi, üzerine basa basa vurgulanmıştı. Uzun öyküler ve masallar yazarı olan Granin'i tarihçi rolüne çıkaran neydi? Makale, ondokuncu yüzyılda geçen bir olayla ilgilidir. Büyük olasılıkla, Stalinizm sonrası Rusya'nın tinsel tarihinden kimi ön sonuçlar çıkarmak gerekiyordu (acı veren şiddetli bir gereksinim). "Kutsal Bir Yetenek", Rus edebiyatının Mozart'la Salieri'si olan, Puşkin'le Bulgarin'in öyküsüdür. Bir yanıyla makale, bir yanıyla öyküdür. Granin burada yalnızca bir tarihçi ve yazar olarak değil, ayrıca Plutarkos tarzında bir biyografici olarak görünür; öykü bir tür "karşılaştırmalı biyografi"dir. Yine de, ön planda, somut olguları değil, bu iki insan arasındaki ilişkilerin simgesel anlamını algılarız. Üstelik, beklenebileceği gibi, Granin'i ilgilendiren Puşkin değil (Puşkin hakkında epeyce şey biliyoruz), muhbir ve gerici Bulgarin'dir.

"Rus gericiliğinin tarihi zengin ve öğreticidir," diye gözlemler Granin. "Kendi gelenekleri, kendi kuram girişimi, Malyuta Skuratov'un zamanından Katkov'a ve Şulgin'e kadar kendi kahramanları vardır."[47] Yazar, bizim ülkemizde tinsel yaşamın her zaman devlete karşın ve devletle çatışma içinde tutunduğunu saptamak için, kültürün ve bilimin Rusya'da izlediği gelişme yolunda adım adım ilerler. Okur, o eski toplumun bizim yeni toplumumuza çok fazla benzediğini, pek çok bakımdan aynısı olduğunu görerek dehşete düşer. Ama hayret etmesi gerekir mi? Gericilik, her zaman ve her yerde kendine benzer. Önemli olan, ortak tarihsel özelliklerine işaret etmek, gerici tipin temel niteliğini gözler önüne sermek ve onun mantığını anlamaktır.

Granin, sanatta gerçek mücadelenin eğilimler arasında değil, yetenekle sıradanlık arasında sürüp gittiğini söyler: "Yetenek ve sıradanlık, sanatta farklı amaçlar gözetirler."[48] Sıradan kişiler, yetenekten yoksun oluşlarını aşırı bir güvenilirlikle gidererek, otorite çevresinde kümelenirler. Gericilik, savunucularının saflarını entelijensiya içinden gelenlerle durmadan yeniden doldurur. Sıradan kişiler kendi adamlarına sistemli biçimde ihanet ederler: "Eski liberal, kolayca aşırı bir *obscurantist*'e* döner."[49] Puşkin'le Bulgarin'in öykülerinde böyle oldu; yüzyılın dönemecinde Suvorin'de[50] böyle oldu — ve

* *Obscurantist*: bilgisizlik yanlısı. (ç.n.)

47. *Novi Mir*, no. 11, 1971, s. 191. 48. *A.g.e.*, s. 198. 49. *A.g.e.*, s. 202.

50. Daha sonra Suvorin üstüne İ. Solovekova ile V. Şitova'nın kaleme aldıkları bir makale, sansür tarafından ağır bir biçimde kırpılarak, *Voprosi Literaturi*'de yayınlandı. Vardığı sonuçların çoğu, Granin'inkilerle aynıydı.

1950'lerde, de-Stalinizasyon dalgasının sürüklemesiyle işe başlayan pek çok kişide de böyle oldu.

Tutucu, resmi sözde-kültürün görevi çoktur; ama en önemlilerinden biri, gerçek kültürü sürekli etkisizleştirip zararsızlaştırmaktır. Sözde-kültür, her muhalifi, ölünce, kendi müjdecisi olarak betimlemeye çalışır. Puşkin, Gogol, Pasternak, Tvardovski, Vampilov — hepsi de, sağken zulme uğramalarına karşın, ölümlerinden sonra klasikleştiler. Aynı şey şimdi V. Visotski'nin başına geliyor gibidir. Sağken tek satırı bile basılmadı (bir tek yurtdışında yayımlanan *Metropol* başlıklı derleme dışında), ama ölür ölmez yetkililerin ona karşı tutumu düzeldi. Kuşkusuz bu değişikliği kolaylaştıran, cenaze töreninin güçlü bir halk gösterisine dönmesi olmuştur. Visotski, gecikmeden, muhalefetin ozanından "Sovyet halk şairi ve şarkı yazarı"na dönüştürülmek zorundaydı. Gericilik dehalara gereksinim duyar, ama ancak ölülerine. Bu yol gericilere daha kolay gelir; onlarla kendilerini daha rahat hissederler. Söz konusu kişi ölüyse, aşağılık kompleksi olamaz. Ölüler yabancı basınla görüşme yapmazlar, ya da güncel politik yaşamı karıştırmazlar. Bulgarinler, Puşkinler'in icracısı rolünü yüklenirler:

> Onları [Bulgarinler'i -ç.n.] öldürdükleri kişilere doğru karşı konulmaz biçimde çeken hangi güçtür? Merasim kıtasında yerlerini alırlar, yüzleri dindar ve kederli bir hal alır, gözleri parlar ve durulaşır. Kimsenin onları kovma cesareti gösteremeyeceğinden emindirler. Bu ölümden, başkalarından daha iyi yararlanırlar. Cenaze töreni biter bitmez çalışmaya koyulurlar. Ölen deha, alması istenen görünüme göre uyarlanmak zorundadır. Etkili ve öğretici biyografilerle birlikte, hoş portreler üretilir. Gereksiz ve yersiz olan ne varsa silinir. Seçme alıntılardan, hapishane duvarları kadar sağlam ilke ve dogmalar inşa edilir.[51]

Ne var ki, bir düzlemde yanılırlar. Bir dehanın temel özniteliği, fiziksel ölümünden sonra bile bizim için tinsel bakımdan canlı kalmasıdır — oysa gerici, sıradan biri, bizle beraberken bile unutulmaya kurban gider. Bu anlamda Bulgarin'in yazgısı trajikti: Puşkin'le hiç de iyi anılmayan umutsuz bir savaşa girdi ve dehanın ölümü bile zafer şansı bırakmadı ona. Bulgarin mahkûm oldu: Yirminci yüzyılda onun Vijigin üzerine kitabını kim okur? Ama Bulgarin'in yerini başkaları alageldiler, tıpkı onun gibi sıradan kişiler. Puşkin'in yerineyse kimse gelmedi.

Bu trajik çatışmanın çözümü var mıdır? Ve tarih, eninde sonunda, Puşkin'e Bulgarin karşısında zafer kazandırmaz mı? Granin bu soruyu sormasa da, kimden yana olduğundan kimsenin kuşkusu yoktur. Yine de, gericilik yoktan varolmaz. Belirli sınıflara, devlet kurumlarına, bürokrasiye dayanır.

51. *Novi Mir*, no. 11, 1971, s. 203.

Sonuçta ilerleme de, yalnızca aklın soyut gücüne değil, ayrıca oldukça gerçek toplumsal güçlere dayanabilir. Aklın zaferi, diyordu Brecht, ancak akılcı olanın zaferi olarak (gericiliği ezebilen ileri sınıf ve partilerin zaferi olarak) olanaklıdır.

Bu devrimci güç, entelijensiyayı da içeren emekçi kitlelerdir. Yani, politik (sınıfsal) bakımdan kendi-farkındalığına ulaşmış kitleler. Ancak entelijensiya gerçek bir güç müdür? "Amerikan Aydınları Üstüne Düşünceler"de İgor Kon, sosyolojik açıdan bu sonuca varıyordu. Frankfurt Okulu'nun genel kuramları bağlamında yer alan Kon'un makalesi (örneğin doğrudan "Robert Wolff, Barrington Moore ve Herbert Marcuse'nin *Saf Hoşgörünün Eleştirisi* adlı dikkate değer kitaplarına"[52] gönderme yapar), kuşku yok ki Yeni Sol hareketin en ilginç araştırmalarıyla ilintilidir. Alman siyaset bilimcisi Mehnert'e göre, "Kon'un yapıtı Batı okurunun gözünde de ilgiye değerdir."[53] Sorunun yüreğine bu denli derinlemesine sokulmayı olanaklı kılan neden, belirli bir ölçüde, 1960'lı yılların sonundaki Sovyet muhaliflerinin, Batı'daki yeni entelektüellerin hareketiyle tamamen özdeşleşebilmeleriydi.

Kon, kitlesel bir entelijensiyanın oluşumunu, "yeni bir işçi sınıfı"na ve böylelikle kuvvetli bir ekonomik ve politik güce dönüşmesini irdeler:

> Entelijensiya, toplumun çevresinde ve dolayısıyla toplum karşısında görece özerk bir yerde duran, topluma, söz yerindeyse, "dışarıdan" bakmaya çalışan, üstün bir elit kesim olmaktan çıkmıştır. Temel toplumsal sınıfların içinde ve onların yanıbaşında, toplumun çok önemli bir bileşeni haline gelmiştir.[54]

Gnedin'i izleyen ve onun gibi genç Marx'dan yararlanan Kon, bürokratik hiyerarşiyi eleştirip, bürokrasinin entelijensiyaya ve genelde anlığa (*intellect*) karşı durduğunu gösterir. Bürokrasi, entelijensiyanın çalışmalarını, yalnızca kendi amaçlarına ulaşmanın bir aracı olarak görür. Buna bağlı olarak, onlara dışsal görevler dayatarak başka insanların beyinlerini, başka insanların bilgisini kendine bağımlı kılmaya çalışır. Entelijensiyanın bürokratların politikasına yanıtı ise öğrenci ayaklanmalarının patlak vermesi ve Yeni Sol'un gelişmesi biçimini alır (gerek Fransa, gerekse Polonya bunun örnekleridir). Yabancılaşmaya karşı protesto, devrimci eyleme varır.

Elbette, Yeni Sol'un Batı'daki başkaldırısı SSCB'dekinden bambaşka koşullarda gerçekleşti. Batılı entelektüeller "baskıcı hoşgörüye" karşı isyan ettikleri halde, Ruslar çok daha baskıcı bir hoşgörüsüzlüğün sıkıntısını

52. *Novi Mir*, no.1, 1968, s. 192 (kitap 1969'da yayımlandı).
53. Klaus Mehnert, *Moskau und die neue Linke*, Stutgart 1973, s. 41.
54. *Novi Mir*, no. 1, 1968, s. 179.

çekiyorlardı. SSCB ve ABD entelijensiyalarını karşılaştıran Brzezinski ve Huntington, "paradoksal olarak, bu farklı koşullar iki ülkenin entelektüellerinin politik tutumları üstünde benzer bir etki yapma eğilimi gösterir," diye yazarlar. "İki örnekte de bu koşullar, politik hayal kırıklığı duygusunu, hatta yabancılaşma duygusunu uyarır."[55] Bunun yanında, Amerikalı düşünürler kendilerine gene paradoks gibi görünen bir noktaya daha değiniyorlardı. Amerikalı entelektüel yabancılaşmayı, burjuva sanayi toplumunda insanların birbirlerinin karşısına konmasını protesto ederken; Sovyet entelektüelini ayağa kaldıran, resmi kolektivizmdir: "Yabancılaşmış Amerikalılar'ın *yakalamaya* çalıştığı şey, tam da yabancılaşmış Sovyet vatandaşının *kaçmaya* çalıştığı şeydir."[56] Ancak bu çelişki yalnız görünürdedir. Sovyet resmi kolektivizmi insanları gerçek anlamda birleştirmez; tam tersine, "Amerikan yaşam tarzı"ndan, yani kapitalist rekabetten daha da büyük ölçüde yabancılaştırır. İnsanları, doğal bağların yerine konmuş sahte, resmi ve uyulması zorunlu bağlarla birleştirir; dolayısıyla, hakiki ve resmi olmayan insan birliğini engeller. Bütün Sovyet kuruluşları (sendika, "Parti" vb.) içindeki tek tek kişiler ve tekil gruplar arasındaki yatay bağların sağlanamamakla kalmayıp, aynı zamanda mahkûm da edilmesi, rastlantı değildir. Totaliter kolektivizmde toplumun her üyesi "önderliğe" bağlıdır ve öteki üyelerle karşı karşıya getirilir. Ve kişi, hiçbir yerde gayri resmi bağların ancak resmi politikaya *karşın* ve dayatılmış bağlara karşı kurulabildiği bir kolektifteki kadar yalnız ve tecrit edilmiş değildir.[57] Bu yüzden, Sovyet entelijensiyasının yabancılaşmaya karşı protestosunun, pek çok açıdan, Batı Yeni Solu'nun protestosuna (biçimde değil, özde) benzemesi doğaldı.

Yeni Sol hareketin altmışların sonundaki deneyimleri, Kon ve Gnedin ile *Novi Mir* çevresinin öteki kuramcılarının (örneğin, İ. Kopelev ve R. Orlova'nın) epeyce dikkatini çekti. Ama, 1968 ilkbaharında Batı'da ve Polonya'da politik bir kriz vardı. Yönetici grubun iktidarının pekişip istikrara kavuşmakta olduğu bir gericilik döneminde ne yapılmalıydı? Toplumsal durağanlık döneminde ne yapılmalıydı? SSCB'de reform döneminin ardından gelmiş olan, tam da bir durağanlık dönemiydi.

Politik kriz kitleleri aktifleştirir, ama hiçbir politik değişiklik umuduna rastlanmayan bir toplumsal durağanlık döneminde, kitleler politikadan çekilir:

55. Brzezinski ve Huntington, s. 54. 56. *A.g.e.*, s. 109.

57. 1981'deki Polonya deneyimi, yeni, resmi-olmayan bağların sistemi tam bir çöküşle tehdit ettiğini gösterdi.

Entelektüel alandaki terör atmosferi ve yeni bir ideolojinin bulunmayışı, politik yaşamın yoksullaşmasına, kamu yaşamındaki ataletin artmasına vardı. Çok sayıda insan, özellikle de gençler, politikayla ilgilenmeyi bırakıp özel çıkarlar ve deneyimler dünyasına daldılar.[58]

Bununla birlikte, kitlelerin ideolojiden soğumasının başka bir anlamı da resmi ideolojinin kriz içinde oluşuydu. Bir atalet ve durağanlık dönemi tarihsel bakımdan gereklidir; çünkü taze, güvenilir bir devrimci kabarışı önceler:

Propaganda makinesi etkinliğini sürdürür, hatta şiddetlendirir. İnsanlar, atalet yüzünden, entelektüel iflaslarını (şimdilik) değerlendiremeden ... alışılmış ideolojik klişeleri kullanmaya devam ederler; ancak bu klişeler duygusal çekiciliklerini zaten yitirmişlerdir — insanları kayıtsızlaştırır, hatta sinirlendirirler.

Egemen ideolojiden duyulan hayal kırıklığı, ideolojik değerler enflasyonu, temel olarak olumsuz bir biçimde, yani yıkım duygusu, ideal eksikliği, beklentilerin olmayışı, ideolojik kargaşa olarak hissedilir. Tarihsel olarak düşünmeyen insanlar, bu çözülme sürecinde olumlu bir yan görmezler ve geçmişe özlemle bakarlar. Ancak bu çözülme yeni inanç ve eylem simgelerinin doğuşu açısından gerekli bir önkoşuldur. Hayal kırıklığı [Rusça sözcük, harfi harfine, "çanağın önünden çekilip alınması" anlamına gelir] her zaman ıstırap verici olsa da, gözlerimizde mitolojik bir bandaj olmadan, dünyayı gerçekten olduğu gibi görme olanağını sağlayabilecek olan tek şeydir.[59]

Bu süreç uzun zaman alabilir. Ancak avantajlı yanları vardır. Gnedin, simgesel bir başlığı olan "Kayıp Yanılsamalar ve Keşfedilmiş Ümitler" adlı makalesinde bundan söz ediyordu.[60] Emekçi kitlelerin durgunluğu ve boyun eğiciliği ne denli uzun sürerse, sonraki patlama o denli kuvvetli ve sağır edici olur. Bilgiçlerin halkın hareketsizliğini, rejimin ise bütün gücü elinde topladığını gördüğü yerde, aslında devrimci güçler birikmektedir. Durum, kapalı bir silindirdeki buharın basınç yapmasıyla kıyaslanabilir. Emniyet supabı bulunmadığı zaman, silindir içindeki basıncın artmakta oluşu görünmez. Dıştan bakıldığında herşey sakindir, ne var ki gerginlik, buhar silindiri patlatana kadar artar. Devrimci bir kriz doğar. Bunu sezen yöneticiler baskıyı şiddetlendirebilirler. Bununla birlikte, yeni koşullarda, bu hareket beklemenin zıttı bir sonuç verir: "Görece dingin dönemlerde, gerici bir hükümet açısından avantajlı olabilir bu, ancak politik kriz zamanında, baskıyı yoğunlaştırmak direniş güçlerini kuvvetlendirmekten başka sonuç üretmez."[61] Demek ki, fikirlerin krize girişi de, bir durağanlık dönemi de, felaket sayılmamalıdır. Tersine, toplumun tinsel krizi yenilenmeyi haber verir. En-

58. *Novi Mir*, no. 1, 1968, s. 188.
59. *A.g.e.*, s. 188-9.
60. *Novi Mir*, no. 10, 1970.
61. *Novi Mir*, no. 1, 1968, s. 190.

telijensiya, tinsel açıdan bulunduğu yerde sağlam durmak ve gelecek çatışmalara hazır beklemek zorundaydı.

Durağanlık döneminde, aklın başlıca silahı alaycılıktır. Kon, "hiçbir iş yapmadığı halde, dünyanın bütün nimetlerinden yararlanmak ve çevrelerindeki herşeyden üstün olduklarını hissetmek (Heinrich Böll'ün yerinde bir deyişle 'ayrıcalıklılar için bir uyuşturucu' dediği şey) isteyen" orta katmanların "kasıtlı alaycılığı" ile gerçek entelijensiyanın trajik alaycılığı arasında bir ayrım yapılmasını ister. Kriz ne denli yakınlaşırsa, ayrım çizgisi o denli çabuk görünür hale gelir. Sol kanat entelektüellerin alaycılığı yapıcıdır; Hegel'in inkar anlayışına benzeyen bir biçimde ideolojiktir, çünkü her tinsel yaratının altında o yatar. Orta katmanların kasıtlı alaycılığı ise, ruhsuzluğu ve ideolojik yararsızlığı gösterir. Fikirlerin krizi, ideallerin olmayışına gerekçe değildir. Tersine, yeni olumlu değerleri araştırmamızı zorunlu kılar. Kon şöyle yazıyordu:

Bugün entelijensiya, toplum mekanizmasının bütün parçalarına süzülen, toplumun organik bir bileşeni durumuna gelmiştir. Bu da, taşıdığı sorumluluğun muazzam ölçüde artmış olduğu anlamına gelir. Bugünün entelijensiyasının en iyi temsilcisinin tutacağı yol, fildişi kulesinde inzivaya çekilmek değil, ileri fikirlerin gerçekleştirilmesi uğruna aktif mücadeledir. Toplumun ilerici güçleriyle birleşme anlamında özgürlük, eleştirel düşünceden ve kendini çözümlemekten vazgeçme anlamına gelmez. Bir filozofun gücü, genel olarak, nasıl ateş edileceğini bilmekten ibaret değildir. Seksen yaşındaki Bertrand Russell bir oturma eylemine katıldığı zaman, bu yalnız politik bir hareket değil, aynı zamanda inançlarının ciddiliği ve içtenliğinin kanıtıydı. Entelektüeller fikir alışverişinde bulunmakla yetinmez, aynı zamanda o fikirlerden esinlenmiş yaşamlar sürerlerse, bu fikirleri gerçekleştirme mücadelesinden vazgeçemezler.[62]

Kon'un çağrısı tam vaktindeydi; Sovyet entelijensiyasının yaratıcı çalışmasının pratik koşulları gözle görülür ölçüde karmaşıklaşmıştı. 1970'te Tvardovski, *Novi Mir* yayın yönetmenliğinden alındı. Kosolapov döneminde, ilk başta derginin benzersiz niteliğini korumaya yönelik çabalar gösterildiyse de, çok geçmeden bu yitirilmeye başlandı. 1971'den sonra *Novi Mir*'in "diğerleri gibi" bir dergi haline geldiği söylenebilir. Geniş sayıda yazarı (önceden olduğu gibi "*Novi Mir* çevresi"ne ait Abramov, Aytmatov, Tendryakov, Trifonov ve başkaları) bünyesinde barındırmaya devam ediyordu. Yalnız, bir bütün olarak liberal entelijensiyanın kürsüsü değildi artık. Moskova'da yapılan esprilerde, baş sayfaya şu sözlerin konması gerektiği söyleniyordu: "*Novi Mir*'den [yani, yeni dünyadan] vazgeçelim!"

62. *A.g.e.*, s. 196.

Muhalif Hareketin Ortaya Çıkışı

Brejnev'in "tarihsel uzlaşma" çağı başlamıştı — sosyo-politik açıdan sessiz bir dönem. A. Lim, yöneticilerin bu dönemdeki formüllerini "yeni toplumsal sözleşme" diye adlandırıyordu.[63] Yöneticiler kitlelere belirli bir toplumsal istikrar garanti ederler, kitleler de karşılığında, hakları için mücadele etmekten vazgeçmek durumundadırlar. Yöneticiler Stalinizm'e dönülmeyeceğini garanti eder, ama liberalleşmenin ölçüsünü de kaçırmazlar. Devrin sloganı, "ne gericilik, ne reform"dur. İdeali istikrardır; bunun anlamı da hareketsizliktir. Bu dönemin politikası, sözcüğün tam anlamıyla tutuculuktur. Sınıfsal ve politik mücadeleler geçici olarak dondurulur. Aslına bakılırsa, ekonomide gizliden gizliye kuvvetli süreçler, çözülme ve bozulma süreçleri işlemektedir ve bunlar, reformlara gidilmeden durdurulamazlar. Tabii, yeni toplumsal sözleşmenin hükümlerine bağlı kalmak daha da zorlaşır. Uzun vadede, tutulan bu yönün ileriye dönük sonuçları, bu "sözleşme"yi topluma dayatmış olan statokrasinin kendisi açısından mutlaka felakete varacaktır, ancak statokrasi ilk başlarda durumdan hoşnut kalabilir.

Genelde, yöneticiler yeni koşullarda edilgen bir rolü korudular. Statokrasi, "önleyici karşı devrim"[64] boyunca, açık muhalefeti (en azından yasal basındaki muhalefeti) ezmeyi başardıktan sonra savunmaya geçti. "İdeolojinin gereksinmeleri," diye yazar Rakovski, "artık bütünüyle olumsuzdur: Resmi ideolojinin üstünlüğüne meydan okumamak, daha doğrusu, o ideolojiye boyun eğmedeki gönüllülüğü törensel biçimde (yalnızca ender durumlarda) kutlamak."[65] Bir Sovyet kültür bilimcisi, bunu "törenle kendini kirletme" diye nitelendiriyordu. Eleştirel düşünceye (dolayısıyla, eleştirel düşüncenin taşıyıcısı, sükuneti bozup kamu vicdanını alarma geçiren entelektüele de) yer yoktu Brejnev'in "yeni düzen"inde. Lim şöyle yazar:

Köy öğretmeninden filozof, yazar ve sanatçıya değin herkes, adından başka bir şey kalmayana kadar kırılmış ve parçalara ayrılmıştır. Kendini koruma güdüsü entelektüeli kendini savunmaya zorlar. Vicdanı onun kendisi olmaktan çıkmasına izin vermez, bu nedenle toplumun sözleşmeye bağlı kalması, ente-

63. A. Lim, "İntellektuali i novyi obşçestvennyi dogovor", *Problemi Vostoçnoy Evropi*, no. 2, 1981'de. Ayrıca bkz. V. Zaslavski, *Il consenso organizzato: la società sovietica negli anni di Brezhnev*, Bologna 1981.

64. "Önleyici karşı-devrim"anlayışı, Marcuse tarafından çok yerinde bir biçimde, dünyadaki politik durumun 1968-1973 yılları arasında kaydettiği gelişmeye uygulanmıştı. Bkz. H. Marcuse, *Counter-Revolution and Revolt*, Boston 1972, s. 2.

65. Rakovski, s. 51-2.

lektüele ya doğrudan, ya dolaylı yoldan sürekli saldırılar yöneltilmesini öngörür. Böylece entelektüel direnmeye, çekinmeden konuşmaya, reddetmeye ve rıza göstermeyi kabul etmemeye zorlanır[66].

Yetmişli yıllar kültürel-politik hareketin yeni biçimlerini üretti. Altmışlarda birleşik bir anti-bürokratik kültürel cepheden, önderlik rolünü açıkça edebi hareketin üstlendiği tek bir nehirden söz edilebildiği halde, yetmişlerde o birlik yoktu artık. Bunun nedeni, "'56 çocukları"nın ortak ideolojisinin tükenmiş olması değildi yalnızca. Kültür de çeşitlenmiş, değişik yönlere akan, birbiriyle kesişen çok sayıda değişik nehire ayrılmıştı. Son çözümlemede, gerçek bir kültürel çoğulculuğun doğduğundan ancak yetmişlerde söz edilebilir. Altmışların kültürel hareketinin krizi, parçalanışı, politik anlamda kendi başına belki geri bir adımdı; ancak bunun yanısıra, Sovyet entelijensiyasının önüne yeni tarihsel açılımlar da sundu.

Yukarıdan gelen baskı (Kon'un entelektüel terör dediği şey), yasadışı edebiyatın çiçek açmasına neden oldu. *Samizdat*'tan başka, yurtdışında çok sayıda Rusça yayın çıktı. 1956'nın ümitlerine sadık kalıp yeni döneme uyum göstermekte gönülsüz davrananlar bir kenara itildiler, ama aynı zamanda sistemden de koptular. Tinsel düzlemde müthiş bir ileri adımdı bu. İşte ondan sonra, altmışlarda egemen olan sistem *içi* muhalefetin yanısıra, sistemin *kendisine* karşı yeni bir muhalefet biçimlenmeye başladı. Muhalif hareket ortaya çıktı.

"Altmışların sonundan beri," diye yazarlar Bence ve Kis (Rakovski takma ismiyle yazıları da vardır),

resmi kültür, Doğu Avrupa'daki tekelini koruyamaz olmuştur. Bu ülkelerin kimisinde gayri resmi iletişim biçimleri gelenekselleşmişken, diğerlerinde de aynı amaç doğrultusunda çabalara rastlanmıştır. Sansürün yasakladığı yapıtlar ve devlet denetimindeki yayımcılara zaten hiçbir zaman verilmemiş yapıtlar ortada dolaşmaya başladı. Bu edebiyat kimi ülkelerde bütünlüklü bir gayri resmi iletişim sistemi, paralel bir kültür yaratır; hacimli ciltler ve yayınlar çıkar, durup durup tartışmalar alevlenir, değişik ideolojik eğilimler billurlaşır. Politik ideolojiler, pratik programlar ve taktik kavrayışlar formüle edilir; kimi zaman, nüve biçimde de olsa, politik hareketler bile doğar.[67]

Bütün bunlar yasal kültürü de etkiler. Çünkü yasal kültür, yasadışı kültürden ayrılamaz; en azından hem yasal, hem de yasadışı edebiyatı aynı okurlar izlediği, kimi zaman da aynı yazarlar hem *samizdat*, hem de resmi yayınlar için yazdığı için. *Samizdat*'tan yasal edebiyata "geri dönüş olmadığı" belirtilmiş,

66. *Problemi Vostoçnoy Evropi*, no. 2, 1981, s. 53.

67. *Socialist Register, 1980*, s. 281 (G. Bence ve J. Kis, "On Being a Marxist: a Hungarian View").

ancak kimi yazarlar (İskander, Lakşin, Yevtuşenko ve diğerleri) bu formülasyonun çürüklüğünü göstermeyi başarmışlardır. *Samizdat* yazarları arasındaki muhalifliğin derecesi, en az sansürlü yayınlar için yazan yazarlar arasındaki sadakat derecesi kadar çeşitlidir. Her halükârda, yasal ve yasadışı kültür arasında bir uçurum yoktur. *Samizdat*'ın temel hizmeti, "yönetici ideolojinin düşünce kalıplarının tekelini kırması, toplumun bilincine yeni kavramlar ve alternatif fikirler sokmasıdır. Bu görüş açısından bakıldığında," diye sürdürür Rakovski, "en eski ve gerici mitlerin bile açıkça olumlu rolleri vardır, çünkü aslında, birbirleriyle karşı karşıya konabilecek düşünce kalıplarının sayısını çoğaltırlar."[68] Düşünce hayatımızda varolan temel eğilimler, *samizdat* çerçevesi içinde ilkelerini daha açıklıkla formüle edebilirler ve bu da çok önemlidir.

Son olarak *samizdat*, varlığı sayesinde, sansür üstünde belirli bir etki yapmış, onu liberalleştirmiştir. P. Tamarin, sansür-dışı Moskova dergisi *Poiski*'de şunları yazıyordu:

> Soljenitsin, Zinovyev, Vladimov, Kopelev, Voynoviç, Kornilov ve Çukovskaya gibilerinin özgür anlatımı olmasa; daha pek çok yazarın, Yazarlar Birliği'nin gözetiminden sıyrılarak, onların örneğini izleyeceğini ve çalışmalarını yurtdışında bağımsız olarak yayımlayacağı tehdidi olmasa; yetkililer bizdeki yayınevlerinin Okudjava, Rasputin, Abramov, Trifonov, Aytmatov ve diğerlerinin yazdıklarını çıkarmalarına izin verirler miydi?... Karyakin'in Dostoyevski üstüne yazdığı, egemen ideolojinin çerçevesiyle uyuşmayan bir kitap yayımlamasına izin verirler miydi?[69]

Muhalif hareketin, yasal kültürün gelişimi açısından yaşamsal bir gerekliliği vardır. Onun tarihsel görevlerinden birisidir bu. Nitekim, kendileri bu konuda fazla şey söylemeseler bile, muhalifler en büyük başarılarını bu alanda kaydetmişlerdir.

Muhaliflerin saflarında çok sayıda *Novi Mir* yazarı da yer alıyordu. Bu geçiş hemen gerçekleşmemiş, sancılı ve uzun bir süreci kapsamıştı. Yine de, birbiri ardı sıra bu yolu tuttular. Şimdi bir tür bilanço çıkarmak olanaklıdır. Kopelev, Orlova, Sinyavski, Nekrasov, Soljenitsin, Voynoviç, Popovski, Zhores Medvedev, Nekriç, Aksyonov, Kolman; hepsi yurtdışındadır. Tvardovski, Simonov, Ehrenburg, Sappak, Trifonov öldüler. Gnedin, Kornilov, İskander, kendileri SSCB'de kalmakla beraber, yapıtlarını dışarda yayımlıyorlar. Ancak birkaç seçkin yazar (Lakşin, Karyakin, Volin, Kon) yapıtlarını SSCB'de ve yasal kanallardan yayımlamayı sürdürüyor. Fazla

68. Rakovski, no. 67.
69. *Poiski*, no. 1, 1978, Moskova (*samizdat*), s. 43.

söze gerek yok, listenin kendisi konuşuyor. Yasal olanın yanında, yasadışı bir kültür de doğmuştur.

Bu kitaba başlarken, ancak küçük bir azınlığın erişebildiği *samizdat* yayınlarla yurtdışında yayımlanmış kitapların, deyiş yerindeyse, kültürel yaşamımızın kıyılarında kaldığını düşündüğümden, kendimi yasal kültürü incelemekle sınırlamayı tasarlamıştım. Ancak zamanla, *samizdat*'ı tartışmadan yasal kültürden söz etmenin olanaksızlığını gördüm. Yasal kültürdeki aynı temel eğilimler *samizdat*'ta da görülür. Tek fark, orada daha içtenlikle dile getirilmeleridir. Bu yüzden, muhaliflerin yazdıkları tek bir kültürel-politik sürecin parçası sayılabilir. Muhalifler başlıca iki toplumsal gruptan çıkmıştır: edebi ve bilimsel seçkinler. İlk grup, altmışlarda başlayan edebi mücadelenin mantığıyla harekete girerken; ikinci grubun mantığı, bilimsel düşünüştür. "Hakiki bilimciler açısından", diye yazar Zhores Medvedev, "temel insan hakları, kendilerinin araştırma haklarından ayrılamaz. Bu hakların çiğnenmesi, yalnızca çalışmalarının yaratıcılığına zarar verir."[70] Yüksek kademelerdeki bilim adamlarının bir bölümü büyük servetlere sahip olup hatırı sayılır derecede kişisel özgürlük ve ayrıcalıktan yararlanmaktaysalarsa bile; bu tür insanlar, sırf kendi adlarına değil, aynı zamanda daha geniş entelijensiya çevreleri adına da çekinmeden konuşurlar.[71] Dolayısıyla ve doğal olarak, insan davranışının olanaklı tek güdüsü olarak kazancı gören bürokratlar (bakışı sınırlı herkes, kendi düşünüş tarzını başkalarına da yükler), muhalif bilim adamlarının gösterdiği inisiyatifle serseme dönmüşlerdi. Yetkilerin kötüye kullanılmasına karşı Sovyet yasalarını savunan muhaliflerin etkinliğinin büründüğü biçim de yöneticilerin gözünde daha az beklenmedik değildi. Statokrasinin yasaları ve resmi demeçleri, uygulamalarıyla çeliştiği için (sosyalist denen, ama aslında öyle olmayan bir toplumda doğaldır bu), böylesi eylemler yönetici sınıf korporasyonunun çok canını yakar. Viyana'da çıkan *Neues Forum* dergisi, "hükümetler yasalara aykırı hareket ederken, muhalefet yasalara bağlı kalır"[72] diye yazıyordu.

70. Zh. Medvedev, s. 130.

71. Ayrıcalıklar, bilimcilerin davranışını iki biçimde etkiler. Bir yandan belli bir konuma erişmiş kişiler statokrasiye kimi ödünler vermek zorundadırlar; ama öte yandan, A.D. Saharov gibi dünya çapında ün yapmış bilimciler hızla kendilerine hiçbir şeyin yapılamayacağı bir düzeye çıkarlar (Saharov'un Gorki'ye sürülmesi, daha çok, yöneticilerin çaresizlikten başvurdukları bir hareketti). Henüz yüksek konumlara çıkamamış, yöneticilere ahlâki ödünler vermemiş genç kuşak entelektüeller de potansiyel olarak tehlikelidirler. (Bilimde en sadık kişiler, genellikle orta yaşlı ve orta kademedeki insanlardır.)

72. *Neues Forum*, Mayıs-Haziran, 1979, s. 35.

Üyeleri zaman zaman politikayla uğraştıklarını sandıkları halde, muhalif hareket, bir bütün olarak alındığında, kültürel bir hareket olarak kalır. Ancak, herhangi bir değişiklik programıyla, yeni bir toplum kavrayışıyla, hatta yeni bir ideolojiyle dikilmezler sistemin karşısına. Muhalifler gerçekten bir alternatif yaratmışlarsa da, bu yalnızca *ahlâki* bir alternatiftir. Eylemleri, bireysel dürüstlük yönünde çağrılar olmuştur. Belirli bir kişisel davranış modeli geliştirdiler, ancak toplumun ortaya attığı soruya yanıt vermediler. Yurtdışında yayımladıkları politik kitapların çoğunun kuramsal yönü zayıftır.[73] Jean Elleinstein, muhaliflerin Batı'da yayımlanmış kitaplarının "*nomenklatura* açısından, Voltaire, Diderot ve Rousseau'nun felsefi yapıtları Fransa'daki *Ancien Régime* için ne denli tehlikeli idiyse, en az onlar kadar tehlikeli olduğunun kuşku götürmediğini"[74] yazdığında, açıkça abartmaktadır. Saharov'la Amalrik'in kuramlarının ciddiye alınması zordur, çünkü olgular temelindeki malzeme incelenmesine dayanmayan, kişisel nosyonlarla beylik sözlerin bileşiminden ibarettirler. Muhaliflerin en başarılı çalışmaları edebiyata ayrılmış olanlar, özellikle de bilimsel sosyolojik çözümleme iddiası taşımayan kurmaca yapıtlardı.

Kimse, politik düşünmedikleri için muhalifleri gerçekten sorumlu tutamaz: Onların kusuru değil, talihsizlikleridir bu. Bu ülkede, demokrasi isteyen kitlesel boyutta "pratik bir hareket"in bulunmadığı bir dönemde, politik programların geliştirilme koşullarının çok elverişli olduğu söylenemez. 1968'den sonra gelen durağanlık döneminde, global bir alternatif arayışına çıkmak pekâlâ boşa gidecek ve gereksiz bir uğraş gibi görünebilirdi — üstelik, muhalifler altmışlı yılların entelijensiyasının bütün eksikliklerini miras almışlardı. Stalin'in teröründen daha yeni çıkmış bir toplumda beklenmesi gereken şey, tinsel yaşamda sanatın egemen olması ve felsefenin bağımlı bir rolde kalmasıydı. Sanat, toplum bilimlerinden çok daha hızlı serpilmeye başlayabilir. Çünkü toplum bilimlerinin gelişmesi zaman ister, bilgi ve deneyim birikimi ister. Bununla birlikte, altmışlı yıllar için anlaşılabilir olan şey, yetmişlerde zayıflık olarak algılanıyordu. Ülke şiddetli biçimde kuram eksikliğini hissediyor, bir tür "ideolojik açlık" çekiyordu. Herkes, yeteneklerinin en iyisiyle bu açlığını gidermeye çalıştı. Bu koşullarda, her ne kadar müdahale yer yer başarılı olmaktan uzak kalsa da, yazarlar, biyologlar ve ma-

73. Burada tam anlamıyla muhaliflerden, yani *kamu hakları savunucularından* söz ediyorum. *Émigré*'ler arasında ciddi uzmanlar var idiyse bile (V. Zaslavski, M. Voslenski, L. Tikotski, A. Yanov ve ötekiler) muhalif değildi bunlar. Kamu haklarını savunma hareketi karşısında politik direnç konusu daha ileride ele alınacak.

74. Elleinstein'in Voslenski'nin *Nomenklatura*'sının Fransızca basımına önsözü.

tematikçiler beklenmedik şekilde toplum kuramcıları olarak öne fırladılar.

Nitel bakımdan yeni olan fikirlerin işlenmesi ve geçmişin dogmalarından kurtulması, ilk bakışta görülebilenden daha karmaşık bir süreçtir. Bu sürecin çıkmazları, kandırmacaları ve hayali çıkış yolları vardır. Rakovski'nin yazmış olduğu gibi,

entelektüel gelenekler o denli güçsüzdür ki, uyumsuz (*nonconformist*) entelektüeller zaman zaman resmi ideolojiden yararlanmak zorunda kalırlar: "Diyalektik materyalizm" üstüne el kitapları temelinde bir idealizm imajı oluşturmaya, "bilimsel sosyalizm"in el kitapları temelinde Troçkizm'in ya da Popülizm'in özünü çıkarmaya çalışırlar. Böylece, gerçek kavrayışsal alternatifler yaratmak yerine, resmi el kitaplarındaki hayali düşmanlara gerçekten hayat verirler.[75]

Bu zekice gözlem, "anti-fikirler" denebilecek bir ideolojik görüngünün en iyi açıklamasıdır.

İfade bir derece yapmacıklı gibi gelebilir; ama bence, muhalif harekette başgösteren ve *samizdat*'ta, yasal literatürü de etkileyecek olan, açıkça ilan edilen bütünlüklü bir ideolojik sistemler dizisinin özünü, yeterince açık biçimde tanımlar. Bu sistemlerin hepsinin ortak özelliği, resmi ideolojiyle yakın bağlarıydı. Öyle ki, resmi ideolojinin gölgesi, onun tamamlayıcısı ve "ters yüzü" gibi görünüyorlardı — ama asla ona alternatif değil. Bunun en çok farkedilebildiği yer, altmışların sonuyla yetmişlerde politik bakımdan öne fırlayan Soljenitsin ve Rus milliyetçileri örneğidir.

Milliyetçi Akımlar

Alexander Yanov anımsar: "Entelijensiya, tatillerinde birdenbire Kırım, Kafkaslar ya da Baltık yerine, atalarının köydeki mezarlarına gitmeye başladı".

Ansızın herkes, kuzey-batı Rusya'nın köylülüğünün —ülkenin beşiği— kaybolmakta olduğunu farketti. Gençler ikon koleksiyonu yaparak, ölmekte olan köylerin çevresinde gezinmeye başladılar. Kısa sürede, Moskova'da , Rus Ortodoksluğu'nun simgeleriyle süslenmemiş tek bir entelektüel evi kalmamıştı neredeyse. Yazar Vladimir Solouhin, II. Nikola'nın suretini taşıyan bir mühür yüzük takarak Yazarlar Evi'ne geldi. Karaborsada, göç sırasında ölen "Beyaz muhafızlar"ın ve "karşı devrimciler"in yazdığı kitaplar için delicesine bir talep doğdu.[76]

Bu türden sayısız milliyetçi belirti, demokratik eğilimli entelektüelleri doğal olarak şoka uğratıp ürküttü; üstelik, yetmişlerin "Yeni Slavcılar"ının saldırgan davranışlara girip, yetkililerin —ilk başta— açıkça gösterdikleri

75. Rakovski, s. 68.
76. A. Yanov, *The Russian New Right*, Berkeley 1978, s. 12.

hoşgörüden yararlanmaları, daha da artırdı bunu. Yanov, bunun sonucunda, Rus milliyetçiliğinin, "otokratik rejimin kriz koşullarında hayatta kalmak için kullanabileceği *alternatif bir strateji*"[77] biçiminde gelişmesinden korkmuştu. Ne yazık ki, geleneksel sol kanat entelijensiyanın temsilcileri, milliyetçilerin kitlelerden neredeyse "Sol unsurlar" kadar tecrit edilmiş oldukları gibi önemli bir olguya dikkat çekmeyi başaramadılar. *Novi Mir* dramı milyonlarca insanın önünde oynanmış, "buzların çözülüşü" ülkenin bütün nüfusunu şöyle ya da böyle etkilemiş ve altmışlarla yetmişlerin grevlerine onbinlerce işçi katılmış olduğu halde, "Slavcı Rönesans" komedisi, entelektüel seçkinlerin ve orta katmanların bir kısmından oluşan görece dar bir çevrede sahnelendi.

Yanov'un kitabı, milliyetçiler sahneye çıktığı zaman liberal entelektüelleri saran paniği çok iyi yansıtıyordu. 1956'nın fikirlerinin yeni bir durum ve yeni bir tehlike karşısında çaresiz kalışından doğan, öncelikle *ideolojik* bir panikti bu. Oysa kimi sol eğilimli kişilerin hissettikleri Yeni Slavcılar korkusu, haklı olsa da, büyük ölçüde abartılıydı. Tipik bir örnek verirsek: Yanov, Merkez Yazarlar Kulübü restoranındaki olayı ve Solouhin'in atılganlığını, ya da sıradan sanatçı İlya Glazunov'un verdiği demeçleri, sanki gezegenimizi ilgilendiren, ya da hiç değilse ulusal önem taşıyan olaylar gibi görme eğilimindeydi. Yanov'un Rusya'nın bütün tarihinin döngüsel olduğu, Kruşçev ya da Brejnev'inki gibi ılımlı bir yönetim dönemini mutlaka Stalin'in anlayışına sahip, milliyetçi sloganları kullanan terörist bir gericiliğin izleyeceği doğrultusundaki savları da hiç ikna edici değildir. Rus tarihinin *özel* yasaları yoktur, olamaz da. Politik "buzların çözülüşü dönemleri"nin ve "don olayları"nın nedenleri, somut toplumsal süreçlerde, politik ve sınıfsal mücadelede aranmalıdır. Tarih, olguların yapay biçimde birleştirilmesi sonucu çizilmiş genel şemalarla açıklanamayacağına göre, soyut spekülasyonlar kuru sözlerdir. Geçmişi anlayıp geleceğin olası kavşaklarını kavramak için, toplumsal, ekonomik ve politik koşulları, teknolojik gelişme düzeyini ve hakiki sınıf çıkarlarını hesaba katarak, *somut olarak* düşünme zorunluluğu vardır. Yoksa, genel şemaların kurulması, bir işe yaramayan basit bir vakit geçirme uğraşından öteye gitmez.

SSCB'de bugün varolan sanayi ve tüketim toplumuyla Stalin'in totalitarizmi arasındaki nitel farklılığı atladıkları, ya da Sovyet ekonomisinin dünya pazarına bağımlılığı (Stalin zamanında durum hiç de böyle değildi)[78] ve bi-

77. A. Yanov, s. 6.

78. Totalitarizmin çok önemli bir koşulu ekonomik otarşidir —yani, bir ülkenin dış pazarlardan alabildiğine bağımsız kalması. Stalin buna ulaşmayı yedi-sekiz yılda

limle teknolojinin günümüzdeki özgül özellikleri vb. gibi önemli ekonomik etmenleri göz ardı ettikleri sürece, sağdan gelen yeni tehlikeyle ilgili savların bir anlamı yoktur.

Ancak, bu söylenenlerden milliyetçilerin bir tehlike oluşturmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Milliyetçiler nüfusun sınıf dışı bırakılmış kesimlerinin, kabarık sayıdaki Sovyet lumpen-proletaryasının desteğini çekebilirler. Tabii ancak kitleler değişik bir bayrak altında seferber edilmezlerse. Kitleleri kazanma mücadelesinde, zafere, en duru toplumsal ve ekonomik alternatifi sunan eğilim ulaşacaktır. Ve Yeni Slavcılar'ın sahip olmadıkları, tam da kitleleri seferber edebilecek bir ekonomik program ve toplumsal fikirlerdir.

Buna karşın, Yeni Sağ'ın ideolojisinin ve popülerliğinin gelişmesi bir şeye işaret eder. Resmi ideolojinin 1968'den sonraki krizi, söylemiş olduğum gibi, o ideolojinin arıtılması adına çıkmış olan muhalefetin kriziyle eş zamanlı olarak gerçekleşti. 1956'yı, 1966'yı ve 1968'i yaşamış entelektüeller açısından, fikirlerin krizi son derece ciddi bir durumdu. Yeni Sağ'ın popülerlik kazanmasındaki gelişme, Rus entelijensiyasının yetmişli yıllarda tarihindeki en derin tinsel krizi yaşamakta olduğunun kanıtıydı. "Prag baharı"nın ezilişinden sonra ortaya çıkan durum, bir tek 1905 Devrimi'nin yenilgisini izleyen tinsel krizle kıyaslanabilir. Ancak, yetmişlerin krizi daha derin ve daha şiddetliydi. Önceki kriz bir tek *Vehi*'yi üretirken, bu kez çok sayıda benzer eğilim ortaya çıkmıştı; şu farkla ki *Vehi* yazarlarının fikirleri, bugünün kayıp entelektüellerinin fikirlerinden çok daha derindi.

"Hakiki Marksizm-Leninizm" hakkındaki liberal ideolojinin çöküşü, entelijensiya içinde derin bir bölünmeye yol açtı. Bir kesim, liberal sözde-Marksizm'in mitolojik yanılsamalarını bilimsel Marksizm lehine terkederken (politik düzlemde, ilk başta "dünyayı fikirlerin yönettiğini" sanmış olan " '56 çocukları"na epey yabancı bir sınıf mücadelesi anlayışıydı bu); öteki kesim keskin bir sağ dönüş yaptı.

"Yönetimin sağına" yönelen en güçlü eğilim, aslında Rus milliyetçiliğidir. Yine de bu, saf politik kategorilerde ele alınamaz, çünkü milli-

başardı:

Sözgelimi, 1928'de ülkenin makine mühendisliği alanındaki gereksinimleri kendi üretimimizin yüzde 69,6'sı ölçüsünde karşılanıyordu, bu pay 1932'de yüzde 87,3'e, 1933'te yüzde 95,6'ya ve 1937'de yüzde 99,1'e çıktı. Kauçuk tüketimimizde net ithalatın payı 1932'de yüzde 99,6, 1937'de ise yüzde 23,9'du. Aluminyum örneğinde buna denk düşen küçülme payı yüzde 92,2'den 4,9'a idi, vb. (E.D. Kaganov, *Sotsialistiçeskoye vosproizvodstvo i rinok*, Moskova 1966, s. 40).

Bugünkü Sovyet ekonomisinin Batı'yla sıkı bağları vardır ve teknolojinin yeni düzeyi Stalinist "basit çözümleri" dışladığı için bu bağları koparmak 1928'de olduğundan daha zordur.

yetçiler, belirli bir eğilim olarak, kültür sorunları çevresinde de örgütlüdürler. Dikkatleri üstünde toplayan, bu kez, Rusya'nın orijinalliği ve sözde *Sonderweg*'i* sorunudur.

Gerek Marksistler'in gerekse Batıcı düşüncelere sahip liberal entelektüellerin, milliyetçiliğin kabarışına hayli düşmanca tepki gösterdikleri iyi bilinir. Bu tutumu en keskin dille ifade eden, parlak polemikçi ve kültür bilimcisi L. Batkin'di: "Kimi insanlar, saygıya değer olmakla beraber gerici nitelik taşıyan, dolayısıyla mahkûm olmuş bir 'Doğu nostaljisi' hissederler."[79] Batkin, bu insanları, ısmarlama mutlak "doğrular"a —yani, klişelere— bel bağlamayı yeğleyerek, kendi eylemlerinin ve hangi doğrultuyu seçecekleri konusunda yaptıkları tercihlerin sorumluluğunu yüklenmekten korkmakla suçluyordu. Batkin ısrarla, insanın kendi yolunu ve tinsel özgürlüğünü arayışının, kötü yola düşmek anlamına gelmediğini belirtiyordu. Kimi Hıristiyanlar da (örneğin L. Pinski ve G. Pomerants), her ne kadar milliyetçiler çoğunlukla dindar olduklarını iddia ederlerse de, milliyetçiliğe olumsuz tepki gösterdiler. Bunun yanında, Rus milliyetçiliğini eleştirmeye geçmeden önce, onun heterojen niteliğine dikkat çekmeliyiz. Milliyetçilerin kendilerini niteledikleri adla, "toprağa dönüş hareketi"nin temsilcileri arasında, *Zametki o russkom*'un yazarı S. Lihaçev gibi ılımlı, liberal düşünceli insanlar vardır. Yine, çoğu *Naş Sovremennik* dergisiyle ilintili olan büyük bir grup vardır: "köy nesri" yazarlarımız V. Belov, V. Rasputin, G. Troepolski ve V. Solouhin bunlar arasındadır. W. Kasack'ın sözleriyle, *Naş Sovremennik* dergisi "giderek, Rusçu yazarları kıra bağlayan organ durumuna gelmiştir."[80] Rusçular, gelenekte, popüler kültürle kurdukları bağda, resmi sözde-popülizme bir alternatif görürler ve çağdaş "tüketim toplumu"nun karşısına çıkarmak üzere geçmişin değerlerine dönerler.

Mihail Agurski, "köy nesri okulu"nun politik felsefesinin özniteliklerini betimlerken, özellikle Abramov'la Rasputin'de belirgin olan tecrit yanlılığını, anti-militarizmi ve enternasyonalizmden duyulan hayal kırıklığını sayar. "Köy nesri" yazarları milliyetçiler içinde en barışçı gruptur, ama daha saldırgan Yeni Slavcılar da tecrit yandaşlığına eğilim gösterirler:

Kimilerine göre, Birlik Cumhuriyetleri dışta kalsa bile Rusya'nın kendisi idealdir; başkaları içinse Rusya, öteki ülkeleri titretecek, ama zorla ele geçirmeye kalkışmayacak, güçlü bir Rus imparatorluğudur. Tecrit yandaşlığı kimi zaman

* *Sonderweg*: Kendine özgü yol. (ç.n.)

79. L. Batkin, "Third Lecture on Leonardo", Puşkin Müzesi, Moskova, 24 Aralık 1980.

80. Wolfgang Kasack, *Lexicon der Literature ab 1917*, Stutgart 1976, s. 254.

pasifizmle bağlantılı olduğu halde; militarizm de, başkalarınca, ulusal yaşamın o olmazsa ulusun yozlaşma tehlikesi karşısında bulunacağı ölçüde önemli, hatta özel bir parçası olarak görülür.[81]

Rasputin gibi insanların, İlya Glazunov gibi birinden oldukça değişik düşündüklerini belirtmeliyiz.

Rasputin'in kısa romanı *Poslednyi srok*'ta [Son Dönem], gerek günümüzün dili, gerekse yeni tüketiciler kuşağının değerleri, geleneksel değerlerle ve aynı zamanda sonsuzlukla —ölümle— çatışır; ama bu sınavı veremezler. Sorunu böyle koymanın, bilerek gerici ve geriye dönük sonuçları yoktur ve olamaz. Geleceğin belirsiz olduğu bir dönemde, şimdiki zamanı sınama ve değerlendirme açısından genelde kabul edilebilir tek ölçüt olduğunu kanıtlayan şeylerin geçmiş, tarih ve gelenek olarak belirmesi doğaldır. "Toprağa dönmüş" insanlarda en azından iki önemli ve olumlu fikir vardır: mimari anıtların savunulması ve çevrenin korunması. Onların gözünde, doğa ve geçmişin sanatı, sonsuzluğun cisimleştiği şeylerdir. Hem bu iki sorun, aslında değişik politik görüşlere sahip insanları biraraya getirebilir.[82] Daha 1963'te, tartışma götürmez derecede gerici inançlara sahip *Oktyabr* dergisi, kıyısında bir sanayi kompleksinin inşa edilmesi nedeniyle mahvolma tehdidiyle yüz yüze bulunan Baykal Gölü'nün savunulması kampanyasını yürütmüştü.[83] O sırada, Baykal için verilen kavga, aşırı tutuculardan aşırı liberallere kadar birçok kişiyi birleştirdi. Ne var ki hareket fazla başarı kazanmadı; gölün kirlenmesi hâlâ devam ediyordu, yalnız önceki kadar hızlı değildi. Konunun basında tartışılması kesinlikle yasaklandı. Ancak "köy nesri" yazarları, gazetelerin suskunluğuna karşın, kamuoyunun çevrenin feci durumunu öğrenmesi gerektiği düşüncesindeydiler. Çevre bilimci B. Komarov, "V. Astafyev'in *Tsar'-riba* ya da V. Rasputin'in *Proşçaniye s Materoy* gibi belgesel-kurmaca düzyazı yapıtlarında, doğanın mahvoluşuyla ilgili trajik gerçek hakkında, tam anlamıyla bilimsel olan yazılarda görülenden daha çok şeye rastlanır"[84] diye yazıyordu. Astafyev ve Rasputin, ruhsuz bir toplumun barbarlığının, yabancılaşmasının karşısına belirli mutlak değerleri çıkarmayı denerler. "Büyüyen barbarlık karşısında hem önemli bir roman olan *Proşçaniye s Materoy*'un yazarı V. Rasputin, hem de belgesel masal *Operatsiya 'Kotel'*in yazarı V. Sapojnikov, 'Tanrı' ve 'ölümsüz ruh' kav-

81. "Soviet Authors Question Expansionism", *Soviet Analyst*, c. 10, no. 9, 1981, s. 5.

82. Karşılaştırma için bkz. tutucuların, Sol radikaller ve R. Bahro gibi yeni-Komünistlerle birarada bulundukları Batı Almanya'daki Yeşiller Partisi.

83. Bkz. *Oktyabr*, no. 4, 1963; no. 4, 1965.

84. V. Komarov, *Uniçtojeniye prirodi*, Frankfurt-am-Main 1978, s. 208.

ramlarına dönerler. Başka mutlak, geçici-olmayan değerler bulamazlar."[85]

Elbette dinde pek çok sağlam ve derin ahlâki fikir bulunabilir, ancak dinin *kendi başına,* somut sosyo-politik düzeydeki ekonomik, toplumsal ve ekolojik sorunlara yanıt getirmediği de sır değildir. Tanrı'ya dönme, Komarov'un söylediği gibi, "kişinin çaresizliğini simgeler"[86]. Toplumsal çaresizlik duygusu da, insanları, hiç değilse tinsel bir kaçış yeri bulmayı ümit ettikleri dine yönelten şeydir.

Dinin popülerliğinin artışı, resmi basında da tanınmak zorundaydı. E. Filimonov *İzvestiya*'da şöyle yazıyordu:

> Ortodoks kilisesindeki ve öteki kiliselerdeki ibadetlerde, özellikle Baptistler'in, Yedinci Gün Adventistleri'nin ve Pentekost Protestanları'nın dua ayinlerinde genç insanlara da rastlanır. Kilisede evlenme, çocukları vaftiz ettirme ve giysilerinin içine küçük haçlar takma "moda" olmuştur.[87]

Bu ruh halleri öncelikle entelektüeller arasında yaygınlaştı.

> "Dini fazla topyekûn reddetmiyor muyuz?" diyordu genç bir bilimci. "Kiliseye gidin, parlak mum ışıklarıyla ve altın kaplama ikon çerçevelerle eski bir kilisenin duvarları içinde çınlayan Rahmaninov'un 'Yortu Gecesi Boyunca' ilahisini dinleyin! Harika olmaz mı?"

"Genç bir bilimci"nin ağzından dökülen bu sözleri aktaran *Sovetskaya Kultura* gazetesine göre, bu tür görüşler bir tek onun değildir, benzerleri "sık görülmektedir".[88] "Talep ve beğenilerimizin, kimi bilgi medyaları ve kültürel kurumların sandıklarından daha yüksek düzeylerde olduğu sık sık kanıtlandığı" için, dine duyulan ilgiyle propagandanın getirdiği hayal kırıklığı arasındaki bağa da değinir gazete. Dinin "etkisinin sınırlarını genişletmeyi, nüfusun eğitimli katmanları, sanatsal ve teknik entelijensiya arasında bile"[89] başardığına dikkat çeker. "Dine ve Kilise'ye gösterilen ilginin artışıyla çatışmaya girdiğimizi"[90] *İzvestiya* da kabul eder. Bu kabul daha da değerlidir, çünkü benzer sözleri SSCB'yi ziyaret etmiş Batılı bir din görevlisi söylediği zaman, onun sözleri "provokasyon kokan yalanlar" diye ilan edilmişti.[91] Elbette sıra bu artışın *niçinini* açıklamaya geldiğinde, Sovyet gazeteleri bütün suçu "köy nesri" yazarlarıyla kilise müziği propagandası yapanlara atar. Bu makalelerin yazarları, dinsel canlanmanın karşısına ancak konferanslar ve sözlerle dikilebilirler. Dinin toplumsal ve ideolojik köklerini tartışmayı elbette istemezler (Sovyetler Birliği'nin resmi çevrelerinde, Marx çok-

85. V. Komarov, s. 109.
86. *A.g.e.*, s. 113.
87. *İzvestiya*, 8 Ekim 1981.
88. *Sovetskaya Kultura*, 9 Ekim 1981.
89. *A.g.e.*
90. *İzvestiya*, 8 Ekim 1981.
91. Bkz. V.A. Kuvakin, *Religioznaya filosofiya v Rossi*, s. 296.

tandır unutulmuştur), Filimonov, "büyükanneler"in gençleri ayarttığından yakınır. Yine de tuhaf bir olgudur bu. Yirmi yıl önce kiliseler yaşlı insanlarla doluydu, durum bugün de aynıdır. Ancak yirmi yıl öncesinin ibadet eden yaşlı insanları çoktan öldüler! Yeni bir nöbet değişimi olmuştur. Üstelik ilginç olan şudur ki, bugünün "büyükanneleri" 1920'lerde Komsomol üyesiydiler. Eskiden kiliseye asla gitmezlerdi. Filimonov'un dinci gençliğe yapıştırdığı "konformizm" suçlaması da şaşırtıcıdır, çünkü ateizmin devlet ideolojisi diye ilan edilip dinin —ılımlı bir deyişle— onaylanmadığı bir ülkede, insanı kiliseye götüren etken, konformizm olamaz.

İnsanlar Kilise'de resmi ideolojinin dogmalarından kurtuluşu bulmayı umarlar, ancak Ortodoksluğun onlara sunabileceği tek şey, hayali bir kurtuluştan öteye gitmez. Litvanya'da Katolikliğin sahip olduğu kurtarıcı güce hâlâ ümit bağlanabilir, olasıdır bu, ancak Stalinizm'in katı dogmatizminin yerini Rus Ortodoksluğu'nun —daha az katı olmayan— dogmatizmi alırsa, büyük bir kazanım mı olur bu? En fazla, orijinalinin kötü bir kopyasını elde etmiş oluruz, ama orijinal pek mi iyidir?

Amerikalı düşünürler, Stalinist sözde-Marksizm'in "Sovyet toplumunun laik dini" olduğunu belirtirler.[92] Teslisini, azizlerini ve havarilerini bu düşüncede buluruz; "Sovyet inanç sisteminin mukaddes kitapları Marx, Engels ve Lenin'in yazıları"[93] oradadır. Hatta, azizlerin (önce Lenin, sonra Stalin) cesetlerinin mumyalanması gibi bir Doğu töreni bile uygulanır. "Kızıl Köşeler denen (liderlerle kurucu ataların resimlerinin, sloganların ve bayrakların konulduğu yerler), küçük türbeleri anımsatır," diye yazar Hollander. "Halk kitleleri, konuşmalarda ve toplantılardaki laik vaazları dinlemek üzere biraraya gelirler. Bütün bunlar, Sovyet inanç sisteminin sözde-dinsel görünümleri arasında yer alır."[94] Son zamanlarda, Kızıl Köşeler'e Aziz Brejnev'in yaşam öyküsünü anlatan bir dizi tablo da eklendi. Sovyet insanları bu tür şeylerin binlerce örneğini sayabilir. Nitekim, *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün*'ün yayımlanışından sonra bile, Yu. Karyakin'in Stalinizm'le din arasındaki bağdan söz etmesi rastlantı değildi.

Marx, Engels ve Lenin gibi eleştirel düşünürlerin tapınma nesneleri haline gelmesi, tarihin kötü şakalarından biridir. Bugün bizim için daha önemli olan, kaba bir sözde-dinin, Hıristiyanlığın yüzyıllara dayanan geleneğiyle eşit koşullarda elbette boy ölçüşemeyeceğidir. Ancak muhalif bir entelektüel, Stalinizm'i Ortodoksluk adına reddettiği zaman, sandığı kadar kesin bir dönüş

92. Hollander, *Soviet and American Societies: A Comparison*, New York 1973.
93. *A.g.e.*, s. 191. 94. *A.g.e.*

yapmış olmaz. Onun Ortodoksluğa kapılmasını besleyen etken, tam da bu Stalinist sözde-dindarlıktır. Yeni fikirlerin kuşku verici bir biçimde eski fikirlere benzediği ortaya çıkar. Çoğu kişiyi dine çeken şeyin, ahlâki vaazlar ya da Hıristiyan enternasyonalizmi değil de (bu noktada G. Pomerants ve L. Pinski gibilerini dışta tutmak gerekir), törenler, ayinler ve otorite olması; sözün kısası, dini Stalinizm'in karşısına çıkaran özellikler değil de, Stalinizm'le dini birbirine yaklaştıran özellikler olması, tipik bir durumdur. Ortodoks milliyetçileri göz önüne getirdiğimizde, özellikle farkedebiliriz bunu. Onların arasında, Glazunov gibi adı fazlasıyla kötüye çıkmış gericiler, Pikul gibi Yahudi düşmanları, monarşistler ve faşistler vardır. "Toprağa dönüş hareketi"ndeki farklı eğilimler arasında kalın ayrım çizgilerinin hiç olmayışı (ortak özellikleri olan geçmişe yönelişleri, böyle ayrım çizgilerinin çekilmesini son derece zorlaştırır), bu hareketi bütünsel olarak tehlikeli bir gerici olguya dönüştürmüştür. Kültürel alandaki "gelenekselciler"in çekiciliği ve tinselciliği, politikada aşırı gericiler tarafından sömürülebilir. Bir muhalif, ülkenin yöneticilerini "tıka basa doymuş kurtlar"a, monarşistlerle milliyetçileri de aç kurtlara benzetmişti: "İdealistler, iyi terörist olabilirler. Bu milliyetçiler eğer iktidara gelirlerse, durum çok tehlikeli boyutlar kazanır."[95] Milliyetçiler içindeki aşırı grupların yönetici statokrasinin belli katmanları arasında destek bulması da endişe yaratmışur.

Batkin'in yorumlarından biri bu noktada çok yerinde olacaktır. Eski ideolojinin ömrünü tükettiği ve artık kimseye çekici gelmediği koşullarda; ideolojik açlık başgösterdiği zaman, bir şeye "dayanma" (davranışına bir tür mutlak değerler açısından bir haklılık zemini, bir ahlâki destek bulma) arzusu büyür. Ulusal-dinsel fikir, bu tür bir destek işlevi görebilir. Bu fikir giderek daha da çekici hale gelir, çünkü bir yandan kahramanları ve şehitleriyle muhalif nitelik taşırken, öte yandan da yöneticiler, göz yummak yoluyla Rus milliyetçiliğinin gelişmesini dolaylı olarak yüreklendirirler. Batı'ya sürülüşünden beri milliyetçi gericiliğin başlıca ideoloğu olan Soljenitsin'i hedef alan saldırıların resmi basından bir süredir hemen hemen kaybolması, bunun bir belirtisidir.

Elbette, bütün bunlar sorunu ortadan kaldırmaz. SSCB'deki "toprağa dönüş hareketi" çevresinde süren polemik, Slavcılar'la Batıcılar arasındaki eski tartışmayı canlandırmıştır. Yüz yıl sonra eski sorunların yine ve aynı şevkle (üstelik geçmişle ilgili değil, günümüzle ilintili sorunlar olarak) tartışılması, bunların tarihte çözümlerini henüz bulmadıklarını gösterir.

95. *New York Times*, 12 Kasım 1978, s. 14.

1980'lerin başında Rusya, kendini yine son derece belirsiz bir durumda bulur. Rusya'nın tarihteki yolu sorunu yine başgöstermiştir.

Sorunun şiddeti, 1969 yılı boyunca *Voprosi Literaturi*'de Slavcılar hakkındaki tartışmada zaten belli olmuştu. Tartışma, yayın yönetmenlerinin konunun özüne "sükunetle ve her yönüyle bakma" çağrısı yapmasıyla açıldı.[96] Yine de sakin bir tartışma olmadı; böyle bir şey kotarılamazdı da. Amerika'da yayımlanan *Studies on Soviet Thought* dergisinde "Tartışmaya edebi sorunlardan çok ideolojik sorunlar girdi,"[97] diye belirtir M. Chapman. A. Yanov, Slavcılar'ın popülizmi hakkında bir eleştiride tartışmayı açarken, bunun şu ilkeden çıktığını söylüyordu: "Halk'ı tanımadan önce, onu sevmelisiniz." Yoksa, "beklenmedik bir biçimde, onun hiç de sizin görmek istediğiniz şey olmadığını farkedebilir, ilahi kutsallıklarını ve saflıklarını incitebilirsiniz."[98] Bununla birlikte, genelde, Slavcılığa nesnel yaklaşılmasını istiyordu Yanov. Slavcılık, herşeyden önce, özünde "Rus olmayan" bir şey olarak ele aldığı "otorite"nin karşısına "Rusya"yı ve "halk"ı çıkaran, muhalif bir hareketti. (Çok geçmeden Soljenitsin de, Petersburg dönemini baştan aşağı ulusal nitelikli görmesine karşın, Sovyet dönemi hakkında aynı doğrultuda konuşacaktı.)

Ancak, tarihte genellikle olduğu gibi, bir din bir başkasını doğurdu. Güçlü bir politik muhalefetin bulunmadığı koşullarda despotizmle savaşa girmiş olan Slavcılık, despotizmin karşısına, öz olarak "basit halk"ın ilahlaştırılmasından, anormal boyutlarda şişirilmiş, çarpık demokratizmden ve toplumsal puta tapınmadan ibaret bir ütopyayı çıkarıyordu... Gerçeklikle ilgili yanlış ve yoksullaştırılmış bir sosyolojik model, politik durumla toplumsal güçlerin ilişkisinin hesaplanışında korkunç bir genel hataya yola açtı. Ayrıca, gerçek politik muhalefetten kopuşa, ilerici güçlerle birliği (Herzen'in Slavcılar'la ulaşabilmek için o denli başarısızlıkla uğraştığı birliği) sağlayamamaya vardı bu. Böyle bir "basit halk" dini, entelijensiyayı olumlu bir güç olarak dışlıyor ve yandaşlarını vahim bir biçimde entelijensiyanın baş düşmanının (son çözümlemede Slavcılığın mirasçıları haline gelen Kara Yüzler) saflarına sokuyordu.[99]

Yanov, Slavcılığın demokrasiyi ve Avrupa hümanizmini küçümsemesinden ötürü yozlaştığını vurguladığı zaman, tartışılmakta olan sorunların güncelliğinin pekâlâ farkındaydı. Slavcılık, muhalif nitelikli bir ideoloji olarak çıktığı halde, giderek tutucu, statüko yanlısı öznitelikler edindi.

Yeni Slavcılar, seslerini, kötü bir ünü olan eleştirmen V. Kojanov

96. *Voprosi Literaturi*, no. 5, 1969, s. 90.
97. *Studies on Soviet Thought*, c. 20, no. 1, Temmuz 1979, s. 33.
98. *Voprosi Literaturi*, no. 5, 1969, s. 98.
99. *A.g.e.*, s. 115-16.

aracılığıyla duyurdular. Kojanov, harika bir açıklamayla işe başlayarak, eski zamanlarda bile, Rus devletinin dünyaya egemen olma "hakkı" bulunduğunun ideolojik dayanağını sağlayan "Moskova, Üçüncü Roma'dır" fikrini savunanların, "zamanlarının en ileri insanları" olduğunu belirtiyordu.[100] Rus "özgünlüğü"nün "tutuculukla hiç de özdeş olmadığını" belirtiyordu. Kara Yüzler'le çirkin paralellikler kurmamak gerekirdi.[101]

A.Yanov, Slavcılığın temel kusuru olarak toplumsal programlarının ütopyacı niteliğini görür. Ancak, Batıcıların Avrupa âdetlerini alıp Rus toprağına aktarma fikri ütopyacı değil miydi? Yoksa Yanov, 1905 devriminin, hatta 1917 devriminin Rusya'yı Batı Avrupa suretinde dönüştürdüğünü mü söylemektedir?[102]

Yanov'un sansürlü basında yanıt veremeyeceğini düşünerek, böyle dudak büküyordu Kojanov. Bu "özgünlük" savunucusunun ileri sürdüğü şuydu: Ütopik olan, Rusya'ya özgü bir yol fikri değil, Avrupa demokrasisiyle politik özgürlüğü Rus toprağına getirme ümidiydi. Kojanov, "Rus düşüncesinin bin yıllık geleneği"ni övüyordu. Bu geleneğin savunucuları, bireycilik karşıtlıkları ve "halkçı fikirleri"yle Slavcılar'dı. Batılı gözlemciler, "Slavcılığın dinsel yönlerinin, sempozyuma katkıda bulunanlarca kesinlikle yabana atılmadığını"[103] ilgiyle not ediyorlardı. Resmi ateist propagandadan o denli iğreniliyordu ki, katkıda bulunanlardan hiçbirinin Slavcılar'ı bu noktada eleştirmek istememesi tipik bir olguydu.

Son olarak, genel bir sonuç çıkarmıştı Kojanov: "Slavcılık, varoluşçu felsefeye zıt olarak, tarihselcilik anlayışıyla doluyken," varoluşçuluğu doğurmuş olan Batı düşüncesi "akıl dışı, anti-bilimsel bir eğilime" dayanır.[104] O zamana değin, Slavcılar'ın işledikleri "geçmişe dönüş olasılığı" fikrinin, anti-tarihsel olduğu sanılmıştı. Oysa, tamamen Stalinizm ruhunu taşıyan Kojanov'a göre, ilan edilecek tek bilimsel ve tarihsel ütopya milliyetçi ütopyaydı.

Buna karşı Yanov, Kojanov'un provokatif sorularını Lenin'e göndermeyaparak yanıtlamayı becerdi. Lenin 1917 Devrimi'ni, hiç de Rus "özgünlüğü"nün bir dışavurumu olarak değil, daha ziyade, belirgin bir kapitalist gelişimin ürünü, geri kalmış ve eşitsiz bir Avrupalılaşma diye görüyordu. "Lenin haklıydı," diyordu Yanov kategorik olarak. Bu kez, yorum yapmaktan kaçınması gerekenler karşıtlarıydı. Hele hele *Voprosi Literaturi* sayfa-

100. *Voprosi Literaturi*, no. 10, 1969, s. 115.
101. *A.g.e.*, s. 116.
102. *A.g.e.*, s. 118.
103. *Studies on Soviet Thought*, s. 32.
104. *Voprosi Literaturi*, no. 10, 1969, s. 128.

larında...

Genel olarak, Yanov'un sonraki yakınmalarına karşın, 1969'un Yeni Slavcıları'nın henüz *Voprosi Literaturi* sayfalarında sol entelektüellerle savaşa girmeyecek kadar zayıf ve sayıca az olduklarını ve Yanov'un yenik düştüğünü düşünmenin de nedeni bulunmadığını belirtmeliyiz. Ancak "özgünlük yanlıları" silahlarını bırakmadılar. Toplumsal ortam da onlardan yanaydı. Yetmişlerin sonuyla seksenlerin başında, Yeni Slavcı fikirler aynı Kojanov tarafından, hem de 1969'un tartışmalarında söylediklerinden daha berrak bir dille ortaya atılmaktaydı.

"Rus fikri"ne daha iyi uysun diye, edebiyatımızın tarihini yeniden ele almak genelde çok kolay bir şeydir. Bütün yapılacak olan, açık olguları "birazcık" yok saymaktır. Böylece, Rusya'nın tarihine başkaldıran kötümser Çaadayev, Kojanov'un gözünde, "Rus kültürünün öteki bütün[!] kültürler karşısındaki yüce üstünlüğünü"[105] haykıran birisi durumuna gelir. Çaadayev'in tinsel yoluna ve ideolojik uğraşlarına saygı göstermeden bir araya getirilmiş, keyfi biçimde çıkarılmış alıntılar, "insanın aklını başından alan" bu keşfi desteklesin diye yardıma çağrılır. Ne var ki, Çaadayev'in bir Slavcı olarak yeniden resmedilmesi, deyiş yerindeyse, Kojanov'un kişisel bir hobisidir. Onun genel kuramsal açıklamaları çok daha ilginçtir. Rus halkı (Kojanov burada Metropolit İllarion'a değinir), "hukuk"un değil, "inayet"in taşıyıcısıdır. Kojanov'un açıklamasına bakılırsa, hukuk "tinsel kölelik" demek olduğu halde, inayet "tinsel özgürlüğün cisimleşmesidir."[106] Burada, "en yüksek" derecede özgür olan Ruslar'ın, "sınırlı" Batı Avrupalılar karşısındaki üstünlüğünün sergilenişine tanık oluruz. Kuşku kalmasın diye açıklamasını şöyle sürdürür Kojanov: "Hıristiyan bilincinden ziyade Rus bilinciyle ilgili bir sorundur bu". Dahası: "İllarion, tam anlamıyla Hıristiyanca bir fikri değil, bir Rus fikrini dile getiriyordu."[107] İnayete sahip olanın, özünde, hukuka gereksinimi yoktur. Öyle ki, *Rus tarihinin çoğunlukla bir hukuksuzluk tarihi oluşu* kötü bir şey değildir (Kojanov, Rus tarihinin aynı zamanda kendini feda edercesine verilen bir *hukuk mücadelesi* tarihi olduğu konusunda tek bir söz söylemez).

Kojanov'un savları özgün değildi. Rusya'nın yüksek düzeyde özgürlüğe sahip olmasından ötürü hukuka gerek duymadığı fikri, eski Slavcılar (örneği, K. Aksakov) açısından tanıdık bir fikirdi. Berdyayev, bu bağlamda, böyle bir kuramın "tarihsel gerçeklikle açıkça bağdaşmaz olduğunu, Slavcılar'ın Rusya

105. *Naş Sovremennik*, no. 11, 1981, s. 155.
106. *A.g.e.*, s. 159. 107. *A.g.e.*, s. 159, 160.

ile Batı hakkındaki temel fikirlerinin tarihsel-olmayan niteliğini açığa vurduğunu"[108] yazıyordu. Aslına bakılırsa, Rusya'da asırlardır hukukun böyle horgörülmesinin propagandası yapılmış, resmi Ortodoksluğun ve Moskof otokrasisinin ideolojisine girmişti. Demek ki, Korkunç İvan açısından, yasallık adi bir şeydi ve ikincil önemdeydi, hukuksuzluk da en kötü günahlar arasında sayılmayacaktı: "Çünkü, benim günahlarım denizin kumlarından daha fazla olsa bile, yine de Tanrı'nın merhametinin inayetine güvenirim: Tanrı, günahlarımı merhametinin derinliklerinde boğabilir."[109] Bunun karşısında başkaldırı, muhalif olma, Rus devletinin ideolojisine aykırı düşme gibi şeyler affedilemez ve haklı gösterilemez şeylerdi. Nitekim günahlarının cezasını çekmeyeceğine inanan "korkunç Çar", Prens Kurbski'ye, hükümdarının hukuk tanımazlığını açığa vurmakla kesinlikle kendi "ruhunu çiğnemiş", hatta "Tanrı'ya başkaldırmış" olduğu uyarısını yapıyordu.[110] Hukukun, üstünde düşünülmeye bile değmez bir şey olarak benzer biçimde horgörülmesi, Stalinizm'in de ayırdedici özelliklerindendir.

Hukuk bilincinin Rus halkında Batı düzeyine çıkarılmadığı da kabul edilmelidir. Ama, modern Rus demokratik kültürünün ara vermeksizin mücadele etmekte olduğu şey tam da budur: yönetici sınıfın aşıladığı anti-hümanist, hukuk düşmanı düşünüş tarzı. Kojanov, barbarlığı önümüze model olarak getirmekle yetinmez, onu Batı hümanizminin "darlığı"nın aşılması diye betimler.

"Hak" ve "hukuk"a (kısacası, kamusal özgürlüğe) karşı olarak "tinsel özgürlük" teması, kölelikle savaşmak yerine onda özgürlük arayan Rus "toprağa dönüşçüleri"nin gözde fikirlerinden biridir. Kojanov'da herşeyi buluruz: "yaşayan" Bizans kültürünün göklere çıkarılması, "kozmopolitliğin" ve Siyonizm'in istismar edilmesi. Kozmopolitler genelde kuramsal olarak, "anayurdu olmayan kişiler"dir. Oysa Siyonistler, Yahudiler'e "bir anayurt bulma" çağrısı yapan kişilerdir. Kojanov, Siyonizm'i, kozmopolitliğin bir biçimi diye niteler. Sözcüklerin bu tuhaf kullanımını açıklamak zor değildir. "Kozmopolit" ve "Siyonist" terimlerinin ikisi de Stalin döneminde Yahudiler'le eş anlamlı kullanılan terimlerdi... Yahudi düşmanlığı, Siyonizm düşmanlığı ve kozmopolitlik düşmanlığıyla ilgili deyişlerin ardına gizlenmişti.

Burada, büyük uygarlıkları yıkmış olan Batu'nun imparatorluğunun, modern Batı uygarlığının temellerini atmış olan Şarlman imparatorluğundan

108. Berdyayev, *The Russian Idea*, 1947, s. 43.

109. Der. J.L.I. Fennell, *The Correspondence between Prince A.M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia, 1564-1579*, Cambridge 1955, s. 189.

110. *A.g.e.*, s. 19.

daha kötü olmadığını öğreniriz. Kojanov'a göre, "ikisi arasında temel bir farklılık"[111] yoktu. Genel anlamda, Tatar boyunduruğunun Rusya'ya verdiği özel bir zarar yoktu, ama ne yazık ki "Tatarlar, kozmopolitliğin etkisine... girdiler"! Sonuçta, "kozmopolit güruh"a karşı döğüşmek zorunlu hale geldi.[112] Yani Kojanov, rahat bir vicdanla "kozmopolit eğilimlerin baskısı altında" geliştiği için, Rus milliyetçiliğini haklı çıkarabilir.[113] (Oysa yazar, son 400 yıldır milliyetçiliğin egemen ideoloji olduğunu, Rus düşüncesine milliyetçi devletten gelen baskı dışında "baskı" yapılmadığını anmayı unutmaktadır.) Daha sonra Kojanov iki üç tarihsel "keşif" daha yapar: Rusya'nın tarihinde Batı'nın tarihinden daha az kan döküldüğü, Rusya'da Batı Avrupa'ya göre her zaman daha fazla yaratıcı özgürlük bulunduğu, vb. Genelde, Kojanov'un gördüğü gibi, Ruslar Batılılar'dan daha eksiksiz kişilerdi. Batı'da "özürlü" insanlar varken, buradakiler ("inayetle kutsanmış") "kişilikli" insanlardı: "Özürlü bir kişinin yararlandığı en tam özgürlüğün, o özürlülüğün ötesinde yatan bir yaşam tarzını ve anlamı amaçlayan bir kişiliğe sunacak hiçbir şeyi olmadığını görmemek olanaksızdır."[114]

Kojanov'un son derece samimi olduğu ortaya çıktı ve bu müthiş bir yaygara kopartu. *Pravda* onu kınadı. Yeni Sağ'ın yasal basında çıkan neredeyse bütün ciddi açıklamaları, çoğunlukla aynı sonuca varıyordu. Ancak, iktidarda olanlar, *Novi Mir*'e yaptıkları gibi, bu insanların faaliyetlerini bütünüyle durdurmayı asla denemediler. Olasıdır ki, *Pravda*'nın bildirisi, Kojanov'un, Marksizm'in büyüsünden sıyrılmış muhalif düşünceli entelektüeller arasındaki prestijini artırmaktan başka işe yaramadı. Yine de, "toprağa dönüş" yazarlarının başarısının nedenlerini aramamız gereken yer, yalnızca resmi ideologlarla yapılan bu tür küçük çarpışmalar değildir. Önceden söylediğim gibi, yeni-milliyetçiler, ortaya çıkışlarından önce pek tartışılmamış olan kimi gerçek sorunları gündeme getirdiler.

Rusya, gerçekten de, gerçekleşmemiş olasılıklar ülkesidir. Zengin kaynakları, ucu bucağı olmayan toprakları ve çok kabarık nüfusuna karşın, refaha kavuşmuş ülkeler arasında sayılamaz. Bu nedenle, geçmişte göz ardı edilmiş olan potansiyel güçlerinden gelecekte yararlanılabilir. Tek soru şudur: Nasıl? Rüyanın gerçekleşmesi için hangi yoldan gitmemiz gerekir? Bu sorun, daha Puşkin'in Çaadayev'le polemiğinde vardı. Bu sorunun, Tarkovski'nin filmlerine kadar, Rus kültürünün bütün tarihi boyunca süregeldiğini görüyoruz (Tarkovski'nin ünlü *Zerkalo*'su [Ayna] hepimizi bu tarihsel bil-

111. *Naş Sovremennik*, no. 11, 1981, s. 173.
112. *A.g.e.* 113. *A.g.e.*, s. 164.
114. *A.g.e.*, s. 169.

meceye geri döndürür). Berdyayev şunları yazıyordu: "Rusya'nın yazgısı ve görevi üstünde düşünen ondokuzuncu yüzyıl Rus düşünürleri, sürekli olarak, bu potansiyel gücün, bu anlatım eksikliğinin, Rus halkının kuvvetini pratiğe geçirmede uğranılan bu başarısızlığın, onun geleceğinin büyüklüğünün taahhüdü olduğuna dikkat çekerler."[115]

Sosyalist ve Batılılaşma yanlısı Herzen ile anti-sosyalist ve "toprağa dönüşçü" düşünür Dostoyevski, bir noktada anlaşıyorlardı: Avrupa'nın yenilenmesini Rusya sağlayacaktır. Düşünceleri burada çakışır; ama yine de bu noktada, şiddetli bir çatışma başlar aralarında. Dostoyevski için, bu yenilenme köklere, Ortodoksluğa, geleneklere, Rusya'nın özgünlüğüne dönüşle bağlanmalıdır. Herzen'e göreyse, Avrupa'yı yenilemesi için önce kendini yenilemelidir Rusya. Tutumlarındaki başka bir çakışmaya daha değinilmelidir: Gogol ile Dostoyevski, Belinski'yle Herzen'den daha az anti-burjuva değillerdi — hatta daha bile çok. Yalnız Gogol ve Dostoyevski için, "burjuvalık" toplumsal bir kavram değil, coğrafi, ulusal bir kavramdır. Son dönemindeki Gogol ile Dostoyevski için Rusya çok Avrupalılaşmış, buna bağlı olarak çok da burjuvalaşmıştı. Bu noktada, Yeni Slavcılar onlarla tam bir uyum içindedir: söz gelimi, Ostrovski hakkında bir kitap yazmış olan M. Lobanov. Lobanov, "para kesesinin egemen olduğu 'modern zamanlar'ın, yüzde yüz kâr için, 'Ortodoks dinini bile benimseyebileceğini' düşünen kimi 'koyu saçlı kişiler'ce Rusya'ya dayatılmış, Rus-olmayan bir olgu olduğunu ima eder."[116] Burada, Yeni Slavcılar'ın Rus klasik yazarları üzerine yazdıkları kitapları tartışırken A. Anastasyev'in yeterince berrak bir biçimde gösterdiği gibi, Avrupa düşmanlığı, Yahudi düşmanlığına çok yaklaşır:

> Burada altın çerçeveli sıkma gözlüklü, saçı dökülmeye başlamış, "koyu saçlı", "esmer tenli" genç adam, demiryolu kompartımanında "geniş, gür sakallı, mavi ipekten yapılmış dar bir ceket giyen, sağlam bünyeli yaşlı bir adam"la konuşuyordu. Bu "esmer tenli" delikanlı kitapta ilerde yine görünüyordu. Biyomekaniği savunan bir yapımcı kılığında Ostrovki'nin kâbusuna giren de oydu.[117]

Okuyucunun algılayacağı gibi, kastedilen Meyerhold'dur. Ama bu da konunun özü değildir. Darbe, bütün Avrupalılaşmış entelijensiyaya indirilir. "Yahudi", "esmer tenli" kişi, burada bir simge olarak, yalnızca kültürel açıdan değil, etnik açıdan da "yabancı" bir unsur olarak görünür. Batı'dan getirilmiş, gereksinmediğimiz bir şeyin vücut bulmuş halidir o. Bu mantığın nereye vardığını daha önce görmüştük.

115. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 4-5.
116. *Voprosi Literaturi*, no. 9, 1980, s. 223-4.
117. *A.g.e.*, s. 224.

Karyakin bir zamanlar, yerinde bir deyişle, Dostoyevski'ye göre sosyalistlerin, Batı yanlısı kültürel yönelimlerinden ötürü "burjuvalığın" bir örneğini oluşturduğunu belirtiyordu. Yeni Slavcılar, tüketim toplumunun gelişmesinin ve "burjuvalığın" serpilmesinin nedenini Marksizm'de görürler. Rusya açısından ideal toplumsal yapıyı ise Petro-öncesi zamanlarda bir yerde, Bizans Doğu Hıristiyanlığı'nın geleneklerine bağlı Ortodoks monarşisinde bulurlar. Batkin'in onlardaki "Doğu nostaljisi" dediği şeyin özü budur.

Belinski ve Herzen'den gelen Rus düşüncesindeki gelenek, Slavcılar'la aynı sorunları ortaya atıyor, ancak farklı yanıtlar getiriyordu. Rusya'nın dünyada oynayacak özel bir rolü bulunduğu fikri, asla hayalci bir Slavcı görüş değildir. Avrupa'nın ve bütün dünyanın en geniş devletinin, kıtanın ve insanlığın tarihinde özel bir rol oynamaması düşünülemez. Rus toplumu, her zaman, Batı'ya yetişebilecek kadar gelişkin oldu. Ayrıca, yetişmek zorunda olan biri, kuşkusuz kimi avantajlardan yararlanır. Öncellerinin geçtiği yola bakabilir, onların deneyimlerinden bir şeyler öğrenebilir ve aynı yolu daha çabuk geçebilir. Ne var ki, Rus toplumunun bu olumlu potansiyelinin hiçbir zaman tam anlamıyla farkında olunmadı. Ülkedeki despotik yönetim engeldi buna. Sonuçta, Belinski'yle Herzen'in gördükleri biçimiyle, Rus yaşamının, halkın kurtuluşuna yol açacak olan Avrupalılaştırılması, tarihsel bir ileri sıçramayı olanaklı kılacaktır. "Burjuvalığı" aşmak için, toplumun demokratikleşmesi yolunda, özgürlük yolunda daha ilerilere gitmek gerekiyordu.

Öte yandan, Avrupa tarihinde yüzyıllar boyunca kâh bir ülke, kâh bir başkası "öne çıktı". Bunun anlamı şuydu: Öndeki ülkenin insanları, kendi yazgılarına karar verirken, bir ölçüde öteki halkların yazgılarına da karar veriyorlardı. Polonya'nın Britanya'da, İtalya'nın da Fransa'da kurtarılmak zorunda olduğunu söyleyen Marx, bu fikri sık sık yinelemişti. Rönesans çağındaki İtalya, 1789'da Fransa, Sanayi Devrimi boyunca Britanya, hatırı sayılır derecelerde, Avrupa tarihinin bütün akışını belirliyorlardı. SSCB'de önümüzdeki birkaç onyılda gerçekleşecek gelişmelerin de benzer bir anlam taşıyacağının düşünmeye değer bir şey olduğu ortadadır. Ülkemizde bir beklenti döneminin başladığı her defasında (değişikliklere duyulan gereksinimin hepimizin gözünde açık olduğu, ama belirgin ana çizgilerinin açıkça görülmediği zamanlarda), içimizdeki milliyetçi eğilimler kuvvetleniyordu. Bunun nesnel bir temeli (Rusya'da olup biteceklerin Avrupa çapında önem taşıyacağı önsezisi, *ulus-ötesi* boyutu) vardı.

Elbette, milliyetçilerin haklılığını, ya da milliyetçiliğin tarihsel bakımdan haklı çıktığını göstermez bu. Tam tersine, ülkeyi geri iterek ve halka

"daha yüksek", ilahi bir misyon yükleyerek milliyetçiler, gerçek potansiyel güçlerin farkına varılmasını engellediler. Rus milliyetçiliğinin gelişmesi, ülkemizde, olayların yön değiştirmesiyle telaşa düşen daha küçük halklar arasında Rus düşmanlığının artmasında uyarıcı rol oynamaktadır. Bütün bunların bıraktığı genel etki, emekçi halkı ortak düşmana karşı birleştirmek yerine bölmek, kitlelerin örgütlülüğünü dağıtmaktır. Batkin'in sözünü ettiği Yeni Slavcılığın "saygıdeğer gerici" özünün, giderek teşhir olduğunu görmekteyiz.

Yeni Slavcı hareket güç topladıkça, saf ve sevimli yönü geri planda kalıp söndü ve Kara Yüzler özellikleri kendini daha da açıkça belli etti.[118] "Toprağa dönüş hareketi" içindeki en gerici eğilim, daha 1968 gibi erken bir tarihte, *Molodaya Gvardiya* dergisi çevresinde oluşmuştu. Bu eğilimin başlıca özelliği, Yeni Slavcılığı faşizmle ve Stalinizm'le birleştirme (daha açıkçası, bunlar arasındaki bağı açıkça belirtip, içindeki milliyetçi ve geleneksel motifleri kuvvetlendirerek Stalinist ideolojiyi yeniden yönlendirme) doğrultusundaki açık girişimiydi. "Klasik" tipte bir Stalinist'in suskun kalıp satırlar arasında gizlendiği yerde, *Molodaya Gvardiya* eğilimi açık açık boy gösteriyordu.

Herşey, M. Lobanov'un "Eğitilmiş Bilgiçlik"iyle başladı. Lobanov burada, "eğitilmiş bilgiç"e örnek olarak seçkin Rus şairi Bulat Okudjava'yı göstererek, günümüz Sol entelektüellerinden horgörüyle söz ediyordu. "Eğitim denen şeyin her yandan taşması"ndan yakınan Lobanov, Rus-olmayan yapımcılar Meyerhold'la Efros'a, geleneksel değerleri yok ettiklerinden dolayı ateş püskürüyordu.[119] Bilginin tehlikeli ve saçma denecek kadar yararsız yayılışı, kültürü halk arasındaki toprağından koparır ve geleneğin yıkımına varır, diye düşünüyordu. Kendisinin aşırı bir nihilist ve vandal* olarak hareket ettiğini unutarak, yirminci yüzyıl Rus kültürünün en iyi temsilcilerine saldırıyor ve dramatik bir biçimde soruyordu: "Bu yıkımın sonu gelecek mi?" Tıpkı Kojanov'un çoğunlukla yapuğı gibi, Lobanov da Herzen'i Batı'nın hayal kırıklığına uğrattığını anımsıyordu — ancak Herzen'i daha önce de Rusya'nın hayal

* *Vandal:* Eski kültür ve sanat anıtlarını yakıp yıkan, bunların değerini bilmeyen kişi ya da topluluk (ç.n.)

118. SSCB'deki Kara Yüzler'e ait Yahudi düşmanı yayınlar üstüne bkz. Mihail Agurski'nin bildirisi *Contemporary Russian Nationalism*. Gelgelelim, bu paha biçilmez yapıtın yanlış yanları da vardır. Sözgelimi V. Turkov ile V. Solouhin, Yahudi düşmanlığına karşı açıklamalarıyla tanınmışlardır ve Yeni Slavcılar arasında "Yahudi yanlısı" sapmalar sayılırlar, ama Agurski bunu dikkate almaz. Bence, genelde durumu biraz dramatize eder. Bkz. M. Agurski, *Contemporary Russian Nationalism — History Revised*, Makale no. 45, Soviet and East European Research Centre, Hebrew University of Jerusalem, Ocak 1982, s. 48.

119. *Molodaya Gvardiya*, no. 4, 1968, s. 299.

kırıklığına uğratmış olduğunu, üstelik anayurduna asla dönmediğini anmayı "unutarak". Lobanov'un makalesi, ilk deneme uçuşuydu. Beş ay sonra V. Çalmayev, aynı dergide, "Kaçınılmazlık" başlıklı manifestosunu yayımladı.

Yazı, Faust'u "Şeytan'la uzlaşmaya hazır bir genç" diye niteleyen yazarın kaba yanlışıyla başlıyordu.[120] Ardından sökün edenler de aynı doğrultudaydı. Yirminci yüzyıl boyunca, savaşlarda, devrimlerde ve modern Thermidor'larda düşmüş olan milyonlarca Rus'un Çalmayev'le aynı fikirde olup olmayacağını bilemem, ancak gerçekten yamyamsı bir iyimserlikle şunları yazıyordu Çalmayev: "Ne şans ki, anayurdumuzun tarihi aslında büyük volkanik patlamalarla doludur."[121] Ondan sonra, bize zararlı olan herşeyin Batı'dan ("herşeyiyle yabancı olan o âlemden") geldiğini öğrendik (görüyorsunuz, milliyetçilerin kitapları keşiflerle doludur).[122] Ardından Çalmayev; Lenin, Radjonejli Aziz Sergius, Dmitri Donskoy, Nekrasov, Yermak, Patrik Hermogen, Stenka Razin, Prens Akıllı Yaroslav, I. Petro, Korkunç İvan ve elbette gerici şarkıcı Konstantin Leontyev'i kendi bayrağı altında topluyordu. Hatta "zeki Patrik Nikon" ve "yakılarak öldürülen Başrahip Avvakum" gibi birbirlerine düşman olan kişiler bile burada birarada görünür ve hep birlikte, önünde Avrupa'nın küçük ve "burjuva" göründüğü Rus ruhunun büyüklüğünü dile getirirler. Orada parlamentolar, demokratik hareketler ve öteki "eğlendirici olaylar" varken, bizim ülkemizde, "kabaca örtünmüş ve kamçıyla dövülen Rus köylüsü yüz yılda bir kez ileri adım attı", ama bir günde öyle bir harekete girişti ki, bütün dünya alt üst oldu.[123] Bunda bir gerçek payı olduğu söylenebilir, ama yalnızca sevinilecek bir şey midir bu?

Çalmayev ayrıca Marx'ı da yardımına çağırır. Onun *Onsekizinci Yüzyıl Gizli Diplomasi Tarihi*'ni Rusya'nın Çarlık despotizmine karşı yazmadığı, (bu nedenledir ki, bu kitap bugüne dek SSCB'de yayımlanmamıştır), tam tersine, "Rus devletinin yüksek dehası"ndan "derin saygıyla" söz ettiği ortaya çıkar.[124]

Çalmayev'e göre ana tehlike Sol'dan, *Novi Mir* güruhundan gelir. "Demagojik 'ilerici' sloganlar" sağlıklı gençleri ayartarak, onları "sinik rüşvetçilerin gönüllü, kendilerini düşünmeyen piyadeleri"ne dönüştürür.[125] İki sistem arasındaki mücadele, (aynı zamanda Komünist de olan) Rus ilkesiyle Batı ilkesi arasındaki bir mücadele olarak sunulur. Stalin ve ardıllarının dönemlerinde, halkımızın, 1917 devrimine dek, "yüzyıllardır yürüdüğü" ve

120. *Molodaya Gvardiya*, no. 9, 1968, s. 259.
121. *A.g.e.*, s. 262. 122. *A.g.e.*, s. 264-5.
123. *A.g.e.*, s. 264. 124. *A.g.e.*, s. 267.
125. *A.g.e.*, s. 274.

"artık komünizm yoluna girdiği o tarihsel yolu" izledik.[126] Öyle ki, Çalmayev'e inanacak olursak, Korkunç İvan'ın zamanından beri komünizme doğru ilerlemekteyiz ve Stalin de bu "Rus fikri"ni cisimleştirdiğinden ötürü kesinlikle büyük bir adamdır. Çalmayev'in düşüncelerinde bir doğruluk öğesi vardır. Stalin gerçekten de Marx'tan çok Korkunç İvan'a yakındı. Marx'tan yalnızca terimlerini aldı. Bununla açıkça böbürlenen ilk Stalinist olma onuru Çalmayev'e aittir. Ama tam bu noktada da, Sol unsurlar onun sözünü ciddiye aldılar. *Novi Mir*'de A. Dementyev, Çalmayev şürekasını anti-Marksist olarak niteliyor, yanıt olarak da her türden onbir gericinin imzaladığı ve *Ogonyok*'da yayımlanan toplu bir mektup alıyordu.[127] Yanov, *Ogonyok*'daki açıklamanın bir "sağ fraksiyonlar ittifakı" yaratabileceğini, ancak bunun, *Oktyabr*'daki klasik Stalinistler'in *Molodaya Gvardiya*'nın ulusal-Bolşevizmi'ne karşı "öfkeli polemikleri" nedeniyle gerçekleşmediğini yazar.[128]

Doğru olabilir, ama bu açıklama yetersizdir. Sorunun özü, milliyetçi, hatta faşist ideolojinin Rusya'da güçlenmekte oluşu değildi. Bizim açımızdan yeni bir tehlike değildir bu güçlenme: Kara Yüzler Rusya'da, İtalyan faşizmi ve Hitler Nazizmi'nden çok önce göründüler. Yeni tehlikenin ayırıdedici niteliği; milliyetçi ve hatta anti-demokratik ideolojilerin, sosyalizmin yarattığı hayal kırıklığından dolayı, *tarihte ilk kez* entelijensiyamızın kimi grupları arasında destek bulmasında yatmaktadır.[129] Üstelik entelijensiya açısından bir mücadele sorunudur bu; çünkü kitleleri kazanma kavgalarında, Kara Yüzler, edebiyat eleştirisi yazılarından farklı araçlar seçerler. Bugün dikkatlerini sınıf

126. *Molodaya Gvardiya*, no. 9, 1968, s. 288.

127. *Ogonyok*, no. 30, 1969. Daha fazla ayrıntı için bkz. Yanov, s. 50-52.

128. Yanov, s. 51.

129. Şunun vurgulanması gerekir: önemli olan, Yanov'un sandığı gibi alt kesimleri kazanmak için verilen mücadele değil, entelijensiya ve yarı-entelijensiya içinde süregitmekte olan süreçtir. Yanov'u şöyle teselli edebiliriz: sırf Yahudi düşmanı çağrılarla kitlelerin isyanını yükseltmek kolay olmaz. Şair Joseph Brodski, "fabrikalarda, köylerde, hatta hapishanede, şaşırtıcı ölçüde az Yahudi düşmanlığına rastladım. Yahudi düşmanlığını en güçlü biçimiyle bulduğum yer okumuş kişilerin, entelektüellerin arasıydı" der (*Observer Magazine*, 25 Ekim 1981, s. 37). Sosyologlar bazen bunu doğrular. İşçilerdeki milliyetçi önyargıların derecesi eğitim düzeylerindeki artışla orantılı olarak düşer, ama entelektüellerde "ezici olmasa bile, hâlâ işçilerde olduğundan daha yüksektir" (Horace B. Davis, *Toward A Marxist Theory of Nationalism*, 1978, s. 111). Bu, başka etmenlerin yanısıra, entelektüeller arasındaki ciddi rekabetle ve çevrelerindeki, milliyetçiliğin yayılması lehine işleyen genel bilinç krizi süreciyle açıklanabilir. Genelde, Davis'e göre, sosyologlar "Sovyet nüfusunun yüzde 5-10'unda aşırı milliyetçi şovenizme rastlarlar" (*a.g.e.*, s. 112). Özellikle "ılımlı" türü hakkında bir şey söylemediği için, Amerikalı düşünürün "aşırı" milliyetçi şovenizmden ne anladığını değerlendirmek güçtür. Nasıl olursa olsun, anılan oran yeterince yüksektir, ama felaket ölçüsünde yüksek de sayılamaz.

dışı kalmış unsurlara, hatta statokrasi içindeki aşırı gericilere[130] değil, entelektüellere çevirmişlerdir. Entelijensiya içinde başarı sağlamak için, zaman zaman, muhalefet ve bağımsızlık gösterisi yapmak durumundadırlar. 1969'da Yeni Slavcılar Stalinistler'le açıkça birleşmiş olsalardı, kendi paylarına intihar olurdu bu. Tam tersine, iki grup arasındaki tinsel akrabalık dikkatle saklanmıştı.

Bu anlamda, *Molodaya Gvardiya* çok akılsızca hareketlerde bulundu. Stalinizm'i "Rus-Bizans geleneğinin cisimleşmesi"[131] diye betimleyerek, diğerlerinin gizlediği şeyi açığa vurmuş oldu. Milliyetçiler, kendilerini tinsel bir alternatifin taşıyıcıları olarak sunup, liberal Batıcılar'ı ve Marksistler'i sistemden kopamaz kişiler olarak göstermeye çalıştıkları sürece güçlüydüler. *Naş Sovremennik*'in Ortodoks ve muhalefet yanlısı "toprağa dönüş hareketi"nin böylesine başarı kazanmasının nedeni buydu. Doğrusu istenirse, *Molodaya Gvardiya*'nın entelijensiya içinde de destekçileri vardı. Soljenitsin onların açıklamalarını beğeniyordu, ancak bazı itirazları vardı: Örneğin, ulusal fikir "bükülüp resmi açıdan kabul edilebilir bir biçime sokulmuştu" ve "yazarın durup durup komünist sadakat yeminini yinelediğini" görmek kötü bir manzaraydı.[132] Buna karşın, Soljenitsin *Molodaya Gvardiya*'yla (yani, vurgulamama izin verin, yayınlarında, hem de Kruşçev döneminde değil, Brejnev döneminde, Stalin'i överek başlarını derde sokan açık Stalinistler'le) anlaştığı onbir (!) nokta sayıyordu. Bu anlaşma noktalarından birincisi, devrimci demokratlara, "Çernişevski'den Kerenski'ye kadar bütün karnaval alayına" ortak düşmanlık, ayrıca da "entelijensiya ünvanını gaspetmiş olan eğitimli ayak takımına" duyulan horgörüydü.[134] Daha sonra, entelijensiya üyelerine karşı tutumunu daha keskinleştirip "entelijensiya her gün çalışarak ve kimi zaman da hünerle, ortak hapishanemizi sağlamlaştırmaya emek harcar,"[135] diyordu. Entelijensiya hakkındaki bu görüşün kaynağı, esas olarak, Soljenitsin'in "bütün ilerleme ve özgürlük, demokrasi ve liberalizm fikirleri totalitarizme ve teröre çıkan yolu döşemekten başka işe yaramaz" şeklindeki

130. Yönetici grubun bir kesimiyle halkın "en diplerindeki bazı katmanlar" arasındaki bir blok, bence, Rusya'da faşizmin olanaklı tek toplumsal temelidir. Ama o iki grup da edebiyat eleştirisi makalelerini okumaz.

131. Yanov, s. 61. 132. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, s. 245.

133. *Molodaya Gvardiya*, S. Semanov'un "Göreli ve Ebedi Değerler Üstüne" başlıklı ve Stalin'i göklere çıkaran bir makalesini yayımlamıştı. R. Lert bunu "kamçının çekiciliği" üzerine bir inceleme olarak niteledi (*An End to Silence*, s. 189). Bir skandala yol açtı bu. *Kommunist* dergisi *Molodaya Gvardiya*'ya doğrudan bir saldırı başlattı ve fazla ileri gitmemekle birlikte kimi örgütsel değişiklikler yapıldı.

134. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, s. 246, 247.

135. Soljenitsin, *From Under the Rubble* sempozyumunda, s. 249.

inancıydı. Soljenitsin, entelektüellerin "ulusal fikir"e kayıtsız kalışlarına, onların "kozmopolitliğine" vb. de kızgındır.[136] Tuhaftır ki, çok sayıda entelektüel de bu suçlamayı alkışlayarak, anti-entelektüel duyguların bizzat entelektüellerin kafalarında da tamamen geliştirilebileceği yolundaki eski doğruyu bir kez daha olumluyorlardı.[137]

Soljenitsin'e göre, *Molodaya Gvardiya*, bir bütün olarak yalnızca bir şeyi kavrayamamıştı: "Hem bir komünist, *hem de* Rus olmak olanaksızdır."[138] Sonuçta, vurgular bir kez daha değişmeli ve bu milliyetçilik "temizlenmeliydi"; çünkü "onların 'Rusluk' ile 'kızıllık'tan oluşan bu bileşimi, melez bir köpekle domuz arası bir karışımdı."[139] Soljenitsin, bu ideolojik melezleşmenin *Molodaya Gvardiya*'dan kaynaklanmadığının, değindiği bileşimin tam da Stalinist propagandanın özü olduğunun gerçekten farkına varmamış gibidir. *Molodaya Gvardiya* eğiliminin yaptığı yalnızca, Rus Milliyetçiliği'nin kabalığını arttırarak oranları biraz değiştirmek oldu.

Ne var ki, 1969'da Soljenitsin hâlâ istisnaydı. O dönemde *Molodaya Gvardiya*'nın programı, entelijensiyanın sempatisini çekemeyecek kadar gerici ve —en önemlisi— çok da samimiydi. Yetmişler boyunca, Yeni Sağ fikirler entelijensiyaya daha çekici gelen farklı bir biçime büründü. Bu anti-demokratik ideoloji, gerek yasal gerekse yasadışı yayınlarda, oldukça hızlı bir gelişme kaydetti.

Daha altmışlı yıllarda, Leningrad'da Halkın Kurtuluşu için Tüm-Rusya Toplumsal-Hıristiyan Birliği (VSKhSON) ismiyle bir yeraltı örgütü kuruldu. Bu örgüt milliyetçilik ve ortodoksluk vazediyor, Berdyayev'in yirmilerde dile getirdiği fikirler üzerine temellenme çabası gösteriyordu.[140] Genel kanıya göre, altmışlarda böyle bir örgüt istisnaydı. Dönemin çok daha tipik bir örneği, Leningrad'daki başka bir gruptu — (yeni-Komünistler) V. Ronkin'le S. Hahayev'in "Komünarlar Birliği". Bunun yanısıra, yetmişlerde, milli-

136. Soljenitsin, *From Under the Rubble* sempozyumunda, s. 261-2.
137. Genellikle Maksim Gorki'nin dile getirdiği bir fikir.
138. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, s. 245.
139. *A.g e.*, s. 248.
140. Yanov, Berdyayev'in 1920'lerde Mussolini'den şiddetle etkilendiğine, ama o sıralarda İtalyan tipi faşizmin büyüleyiciliğinin, onu Sol hareketin bir çeşidi olarak gören pek çok radikal entelektüelde yaygın olduğuna değinir. Bernard Shaw, bu eğilime bir örnekti. Faşizm henüz kendini ele vermemişti —Hitler Almanya'da henüz iktidara gelmemişti. Berdyayev de asla bir faşist olmadı. Ciddi kararsızlıklar geçirdi ve ciddi politik yanılgılara düştüyse de, bunları kendi farkedip yaşadığı süre içinde gidermeye çalıştı. VSKhSON, Berdyayev'in fikirlerini faşist ve Yahudi düşmanı olarak yorumladıysa da, nasıl Stalin'in işlediği suçlardan Marx sorumlu tutulamazsa, bu Rus düşünür de bundan dolayı suçlanamaz.

yetçiler güçlü konumlar elde etmişlerdi bile. Onlara ait *samizdat* dergi *Veçe*'nin eski sosyalistlerden V. Osipov tarafından kurulmuş olması, bir hayli öğreticidir. Osipov dergiye en azından dıştan bakıldığında bir liberalizm görüntüsü vermeye çalışıyordu, ancak yenik düştü. Açıkça faşist olan bir grup devraldı dergiyi — Yanov, eğer hâlâ "milliyetçiliklerini liberalizmle birleştirmenin olanaklı olduğu yanılsamasına"[141] bağlı kalacaklarsa, bunun ılımlı Yeni Slavcılar'a ders olması gerektiğini düşünür. Sağ unsurların popülerliğindeki artış, özellikle İlya Glazunov örneğinde kolaylıkla izlenebilir. 1967'de kimsenin ciddiye almadığı biriydi o. Volinski, Glazunov'un bir sanatçı olarak yeteneksiz olduğunu herkesin kesinlikle bildiğini yazıyordu. Yine de Temmuz 1978'de, "İlyuşka" Glazunov'a yapıtlarını Manège'de sergileme olanağı sağlandı. *İzvestiya* 1982'de, yapıtları bu kadar dikkat çeken ve kalıcı bir ilgi uyandıran başka bir sanatçıya rastlamanın güç olacağını"[142] yazıyordu; ve —beklenece ği gibi— kitabının başlığını yanlış aktararak (gazetede başlık *Doroga k tebe* [Size Giden Yol] diye veriliyordu) Glazunov'u gerçek bir "sözcüklerle resmetme ustası" diye anıyordu.[143] Kitap çıktığında şaşkınlıktan öte bir şey uyandırmamasına karşın, 1982'deki bu methiye kimse için sürpriz olmadı. Glazunov'un Baykal-Amur Demiryolu'nu ve benzerlerini inşa edenlerin portreleri türünden rezilce yaltaklanmaları bile affedildi. *Sovetskaya Kultura*'da N. Malahov, yapıtları "her zaman toplumsal bakımdan etkin ve hatta bazıları tepeden tırnağa sarsıcı nitelikte" olduğu için Glazunov'u övdü.[144] Malahov'un milliyetçi propagandası Glazunov'u iyi bir zemine oturtuyordu: Sergisini yaklaşık 600 bin kişi gezdi (sergi bunların kaçını "sarsmayı" başardı, bilemiyoruz).

Milliyetçiler Manège'deki sergiden birkaç ay önce, 6 Aralık 1977'de Yazarlar Kulubü'ndeki konuşmasında Anatoli Efros'u soru yağmuruna tutarak sıkıştırdılar. Anlaşıldı ki, Efros'un tek suçu, bir Yahudi olarak klasik Rus oyunlarını sahnelemeye cesaret edişiydi. *Molodaya Gvardiya* yayınevinden Yeni Slavcılar, kabarık sayıda basımlarla, Rus edebiyatıyla ilgili yeni bir yorum getiren kitaplar çıkardılar. Ostrovski'nin *Fırtına*'sındaki küçük tiran Kabaniha, burada, "sınanmış aklın ve aile yaşamının temellerinin koruyucusu" olarak sunuluyordu (kadınların özgürlüğüyse, bu "temeller"i yıkan bir şeydi). Belinski, "olumlu içeriğinden ve anlamından yoksun bırakarak Rus yaşam tarzına güvensizliği dile getirirken", Gogol'ün hedefi Rusya'yı Avrupa uygarlığının pahalı deneyiminden korumaktı. Ve bunun gibi şeyler.[145] Ancak,

141. Yanov, s. 63.
142. *İzvestiya*, 6 Şubat 1982.
143. *A.g.e.*
144. *Sovetskaya Kultura*, 10 Mart 1982.
145. Bkz. *Voprosi Literaturi*, no. 9, 1980, s. 195, 211-213, vd.

özel ilgilerinin yöneldiği kişi Dostoyevski'ydi.

Nesnel açıdan, Gogol'e ve Dostoyevski'ye başvurmakta haklı olduklarını teslim etmek gerekir. Bu konuda daha önce de yazmıştım. Yine de, akılda tutulması gereken bir nokta daha var. Bu iki yazarın çalışmaları da son derece karmaşık bir sanatsal sistem oluşturur. Bakhtin'in kendi diyalog kuramını Dostoyevski'nin yazıları temelinde geliştirmesi rastlantısal değildi. Dostoyevski'nin kitaplarında çok seslilik vardır. Yazarın kendi sesi, yapıtlarında işitilen seslerden ancak birisidir. Yapıt, yazarın üstündedir; kültür bilimcilerin daha sonra gösterdikleri gibi, diyalog biçimindeki yaratıcı düşünce, bunu, her türlü yaratıcı çalışmanın (ve salt yaratıcı çalışmanın da değil) şaşmaz bir yasası durumuna getirir. Yeni Slavcılar edebiyatta bu çoksesliliği duymayı başaramazlar. Onlar açısından, aslında tartışmanın söz konusu olduğu yerde, yalnızca monolog, vaaz vardır. Onların görüşlerine zıt bir anlayışla yazan İ. Volgin şöyle der:

Çokanlamlı bir sanatsal yapı, az çok tekanlamlı bir yoruma tabi tutulabilir. *Savaş ve Barış*, *Anna Karenina*, *Babalar ve Oğullar*, *Suç ve Ceza*, hepsi de istenirse gerici yapıtlar diye yorumlanabilir (çoğu kez de böyle yorumlanmışlardır).[146]

Önemli olan şudur ki, böyle yorumlanınca sanatın özü kaybolur. Sartre bir keresinde, iyi bir Yahudi düşmanı roman yazmanın olanaksızlığını belirtiyordu. Kültür bilimi, bunun temel açıklamasını verir. Yaratıcı düşünce bir diyalog biçimini alır, oysa gerici bilinç her zaman için bir monolog, vaaz veren bir kişinin bilincidir. Bu da yaratıcılığı er geç öldürür. Bu nedenle, Dostoyevski'ye sahip çıkmakla Yeni Slavcılar, onun çalışmalarındaki sanatsal anlamı kavrayamadıklarını kanıtlıyorlardı.

Yine de, Yeni Slavcılar'ı, Dostoyevski'nin kendi öncüleri olduğunu iddia etmekten alıkoymaz bu. Bu durum, *From Under the Rubble* sempozyumunda biraraya toplanan ve sonradan görüşlerini çok tutarlı biçimde, yurtdışında yayımlanan Rusça kitaplarda dile getiren Soljenitsin ve Şafareviç çevresindeki grup için özellikle geçerlidir. Adı geçen sempozyum, şu harika sözlerle başlar: "Düşünceye yönelik evrensel baskı düşüncenin yok olmasına değil, çarpıtılmasına, göz ardı edilmesine, vatandaşların ve çağdaşların birbirlerini kavrayamamalarına varır."[147] Soljenitsin de şöyle yakınır:

İstenen, daha doğrusu dikte edilen basmakalıp düşünce biçimleri, radyonun mekanik sesiyle her gün kafamıza sokulmuş, binlerce gazetede bezelye taneleri gibi bitmek bilmez biçimde yeniden üretilmiş, politik inceleme gruplarının ya-

146. *Voprosi Literaturi*, no. 6, 1980, s. 191.
147. *From Under the Rubble*, s. ix.

rarlanması için haftalık araştırmalarda özetlenmiş, bizi aklen sakat insanlar yapmış ve çok az kişinin zihni zarar görmeden kalmıştır.[148]

Böylesine gür sesli bir açıklamayla başlayan sempozyumun geri kalan bölümleri, söylenenlerin ne yazık ki doğru olduğunu kendi örneğinde göstermek amacıyla yazılmıştır sanki.[149] Soljenitsin'le dostları her türlü ciddi kuramsal sorunda resmi ideolojinin konumundan konuşurlar:

Stalinizm diye bir şey asla varolmadı (ne bir öğreti, ne bir ulusal yaşam tarzı, ne de devlet sistemi olarak). Üstelik, Çinli liderler kadar bizim ülkemizdeki resmi çevreler [!]de bunda ısrar etmekte sonuna kadar haklıdırlar.[150]

Genel olarak, bütün tartışmalarda, Stalin zamanının Sovyet politik ders kitaplarını hep tartışma götürmez doğruları içeren kitaplar olarak anar Soljenitsin. *SBKP Tarihi: Kısa Ders* böyle dediğine göre, başka türlü olmuş olabilir mi hiç? Değil mi ki Yirminci Parti Kongresi burjuva demokrasisinin "kusurları"nı gösterdi ve bugünkü Batı "politik bir kriz ve ruhsal karışıklık durumu içindedir", öyleyse, tam anlamıyla ortodoks dogmatiklerin ruhunu taşıyan Soljenitsin de burjuva demokrasisini kötüleyecektir.[151]

"Sosyalizmin doğası gereği kusurlu ve saf biçimiyle hiçbir şekilde yaşama geçirilemez olduğunda"[152] ısrar eden Soljenitsin, nefretini demokratik sosyalizm fikrine ve komünist reformizme yöneltir. *Samizdat*'ta Marx ya da Lenin hakkında olumlu sözler gördüğünde, bunda "sansürcü için yazan" insanların "düşünce süreçleri"ni görür. Üstelik, altmışların muhalefeti açısından, "Marksizm'in sansürcülerin zorunlu kıldığı bir safra olmadığını" kabul etmiş olsa bile.[153] Sosyalist fikirlerden nefret etmek, kolaylıkla demokrasiden nefret etmeye doğru gelişir — bu da iki fikir arasındaki derin yakınlığı çok iyi bir biçimde, olumsuz yanından bakarak, gösterir.

Soljenitsin, Şafareviç ve milliyetçi-Hıristiyanlar, kendilerini, bu yüzyılın başındaki Rus dinsel felsefesinin mirasçıları olarak gördüklerinde de yanılırlar. Rus dinsel filozofları, ne milliyetçi ne de anti-sosyalistiler. Vladimir Solovyev, milliyetçilikle kararlı bir biçimde savaştı. Berdyayev, milliyetçilikte, Rus kurtarıcı (mesihçi) düşünüşünün doğurduğu "emperyalizmin ayartıcı günah kışkırtıcılığı"nı görüyordu; üstesinden gelinmesi gereken bir

148. *From Under the Rubble*, s. 4.

149. Sempozyuma yazı verenlerin hepsi aynı fikirde değildi. Genel anlamda reformist komünizm fikirlerini yineleyen Mihail Agurski'nin teknokratik ütopyası (reformist komünistler demokrasi konusunda daha ileri gitmelerine karşın) kendi ayakları üzerinde durur.

150. *From Under the Rubble*, s. 12. 151. *A.g.e.*, s. 122.

152. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, s. 284.

153. *A.g.e.*, s. 248, 283.

kışkırtıcılıktı bu. Genelde, "Rus fikri"ni ulusal geleneğe ait bir olgu olarak tanıyor, onu "evrenselci" (ya da, daha doğru deyişle, enternasyonalist) bir bağlama katmaya çalışıyordu. Anti-Marksist değildi. Çünkü sık sık Marx'a çok şey borçlu olduğuna değinirdi.

Belli başlı Rus idealistleri, Yahudi düşmanlığına karşıydılar, Berdyayev, Yahudiler'i, tinsel anlamda Ruslar'a en yakın insanlar sayıyordu: "Bu iki halkta kuvvetli bir mesih bilincinin bulunması, bir rastlantıdan ibaret değildir."[154] Kaderin cilvesi, Yahudi düşmanı VSKhSON, Berdyayev'i peygamberi olarak ilan etti. Bu tür çelişkiler, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, sahtekârlığı ele verir. Nasıl Stalinistler Marksizm'in ve sosyalizmin otoritesiyle örtünmeye çalışıyorlarsa, Sağ unsurlar da Hıristiyanlığın prestijini, Berdyayev, Bulgakov, Solovyev ya da Dostoyevski'nin isimlerini kendi amaçları doğrultusunda sömürürler. Gerçekten Hıristiyan olup olmadıklarını yargılamak bana düşmez; ama Hıristiyanlığın —tıpkı Marksizm'in olduğu gibi— milliyetçilikle bağdaşmadığına, çünkü ikisinin de seçilmiş bir halk fikrinden değil, insan kişiliği fikrinden yola çıktıklarına ilişkin derin bir inancım var. İşte Hıristiyanlığın bu evrenselciliğidir ki, dünya dini olarak başarı kazanmasını sağlamıştır. Yeni Sağ'ın fikirlerinin "Hıristiyan" bir nitelik taşıdığı biçimindeki yalan, yeni-Stalinist despotizmin "Marksist" niteliği hakkındaki resmi yalana benzer.

Soljenitsin'e göre, sistemin ideolojisi, sistemin kendisinden daha da nefret edilesi bir şeydir. Bu konuda Soljenitsin, yeni "toprağa dönüş hareketi"nin dünya görüşünün tipik bir yandaşıdır. Onların Sovyetler Birliği'nde yasal yollardan yayımlanan yazılarını çözümleyen Agurski, taşıdıkları fikirlerin Soljenitsin'in fikirleriyle temelden çakıştığına dikkat çekmiştir. Yazdıkları, "politik sistemi değiştirmeye çalışanları hedef almaz. Politik sistem, umursamadıkları bir konudur."[155] Üstelik bu fikirlerin çerçevesinin nedeni, sansürün dikenli telleri de değildir:

> Hareketin olumlu programının Soljenitsin'in fikirleriyle, özellikle *Sovyet Liderlerine Mektup*'unda dile getirilen fikirleriyle pek çok noktada çakıştığını gözlemlemek zor olmaz. Burada, politik sisteme karşı aynı kayıtsızlığa rastlarız. İkisi de bizzat ideolojiden nefret ederler...[156]

Aslında Soljenitsin, *Sovyet Liderlerine Mektup*'unun (Yeni Sağ'ı dünyaya tanıtan ilk manifesto) anlamını özetleyerek şunları yazar: "Konuyu önlerine getiriyordum: Yalnızca şimdilik olsa bile, komünist ideolojiden kurtu-

154. Berdyayev, *The Russian Idea*, s. 2. Ayrıca bkz. s. 8, 9.
155. M. Agurski, *The New Russian Literature*, s. 61.
156. *A.g.e.*, s. 62-3.

lun."[157] Alıntı ilginçtir; hem de, *émigré* bir yayıncı olarak yaşamaya başladığından beri Soljenitsin'in biçeminin ne denli yozlaştığını gösterdiği için değil, politik açıdan bir şeyler anlattığı için. Sorun yalnızca "komünist ideolojiden kurtulma" olayıysa, Sovyet sistemi her yönüyle "insanlık sevgisine dayalı bir otoriter düzen"[158] biçimine dönüştürülebilir. Demek ki Soljenitsin, pratikte, komünist ideolojinin hiç de sistemin özsel doğasını dile getirmediğini, Batı kamuoyunun sempatisini kazanma kavgasında yararlanılan bir tür dışsal "silah" olduğunu kabul etmektedir. Ancak en önemli yan şudur: Soljenitsin'in statokrasiyle diyaloğa geçilmesi fikrinin içsel bir mantıklılığı vardır: Paylaştıkları çok şey vardır,[159] herşeyden önce (ne denli paradoks gibi görünse de) ideolojide birleşirler. Ernest Mandel, Soljenitsin'in "büyük ölçüde kendisi, Stalinist ideolojinin bir mahkûmudur"[160] derken, oldukça haklıdır. *Sovyet Liderlerine Mektup* ile anti-Marksist muhaliflerin (özellikle *émigré*'lerin) açıklamalarının yayımlanışı, yalnızca Sol unsurlar arasında değil, aynı zamanda Batıcı liberal çevrelerde ve 1956 ideallerine bağlı Sovyet entelektüelleri arasında da telaş ve şaşkınlık uyandırdı. Amerika'da çıkan tutucu

157. *Vestnik Rossiiskogo Kristianskogo Dvijeniya*, no. 131, 1980, s. 208.

158. *A.g.e.*, s. 210. Yanov, liberalizmin, otoriter bir rejimle "ancak, pratikte gerçekleşme şansı olmayan ideolojik bir kavrayışı ifade edecek bir *ütopya* çerçevesinde" birleştirilebileceğini düşünür (s. 36). Doğru değildir bu. Liberal-otoriter rejimler varolmuş ve yirminci yüzyılda oldukça da başarı sağlamışlardır. En otoriter olanlardan —1960'larda Franco'nun İspanyası— en liberal olanına —Tito döneminde Yugoslavya, 1960'lardaki Meksika, Kadar'ın Macaristanı vb.— dek, böyle birçok rejim sıralanabilir. Bu rejimlerin özelliği, demokrasiye evrimci geçiş olasılığını açık tutmalarıdır. Sorun böyle bir hükümet biçiminin genelde değil de, Rusya'nın somut koşullarında olanaklı olup olmamasıdır. İki nedenden ötürü bunun olanaksız olduğunu düşünüyorum. Birincisi, liberal otoriterizm, bizimkinden daha gelişkin demokratik (ve yasal) geleneğe sahip olan ve bu geleneğin hakim toplumsal katmanların ideolojisini etkilediği ülkelerden çıkar. İkincisi, Rus milliyetçilerinin ideolojisi ve psikolojisi, kendi başına, çok saldırgandır, Stalinizm'le ve aşırı Sağ'ın gerici fikirleriyle çok yakından bağlıdır. Liberal bir politikaya eşlik etmeye uygun olmayan Rus milliyetçiliği, totaliterdir. Soljenitsin, bir yandan otoriter bir düzeni korurken, bir yandan da Rusya'yı insancıl temelde dönüştürmeye çalışan ilk kişi değildir. *Dostlarımla Yazışmalardan Seçme Parçalar*'ı çıkardığı dönemde Gogol de bunu düşlemişti. Berdyayev, "Gogol'ün ütopyası"nı anarken, onun "sefil ve kölece" olduğunu, Rusya'nın düşünen bütün insanlarınca reddedildiğini söylüyordu (*The Russian Idea*, s. 82).

159. 1979'da sol eğilimli bir *samizdat* dergi, Soljenitsin türü milliyetçilerle Stalinistler arasında "tarihsel bir uzlaşma" olasılığından bahsediyordu. Moskova'nın Hıristiyan çevrelerinde bu öneriye karşı bir protesto feryadı koptuysa da, gerek Soljenitsin gerekse *Veçe* böyle bir uzlaşmanın kendi amaçları olduğunu içtenlikle ilan ediyorlardı. Soljenitsin, *Sovyet Liderlerine Mektup*'unun bir propaganda belgesi değil, gerçek bir diyalog önerisi olduğunu kabul eder.

160. Ernest Mandel, *Die Sowjetunion, Solschenizyn und die westliche Linke*, Reinbek bei Hamburg 1975, s. 224.

yayın *Commentary*'de şunları okuruz: "Aslında Soljenitsin, uğruna onca süre döğüşmüş olduğu özgürlüğe güvenmez görünmektedir" ve onun görüşleri, "tuhaf bir biçimde, kendisini yetiştiren Sovyet dogmasını yansıtır."[161] "Toplumun karmaşık ve dinamik sorunlarının kökünden çözümlendiği, bir tür ütopyadır bu..."[162] Böyle bir düşünce tarzı, dogmatikler açısından tipiktir. Soljenitsin Sovyet ideolojisine karşı çıkmaya çalışırsa da, "aynı silahlarla silahlanır, benzer teknikler kullanır ve karşılaştırılabilir bir tarz benimser," diye yazar A. Besançon.[163]

Anna Ahmatova da, "bir gün, kendisine Soljenitsin hakkında bir soru sorulduğu zaman, *sovetski çelovek*, bir Sovyet adamı, diye mırıldanıyordu."[164] Besançon'un kanısına göre, Stalin okulunda resmi ideoloji tarafından biçimlendirilmiş olan Soljenitsin, kendi "Sovyetliği"ni aşmak umuduyla, yüzünü ondokuzuncu yüzyıl Rusyası'na çevirir; ama kaderin cilvesine bakın ki, geçmiş tarihte de ancak Stalin'inkilere yakın fikirler bulabilir.

Macar Marksistler Bence ve Kis de, "Soljenitsin ve Şafareviç'in kimi suçlamalarının tonları, anlaşılmaz biçimde, otuzlu ve ellili yıllar arasındaki dönemin ideolojik kampanyalarına benzer," diyorlardı.[165] Sovyet *émigré*'ler Solovyov ve Klepikova Amerika'da çıkan sol eğilimli *Dissent*'te "Soljenitsin'in görüşlerinin kaynağı, paradoksal olarak, 1917'yi iyiliğin köşetaşı olarak gören Sovyet bakışının kabalaştırılmış halidir,"[166] diye yazarlar. Besançon ise, "Soljenitsin, tersyüz edilmiş bir Lenin olmayı dilemektedir," sonucuna ulaşır.[167] Yalnız, Soljenitsin'in öykündüğü Lenin, tarihteki gerçek Lenin değil, Stalinist ders kitaplarının Lenini'dir.

Böyle alıntılar çoğaltılabilir. Çünkü bu konuda çok değişik görüşlere sahip insanlar kendilerini görüş birliği içinde buluverirler. Öte yandan, esas kuramsal mesele, Yeni Sağ'a karşı polemik yürütmek ve onları resmi dogmaları yineledikleri için mahkûm etmek değil, "bu yaşam tarzına nasıl geldiklerini" anlamaya çalışmaktır. İnsanlar değişir, tabii görüşleri de. Bizim için, nice muhalif görüşlü entelektüelin Sağ'a çark edişini kaydetmekle yetinmek olanaklı değildir; bu çark edişi ortaya çıkaran psikolojik ve ideolojik mekanizmaları çözümlemek daha ilginçtir. Bundan başka, daha yakından baktığımızda, "Soljenitsin sendromu"nun muhalif görüşlü kişiler arasında ilk bakış-

161. *Commentary*, c. 57, no. 5, Mayıs 1974, s. 35.
162. *A.g.e.*, c. 58, no. 3, Eylül 1974, s. 12.
163. *Survey*, no. 1, 1979, s. 134. 164. *A.g.e.*
165. *Socialist Register 1980*, s. 281.
166. *Dissent*, Kış 1981, s. 66 ("Solzhenitsyn: Prisoner of Chillon").
167. *Survey*, no. 1, 1979, s. 134.

ta görünenden çok daha yaygın bir illet olduğunu algılarız. Görüşlerini paylaşmayanların çoğu bile, onun düşünce yöntemine çok yakındırlar.

Resmi ve Muhalif Dogmatizm

Rus entelijensiyasının 1968'den sonraki tinsel krizinin ancak *Vehi*'nin yol açtığı krizle kıyaslanabileceğine daha önce değindim. Ne var ki, bugünkü kriz daha derin ve daha ağırdır. Krizi üreten, birbiriyle kesişen iki çözülme sürecinin bileşimi (sözde-komünist resmi ideolojinin kriziyle komünist reformizmin krizi, yani gerek hükümetin gerekse muhalefetin bir tür tinsel iflası) olmuştur. Isaac Deutscher, Stalinizm'den kopan hemen herkesin, ilk planda, "hakiki komünizm" adına şunları yaptıklarını yazıyordu:

Ergeç o niyetler unutulur ya da terkedilir. Aykırı kişi, komünizm adına parti bürokrasisinden koptuktan sonra, bu kez komünizmden kopma yolunda ilerler. Kötülüğün kökünün ilk başta sanıldığından çok daha derinlere indiğini keşfettiğini iddia eder; o "kök"ü kazıp çıkarması çok uyuşukça ve yüzeyde kalmış olsa bile. Artık, sosyalizmi, ahlâksızca kötüye kullanılmasına karşı savunmaz; bundan böyle insanlığı, sosyalizmin safsatalarından korur... Sekter olarak kalır. Tersyüz edilmiş bir Stalinist'tir. Dünyayı ak ve kara görmeyi sürdürür, ancak şimdi renkler değişik biçimde dağılmıştır. Komünistken, faşistlerle sosyal demokratları ayırmıyordu. Anti-Komünist'ken de, Nazizm'le Komünizm'i ayırmaz. Bir zamanlar Parti'nin yanılmazlık iddiasını olumlardı; şimdiyse kendisinin yanılmazlığına inanır. "En büyük yanılsama"ya bir kez kıskıvrak yakalanmıştır; şimdi de zamanımızın en büyük hayal kırıklığına takılır kalır.[168]

Bu kâhince sözler 1955 yılında, Yirminci Parti Kongresi'nden, Macar Devrimi'nden, "Prag baharı"ndan ya da *Gulag Takımadaları*'nın çıkmasından önce söylenmişti. Stalin'in totalitarizminin biçimlendirdiği insanlar, bütün çabalarına karşın, Stalinizm'in doğum lekesinden genellikle kurtulamazlar. "İdeoloji ne kadar değişirse değişsin, karakter ve psikolojik yapı kural olarak aynı kalır," diye yazıyordu L. Kopelev.[169]

Stalin, yeraltı faaliyetinde, iç savaşta ve otokratik iktidarının doruk noktasında belagatçi biçemini, kaypak kurnazlığını ve ilahiyat okulundan gelen yontulmamış kabalığını hiç bırakmadı. Bizim zamanımızda Stalinizm ve Leninizm'den uzaklaşan nice örnekte de benzer şeyler gözlemlenebilir. Onlar da, yeni fikirleri ne kadar radikal ve fanatik olursa olsun, Sovyet okulları ve kurumlarında edindikleri dünya görüşü ve ahlâki bilincin —daha doğrusu, bilinçaltının— ayırdedici özelliklerinden bir çoğunu aynı sağlamlıkta korurlar[170].

168. I. Deutscher, *Heretics and Renegades*, 1955, s. 14-15.
169. *Sintaksis*, no. 5, 1979, s. 157. 170. *A.g.e.*, s. 158.

Bu sözler *Gergedanlar Destanı*'nı yazan Maksimov hakkında söylenmişti. Zhores Medvedev, ortak bir tanışından Maksimov'u birkaç sözle betimlemesini istediğinde, aşağı yukarı aynı karşılığı alıyordu: Maksimov, "Stalin sisteminin ideolojisini, simgelerini ve kutsal nesnelerini reddettikten sonra bile, aynı düşünme yöntemini her yönüyle koruyordu."[171]

Plehanov okurlarına sık sık, ideolojinin psikolojiden yalıtılmış biçimde anlaşılamayacağım anımsatmıştı. Stalinizm aklı bastırdı ve onun yerine akıldışı duyguları ve mutlak idallere inanmayı geçirdi. "Bu akıldışı duygusallık pek çok eski komünistin evriminin başat unsurudur," diye yazıyordu Deutscher.[172] Maksimov'a ve nice sistem muhalifine, bu Britanyalı tarihçinin 1955'te yazılmış olan sözlerini uygulayabiliriz:

Eski çevresine karşı duygusal tepkisi onu adamakıllı pençesine alır ve bulaştığı, ya da yarı bulaştığı dramı anlamasını engeller. Çizdiği komünizm ve Stalinizm tablosu, entelektüel ve ahlâki bir korku tünelidir. Onu gözden geçiren deneyimsiz kişiler, politikadan saf demonolojiye* kayarlar... Kimi zaman sanatsal etki güçlü olabilir — korku nöbetleri ve cinler şiir şaheserlerinde sık sık rastlanan şeylerdir; ama buna politik açıdan güvenilemez, hatta tehlikelidir. Kuşkusuz, Stalinizm'in öyküsü dehşet doludur. Ne var ki, bu, onun unsurlarından yalnızca bir tanesidir; üstelik bu cinli anlatım tarzı, insan güdülerini ve çıkarlarını anlatan terimlere çevrilmek zorundadır. Eski komünist, bu çeviri işlemine kalkışmaz bile.[173]

Anlaşılan, Stalin gibi insanlar iktidara gelirlerse sosyalizmin sonsuza değin tehlikeye atılmış olacağı uyarısını yaptığında, abartmıyordu Troçki. Yozlaşmış bir devrim ve Thermidor terörü manzarası, devrimci idallere inancın temellerini, düşmanca propagandalardan, hatta sosyalizmin askeri ya da politik yenilgisinden daha çok sarsar. Karl Radek 1918'de kâhince sözler sarfetmişti bu konuda:

Eğer, beklentilerin tersine, Rus Devrimi sosyalist niteliğini yitirir ve işçi sınıfının çıkarlarına ihanet ederse, bu darbe Rusya'daki ve bütün dünyadaki devrimin geleceği açısından ürkütücü sonuçlar doğuracaktır.[174]

Kuşkusuz bir fikrin gözden düşmesi kadar basit bir olay değildir bu. Bürokratik sistem, entelektüellerimiz dahil nice kişiyi nesnel, sakin ve önyargısız düşünme alışkanlığından yoksun bıraktı. Altmışlarda "hakiki Bolşevikler"in yanlı biçimde yüceltilmesinden, yetmişlerde daha az yanlı olmayan bir

* *Demonoloji*: cin ve kötü ruhlara inanmayı inceleyen bilim dalı. (ç.n.)

171. R.A. ve Zh. A. Medvedev, *V poiskah zdravogo smisla*, Moskova (*samizdat*), s.13.

172. Deutscher, s. 14.

173. *A.g.e.*, s. 13.

174. Akt. Schamdorf, *Istoriya KPSS*, Moskova 1962, s. 36.

anti-Bolşevizm'e sıçrandı. *Gulag Takımadaları*'nın çıkışından sonra, Kızıl Terör'den söz etmeye başladılar. Kızıl Terör, gerçekten de devrim tarihinde korkunç bir sayfaydı. Stalin'in terörüne yol hazırlayan, gerçekte Lenin'in terörüydü. Ve Rosa Luxemburg, Karl Kautsky ve L. Martov gibi Marksistler'in hepsinin, politik görüşlerindeki farklılıklara aldırmadan, terörü mahkûm etmiş olmaları rastlantı değildi. Teröre değinmemek ya da terörün önemini azaltmak sahtekârca bir davranıştır. Ama onda devrimin özünü görmeyi isteyenler de önyargılarını ortaya koyarlar. Herşey bir yana, önceden Kızıl Terör hakkında suskun kalmış olan insanların, şimdi de sözünü etmemeyi yeğledikleri bir Beyaz Terör vardı. Önyargıları Yeni Sağ'ı "kabul edilemez" olguları çıkarıp atmak zorunda bırakıyordu.[175] Şu soruya yanıt vermeye bile kalkışmazlar: Bolşevizm niçin kazandı? (Beyazlar, Kızıllar'dan bile beter olduklarını gösterdikleri için değil mi?) Olaylara *tarihsel açıdan* —yani, geçmişin birbiriyle çekişen taraflarının üstünde duran bir konumdan— bakamazlar. Troçki'nin gaddarlıkları, söz yerindeyse, General Slaşçev'in vahşiliklerini büsbütün unutmalarını sağlar. Kızıl Terör, terör olduğundan ötürü değil, Kızıl olduğundan mahkûm edilir. Roy Medvedev'in dikkat çektiği gibi, hümanist bakış açısı Yeni Sağ'a tamamen yabancıdır: "Kornilov ya da Denikin'i Lenin ve Sverdlov'a göre, Beyaz Terör'ü de Kızıl Terör'e göre yeğlenebilir bulurlar."[176] Soljenitsin, Bukovski, Maksimov ve hatta Brodski'nin Latin Amerika'daki terör üstüne şaşırtıcı açıklamaları,[177] bundan dolayıdır. Ülkeyi boydan boya gerçek bir Gulag'a çevirmiş olan El Salvador'daki askeri cuntanın zalimlikleri, onlara kalırsa, komünizme karşı "kutsal" bir mücadele

175. Bu sorun, *Sintaksis*, no. 6, 1980'de, G. Pomerants'ın "Adil bir Öç Rüyası" başlıklı akıllıca yazılmış makalesinde tartışılır. Muhalif tarihçiler, otoritelerin hoşuna gidecek bir iş yapmayı istemediklerinden konuya ilgi duymazlar, bu yüzden Beyaz Terör'ün gerçek ölçüsünü hesaplamak güçtür; Stalinistler'in dürüstlüğüne de güvenilemez, kaldı ki onlar da konudan uzak dururlar. Gerekli bilgiden yoksunum, ancak kendi hesaplarıma göre, Beyaz Terör'ün kurbanlarının sayısı *en azından* üç milyon iken; Kızıl Terör'ün kurbanlarının sayısı Batılı tarihçilerce *en çok* iki milyon kadar olarak hesaplanmıştır. Her halükârda, Beyaz Terör incelenmeden Kızıl Terör anlaşılamaz.

176. R.A.Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, s. 186.

177. Soljenitsin, *The Oak and the Calf*, s. 526-7. Kimsenin faşizme sempati beslemekle suçlayamayacağı Brodski, şunu belirtiyordu: SSCB "öylesine uçsuz bucaksız bir yerdir ki, rejiminin kötü olduğunu kabul etmek, bu insanların kabullenebileceğinden daha büyük bir kötülük nosyonunu kabul etmektir." Batı kamuoyu, faşizmi mahkûm etmek istediğinde, "öfkeyi dile getirmenin sonuç verebileceği daha işe yarar örneklere —Latin Amerika, Asya ya da başka bir yere—" döner (*Observer Magazine*— 25 Ekim 1981, s. 41). Burada, Roger Garaudy'nin, dogmatiklerin dünyayı daima mutlak iyi ve mutlak kötü ölçütleriyle gördüğü yolundaki gözlemini hatırlayalım: Dogmatik, mutlak şerden daha zayıf bir düşmanla döğüşmeye tenezzül etmez.

davası adına haklı çıkarılabilir. Amaç, araçları haklı gösterir; tarihin bütün öğretiklerine karşın, bundan hiçbir kuşku duymazlar. Amaçlar değişir; araçlar kalır.

Gün olur kendi yüzlerini örtmek için, işlerin El Salvador ya da Şili'de, Sovyetler Birliği'nden "daha iyi" gittiğini iddia ederler. İçtenlikle konuşursak, yalandır bu: Latin Amerika'da her gün düzinelerle sosyalist muhalif, Hıristiyan Demokrat ve liberal katledilir.[178] Bu cinayetleri Stalin'in terörüne gönderme yaparak haklı çıkarmak, kutsal bir şeye saygısızlık olsa da, tam anlamıyla mantıklı bir işlemdir. Çünkü Stalinistler her zaman, kendi ülkelerindeki baskıların başka yerlerdeki baskılarla haklı gösterilebileceğini düşünmüşlerdi. Burada Yeni Sağ bir kez daha, *hiçbir* politik cinayetin haklı çıkarılamayacağını göz önünde tutmaksızın, Stalinist düşünce tipini taklit etmektedir.

Anti-Stalinizm tek başına kimseyi ne hümanist, ne de demokrat yapar. "Cellada karşı olmak duygusu, kendi içinde yarın yeni cellatlar doğuracak bir öfkeyle yüklüdür... Ruh aleminde, *anti* hiçbir anlam taşımaz," diyordu Pomerants.[179] İsyan edenler, olumlu bir fikir gereğini hissederler. İnsanlar için idealler doğrultusunda uğraş vermek doğaldır. Ve bir ideal çöktüğü zaman, dünya yavan ve anlamsız gelmeye başlar. Britanyalı filozof-ekonomist Schumacher'in yazdığı gibi:

> Ortaya çıkan boşluk duygusuna dayanmak zordur ve zihnimizin boşluğu kolaylıkla —politik olsun olmasın— büyük, fantastik bir fikirle doldurulabilir. Bu fikir herşeyi aydınlatıyormuş, varoluşumuza anlam ve amaç veriyormuş gibi görünür. Zamanımızın en büyük tehlikelerinden birinin burada yattığını vurgulamaya gerek yok sanırım.[180]

Yaşamını hiçbir ideoloji olmadan sürdürmeye çalışmış olan Bukovski gibi insanlar olmuştur. Ne var ki, sonunda kendisi *ideoloğa* dönen Bukovski örneği, bunun işlemediğini gösterdi. Durup durup, böyle bir fikri bulmaya ya da oluşturmaya yönelik girişimlere başlanır; ama doğal olarak, o fikir eldeki ideolojik ve felsefi malzemeden biçimlendirilir. "Entelektüel gereksinimler duymayan ilkel insanlar," diye yazar Bukovski,

> Sovyet gazetelerini,deyiş yerindeyse, bir aynadan görülüyormuşçasına *à rebours** yorumlama eğilimindedirler. Biri suçlanıyor mu, demek ki o iyi bir adam olmalıdır; övülüyor mu, öyleyse kötü... Bunlar kısmen doğrudur, ancak böyle-

* *à rebours*: aksi yönde. (ç.n.)

178. *Za rubejom*, no. 10, 1982, akt. *Le Monde*, Guatemala'da "son haftalarda günde ortalama elli-altmış insanın öldüğünü" belirtir (s. 9).

179. *Sintaksis*, no. 6, 1980, s. 19.

180. E.F. Schumacher, *Small is Beautiful*, 1973, s. 75.

sine aşırı basitleştirme okuru haberlerin çoğundan yoksun kılarak, geriye yalnızca çıplak olguları bırakır, oysa önemli olan, nüanslar, ölçüler, dereceler— kısaca, bilgidir.[181]

Bukovski dünya görüşünü geliştirmeye çalıştığı halde, çıkış noktası olarak resmi propagandayı alır. Bunu tersine çevirirseniz, "çıplak olgu"yu görür, sonra da "nüanslar, ölçüler, dereceler"le bunda düzeltmelere gidebilirsiniz. Gazetelerin nasıl okunacağını "bilir" ve onlardan doğru bilgileri çekip çıkarabileceğinden emindir. Bu noktada propagandanın kölesi olduğunu açığa vurur, çünkü dünya görüşünü kendisine sunulan tabloya göre biçimlendirmeyi kabullenmektedir. *Dünya hakkında düşünmez, tersine, propagandayı yeniden işler*. Bu konuda, gazetede okuduklarının kimisine inanıp, kimisine inanmayan sıradan Sovyet insanı bile, herşeye, ama kendince inanan Bukovski tipi bir muhalifden çok daha eleştirel dir. "Yeni" ideolojisine bu biçimde şekil vermek üzere yola koyulan muhalif, Marx'ın değindiği, egemen kurama başkaldırısında "o kuram açısından karşı çıkan"[182] düşünürlere benzer.

İdeoloji tarihinin mantığı —ve daha açıkçası, düşüncenin ataleti— şu anlama gelir: Dogmalar yıkılır, dogmatizm kalır. Dogmatik düşünce biçimi yaşama çok sıkıca sarılır ve gözden düşenlerin yerine yeni dogmalar yükselir. Demek ki, ideolojinin eleştirisine bir yandan da dogmaların yaratılması (yeni fikirlerin değil, resmi öğretiyle aynı *tek yönlülük* mantığına göre yaşayan bir anti-ideolojinin yaratılması) eşlik eder. Devletin kutsadığı "mutlak" değerler yerine, bu kez anti-değerler ortaya çıkar; ideal bir insani davranış olarak da 1918'in Yahudi yanlısı komiseri yerine, 1908'in Yahudi düşmanı Kara Yüzler'i.

Bu dogmatik düşünüş tarzı nedir? Kanımca, bunun ana özelliği, dünyayı, "herşeyi açıklayan" ve kuşku duyulamayacak ısmarlama genel formüllerden yola çıkarak anlama çabasıdır. Böylesi bir formülü akılcı savlarla çürütmeye kalkmak boştur. Çünkü dogmayla çelişen bir akılcı bilgi, o dogma açısından yeniden ele alınır ve sonuçta zararsız hale getirilir. Dogmatikle tartışmaya girmenin yararı yoktur, çünkü dogmatik, en azından kendi gözünde, tartışmadan hep galip çıkar. Formül basit ve son derece genel olmalıdır. Sözgelimi: "Bütün Yahudiler sahtekârdır", ya da "bütün Bolşevikler alçaktır" gibi. İstediğiniz kadar karşı savla önüne dikilebilir; dürüstlüğüyle ünlü Yahudiler'i, asla alçaklık yapmamış Bolşevikler'i örnek verebilirsiniz. Hiç kuşkunuz olmasın, şu yanıtları alırsınız: Söz konusu Yahudiler sahtekârlıklarını dikkatlice

181. V. Bukovski, *Pis'ma russkogo puteşestvennika*, New York 1981, s. 40.
182. Marx, *Theories of Surplus Value*, 1969, Kısım I, s. 345.

gizlemiş ikiyüzlülerden başka bir şey değilken; değindiğiniz Bolşevikler de alçakça hareketlerini öyle bir şekilde yapmışlardır ki kimsenin ruhu duymamıştır. Böyle bir tartışmada akılcı savlar nasıl etkili olabilir ki?[183]

Bu noktada, sözgelimi Bukovski örneği var. "Stalin'in, bütün vahşiliğiyle, hem Leninist fikirlerin hem de bizzat sosyalizm fikrinin organik bir sonucu olduğuna" inanan Bukovski.[184] Eğer yukarıdaki formül tartışma götürmezse, o zaman bütün "Avro-komünizm" fikirleri, "Prag baharı" vb., topu topu boş laf, tehlikeli demagojidir.[185] Bukovski'nin kitabı *Pis'ma russkogo puteşestvennika*'da özellikle formüle edilen "kendinden menkul" sonuç[186] buradan kaynaklanır: Batılı Sosyalistler, hatta Sosyal Demokratlar, komünistlerden daha iyi değildir; hepsi de aynı maldır! Burada "hepiniz domuzsunuz" tipinde bir genellemeye rastlarız ve kötülüğün kökü burada yatar. İsterseniz şöyle diyelim: Bu, dogmatizmin temellerinin yöntembilimsel temeli, onu "kafes"idir; size yabancı gelen olguların hepsi tek bir yığına atılır ve başkaca çözümleme olmadan, kanıt olmadan, imha edilir. Stalin'le yardımcılarının "karma" davalar düzenlemesine olanak sağlayan şey aynı mantıktır. Parti çizgisiyle uyuşmuyorsanız, komünist değilsiniz. Komünist değilseniz, demek ki kapitalizmin destekçisisiniz. Kapitalizmin destekçisi halkın düşmanı demektir, haydi infaz duvarına! Rus Yeni Sağı örneğinde de aynı mantığı

183. Verilen örnekler uydurulmamış, yaşamdan alınmıştır.

184. Bukovski, *To Build A Castle*, s. 108.

185. Bukovski şöyle der: "Biz Ruslar... Avro-komünizm ve insan yüzlü bir sosyalizm hakkındaki gevezelikleri üzülerek dinleriz. Niçin kimse insan yüzlü bir faşizm den söz etmiyor?" (*a.g.e.*, s. 89). Bukovski, bu savla sol "gevezeler"i alttettiğini hayal eder, ama bu yolla kendi tartışmalarını da imha ettiğini farketmez. O soruyu kendine sormamış olsaydı bile, ona bizim sormamız gerekirdi. Gerçekten, niçin? Çok basit bir nedenle: Bu, bir açıdan olanaklı, bir başka açıdan değil. Faşist ideoloji ve psikoloji demokratik ideallerin varlığı için küçük bir olasılık bile bırakmaz; ama Komünist ideoloji ve psikoloji, Sovyet biçiminde bile, çeşitli demokratik "sapmalar"a yalnız izin vermekle kalmaz, bunları sürekli doğurur; çünkü orada demokratik ideal (Stalin tarafından çirkinleştirilmiş ve sakatlanmış, bin kere kurşuna dizilmiş ya da kamplarda çürümeye bırakılmış olsa da) yine de belleklerden silinmez. Demokratik idealler, genç Ulyanov'un yanılsamalarında, Lenin'in son dönem hayal kırıklıklarında, Imre Nagy'nin trajik yazgısında yaşar... çünkü demokratik reformizm, resmi sözde-komünizmin çerçevesi içinde sürekli olarak üretilmektedir. İtalyan Komünist Partisi, ya da kışla komünizmine karşı her zaman mücadele etmiş olan sosyalist partiler gibi Stalinizm'den fazla etkilenmemiş hareketlere gelince; onlarda demokratik ideal asla ölmedi. Benim de Bay Bukovski'nin üstünde düşünmesini isteyeceğim bir ayrıntı var. Biz hangi hakiki faşizmi biliyoruz, hangi "hakiki" sosyalizmi biliyoruz? Şimdiye dek herhangi bir yerde hakiki sosyalizmin görülmemiş olması gibi basit bir nedenle, buna doyurucu yanıt verebilmesi güçtür. Peki, ileride olacak mı? Göreceğiz.

186. Bkz. V. Krasnov, *Otvet V. Bukovskomu (samizdat)*.

görüyoruz, yalnız şimdi "tam ters yönde". İstisnasız her komünist, onların gözünde, Stalin'in suçlarının sorumluluğunu paylaşır; bir yanda Lenin, Troçki, Gramsci ve Togliatti'yle, öte yanda Stalin, Beria ve Yejov arasında farklılık yoktur. Onlar için "İnsan yüzlü sosyalizm" Gulag'la aynı ilkelere dayanır. Batılı sosyalistler de "komünizmin egemenliğine kolay bir geçiş"in yolunu hazırlamaktadırlar.[187] Bütün Solcular komünistler, bütün komünistler cellattır, haydi onlar da duvara! Bukovski de, neredeyse İlf ve Petrov'un ölümsüz romanı *Üzerine Oturulan Pırlantalar*'da yapılan, "bütün Yahudiler solcudur" şeklindeki genellemeye varacaktır; kimileri bu sonucu çıkarmaya bugünden hazırlar. Kuşkusuz o duvarın dibine henüz kimse gitmedi; Tanrı esirgesin, gitmeyecek de. Ancak Maksimov, Sosyal Demokratlar'ı şimdiden mahkemeye çıkarmakla tehdit etmektedir. Bukovski'nin kitabında, onun ve arkadaşlarının, gençken, nasıl "gıcır gıcır makineli tüfekler"in dağıtıldığını düşlediklerini okuduğunda biraz huzursuzluk duyuyor insan.[188] Doğrusunu isterseniz, Bukovski'nin elinde makineli tüfek görmeyi istemem.

Yine de, burada suçlanması gereken Soljenitsin, Bukovski ve Şafareviç değil, onların kafalarını çirkinleştiren sistemdir. Her birinin kişisel özelliklerine bakıldığında —gözüpeklik, içtenlik, kararlılık— bu insanların yanımızda yer almalarını yeğlememiz gerekir. Gerici fikirler, çoğu kez dürüst ve yetenekli insanlarca savunulur. Yanov'un yazdığı gibi, "Rusya'daki insanların gözünde Soljenitsin, ulusun vicdanıydı — çoğu kişi için hâlâ da öyledir."[189] "İsaiç" mutlu olabilir: *Vehi*'nin yapamadığını yapmayı, Rus entelijensiyasının hiç değilse bir bölümünü sağa çekmeyi becerdi. Ne var ki, ancak despotik bir devletin bütün kudretiyle kendini "sol", "ilerici" vb. gibi göstermeye uğraştığı koşullarda olanaklı oldu bu. Bu kitapta, "hakiki komünizm" ideolojisinin sınırlılığı hakkında; yetmişlerdeki Yeni Sağ ideolojinin gelişmesini hazırlayan şeyin, altmışlardaki muhalefetin fikirlerinin sınırlılığı olduğu hakkında birçok şey söyledim. Sadece bir noktanın eklenmesi gerekiyor: *Belirli bir açıdan* muhalefetin yetmişli yıllardaki egemen fikirleri, önceki dönemine kıyasla zaten geri bir adımdı. "Hakiki komünizm" Doğu Avrupa revizyonizmiyle bağıntılıydı ve ilkin resmi uygulamanın yasallığını, sonra da resmi kuramın kimi öğelerini sorguluyordu. Yetersiz geliştirilmiş de olsa, eleştirel bir ilke işlemekteydi burada. Yeni anti-Komünizm ise eleştirel "sorgulama anlayışı"ndan yoksundur. Dolayısıyla, aslında, bilincin özgürleşmesinin altmışlarda, yetmişlerdekinden daha fazla rol oy-

187. Bukovski, *Pis'ma*... s. 204.
188. Bukovski, *To Build A Castle*, s. 90, 92d. 189. Yanov, s. 85.

nadığı söylenebilir. Görülen o ki, altmışların yanılsamaları arasında, dogmatizme karşı zafer kazanıldığı yanılsaması da vardı. Brejnev çağı, dogmatizmin muhalif entelijensiyanın kafasında hâlâ güçlü biçimde varolduğunu gösterdi.

En beteri de şudur: Dogmatik, dogmasının ancak pratikte ve dıştan çökeceğine inanmıştır. Her zaman dogmatiğin düzelmesiyle sonuçlanmaz bu, çünkü dogma kolayca yeni biçimlere bürünebilir. Resmi ve muhalif dogmatizm arasındaki farklılık,[190] öncekinin daha eksiksiz işlenmiş ve kabul edersiniz ki, fikir bakımından daha zengin oluşudur. Daha aşağılarda, birçok farklı ve uzlaşmaz dogmatizm biçimlerine rastlanır. Yani, tek bir resmi ideoloji, aynı zamanda çeşitli gölge ideolojiler doğurur. Böyle bir çoğulculuğun olumlu bir görüngü olduğu söylenirse de, muhalif dogmatikler arasında diyalog kurmak olanaksızdır. Kuramsal tartışma hep terbiyesizce bir dalaşma biçiminde yozlaşır (galiba "Ruslar'ın neden bunca çok kavga ettiklerini" yalnızca Batılı gözlemciler anlayamıyor). Muhalif dogmatizmin çeşitliliği, sonuçta, resmi dogmatizmin özgül niteliğiyle açıklanabilir.

Örneğin, Rus milliyetçiliğinin dirilişi, Yanov'un sandığı gibi, Leontyev ve Pobedonostsev'in geleneğinin zamanımıza dek yaşamasıyla değil, resmi ideolojinin krizi ve *parçalanmasıyla* bağıntılıdır. A. Lim'e göre Stalinist "Marksizm-Leninizm"; milliyetçilik, otokrasi, sosyalizm ve Rus dindarlığı gibi çeşitli ideolojik öğelerden oluşan, "karmaşık bir yığın"dı. Bu yığın,

> ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda kaydedilmiş bütün liberalizm eğilimlerinin temsilcilerine yönelik bir nefretle karılarak, beton haline getirilmişti. Bu durum, Stalin ve öğretisi tahttan indirildiği zaman, betonda derin bir çatlak açılmasına neden oldu ve Stalinist ideoloji hızla parçalanmaya başladı.[191]

Resmi öğreti, otuzlu yıllardaki "tasfiyeler" ve "kozmopolitliğe karşı mücadele" sırasında, Pobedonostsev'in milliyetçi demagojisini, "Rus ruhu" fikrini ve "popüler" despotizm (Korkunç İvan'ın ululaştırılması vb.) öğelerini kaptı. Resmi ideolojinin bütünsel niteliğini yitirerek çökmekte olduğu dönemde, bu öğeler kendilerini ayırıp yeni bir yaşam şansı edinerek bağımsız varlıklarına kavuştular. "Thermidorcu" bir ideoloji, tarihsel doğası gereği, bir devrimci ve gerici fikirler sentezi elde etme girişiminden öte bir şey olamaz. Yeni Sağ, resmi "miras"ın gerici yanını geliştirmeye çalışırken; "hakiki

190. Muhalif, hatta liberal dogmatizm Rusya'da yeni birşey değildir. A.F. Koni, ondokuzuncu yüzyıl liberalleri hakkında yazarken, "onlar arasında egemen olandan daha fazla anlaşmazlığı, hoşgörüsüzlüğü ve kör liberal ortodoksluğu hayal etmek bile zordur," diyordu (*Soçineniya*, c. 2, s. 183).

191. *Problemi Vostoçnoy Evropi*, no. 2, 1981, s. 46.

komünizm" de devrimci fikirleri ayıklamakla uğraşıyordu. Ancak, ikisi de egemen ideolojiye, o ideolojinin çerçevesi içinde kalarak bir alternatif bulmaya çalıştılar. İki grup da geriye bakar ve geçmişte altın bir çağ görürler, "kimi Stalin'den önce, kimi Lenin'den, başkaları Nikolay'dan, daha başkaları Petro'dan, Tatarlar'dan, hatta onuncu yüzyıldaki Prens Vladimir'den önce."[192] Örneğin Soljenitsin, pek çok şeyin suçunu, eski devirlerdeki dindarlığın temellerini yıkan Patrik Nikon'la onyedinci yüzyıl kilise reformuna yükler.

Muhalif dogmatiklerin bütün çeşitliliklerine karşın, onlarda, resmi dogmatizmden ödünç alınmış kimi zorunlu temel fikirleri yakalamak olanaklıdır.

1) Dünyanın gelişme yolu, iki sistem arasındaki bir çatışma olarak görülür. Dünyanın geleceği bu çatışmanın sonucuna bağlıdır ve bu, mutlak ahlâki kategorilerde, iyiyle kötü arasında bir çatışma olarak değerlendirilir. Bu fikri en kategorik biçimde formüle eden, bunun "iki güç arasında (uygarlığın gücüyle —anti-Komünizm— anti-uygarlığın gücü —Komünizm— arasındaki)" bir çatışma olduğunu söyleyen A. Zinovyev olmuştur.[193]

2) SSCB, muzaffer bir sosyalizm modeli, onun *klasik* modelidir. Yine Zinovyev'den aktarma yapabiliriz: "Nasıl İngiltere, kendi zamanında, kapitalist toplumun klasik modeli idiyse, şimdi de Sovyetler Birliği komünist toplumun klasik modelini sunar."[194] Zinovyev, sosyalizmle komünizm arasında farklılık görmediğini vurgular. Sovyet sisteminin tam anlamıyla sosyalist olmadığı, ya da hiç sosyalist olmadığı doğrultusundaki her iddia, Zinovyev açısından, "ya klinik budalalığın ürünüdür, yok öyle değilse, toplumda daha rahat ve önde gelen bir konum edinme düşüncesiyle yapılan sahtekârca bir iddiadır."[195] Bu tür "kuruntular", statokrasi tarafından, psikiyatri kliniklerine yatırarak (klinik budalalıklar) ve mahkûmiyetle (sahtekârca iddia) cezalandırılır. Şükürler olsun, Yeni Sağ unsurlar, şimdiye dek, böyle olanaklara kavuşmamışlardır.

3) Parlamenter demokrasi, ancak kapitalist sistemin bir parçası olarak olanaklıdır. K. Sokirko (Burjuademov), Stalinist ideolojinin köşe taşı olan bu fikri desteklemeye bütün bir kitabını ayırmış ve sosyalist demokrasinin "varolamayacağını" göstermişti.[196] Sosyalizme giden demokratik bir yol yoktur ve Sol kanadın iktidara geldiği herhangi bir ülkede de "sonuçlar bizim ülkemizdekinin benzeri olacaktır" (A. Zinovyev). Kısaca, demokratik sosya-

192. Yanov, s. 98. 193. A. Zinovyev, *My i zapad*, Lozan 1981, s. 89.
194. *Corriere della Sera*, ek, 5 Kasım 1977, A. Zinovyev'le görüşme.
195. A. Zinovyev, *My i zapad*, s. 118.
196. K. Burjuademov, *Oçerki rastuşçey ideologi*, Münih 1974, s. 6.

lizm akıl almaz bir şeydir.

4) SSCB'deki bugünkü rejim 1917 Devrimi'nin meşru mirasçısı, liderleri de "hakiki Leninistler"dir.

Sosyalist eleştiriden gelen baskı karşısında, Yeni Sağ unsurlar giderek daha sıklıkla, Stalinizm'in ideolojik dogmalarının son savunucuları olmak gibi pek gıpta edilemeyecek bir rolde görünürler. Bu fikirlerin hepsi, değişik bir formülasyon halinde, Parti tarihi konulu resmi ders kitabında bulunabilir. Bugünkü devlet ideolojisi, o fikirler olmadan düşünülemez. Hepsi de gerçekle çirkin bir çelişki içindedir. Şimdilerde, dünyadaki politik çatışmanın iki sistem arasındaki çatışmaya indirgenebileceğini söyleyecek (çünkü yeni ağırlık merkezleri ortaya çıkmıştır), ya da Doğu ve Batı toplumları *içinde* süregitmekte olan toplumsal süreçlerin, insanlığın geleceği açısından, bu iki sistem arasındaki zıtlıktan daha belirleyici önem taşıdığından kuşku duyacak ciddi bir siyaset bilimci bulmak zordur. Ama konu bu değildir. Soljenitsin'in ideolojisinin ters yüz edilmiş Stalinizm olduğu çoktandır bilinmektedir. Yine de, bunda yalnız değildir Soljenitsin, Burjuademov'un ya da Zinovyev'in fikirleri de umutsuz dogmatizmin çok daha anlamlı örneklerini verebilir.

Zinovyev, muhalif ideologlar arasında daha çok kuşkucu rolünde izlenir. Ancak yaptığı açıklamalar, E. İlyenkov'un "kuşkuculuk, dogmatizmin öteki yüzüdür" şeklindeki fikrini[197] kusursuzca örnekler. Bir zamanlar Proudhon'un başına gelen, Zinovyev'in de başına gelmiştir. Marx, Proudhon'un, Fransızlar'ın gözünde "Alman" felsefesini temsil ederken, Almanlar için de Fransız politik ekonomisini temsil ettiğini gözlemliyordu.[198] Zinovyev'in durumu da bunu andırır. Edebiyat eleştirmenleri, onun kitaplarının edebi açıdan değer taşımadığını, ama edebiyattan ziyade sosyoloji ağırlıklı oldukları için de zaten fazla şey beklenmemesi gerektiğini söylerler. Oysa sosyologlara ve tarihçilere göre, Zinovyev'in yapıtları özgün ya da değerli sosyolojik fikirler içermez kuşkusuz; bunlar sosyolojik yapıtlar değil en nihayet birer yergi yazısı olduklarından, içlerinde fikir aramamak gerekir.[199] Burada dikkat edilmesi gereken bir yan var. Bayağılık, hiç de toplumsal fikirlerin bulunmadığı anlamına gelmez; bayağı fikirler özellikle alışılmadık bir tarzda sunulurlarsa, en kolay idare edilebilen fikirlerdir. Bayağılık, apaçık ortada olan, okuyucuyu gerçekliğine inandırmak gerekmeyen şeydir. Zinovyev açısından, zaten devletin propaganda aygıtının zavallı kafalarımıza sokul-

197. E. İlyenkov, *Ob idolah i idealah*. Moskova 1968, s. 183.

198. Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 6, s. 109 (*The Poverty of Philosophy*).

199. Örneğin bkz. Roy Medvedev'in A. Zinovyev ve P. Ostellino'yla konuşmasındaki çok tuhaf son sözleri.

masını iş edindiği *fikirlerin aynılarını* daha eğlendirici bir tarzda sergilemek yeter de artar.

Zinovyev'in kitaplarını okuduğumuzda, hemen dikkatimizi çeken özellik, yazarla kimi kahramanları arasındaki psikolojik yakınlıktır. Zinovyev'in kendi dünya görüşü, resmi statokrat çevrelerin (daha açık anlamda, statokrasinin belirli bir kesiminin) dünya görüşüne benzer. Yetmişlerin sonuyla seksenli yıllardaki anahtar kişilik yaşlı Stalinist değil, Brejnev çağının genç (altmışını geçmeyen) kariyeristi, statokrasinin "genç muhafızı"dır. Bu adam sistem hakkındaki herşeyi bilir, ama sinik biçimde sistemle birarada yaşar; bir yandan "sürü"yü (yani, sırtından geçindiği kitleleri — ona kalırsa, iyi şeylere layık değildir kitleler) horgörür, bir yandan da sistemden çıkar sağlar. Zinovyev'in kitaplarının kayda değer bir başarıyla etkilediği okurlar, bürokratik kariyerlerinin şanlı yolunda ilk adımlarını atmakta olan ayrıcalıklı ailelerden gelen gençlerden oluşur. İroniktirler, ne var ki onlardaki ironi, daha önce değinmiş olduğum "ayrıcalıklıların uyuşturucusu"dur. Bu genç insanlar Zinovyev'in kitaplarında Yeni Ahit'lerini ve eylem kılavuzlarını buldular. Moskovalı seçkinler arasında "Zinovyevcilik" modasını bu yaratmıştı. Muhtemelen Zinovyev, olayların bu yönü almasını tasarlamamıştı, ama başka türlü de olamazdı. Zinovyev'e biraz daha yakından bakalım.

Bu yazarın yergi yapıtlarının küçük bir kusuru vardı: Eğlendirici değildiler. Eğlendirici olmak kuşkusuz Sovyet toplumu üstüne "tam anlamıyla bilimsel" çalışmalar yapan bir yazardan istenemez ve istenmemiştir. Aslına bakılırsa, Zinovyev'in sinisizmi bazan ironi olarak alınırsa da, yanlıştır bu. İroni, *özeleştirel* olduğu ölçüde yapıcıdır. Alman Romantizmi'nin tarihi, ironinin kendi sonucunu, şemalarını ve dogmalarını durmaksızın çürüterek kendisi de dahil herşeye kuşku düşürdüğü sürece uzun ömürlü felsefi fikirler üretebileceğini, toplumsal bilincin gelişmesini uyarabileceğini göstermiştir. Akışkan bir şeydir bu. Ancak Zinovyev'in yapıtları, tumturaklı antidogmatik söylemlerine karşın, *katıksız* dogmatizmin eşsiz bir örneğini oluştururlar. Bu dogmatik bilinç Stalinist çeşidi gibi, *kendi kendini yücelticidir*. Geçmiş bir otoriteye (İsa, Muhammed, Marx, Lenin, Bakhtin vs.) bel bağlayan "en sıradan" dogmatikten ayrılan Zinovyev ve Stalin, buna gerek duymazlar, çünkü ikisi de "büyük keşifler" ve en yüce anlamda doğru olarak kabul edilen bitmiş formülleri aktarırlar. Bu formüllerin her biri, Zinovyev'e kendi kendine yeterli gibi görünen temel bir şema kurar. Ve onun öteki yapılarının hepsi, bu şemanın çerçevesi içinde kalır. "Yeni" bir fikrin kanıtlanmış olması için, önceden formülleştirilmiş bir şema içinde getirilmesi yeter. Savlar, toplumsal süreç çözümlemeleri, olgular hakkında genellemeye

gitmek, başkalarının görüşlerini incelemek ve onlarda içerilen yapıcı bilgileri gözden geçirmek (ki bu olmadan bilim olmaz) — bunların hepsi gereksizdir. Farklı bir bakış açısı, şemaya uygun düşmeyi başaramadığı an sahte olarak ilan edilir. Böyle bir kuramsal "model" kendine göre mantıklıdır aslında, ama Stalin'in yapıtlarıyla resmi ders kitapları çok daha mantıklıdır! Zinovyev'in "mantığı", Stalin'in mantığıyla aynı çeşittendir. Sık sık, resmi yayınlarımızın saçmalıklarla dolu olduğu söylenir. Doğru değildir bu. Yazılanlar son derece mantıklıdır. Tek yanlış yönleri, gerçeklikle çelişmeleridir. Başka çelişki barındırmazlar. *Leninizm'in Sorunları*'nı ya da Stalin'in herhangi bir konuşmasını okuyun ve Zinovyev'in açıklamalarından biriyle karşılaştırın. Göreceksiniz ki, "büyük kuramcıların" biri ötekine benziyor. "Dost ve öğretmen", kendine değerli bir öğrenci bulmuştur.[200]

Stalin'in dogmatizmi elbette bir parça daha yaratıcıdır. Ne de olsa, kopyanın çekildiği orijinal odur. Ancak Zinovyev'in sinisizmi bu dogmatizmi ters yüz eder — daha doğrusu, başaşağı çevirir ve *ayaklarının üstüne diker*. Bütün yaptığı da budur, çünkü kariyerine 1953'ten sonra başlayan her iki Sovyet statokratından biri bu tarzda düşünür. Bu anlamda bürokratik aygıtımızın en azından yarısı, inanmış "Zinovyevciler"den oluşur.

Zinovyev şöyle der: "Toplumumuzu ve yönetimimizi sağlıklı olgular olarak kabul ediyorum. Bu demek değildir ki bunlardan hoşlanıyorum. Hoşlanmıyor da değilim. Onlara karşı tutumum, bir gözlemci tutumudur..."[201] Varolan sistem nesnel bir gerçekliktir. Öyle olduğu kabul edilmek zorundadır. Sistemi değiştirmeye yönelik girişimler anlamsızdır. Zaten, Batılı fikirleri benimsemiş bir avuç entelektüel dışında, kimse öyle değişikliklere gerek de duymaz: "Ülkemizde yaşayanların çoğunun buna ihtiyacı yoktur."[202] Son çözümlemede, sahip olduğumuz şey "gerçek bir halk egemenliğidir".[203] Değişiklik "umutlarının temeli" yoktur, üstelik bu sistem ve bu toplumla değişiklik, özünde olanaksızdır.[204] Stalin sonrası kuşaktan başarılı bir bürokratla konuşun. Aynı sözleri işitirsiniz, tek farkı daha iyi ifade edilmiş olmasıdır. Çünkü Zinovyev'in berbat biçemi okumayı oldukça zorlaştırır.[205] Bugünün statokratları özgürlüğe, ilke olarak asla düşman değildir.

200. Stalinist anlayış, Zinovyev'in başarısının güvencesidir. Batı'da Stalin ve Sovyet ders kitapları okunmaz, ama Zinovyev okunur. Onunki, özgün, ayırdedici bir düşünce tarzına benzer. Ama SSCB'da tamamen bildik ve anlaşılabilir —"bizden birşey"i— olarak görünür.

201. *Corriere della Sera*'da Zinovyev. 202. *A.g.e.*

203. Zinovyev, *My i zapad*, s. 8. 204. *A.g.e.*, s. 57d.

205. Örneğin şöyle deyişler: "Bunun aptalca bir anlayış olduğunu söylemek yetmez. En ileri derecede aptallık, yani bönlüktür" (*a.g.e.*, s. 87). Almanca'dan yapılmış

Sadece "çok iyi bilirler" ki, bizim ülkemizde demokrasi "gündem dışıdır". Batı'ya düşman değillerdir — aslında, Batı'yı idealleştirirler. Wolfgang Leonhard, Stalin sonrası kuşağın Sovyet bürokratları söz konusu olduğunda, "hiçbirinin" Batı'ya ilişkin olarak "çevre kirlenmesi, yabancılaşma ve göreli yoksullaşma konularında düşünmediğini"[206] gözlemlemiştir. Sovyet bürokratları kimi zaman SBKP üyesi olmaktansa Batı'da bir firmanın yöneticisi ya da sağ eğilimli bir partinin vekili olmayı yeğleyebileceklerini samimiyetle kabul ederler. Ancak burada yaşadıklarından, oyunun kurallarına uymak zorundadırlar (nasılsa değişiklik olanağı bulunmadığından, bir şey farketmez) — "kurtlarla yanyana yaşıyorsanız, onlar gibi ulumak zorundasınız", vb. Tıpkı Brecht'in *Üç Kuruşluk Opera*'sındaki gibi: Koşullar böyle olmasaydı, biz de iyi olurduk.

Resmi ideolojik şema "Marksist bir çehre" takınmaya heveslenir, ancak Zinovyev, yanılsamaya yol açan "Marksist" ambalaj kağıdını yırtıp atar ve Sovyet toplumuna ilişkin bu kavrayışı, kutlama günlerine özgü retoriği bir yana bırakarak gösterir bize. Genç Marx'ın Hegel'le ilgilendiği gibi, o da Stalin'le ilgilidir. Bunu elbet bilinçsizce, dolayısıyla aptalca yapar. Malzemenin iki örnekte farklı niteliklerde oluşu da talihsizliktir; söz konusu kişilerin felsefi bilgi düzeyleri de, yumuşak bir dille söylersek, aynı değildir.

İlk bakışta Zinovyev, ansızın kralın çıplak olduğu çığlığını basan masaldaki çocuğa benzer. Yalnız, duruma özgüllüğünü veren yan, masaldaki kralın giyinik olduğunu sanması, Sovyet "Krallar"ının ise, gerçeği kendileri ilan edememekle beraber, dikkat çekmek amacıyla sağda solda çırılçıplak dolaşmalarıdır. Sovyet örneğinde, "çocuk"la "Kral" aynı şekilde düşünür. Tabii bu örnekte kalabalığın ne düşündüğü başka bir sorundur.

Zinovyev'in girişimi kuşkusuz yararlı ve uygundur. Ama bu girişim tinsel bir "çıkış yolu" göstermez bize. Zinovyev de böyle bir yol sağlamaya çalışmaz. Sistemin asırlarca, hatta daha da uzun süreceği fikrini ortaya atar: "İşler böyle binlerce yıl sürüp gidebilir,"[207] çünkü yönetici statokrasinin rejimin sarsılmazlığı üzerine bütün yanılsamalarını paylaşır. Ancak haklı bile olsa, sistem sonsuza dek sürüp gitse bile — *tinsel* alternatif nerededir;[208]

kötü bir çeviri sanki. Burada Zinovyev'in "sanatsal" yapıtlarından aktarmalar yapmaktan bilerek kaçınıyorum, çünkü Oscar Wilde'ın deyişiyle, "besbelli edebiyatın polis muhabirleri, sanatın müzmin suçlularının yaptıklarının vakanüvisleri olma düzeyine inen" (*The Critic as Artist*, Utrecht 1957, s. 28) eleştirmenlere benzemek istemiyorum.

206. *Die Zukunft*, no. 11, 1980, s. 30. 207. Zinovyev, *My i zapad*, s. 58.

208. Zinovyev'in, hiç sosyoloji eğitimi almadıklarına atıfla (kendi almış mı ki?), kuramdan yoksun oluşları nedeniyle muhaliflere durmadan yüklenmesi eğlendiricidir.

gerçek toplumsal süreçlerin, teknolojinin, ekonominin ve toplumsal yapının eleştirel çözümlenişi neredediir? Zinovyev, tıpkı Sovyet ideologları gibi, dünyadaki en iyi niyete de sahip olsa, bu görevi üstlenemez. Çünkü olguları çözümlemeyi değil, onları önceden belirlenmiş bir şemaya uydurmayı görev sayar. Korkunç bir miyopluğa varır bu. "Olumlu bir değişim programı"nın olanaksızlığını ya da gereksizliğini tartışırken,[209] 1980'lerdeki çok şiddetli ekonomik krizin yalnızca muhalefet açısından değil, statokrasi açısından da bir reform programı sorununu nasıl gündeme soktuğunu anmayı bile ihmal eder. Tekrar vurgulanmalı ki, bunun kökeni Zinovyev'in düşüncesindeki zayıflık (yani kendininkinden farklı fikirleri aptallık ya da çıkarcılık diye açıklamayı yeğ tutması) değildir. Bunun nedeni, benimsemiş olduğu düşünüş sisteminin hepten sakat olmasıdır.

Zinovyev, "ideoloji" ile "bilimsel" yaklaşım (SSCB'de "bilimsel" yaklaşımın biricik temsilcisi, A. Zinovyev diye biridir) arasındaki farklılık hakkında uzun uzun bir sürü şey anlatır. Ama başlıca farklılığa (yani "ideoloji", entelektüel şemalara dayanırken, "bilimsel" yaklaşımın bilimsel olgulara dayandığına) değinmez bile.[210] Zinovyev'in kitaplarında, içimizden birinin günlük yaşamdan elde edebileceğinden öte sosyolojik bilgi bile bulamayız.

Ama konu bu değildir. Toplum bilimlerindeki pek çok buluş, amatörce uğraşanlarca gerçekleştirilmiştir (Marx, politik ekonomi üstüne dahice bir yapıt yazmış bir filozoftu; Freud, felsefede yeni çığır açmış bir doktordu; Marcuse, Sovyetolog olmasa da, Sovyetoloji üstüne en iyi yapıtı yazdı, vb.). Buna karşın, profesyonel tarihçi A. Amalrik, bilimsel bir kuram yaratamadı. Muhaliflerin idelojik zayıflığı, yeni-Stalinist dogmaların dar ufkunu aşamamalarında yatar, ama özel bir eğitim almamış olmaları ancak birkaç somut örneği açıklar. Dahası, Zinovyev'in kendisi muhalif hareketin bu zayıf yanına bir örnektir. Nice muhalifte, kişisel kahramanlık kuramsal bilgi yokluğunu telafi eder. Zinovyev'in kahramanca bir hareketi olmamıştır. Bundan elbette o "suçlanamaz"; ondan bir şehit yaratmaya karar verenler yöneticilerimizdi. Ne yazık ki, sistemimizin sadece iç tüketim için değil, dış tüketim için de —talep fazlası— şehit ürettiği kabul edilmelidir.

209. Zinovyev, *My i zapad*, s. 57.

210. Zinovyev içtenlikle şunu kabul eder: Yaptığı "bilimsel araştırmaların sonuçları," gözlemlenen olgularla hemen çakışmaz. Bunlar, olgulardan çıkarılan basit genellemeler değildir. Sadece olguları açıklayıp öngörecek araçları sağlarlar. (*A.g.e.*, s. 9)

Zinovyev'in olguları nasıl öngördüğünü, Mayıs 1980'de, yani Polonya devrimi zaten başlamışken, bu yılı "dudak bükmeye ve horgörüye layık", "atalet ve hayal kırıklığından, en uzak olasılıkla da ümitten kaynaklanan bir şeyden başkasını göremeyeceğimiz, sıradan, sönük bir yıl" (s. 153) diye kesin bir biçimde yargılamasına bakarak değerlendirebiliriz. Açıklama yetisine gelince, son çözümlemede, ideologların yaptığı tek şey olguları önceden belirlenmiş şemalarına uygun biçimde açıklamak ve öngörmeye çalışmaktır. Ne var ki olgular "açıklanmaya" değil, toplanmaya, genelleştirilmeye, incelenmeye ve çözümlenmeye gereksinim duyar; ancak o zaman anlaşılabilirler.

Ama, yüksek ücret alan Moskovalı bir entelektüel işçinin yaşamından alınmış örnekler, ancak resimler kadar yararlıdır, daha fazla değil. Böyle örnek ve resimler her zaman herhangi bir şemaya pratik olarak uydurulabilir (yaşam çok renklidir). Sovyet resmi ideologları hep bu şekilde ilerlerler: Kural olarak yalan söylemezler, yalnızca *seçilmiş* gerçek olgulardan belirli bir miktarda aktarırlar.

Böylece Zinovyev, kategorik olarak, SSCB halkının çoğunluğunun tek parti sistemini yeğlediğini iddia eder. Durum böyle olabilir; ancak gerçekte tek partili sistem (Zinovyev'in görüşünün tersine, yalnız ahmaklardan oluşmayan) işçi sınıfı arasında, onların *politik* haklarını gittikçe daha ağır biçimde ezdiği için bir hayli kızgınlık uyandırmaktadır.[211] Ama en önemlisi bu değil, Zinovyev'in son iki-üç bin yıldır genel olarak bilinen bir şeyi göz ardı etmesidir: *Halkın görüşleri değişir*. 1905 Devrimi arifesinde, Ruslar'ın "çoğunluğu" otokrasiyi destekliyordu. Ne var ki, onsekiz aylık politik kriz onların ideolojilerini, hatta psikolojilerini kökünden değiştirdi. 9 Ocak 1905'te açılan ateş, bir günde, eskinin yüzbinlerce sadık tebasını tahtın düşmanı yapıverdi. Bizim halkımızın bu tür kanlı derslerle öğrenmesini dilememeliyiz,

211. Özgür sendikalar fikrinin, bizim içimizde, Polonya'daki Ağustos 1980 olaylarından da önce yayılmaya başlaması rastlantı değildi. Benim kişisel deneyimimin Bay Zinovyev'inkinden belirgin ölçüde farklı olduğu ("özgün" kuramlarımı bu zemine oturtmasam bile) akla gelebilir. Ancak önümde, bir taşra mühendisinin yazdığı çok ilginç bir *samizdat* belge, *Tamirat* başlıklı uzun bir elyazması duruyor. Bu bildirinin yazarı muhalif değildir; aslında muhaliflerden de hoşlanmaz. Muhalif yayınları okumaz ve bilgilerini resmi gazetelerden toplar. 1968'deki Çekoslovakya işgalini onaylar ve sansürün çok yararlı olduğunu sanır: "yaşamımızdaki olumsuz faktörlerin genişçe ve açıkça eleştirilmesine izin verin, bir hafta içinde ülkede anarşi hüküm sürsün" (*Tamirat*, örnek no. 3-1, s. 4). Eleştirinin yasaklanmasını "sağlam bir koruyucu içgüdü"yle (*a.g.e.*) açıklar. Okul kitaplarındaki yorumuyla resmi ideolojiyi, her bakımdan destekler. Politik bilgi düzeyi, bir mühendis olsa da, pek çok işçiden daha geridir (çünkü son üç yıl boyunca işçiler *samizdat*'a, taşrada hazırlananlar dahil, oldukça ilginç çeşitli belgeler sokmuşlardır —bkz. *Socialism and the Future*, no. 10-11, Yaz 1981). Zinovyev'e ideal "Sovyet insanı" gibi görünebilecek olan bu mühendise *samizdat* için yazı yazdıran neydi? Bütün sistemde reddettiği tek bir şey olması: bütün kederlerimize neden olarak gördüğü tek parti ilkesi; ikinci bir "Komünist Partisi", ideolojisi ilkiyle tamamen aynı olan bir ikizi kurulmalıdır, o zaman herşey düzelecektir. Yazar, statokrat rejimin tam temeline dokunduğunu algılamamıştır. Ama böyle bir fikir kafasına nasıl girdi? Burada, sadece Lenin'in yapıtlarında değil, "Marksizm-Leninizm"in resmi el kitaplarında bile tek parti sisteminin geliştirilmiş bir haklı dayanağını bulamayacağımızın açıklığa kavuşturulması zorunludur. Tek parti sisteminin sosyalizmin bir "yasa"sı ya da ilkesi olduğunu ileri sürmek, ateşli Stalinistler'in bile elinden gelmez. Bu, ancak, Parti'nin öncü rolünden söz edildiği zaman, o sözlerde içerili olarak bulunur ya da ima edilir (oysa partinin öncülük rolü, başka partilerin varlığını dışlamaz). Resmi ideoloji açısından tek parti sistemi, herkesin bildiği ama kimsenin ağzına al-

ama her durumda, politik ve ekonomik kriz, kitlelerde engin boyutlarda ve *hızlı* bir toplumsal aydınlanmaya yol açmaktadır.

Ama bu noktada Zinovyev'in söylediği şudur:

Sovyet halkının ezici çoğunluğu girişimlerde özyönetim sistemini (zorla dayatılsa bile) reddedecek; böyle bir sistem boş bir formalite biçiminde, öyle olmazsa gangsterlik biçiminde yozlaşacaktır.[212]

Gerçekte, özyönetim deneyleri SSCB'de sık sık uygulanmış ve mükemmel sonuçlar vermiştir. Resmi çevrelerde bile, artmış olan kültürel düzey gözönüne alındığında, işçilerin "toplumsal üretimin yönetilmesine katılımları sorununa"[213] yeni baştan çözüm getirmenin gerekli olduğu, bu olmadan ne ekonomik, ne toplumsal alanda ciddi ilerlemeler sağlanacağına güvenmenin kolay olmayacağı kabul edilir. *EKO* dergisi, bu deneylerin "büyük toplumsal yankıları ve destekçilerinin artan sayısı"ndan[214] bahsediyor ve bunların genellikle aygıt tarafından yarıda kesildiklerini kabul ediyordu. Deneyin belirli bir aşamasında, özyönetim, varolan ekonomik ve politik örgütlenme sistemiyle kaçınılmaz olarak çelişkiye düşer ve bu yüzden statokrasi için tehlikeli olur. Zinovyev böyle olgularla ilgilenmez; şemalar yeter ona. Yeri gelmişken, yazma biçimine dikkat edin: Asla "kişisel gözlemime göre", "olasıdır", "bana öyle geliyor", "korkarım ki" gibi şeyler söylemez. Hayır, hemen "Sovyet halkının ezici çoğunluğu" adına kesin bir karar verir. Bu tür klişeler inandırıcı görünür, çünkü tanıdıktırlar: *Pravda*'nın anlatım tarzıdır bu.

Kuşkusuz her toplum, belirli toplumsal tiplerden bol bol üretir. *Top-*

madığı bir tür "dolaptaki iskelet"tir. Gerçi Brejnev anayasasında "hukuksal" bir temel sağlanmışsa da (altmış yılda ilk kez!), tek parti sistemi hâlâ kuramsal bir dayanaktan yoksundur. Bu yüzden, resmi ideolojiye sadık kalanların bile kendi kendilerine ve gittikçe daha sıklıkla, bunda komünizmden bir kopma görmeden, çok partili sistem fikrine varmaları (bu henüz politik çoğulculukla aynı şey değildir, çünkü politik çoğulculuk farklı politik ve ideolojik eğilimler arasında rekabeti varsayar) şaşırtıcı değildir. "Ekim idealleri"nin propagandası statokrasi açısından da tehlikelidir, çünkü toplum artık o ideallerden uzaklaşmıştır. Statokrasi bu propagandaya son vermek istese de, giderek güçleşmektedir bu. *Tamirat*'ın yazarına gelince, o, Sovyet halkının rüyasının artık "Parti'nin deliye döndürdüğü Partili olmayan insanların 'kalplerini açmaları' için, ama *ayrıca partinin sıradan üyeleri için de* çok çekici bir beklenti olan SBKP'nin dağıtılması" olduğundan yakınır (s. 84, vurgular eklenmiştir). Aynı biçimde yazar, bir yandan resmi ideolojinin yandaşı kalırken, "ekonomik ve teknik liderlikteki bütün görevlere seçimle gelmeyi" (s. 82) ve "işçilerin üretim üzerindeki denetimini" (s. 86) de savunur. Yeni-Stalinizm bu ilkelerin tanınmamasına açıkça karar veremez, yalnızca bunları uygulamaya koymayı reddeder.

212. Zinovyev, *My i zapad*, s. 60.

213. *Voprosi Filosofi*, no. 5, 1980, s. 95.

214. *EKO*, no. 7, 1980, s. 80.

lumsal karakter sorunu Marksist toplum biliminde çok zaman önce incelenmiş olduğu halde, Zinovyev bu fikri sanki kendi keşfetmişcesine sürekli yineler.[215] Bununla beraber, Sovyet sistemi gibi karmaşık bir yapı oluşturan sistemlerde, kişi çok sayıda farklı tiple ilişkiye girmek zorunda kalır; ondan da öte, daha basit sistemlerde bile, belirli bir *muhalif* tipi her zaman biçimlenmiştir. Son olarak, sistemin biçimlendirdiği nice tip arasında, uygar konformist tipi de vardır. Bu tip, rejimin bas bas bağıran kusurlarını farketmeden geçemezse de, sistemi değiştirmenin olanaksız olduğu inancı, ahlâki açıdan ona kendini haklı çıkarma fırsatı sağlar. Toplumsal alçaklığın kökünden kazınamaması, bireysel alçaklığın açıklaması haline getirilir. Buna bağlı olarak, L. Kolakowski'nin dikkat çektiği gibi, statokrat sistemin sağlam ve ıslah edilemez olduğu fikrini yaymak, yalnızca olgulara aykırı düşmekle kalmaz, aynı zamanda ahlâksızca bir şeydir de.[216] Ayrıca, Zinovyev'in ideolojisi, eninde sonunda, Sovyet orta katmanları ve "aydınlanmış" bürokrasisi arasında elde ettiği başarıyı sağlama alan tutucu özellikler kazanır.[217] Özünde bu, özel bir ideoloji değil, genel geçer sözlerden yapılmış basit bir derlemedir.

İşte böylece daire kapanır. Sistemin reddinden, sistemin başarıya ulaşmış bir oldu-bitti olarak kabul edilişine varırız. Zinovyev'in görüşleri, (bu örnekte açıkça ve bilinçli bir biçimde) devlet ideolojisini ters yüz ederek SSCB'de gerçekleşmiş olanları açıklamaya yönelik bir girişim —umarım sonuncusu olur— oluşturur. Dogmatizmle oynanan bu entelektüel oyunlar yararsızdır. Zinovyev'le Soljenitsin birbirlerine katlanamazlar, ama ortak bir yanları vardır: Yılanın tavşanı hipnotize ettiği gibi, resmi ideoloji de onları hipnotize eder. Resmi ideolojiye farklı açılardan yaklaşır, ama ondan kopamazlar.

Genelde, Stalinizm'in politik-ideolojik ilkelerinin, felsefi (bu bağlamda felsefeden söz edilebilirse) temeldeki *dünya kavrayışından* —"Sosyalizm" ve "Marksizm"i sunuşundan— daha az hayatiyet taşıdığı ortaya çıkmıştır. Olgulara dayanan bir yalanı çürütmek, "kuramsal" bir yalanı çürütmekten her zaman daha kolaydır. Schopenhauer'ın söylediği gibi:

Algının ifade edilişinde ortaya çıkan *yanılsama* kimi anlarda gerçekliği çar-

215. Bkz. Erich Fromm, *Agression und Charakter: ein Gespräch*, Zürih 1975; ve aynı yazardan *Marx's Concept of Man*, New York 1963.

216. L. Kolakowski, "Tesi sulla speranza e sulla disperazione", *Elogio dell'incoerenza*'da.

217. Zinovyev, toplumsal idealinin "dünyanın bugünkü hali" olduğunu kendisi de söylüyordu (*My i zapad*, s. 97).

pıtırsa, o zaman bu *hata* soyutun gösterilişinde binlerce yıl hüküm sürebilir, demir boyunduruğunu bütün uluslara dayatır, insanlığın en soylu itici güçlerini boğar, köleleri ve kandırdığı izleyicileri sayesinde aldatamayacağı insanı bile zincire vurabilir.[218]

Paradoksal bir sorun çıkar ortaya. Demokratik insan ve demokratik ideoloji, ancak demokratik koşullarda gelişebilir. Ancak bu öyle olsaydı, tek bir demokrasi bile ortaya çıkamazdı. Demek ki, hiç de basit bir konu değildir bu.

1970'lerdeki Sovyet muhalefetinin tarihi, çok özel biçimde olsa bile, her toplumun egemen fikirlerinin, yönetici sınıfın fikirleri olduğu şeklindeki klasik Marksist fikri bir kez daha doğrular. Sovyet insanı, muhalif bir ideoloji yaratmaya ya da yeni bir düşünüş tarzı sergilemeye çalışırken, resmi ideolojinin kültürel malzemesini kullanmak zorundadır. Bu, tarihin mantığıdır. Felsefe ve kültür, öncellerinden kalan malzemeyi kullanmak zorundadır. *Samizdat*'la birlikte, dışarıdan yasadışı yollarla getirilmiş olan edebiyat —en azından yetmişli yıllarda— ülkemizdeki tinsel iklime *biçim* veremedi; yalnızca onu *yansıtmakla* sınırlı kaldı. Peki, başka bir çıkış yolu yok mu?

Bir çıkış yolu var. Resmi ideoloji, toplumumuzdaki kültürel malzemenin olanaklı tek kaynağı değildir. Sınırlı olmakla beraber, alternatif kaynaklar vardır. Muhalefet bu malzemeyi Avrupa (Rus dahil) hümanist kültürünün gelenceklerinden, kendi tarihinden, bir de tarih ve felsefe konusundaki klasik ve çağdaş Marksist düşüncenin ulaşılabilir yapıtlarından çıkarabilir. Son olarak, evrensel biçimde zorunlu bir dogmatizmin yerine birbiriyle çekişen çeşitli dogmaların ortaya çıkışı anlamlıdır. Bu durum, Stalinist sözde-kültürün yaklaşmakta olan çöküşüne ve gerçek bir tinsel kurtuluşun başlangıcına işaret eder.

218. A. Schopenhauer, *The World as Will and Representation*, çev. E.F.J. Payne, Indian Hills (Colorado) 1958, c. 1, s. 35.

BÖLÜM VI

ÇIKIŞ YOLU ARAYIŞI

1970'li Yıllar: Yeni Kültürel Akımlar

Dogma yaratmanın, "ideoloji açlığı"nı her zaman doyuramayacağı kesindi. Ayrıca zaten, entelijensiyanın ezici çoğunluğunun bu yolu tuttuğunu düşünmek yanlış olacaktır. Tam tersine, yetmişli yıllarda yeni fikir arayışları oldukça verimliydi, ama eleştirel düşüncelere sahip entelektüeller bu fikirlerin reklamını yapmakta aceleci davranmıyorlardı artık. Yetmişlerin sanatında, bütün türleriyle birlikte, daha az acı ve duygu, daha çok nesnellik ve çözümleme vardı. Duygusallığa karşı güvensizlik o denli yaygınlaşmıştı ki, statokrasinin sözde-kültürünü bile etkiledi.

Başlangıçta, resmi sanat, ideolojik krize yalnızca eski "sosyalist gerçekçilik" ruhundaki propaganda filmlerinin ve "sanatsal" resimlerin sayısını arttırarak karşılık verdi. Ne var ki yapılan bu propaganda baskısı, yalnızca entelektüel çevreleri değil, geniş kitleleri de hoşnutsuz kılarak, üretimi engelleyici olduğunu ortaya koydu. Daha sonra, özellikle sinema ve televizyonda farkına varılabilir başka bir eğilim üste çıkmaya başladı. Kasıtlı olarak, hepsi de zorunlu bir "mutlu son"la biten, en kötü Hollywood klişeleri biçeminde, problemsiz filmler yapmaya başladılar: *Yirminci Yüzyıl Korsanları* ya da *Ekip* gibi "hit"ler, *Moskova Gözyaşlarına İnanmıyor* gibi melodramlar. Bu gibi ticari ürünler, "yalnızca eğlenmek", "gevşeyip kaygılarından kurtulmak" isteyen kimi izleyiciler tarafından olumlu karşılandı. Filmlerin teknik düzeyi eski propaganda işlerinden daha yüksek, yaklaşım ise farklı ve Amerikanvariydi. Buna karşın, amaç aynıydı. Amaç, tinselliği yok etmeye yönelen açık, samimi propaganda, ideolojik afyondu.

1979-81'de bu tür ticari filmler, entelektüel çevrelerde ciddi kaygı uyandıracak ölçüde perdelerimize akın etti. Sanat ve eleştiri dünyasından kimi simalar, dünyamıza gizlice sokulan bu "Hollywoodlaşma"yı *Literaturnaya Gazeta* ve *Sovetskaya Kultura* sayfalarında protesto ettiler. Özellikle, Sovyet ticari filmlerindeki şiddet propagandasının Batı'dakilerle aynı sonuçları verdiğine değiniliyordu bu yazılarda. Milisler, "*Yirminci Yüzyıl Korsanları* gibi

bir film, özellikle küçük kasabalarda gösterildiğinde, gençlerin yaptığı hooliganca eylemlerin sayısının kesin bir artış gösterdiğini" kabul ediyorlardı.[1] Tanınmış yapımcılar, perdeleri, "kırklı ve ellili yıllardaki Amerikan seri üretiminin modası geçmiş kalıplarına göre" yapılmış Sovyet filmlerinin doldurduğundan yakınıyordu.[2] V. Motyl ise sertçe, "Galiba, şu ya da bu yenilik kolayca örgütleniyor, kazanacağı başarı da planlanıp örgütleniyor ve sonra da 'çok sayıda kopya çıkarılıyor' "[3] diye yazıyordu.

Yetmişlerde Sovyet toplumu gittikçe artan bir biçimde, getireceği bütün sonuçlarla birlikte, bir tüketim toplumu olmanın temel özniteliklerini kazanıyordu. Kültürel değerler de kültürel tüketim nesnelerine dönüştürülmüştü. *İzvestiya*, "'prestij malları' kategorisine yalnızca araba, daire, elbise, mobilya ve yüzüklerin değil, ayrıca kitap, gösteri ve konserlerin de girdiğini" yazıyordu.[4] Kültürel nesnelerin metalara, spekülasyon nesnelerine dönüşümü, yeni koşullarda oldukça mantıklı görünse bile, kesinlikle olumlu bir şey değildir. Geleneksel değerlerin ölüm halinde değil de hâlâ canlı kaldığı bir toplumda, bunun sancıları özellikle hissedilir. Kimi toplumsal katmanlar *burjuvalaşmaktadır* (zaman zaman yanlışlıkla "Avrupalılaşma" diye anlaşılır bu). Ancak bu süreçler, tek yanlı ve ahlâkçı bir şekilde değerlendirilmemelidir. Tüketim toplumunun kronik olarak tüketim malı sıkıntısı çeken bir ülkede gelişmesi, çok kapsamlı —belki de devrimci— sonuçlar doğuracaktır. Kültür, tüketim toplumunda "prestij" kazanır ve bütün toplumsal gruplar sanatla ilk elden ilişkiye geçerler. Nice insan ülkemizdeki bir "kitap patlaması"ndan söz eder (gerçekten iki kitap patlamamız oldu, ilki ellilerin sonunda, ikincisiyse 1967'den sonra). Kitaplara gösterilen ilginin artmasının, ilerleyen bir yaşam standardıyla ve özellikle düzelen konut koşullarıyla bağıntılı oluşuna dikkat çekiliyordu. Pek çok insanın kitap alıp da okumadıklarından yakındıkları işitilir. Yine de, insanların elinde artık daha fazla kitap vardır ve bunun ürün vermemesi düşünülemez. Hatta şuna da dikkat edin, "kitap patlaması" resmi ideologların yapıtları için geçerlilik taşımadı. İnsanlar onları okumamakla kalmıyor, almıyorlar bile. Onları "kitap"tan saymıyorlar!

Aynı biçimde, ticari sinema, propaganda şubesinin başında bulunanların ona yüklediklerinden çok daha karmaşık bir rol oynadı. "Sosyalist gerçekçiliği" bitirdi. Daha net bir dille ifade edersek, "sosyalist gerçekçilik" zaten ölmüş ve yetmişlere gelindiğinde olayların nesnel akışı sonucunda

1. *Literaturnaya Gazeta*, 21 Ekim 1981.
2. *A.g.e.* 3. *A.g.e.*
4. *İzvestiya*, 10 Aralık 1981.

gömülmüştü. Yetmişlerin sonundaki ticari sanat onun kalbine tahta bir kazık çaktı. Artık mezarından çıkamaz.

Ticari sinemanın tinsel boşluğu, toplumdaki ideolojik krizi yansıtıyordu. Öte yandan A. Efros'un tiyatrosu çıktı ortaya. Orada, tinsel boşluk, durağanlık ve iflas sorunları öne çıkmıştı. Tinsel boşluk, deyiş yerindeyse, sanatın içeriği ve teması, bir inceleme konusu haline geldi. Efros, bir tür durağanlık şiiri yarattı. Bir temsilden ötekine bilmecemsi bir beklenti atmosferi taşındı. Ancak ne beklendiği, ya da, zaten bu beklentinin bir anlam taşıyıp taşımadığı hâlâ bilinmiyordu. Bütün yapımlarda benzer bir motif görülüyordu. En "Efroscu" oyun yazarı olarak, belki Samuel Beckett'in adı verilebilir. Beckett'in oyunları (yerel bürokrasinin biraz daha liberal, ya da yalnızca biraz daha akıllı olduğu Baltık cumhuriyetleri dışında) resmi tiyatrolarda izlenemezdi. Efros'un tiyatrosu insanları yaşamlarının bir dönüm noktasında gösterir; ama o an, öyle görünmektedir ki sonsuza değin sürüp gider. Kahramanlar inanç ve inançsızlık, farkındalık ve habersizlik arasında salınır dururlar ve tek doğru seçimi yapamazlar. Bu son derece şiirsel bir sanattı, ancak yüzü geçmişe dönüktü.

Aynı zamanda farklı bir eğilim; sanatında kullanılan malzeme yalnızca günümüzle sınırlı kalmayıp tarihi de içerse bile, nesnel olarak geleceğe dönük bir eğilim daha belli etti kendini. Anlatım kolaylığı olsun diye, "çözümlemeci eğilim" denebilecek bir eğilimdi bu. Düzyazıdaki en güçlü temsilcisi herhalde Yuri Trifonov'du. Tiyatroda aynı rolü kendince farklı biçimde oynayanlar ise M. Şatrov ve A. Gelman'dı. Yer darlığından ötürü, ancak bu üçü üzerinde durabiliyorum. Ama bu demek değildir ki tartışılmayı hak eden başkaları yoktur — örneğin, yönetici çevrelerdeki kokuşmayla ilgili Azerbaycan filmi *Sorgu* (senaryosu İbragimov'un); V. Fokin'in 1920'lerin Sovyet Thermidoru'nun anatomisini gösterdiğini söyleyebileceğimiz *Ve Baharda Sana Döneceğim* oyunu vb. gibi.

Trifonov'un görevi, araştırmacının görevine yakındı: Tarihi anlayıp çözümlemek, doğruları yeniden kurmak — yalnızca gerçek durumları yeniden oluşturmak değil, aynı zamanda tarihsel eğilimleri keşfetmek, bir toplumun köklerine kadar gitmek. *Setteki Ev*'de yeni bir yönetici sınıfın, *nomenklatura*'nın yerleşmesi; *Yaşlı Adam*'da Bolşevizm içindeki anti-demokratik eğilim ve güçlerin gelişmesi. Trifonov'un uzun öyküleri rastgele bir tarzda yazılmıştır; biçimleri dikkatle kurulmamıştır ve kimi zaman da —örneğin *Yaşlı Adam*'daki gibi— olaylar, konuyla birbirini tutmaz görünür: *Kamp Ateşinin Işığı* adlı kitabından alınmış bütün cümleler buna örnektir. Yazar bir

telaş içindedir; sanki altmışına varmadan ölmeye mahkûm olduğunu biliyor gibidir. Bu durumda sanatsal biçimlerin yontulup işlenmesine yer yoktur. Herşeyin üstünde önemli olan, toplumsal tarihten bir anın fotoğrafını vermektir. Bu fotoğraf, karakterlerin yazgıları ve kişiliklerine kazınmıştır — "kamp ateşinin ışığı" imgesi bundan kaynaklanır. Tarih, Trifonov'un kahramanları sayesinde ilerler. Aslolan, anlamak ve başkalarına açıklamaktır. Bunlar, bir görgü tanığının geriye bakarak yeniden kurduğu notlarıdır.

Tarihin çözümlemeci biçimde yeniden kurulması, Lenin hakkında bir dizi oyun yazan M. Şatrov'un çalışmalarının da özüdür. Şatrov'un yapıtları resmi tarihsel anlatımlarla açıkça çelişir. Burada da karşımızda bir arayış, "hakiki Lenin" arayışı durmaktadır. Şatrov dikkatini Bolşevizm tarihindeki canalıcı anlara çevirir: 6 Temmuz 1918, tek parti sisteminin başlamasına ve Sovyet demokrasisinin kısıtlanmasına yol açan Sol Sosyalist Devrimciler'in ayaklanışı; 5 Eylül 1918, Halk Komiserleri Konseyi, Kızıl Terör sorununu tartışıyor. Yetmişlerde, daha sonraki oyunlarının (*Devrimci Çalışma* ve *İşte Böyle Kazanacağız!*) konusu, Lenin'in yeni bürokrasiyle çatışmasıdır. Şatrov kuşkusuz Lenin'i idealize ederse de, onun kahramanı olan Lenin, resmi "balşeker İlyiç"ten belirgin farklılıklar gösterir. Lenin'in devrimci ruhu, yine Lenin'in proletaryanın en kötü düşmanları diye gördüğü bürokratlaşmış komünistlerle zıtlık içindedir.

Lenin'le "mirasçıları" arasındaki bu ahlâki ve politik uyumsuzluk teması, Şatrov'un başına iş açtı. Oyunları sansürden geçerken büyük güçlüklerle karşılaştı: En son oyunu *İşte Böyle Kazanacağız!*'ın bir süre için hiç şansı olmadığı düşünüldü. Oynanmasına izin verilmesi sorunu en yüksek düzeyde karara bağlandı ve devletin yönetici kademelerindeki "sert" ve "yumuşak" üyeler arasında çatışma vesilesi oldu. Gün "yumuşaklar"ındı: Statokrat üst çevre, onlara üzücü bir iş gibi gelen şeyi cesurca göğüslemeyi yeğlediler. 3 Mart 1982'de Politbüro, başında Brejnev olduğu halde, O. Yefremov'un yapımcılığını üstlendiği bir Şatrov oyununu görmek üzere Moskova Sanat Tiyatrosu'na gitti. *Sovetskya Kultura* verdiği haberde, temsilin "büyük başarı" kazandığını ekliyordu.[5] Elbette gazete, oyunun kimler nezdinde başarı kazandığını açık olarak belirtmiyordu.

Tepedeki iktidar kavgası, bir ideolojik çatlağın daha belirmesine yol açtı: Şatrov ve Yefremov bu çatlağın içine sızdılar. M. Stroyeva'nın *Literaturnaya Gazeta*'da çıkan ve milyonlarca kişinin Brejnev ve ortaklarının Moskova Sa-

5. *Sovetskaya Kultura*, 5 Mart 1982. SBKP liderlerinin Moskova Sanat Tiyatrosu'nu ziyaretinin daha önce yapılması planlanmış, ancak M. Suslov'un hastalanıp ölmesi üzerine ertelenmişti.

nat Tiyatrosu'na "tarihsel" ziyaretinden bile önce okuyabildiği uzun değerlendirme yazısı, kendi çapında en az temsilin kendisi kadar önemli bir olaydı. Tiyatro, diye yazıyordu Stroyeva, "acı çeken ve anlayamayan" bir Lenin göstermeye karar vermişti. İzleyenlerin önünde, "trajedinin kurbanı olan bir Lenin"[6] duruyordu.

Lenin'le ilgili dürüst şeyler yazmak, Bolşevizm'in trajedisi hakkında çekinmeden konuşmak demekti: Kendilerini onun sadık ardılları ilan edenleri Lenin'in payına yargılamak demekti. Temsil şu sözlerle bitiyordu: "Dünyada kendilerinden başka kimse komünistleri gözden düşüremez. Dünyada hiç kimse, komünistlerin kendileri önlemedikçe, komünizmin zaferini önleyemez."[7] Bununla beraber, Şatrov'un trajedisi Lenin'inkinden hayli farklıydı. Burada söz konusu olan, gerçeği yeniden kurmaya çalışan yazarın, resmi yalanların *hiç değilse* kimilerini kendi çalışmasına sürekli ekiemek zorunda olması değildir, çünkü bunu yapmazsa zaten hiçbir şey söylemesine izin verilmez. Bundan önemlisi, şimdi aktarılan bu satırları yazdığında yazarın ve o satırları *Literaturnaya Gazeta* okurları için yineleyen eleştirmen Stroyeva'nın, komünizmin aslında zaten gözden düşmüş olduğunun, Lenin'in umutlarının hayata geçmesinin yolunun zaten tıkalı bulunduğunun farkına varmamış olmalarıdır. Geriye kalan tek şey, doğruları yeniden kurmaya çalışanların üzerine yalanların gölgesinin düşmesine karşın, yeni kuşakların tarihsel doğru ile resmi yalan arasında bir ayrım yapabileceklerini düşlemekti.

Bolşevizm'in tarihi, toplumumuzun yazgısıyla güncel olarak son derece bağlantılı bir sorundur. Onu anlamak, günümüzün gerçekliğinin anahtarını bulmak, onu yorumlamanın yöntemini keşfetmek anlamına gelir. Şatrov, oyunlarında, bugünden bakarak geçmişi ve geçmişten bakarak günümüzü anlamaya çalışıyordu. Şatrov, o doğrultuda çalışan tek kişi de değildir. Günümüzü konu alan A. Gelman'ın oyunları, daha da ağırlıklı bir önem taşır.

Gelman, tiyatro dünyasına ilk adımını "üretim konusunda oyunlar" yazarak attı. Böyle çalışmaları, Rozov ile altmışlı yılların öteki oyun yazarlarının sorun çıkaran oyunlarına "sağlıklı bir alternatif" olarak gören yetkililer, bunları kuvvetle özendirmişti. İstenen şey, tinsel sorunlar yerine üretim sorunlarını işlemekti. Ne var ki ekonomide işler kötüledikçe, üretim alanı gittikçe daha çok, bütün ülkeyi tipik biçimde kapsayan genel toplumsal ve psikolojik çatışmaları sergiler hale geliyordu. Bu çatışmaların üstünü örtmek giderek zorlaştı. SSCB'deki emeğin "sosyalist" niteliği efsanesi yıkıldı gitti. Bir

6. *Literaturnaya Gazeta*, 20 Ocak 1982, s. 8. 7. *A.g.e.*

"üretim yazarı" olan Gelman, ekonominin (bölümler arasında, sanayi dalları arasında ve sınıflar arasında) şiddetli çıkar çatışmalarının geçtiği bir alan olduğunu gösterdi.

Gelman'dan önce çeşitli yazarlar, bu açıdan yaklaşarak "üretim teması"na eğilmeyi zaten denemişlerdi. Bu bağlamda, Çağdaş Tiyatro'da sahnelenen Şatrov'un oyunu *Yarınki Hava* çok ilginçti. Altmışlardaki ekonomik tartışma, önceden sırf dar bir insan çevresinin mülkiyetinde kalan yeni sorunlar ve yeni fikirleri, bir bütün olarak Sovyet entelijensiyasının önüne getirdi. Bu tartışma Sovyet Marksistleri arasında politik düşüncenin gelişmesini etkilemekle kalmadı, ayrıca belirli bir kültürel önemi de oldu. Kendisini, yetmişlerin "üretim" yazılarında hissettirdi bu. Şatrov'un *Yarınki Hava*'sı bir tür teknokratik ütopyaydı ve o açıdan ilgiye değerdi.

Oyundaki fikirler, sistemin artık tatmin etmediği, ama aynı zamanda ondan kopma kuvvetinden de yoksun Sovyet entelijensiyasının ve orta katmaların geniş çevrelerinin fikirlerine yakındır. Teknokratik ütopyacılık, "hakiki Leninizm" fikrinin yanı başında, belirli bir ideolojik yapıyı oluşturur. Ne var ki çok çelişkili bir yapıdır bu, çünkü Lenin'in düşüncesi, onu teknokratik pragmatizm konumundan, hatta Şatrov'un "teknokratik hümanizm"i açısından yorumlama girişimlerine karşı, durmadan başkaldırır.

Teknokrasinin Sınırları

"Teknokratik hümanizm" ifadesi kulağa o kadar tuhaf gelir ki, gözden geçirilmesi gerekir. *Yarınki Hava*'da, Volga'daki bir otomobil fabrikasındaki günlük yaşamının betimlendiğini görürüz. Önümüzde modern üretim yöntemleri, Batı teknolojisi vardır. Oyunun kahramanları ideal biçimde Avrupalılaşmış teknokratlardır. Onlara büyük sempati beslenir. Ama her nedense hepsi de birbirlerine benzerler. Eğer sizi ilgilendiren bireysel karakterlerin oluşturulması ise, bu oyunda bulamazsınız.

Fabrikanın, uyum sağlayamadığı ekonomik sistemin tümüyle sürekli çatışma halinde olduğunu anlarız. Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çatışmayı kendi gözlerimizle görürüz. Artık soyut bir nosyondan öte, somut gerçekliktir bu. Kullanılan malzemedeki ve düzenlemedeki eksiklikler nedeniyle, üretim zinciri ikide bir durma noktasına gelir, ama hünerli teknokratlar daima bir hal çaresi bulurlar: Bitmek bilmeyen bir savaş yürütüp, her defasında zaferle çıkarlar. Volga'daki fabrika yarının havasını verir — o fabrika ve benzer başka girişimler, yönetim sistemine bir değişim dayatacaklardır.

Teknokratik devrim kaçınılmaz olarak demokratikleşmeye varır: Teknik, kendi başına, bizi özgürleştirebilir.

Kuşkusuz burada toplumsal bir mücadele yoktur ve Şatrov'un teknokratları hiçbir şekilde toplumsal savaşçılar değildirler. Toplumu protestolarıyla değil, kendi etkinlikleriyle değiştirmek zorundadırlar. İşçiler ve mühendislere gelince, onlar yalnızca figüran gibidir. 1980'lerin izleyicileri üstünde genelde şevk kırıcı bir etki yapar bu.

Sovyet "teknokrasisi" sorununa daha yakından bakmalıyız. Bu sorun, pratikte, SSCB'de çok şiddetlenmiş olan uzmanlar sorunuyla sıkı sıkıya bağlıdır (bütün uzmanlar teknokrat olmadığı halde). Bir grup Batılı Sovyetoloğun yaptığı bir çalışmada şunları okuruz:

> Toplum bilimcilerle öteki uzmanlar, kararların yalnızca bürokratik çıkarların etkisinden ve öteki politik etkenlerden arındırılmış akılcı-teknik bir temelde alındığı, akılcılaştırılmış bir otoriter ortama kolayca uyum sağlayabilirler.[8]

Bu sav, hayret uyandıracak ölçüde çürüktür. İlk olarak, kararların politik etkenler dikkate alınmadan verildiği bir otoriter toplumun varolabileceği fikri, çağdaş dünyaya uygulandığında, şaka gibi gelir. Toplumdaki bütün kararlar birilerinin çıkarına alınır. Amaç olmadan yönetmek olanaksızdır, farklı insanların farklı amaçları vardır ve neredeyse her biri için akılcı araçlar bulunabilir.[9] Ne olursa olsun, yönetici bir sınıf *hiçbir yerde ve hiçbir zaman* kendininkinden başka çıkarları gözeten bir "akılcı-teknik yönetim"e izin vermez. O toplumun sınıf çıkarlarının darlığını aşmış olduğunu ve bürokratik sınırlamaların kararları artık etkilemediğini varsaysak bile, o zaman da böyle bir toplum kaçınılmaz biçimde otoriter değil, demokratik ve sosyalist olur.

Kısaca, teknokrasi ve bürokrasi çeşitli nedenlerle bağdaşmaz. *Sovyet teknokratlarının trajedisi, akılcılıklarını bürokratik akıldışılığın hizmetine sokmaya zorlanmalarındadır.* Ancak bürokrasiye kendi yasaları rehberlik eder; bu yasalar da teknik akılcılığın yasalarıyla çakışmadığı gibi, amaçlarına erişmek için teknokratlara fazla gerek de duymazlar. Bürokrasi alabildiğine fazla gücü kendi elinde tutmaya çalışır ve uzmanların rolünün artışı söz konusu olursa kendi gücü kısıtlanır. Sonuçta, çok sayıda uzman, sınıf tipindeki statokratik korporasyona ait oldukları halde, bu korporasyonun paryaları olduklarını hissederler. Rakovski, "mesleki özerkliğin artışı, şu ya da bu uzmanın kendi

8. Der. R.B. Remnek, *Social Scientists and Policy-Making in the USSR*, New York 1977, s. vii.

9. Hitlercilik deneyimi, akıldışı amaçların hayata geçirilmesi için bile akılcı ve etkili araçlar bulunabileceğini gösterdi. Hatta, eğer karşı taraf etkili özsavunma araçları bulamazsa faşizmin amaçlarının gerçekleşeceği yönünde korku veren bir olasılık da söz konusudur.

uzmanlık alanını ilgilendiren toplumsal kararları etkilemeye çalışmasını yüreklendirir," diye yazar. Yine de, daima suya düşer bu girişim:

Stalinist dönemden sonraki sistem, Batı toplumunda iyi bilinen, —kendindeki bilimsel yeterliliğin bilinciyle— oldukça naif biçimde, ama hayli de cesaretle toplumsal sorunlara müdahale eden bir uzman tipi üretirse de, ona hoşgörülü davranmaz.[10]

Başarısız uzman-teknokrata bir örnek, Kruşçev döneminde kariyerinde hızla ilerleyen ama daha sonra yerini kaybeden sosyolog F. Burlatski'dir.

Bir kere, uzmanlar sosyoloji, toplum psikolojisi ve siyaset bilim gibi bilim dallarının varolma hakkı gibi basit bir şey için kavga vermek zorundaydılar.[11] Sovyet sosyologlar Lenin'in yazılarına başvurdular. Nitekim, o bilimlerin gelişmeye başlaması Lenin'in yapıtlarının incelenmesiyle oldu. Bu "alıntı kazıcılığı"na istendiği kadar gülünebilir, ancak bu olmadan SSCB'de hiçbir sosyolojik araştırma olanaklı değildi. Lenin, makalelerinde, ilk Sovyet sosyoloji yazılarını bile ilginçleştiren çok sayıda değerli fikre yer vermişti. Burlatski resmi ders kitaplarındaki şemaların karşısına modern sosyoloji bilimini çıkardı, ama resmi dogmalarla doğrudan bir polemiğe girişmeksizin. Sovyetler Birliği'nde kendi ülkemizin politik yaşamı üstüne ciddi çalışmaların yokluğuna dikkat çekiyordu:

Henüz fazla genelleştirilip incelenmemiş olsa da, devlette, Parti'de ve öteki örgütlerde birikmiş, politik süreci betimleyen muazzam miktarda bilgi yığınının varolduğu söylenmelidir. Kimi komiteler, bakanlıklar ve bölümlerdeki sosyolojik çalışma grupları, daha yeni çalışmaya başlıyorlar. Ama onlar da, bu örgütlerin çalışmasının politik yönüyle pek ilgilenmezler.[12]

Burlatski, kendi yazılarında, sistemi akılcılaştırma ve liberal reformlar yapma fikirlerini az çok keskin bir tarzda formüle etmeye çalıştı. Özellikle, girişimlerin yönetilmesinde çeşitli işçi katılım biçimlerinin incelenmesini ve "bunların en etkilisinin yaygınlaştırılması"nı isteyerek, üretim noktasında demokrasiyi çekinmeden savunuyordu.[13] Ayrıca Lenin'in şu deyişini anımsatıyordu: Sovyet sendikaları, "bürokratik aygıtın ulaşamayacağı yol ve araçlar kullanarak, emekçilerin maddi ve tinsel çıkarlarını kollamak amacıyla", o bürokratik aygıta karşı "ekonomik mücadele" yürütmelidirler.[14] Onun kitaplarında bürokrasi hakkında, genç Marx'ın fikirlerine dayanan ve E. Gnedin'in fikirleriyle birçok ortak noktası olan keskin eleştiriler buluruz:

10. Rakovski, *Towards an East European Marxism*, s. 55.
11. Bkz. B.F. Porşnev, *Sotsial'naya psikologiya i istoriya*, Moskova 1966, s. 3-10.
12. F.Burlatski, *Lenin, gosudarstvo, politika*, s. 69.
13. *A.g.e*, s. 65.
14. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, 4. basım, İngilizce basım, c. 32, s. 100.

Marx'ın çok zaman önce gözlemlediği gibi, toplumsal süreçleri, hatta çıkarlarını temsil ettiği sınıfın süreçlerini kendi özgül çıkarlarıyla özdeşleştirmek ve toplumun gereksinimlerini görmezlikten gelmeye çalışmak, bürokrasinin değişmez ayırdedici özelliklerindendir. Bürokratik aygıtın işlevleri ve etkinlik alanı genişledikçe, bu eğilimler de herşeyi kapsar bir hale gelir. Bürokratik diktatörlük tehlikesi başgösterir: Her türlü denetimden sıyrılmayı amaçlayan zorlu bir uğraş ortaya çıkarak egemen duruma gelir. Bürokratik aygıt, deyiş yerindeyse, kendi kabuğuna çekilip kendi yasalarına göre gelişmeye başlar. Ve, buna uygun biçimde, bürokratik kast da başka herşeyi dışlar bir duruma gelir.

Burlatski, bundan şu sonucu çıkarır:

Bürokratik aygıtın şişmesindeki temel kötülük, tahammülü güç olmakla birlikte, bu aygıtı yaşatmanın çok pahalıya patlaması değildir. En kötü yan, başka bir noktadadır. Katışıksız olarak resmi-hiyerarşik ilkeler üzerine kurulan bürokratik mekanizma, çok kısa sürede, aslında yerine getirmek amacıyla yaratıldığı toplumsal işlevleri yerine getirmeyi bırakır.[15]

Görüldüğü gibi Burlatski'nin fikirleri yeterince radikaldir, ama savunduğu fikirlerin mevcut statokrat sistemin akılcılaştırılması dışında bir yolla uygulanması üstüne kafa yormaz. Sonuçta da oyunun bütün kurallarını kabullenir. Kitaplarındaki her özgün ve taze fikir çöp yığınına atılmış altın bir paraya benzer; her bilimsel sonuç, aldatıcı ideolojik gevezelikten oluşan bir yığının ortasına konur, öyle ki yazar, o gevezeliğin boşluğunu okurdan bile daha iyi değerlendirir.[16] Sadece sansürün getirdiği olağan kısıtlamalara tahammül etmek değil, ayrıca bürokratik dille konuşmak durumunda da kalır; bunun anlamı, Burlatski'nin fikirlerinin herkesin anlayacağı açıklıkta dile getirilemeyeceğidir. Burlatski'nin devlet aygıtındaki pratik çalışması, kuramsal çalışmalarından daha başarılı değildi; reformsuz bir reformist olarak kaldı. Teknokratik reformizmin bu trajedisini, açıklayıcı bir başlığı olan *Niccolò Machiavelli'nin Bilmecesi ve Dersi* adlı kitabında betimlemeye çalıştı Burlatski. Yazar, büyük Floransalı üzerine yazarken, özünde kendi psikolojik portresini çiziyordu.

Bize sunulan resim kabaca şudur: Devlet öncelikle sadakat ister, ama uzman, danışman, bağımsızlığını koruyup devletin kölesi haline gelmeden dev-

15. F. Burlatski ve A. Galkin, *Sotsiologiya. Politika. Mejdunarodniye otnoşeniya*, Moskova 1974, s. 193.

16. Burlatski'nin, Galkin'le ortak olarak yazdığı kitapta, kendisinin Lenin ve devlet konusundaki kitabından alınmış bazı paragraflara olduğu gibi yer vermesine karşın, bunları Sovyet devletinin "bütün halkın" devleti olduğu ve Doğu Avrupa'da 1956 ve 1968'de görülen "revizyonizm" hakkındaki tartışmalara katmaması ilginçtir. Burlatski'nin bütün bunlara karşı asıl tutumunun ne olduğunu tahmin etmek güç değildir.

lete hizmet etmeye uğraşır. Uzman özünde apolitiktir; ideolojik yakınlıklara yabancı kalır: "Şunu açıkça bilin — ben özel olarak herhangi birinden yana değilim, herkesten yanayım. Ben danışmanım; bir danışmandan başka bir şey değilim."[17] Gelgelelim, devlet bağımsız danışmanlar istemez. Onun istediği, kendi politika ve ideolojisini savunacak insanlardır. Yöneticiler, danışmanın iktidarlarını paylaşmak, kendi haklarını dayatmak istemesinden korkarlar. Muhalefet ise ondan ideolojik eylemlere girişmesini ister. Böylelikle, "saf uzman"ın konumu umutsuzlaşır.

Yöneticiler uzmanın bağımsız konumunu hoş görmezlerken; halk da henüz onun hizmetlerinden yararlanabilecek olgunluğa erişmemiş, Machiavelli-Burlatski'nin işbirliği yapabileceği, onun işbirliğine ihtiyaç duyan politik bir güç olamamıştır. Devlet, hâlâ toplumdaki tek politik güçtür. Profesyonel politikacılar olarak, ne Burlatski ne de kahramanı "bir köşeye çekilebilir". Otoriter devletle girdikleri trajik oyunlarını sonuna dek götürmek zorundadırlar. Bunun için, cumhuriyetçi Machiavelli "prensler"e, demokrat Burlatski ise yaşı geçmiş bürokratlara döner, (SBKP içindeki yönetim sistemini yaşlı insanların yönetimi diye betimleyerek, Sovyet liderlerine "gerontokrasi" adını yakıştıranın o olduğu iyi bilinmektedir). Machiavelli-Burlatski açısından trajik çatışma, değişikliğe duyulan gereksinimi anlamakla birlikte, bu değişikliği gerçekleştirebilecek bir unsur, bir şeyleri değiştirebilecek bir güç bulmayı başaramamalarına bağlıdır: "Bu arayışlarında, umuttan kuruntuya ve hayal kırıklığına, gerçek bir başarının olanaklılığına güvenden, başarının kesinlikle olanaksız olduğu görüşüne kayar."[18]

Kitabın sonunda yazarın kendisi de devreye girer ve Machiavelli ona bir politika dersi verir. İkisi arasındaki konuşma tam anlamıyla "Sovyet-Rus" dilinde yürütülür, bu da diyaloğu, baştan aşağı bir absurd tiyatro sahnesine çevirir:

YAZAR: İşiniz?
NICCOLÒ: Memur. Diplomat. Yayıncı. Tarihçi. Yazar...
YAZAR: Afedersiniz, daha açık sorayım. Mesleğiniz?
NICCOLÒ: Reformcu.
YAZAR: Neyin reformcusu?[19]

Sorun, gerek Niccolò'nun gerekse yazarın, bütün hayatlarını, (en azından *onların* yöntemleriyle) ıslah edilemez olduğu kanıtlanmış bir sistemin içinden reform gerçekleştirmeye uğraşarak geçirmiş olmalarıdır. Buna karşın, re-

17. F. Burlatski, *Zagadka i urok Nikkolo Makiavelli*, Moskova 1977, s. 57.
18. *A.g.e.*, s. 67. 19. *A.g.e.*, s. 248.

formizmin karşılaştığı politik başarısızlık, Burlatski açısından, tam bir enkazla eş tutulamaz:

> YAZAR: Peki öyleyse, reformcu etkinliğiniz başarılı geçti mi?
> NICCOLÒ: Kendimizi uyandırdık ve Zaman'a yeni bir can kattık.[20]

Reformcuları dinleyenler olduysa da, bunlar kesinlikle dinlemesi umulmuş olanlar değildi. Reformcular, uygun zamanda yapılacak reformların iktidarlarını kollamanın en iyi yolu olduğunu, oysa tutucu bir politikayla ergeç iktidarlarının altının oyulacağını göstererek yönetici statokrasinin üyelerini etkilemeye çalıştılar. "Gelişmelerin akışıyla varılan bir statükonun sürdürülmesinde diretmenin, doğrudan doğruya sistemin darmadağın oluşuyla sonuçlanacağı" uyarısını yaptılar.[21] Ama uyarıları boşunaydı, çünkü *tutucu statokrasi kendi kendinin mezar kazıcısıdır.*

Şimdi, Şatrov'un teknokratik-reformist yanılsamalarının ne denli safdilce kaldığını görmekteyiz. Gelman farklıydı. Onun Tovstonogov tarafından Leningrad'da, Yefremov tarafından da Moskova'da sahnelenen *Bir Parti Komitesi Toplantısı* adlı ilk oyunu, gerek bizde, gerekse Batı'da çokça tartışıldı. Gelman, safdilce teknokratik yanılsamalar taşımaz; ekonomik gerçeklik hakkındaki bilgisi kulaktan dolma değildir. Yalnız, oyunundaki çatışma, dar anlamda ekonomik değildir; bu oyun, SSCB'de sınıf mücadelesine eğilen ilk kurmaca yapıtı. Daha sonraları nice insanın, *Bir Parti Komitesi Toplantısı*'nın kâhince bir yapıt olduğunu, Polonya'da 1980 yazında patlak veren grevleri ve işçi hareketini önceden haber verdiğini söylemesi nedensiz değildi.

Oyunda konu edilen duruma, yani işçilerin, yönetimin bir uygulamasını (ve olayların akışı boyunca ortaya çıktığı gibi, bütün ekonomik yönetim sistemini) protesto etmenin bir yolu olarak, verilen primleri almayı reddetmelerine, gerçek yaşamda rastlamak olasılık dışıdır. SSCB'deki sınıf mücadelesinin gerçek biçimleri farklıdır. Ama istisnai durumlar, tipik çatışmalara özellikle ışık tutarlar. Gelman'ın estetiğinin özü işte burada yatar. *Bir Parti Komitesi Toplantısı*, genel bağlamdan bir tek içerdiği çelişkideki "yenilik"le ayrılmaz. Sahnede gerçek insanlar görünür. Şatrov'un suratsız teknokratları yerine canlı, çok değişik, birbirine benzemeyen, karmaşık yapıya sahip, beklenmedik üretim işçileri izleriz. Gelman, tarihin sorusuna kesin bir yanıt verir. Toplumun tek ümidi olarak proletarya hareketini görür. Rus kültürü aslında sarmal bir daire çizmiştir. Toplumsal düşüncenin yüzyılımızın başında ulaştığı sonuçlar, bizim açımızdan bir kez daha anlam ka-

20. F. Burlatski, s. 249. 21. Burlatski ve Galkin, s. 269.

zanmıştır.

Gelman'ın en son oyunları (o kadar başarılı olmayan *Geri Besleme*'yi saymazsak) deyim yerindeyse çelişkiyi yerelleştirir, küçük bir grup insanla sınırlar. Tek tek bireylerin davranışına giderek daha fazla dikkat ayrılır. Eylemin zamanı ve yeri, klasik tiyatro birlik kurallarının içine hapsedilir ve böylece yoğunlaştırılır. Farklı insan tipleri gergin koşullarda sınavdan geçirilir ve yenik düşenler genellikle hakikat aşıkları, adalet savaşçıları olur. Tinselliğin kimi izlerini korumaya, ya da kendilerindeki o özelliklere yeniden kavuşmaya çalışanların başarı kazandığı enderdir. Burada hiç işçi yoktur. Alt ve orta rütbeli "şefler" dünyasıdır burası. Bürokrasi. Dürüstlüğün olanaksız, erişilemez, silinmiş olduğu bir ortam. Bir insanın işine sevgi duyması, haklı olduğuna güvenmesi de erişilemez şeylerdir. Burada yürürlükte olan, *Biz, Aşağıda İmzası Olanlar* adlı oyunda formüle edilen kurallardır:

> Eğer ortada aklı başında biri varsa, gene de ondan kurtulurlar. Laf aramızda doğrusu da budur. Çünkü iyi ve dürüst olmak, affımzı dilerim, ruh için bir zevktir. Öyle değil mi? Ve eğer hem dürüst ve hem de yöneticiyseniz, gayet zevkli bir durum olur bu! Hayat adildir. İnsana bir vicdan sağlar ve mutlu eder. Bir başkasına bir konum sağlar ve o da mutlu olur. İşlerin herkes için yolunda gitmesi şart![22]

Bürokratik dünyanın anatomisini, mekanizmalarını, bürokratik klikler içindeki Mafya türü bağları, bir "kapılanma sistemi"nin oluşumunu ve sonuçta beliren bütün ilişkileri gözlemleriz. Böyle bir sanatta, umuda da yanılsamaya da yer yoktur. Sanat —üstelik bu yalnız Gelman için de geçerli değildir— hep daha huysuzlaşır; gittikçe daha üst perdeden öfke ve umutsuzluk sesleri işitilmeye başlar. Ancak, bunun bir umut işareti olduğunu belirtmek gerekir. Yanılsamalardan kurtulmak sancılı, ama iyi bir şeydir. Olup bitenler şimdi ideolojik bir katarsis olarak nitelenebilir. Eski ideolojinin ve eski ahlâkın yıkılışı, kesinlikle bütün ideolojinin ve bütün ahlâkın krize düşmesini getirir, ama aynı zamanda onları özgürleştirir de. Sanat artık çıkış yolu göstermez; belirli bir doğrultuya çağırmaz bizi. Ümit vermez, teskin etmez. Çözümler, yargılar, teşhis koyar. Çıkış yolu sanatta değil, yaşamda aranmak zorundadır. Sorunlar roman sayfalarında, sahnede ya da ekranda değil, gerçeklikte çözülmelidir. Ve sanatçılar bizi ne kadar az rahat ettirirse, gazabımız ve kararlılığımız da o kadar büyük olur. Bu sanat uzlaşmazdır, işte bu yüzden de geleceğe dönüktür.

Kuşkusuz, halkın belli bir kesimi (ticari sanattan hoşlanan kesimi) yeni çözümlemeci yapıtlara, özellikle bu anlayıştaki kimi ürünler sinema ya da

22. A. Gelman, *My, nijepodpisavşiesya*, Moskova 1980, s. 40.

televizyon ekranına çıktığında, öfke duyarlar. "Şimdi bütün bunları bilmenin ne önemi var!" diye sorulduğunu okuruz bir izleyici mektubunda. "Şahsen bu konuda bir şey yapamam, ama, böyle filmlerle yaşam çok sıkıcılaşır. Gerçek yaşamda zaten yeterince 'ciddi sorun'umuz var, ama işte, TV'de de yine aynı sorunlar."[23] Oysa önemli olan, gittikçe daha kabarık sayıda insanın, değişikliklerin gerekli olmakla kalmayıp, aynı zamanda olanaklı da olduğunun —çevremizde süregitmekte olan şeylere artık dayanamayacağımızın— farkına varmasıdır. Üstelik yeni sanatın, toplumdaki yeni ruh halini biçimlendirmedeki rolü hiç de az değildir.

İzleyici mektuplarını yanıtlayan tanınmış yorumcu A. Vaksberg'in yazdığı gibi, sanat,

büyük misyonunu, ancak zamanının karmaşık sorunlarına bütün derinlik ve çeşitlilikleri içinde hitap ettiği zaman yerine getirir. Bu sorunları —haddinden fazla yararcı, idari bir anlayışla yaklaştığımız zamanki anlamıyla— *çözebileceği* için değil.[24]

Bununla birlikte, "kamuoyu oluşturarak ve yalnız olaya değil, görüngüye de dikkat çekip ancak sanatın yapabileceği biçimde irdeleyerek," bu sorunları kendince çözer sanat.[25] Yanılsamalara kapılmayalım. Kamuoyu kendi başına toplumun doğasını değiştiremez, ama kamuoyunun varlığı önemlidir. Çünkü, ülkemizde yeni bir yaşam kavgası verebilecek sağlıklı güçlerin bulunduğuna tanıklık eder.

Sanat, kuramın sorunlarına karşılık bulamaz, onları genel hatlarıyla formüle bile edemez. Sadece, sorunları ahlâki sorunlar biçimine dönüştürür, yeni bir psikolojik atmosfer doğurur ve belirli bir anlamda da bu sorunları çözüp, çeyrek yüzyıllık Stalinizm'in ardından entelektüel yeniden doğuşa katkıda bulunabilecek yeni tip bir entelektüel yaratır.

Felsefi Eğilimler

Birleşik kültürel cephenin çöküşünün önemli bir sonucu da kuramın ön plana çıkışıydı. Altmışların başında, yepyeni fikirlerin ilkin yazarlarca ortaya atılıp, sonradan kuramcılar tarafından ele alındığını gördük. Lakşin ve Karyakin'in makaleleri, Soljenitsin'in kitabından sonra —önce değil— çıktılar. Birleşik cephenin varlığı son bulduktan sonra çeşitli ideolojik eğilimler biçimlenmeye başladı ve bunların her biri kendi kuramını yaratmaya koyuldu. Bu durum karşısında, sanatın geliştiği yolu genel felsefi fikirler belirle-

23. *Sovetskaya Kultura*, 3 Nisan 1981.
24. *A.g.e.* 25. *A.g.e.*

meye başladı; tersi değil.

Samizdat yazılarda, kimi zaman SSCB'de felsefe olup olmadığına ilişkin kuşkular işitiliyordu. *Poiski*'de demokratik sosyalist P. Tamarin,

> Ruhun besinsiz kalışı, bizim aramızda gene evrensel bir görüngü halini aldı. Bütün toplumsal organizma, her türlü kamusal etkinlik alanı etkilendi bundan. Besinsizliğe en duyarlı, en yatkın alan da insani bilimler alanıydı.

diye yakınıyordu.[26] Tamarin'e göre, özellikle de felsefe. Burada belirli türden bir "*samizdat* yurtseverliği" görünmektedir, çünkü anlaşıldığı kadarıyla, ona kalırsa içimizde canlı kalmış yaratıcı düşünceye yalnızca yeraltında rastlanır. Tamarin yoldaşla aynı fikirde değilim: *Poiski* dergisi dahil, *samizdat*'taki en önemli görüngülerin hepsini, *yasal* kültürde başlayan süreçler doğurmuştu. Kuşkusuz bu, herşeyin yolunda gittiğini göstermez. Doğrusu, felsefe SSCB'de ciddi güçlüklerle karşı karşıyadır.

Bizim ülkemizde, kişi ancak *Marksist* bir filozof olabilir; ama o bile zordur, çünkü her yeni fikrin "revizyonizm"le suçlanması işten bile değildir. "Bence bilimsel tartışma," diye yazıyordu P. Egides,

> sert olabilir; karşıt görüşlü biri tutarsız mantığından, kendisiyle çeliştiğinden dolayı "suçlanabilir", hatta insan ona karşı ironikleşebilir vs., ama böylesi tartışmalar bilimsel bir tartışmanın etik standartlarını aşmamalıdır: Karşıtlar, yazmadıkları şeyleri yazdılar diye suçlanmamalıdır. Bu gibi yöntemler Marksist felsefenin gelişmesini engellemekten başka yere varmaz. Herkesin bunu anlamasının zamanı, nihayet gelmiştir, ama kimilerinin değişmez alışkanlıkları olduğu gözleniyor... Sözlere bakılırsa gelişme yanlısıdırlar, ama yeni bir fikir ürpertir onları. Kısaca, gelişme "yanlısı"dırlar, ama... gelişme olmadan.[27]

Diyalektiğin resmi ideolojik yorumlanışı, ondaki her türlü eleştirel yöntem öğesini çıkarıp atmıştır. Söylendiğine göre, özellikle zarar gören, "diyamat"* konulu kitaplarda sıra sıra örneğe indirgenen diyalektik olumsuzlama ilkesiydi. Toparlarsak, diyalektik düşünce biçimselleştirilip boyunduruk altına alınmış, tutucu, statokrat devletin gereksinimlerine uyarlanmıştı: J.N. Findlay'in sözleriyle, "Hegelci makine, oldukça yabancı ve uygun olmayan bir yakıtla... işleme"ye zorlanmıştı[28]. Buna karşın, altmışlarda, daha fazla da yetmişlerde, diyalektik felsefi düşüncenin bir dirilişi gözlenebilirdi ülkemizde.

Kruşçev döneminde resmi "Marksizm-Leninizm"in "kutsal" metinleri arasına katılmış olan Lenin'in *Felsefe Defterleri* bunda belirli bir rol oy-

* *diyamat*: Resmi Sovyet ideolojisinde diyalektik materyalizmin kısaltılmış hali. (ç.n.)

26. *Poiski*, no. 1, 1978, s. 30.

27. *Filosofskiye nauki*, no. 4, 1968, s. 1-109.

28. J.N. Findlay, *Hegel: A Re-Examination*, New York 1958, s. 59.

namıştı. Bu defterler bir yandan Hegelci diyalektiğe ilginin canlanmasına yardım ediyor, ama öte yandan da Sovyet filozoflara —Lenin'in Hegel'i ele alışının olası tek inceleme biçimi olmadığı çok açık olduğu halde— uyulması zorunlu, evrensel bir Hegel yorumlama tarzı dayatıyordu.

Kuşkusuz Lenin, Hegel üstüne notlarından kopyalar çıkardığı zaman, bunların gelecek kuşaklar açısından evrensel ölçüde uyulması zorunlu bir felsefi öğreti haline getirileceğini bilemezdi. Kendini filozof da saymıyordu Lenin. Ama Sovyet felsefesinin perspektifinde, Lenin, Marx'ı arka plana iter ve Hegel'e gölge düşürür. Sonuçta, göreceğimiz gibi, diyalektiği konu alan ciddi çalışmalar her zaman Lenin'le (*Felsefe Defterleri*'yle ya da *Materyalizm ve Ampirio-Kritisizm*'le) gizli bir polemik içerirler.

Felsefede, Yirmi İkinci Parti Kongresi'nden sonra başlayan Stalin eleştirisi de çok büyük önemdeydi. Bununla beraber, genel hatlarıyla üretici olmayan ve soyut kalan bir eleştiriydi bu. Sovyet filozoflarının, bırakın "Frankfurt Okulu"nu, Lukacs ya da Yugoslav dergisi *Praxis* kadar bile ileri gitmelerine izin verilmiyordu[29].

Diyalektik düşüncenin gelişmesine ciddi bir ivme F. İlyenkov'un yapıtlarından, özellikle 1960'ta yayımlanmış *Marx'ın Kapitali'nde Soyut ve Somutun Diyalektiği* adlı kitabından geldi. Sonradan, çoğu filozofun bakışına göre, F. İlyenkov kendi sonuçlarını derinleştirmeyi başaramadı. Bunun yerine, gerçekliğin yadsınmasına ilişkin resmi eleştirel anlayışı yumuşatarak, kendi diyalektiğini resmi şemalarla uzlaştırmayı denedi. Bu açıdan, onun *Diyalektik Mantık* (1974) başlıklı kitabı zaten geri bir adımdı. Yine de İlyenkov'un yapıtları, bütün bir Sovyet Marksistler kuşağı adına eleştirel düşünme okulu işlevini gördü[30]. Bu Sovyet filozofunun, *Putlar ve İdealler Üstüne* adlı kitabında vardığı sonuçların, kişiliğin yabancılaşması sorununa ve sosyalizmin insani görevlerine eğildiği ölçüde Frankfurt Okulu'nun vardığı sonuçlarla pek çok noktada çakışması da oldukça anlamlıdır. Onun

29. Bkz. *Voprosi Filosofi*, no. 4, 1962, s. 27-65. Buna karşın, pek çok örnekte Sovyet filozofları ve özellikle tarihçilerinin Lukacs'la aynı sonuçlara ulaştıklarını belirtmekte yarar var. Lukacs, Stalinizm'in yöntem olarak başlıca özelliğinin, bir olgular listesinden yola çıkıp, somut çözümlemeden kaçınarak "herşeyi açıklayan" bir soyut yasalar formülasyonuna sıçrama girişimi olduğunu düşünüyordu. M. Gefter'in dile getirdiği fikir de buna benziyordu. Yine de, "hakiki Stalinizm"de olguları genel bir yasa altında toplamak kolaydı, çünkü "gereksiz" olgular, bunları bilen insanlarla birlikte sahneden çıkarılıveriyordu. Bkz. G. Lukacs, "On Stalinism", *Soviet Survey*, no. 10, 1956 ve "Reflections on the Cult of Stalin", *a.g.e.*, s. 47, 1964'te.

30. İlyenkov'un başlıca yapıtları şunlardır: *Dialektika abstraktnogo i konkretnogo v 'Kapitale' Marksa*, Moskova 1960; *Ob idolah i idealah*, Moskova 1968; *K voprosi o prirode miphleniya*, Moskova 1968; *Dialektiçeskaya Logika*, Moskova 1974.

yapıtlarını Erich Fromm'unkilerle kıyaslamamak güçtür; yalnızca genel fikirlerde değil, biçimde bile bu benzerlik gözlenebilir.

Diyalektik —salt biçimsel anlamda olsa bile— haklarına yeniden kavuştuktan sonra, Marksist filozoflar kendilerini Lenin'in "yansıma kuramı"ndan kurtarmaya çalıştılar. Bilincin gerçekliği edilgen biçimde yansıttığını ima ettiği için, Lenin'in kendisi o ifadeyi çok talihsiz bir ifade sayıyordu: Lenin bunun farkındaydı ve "etkin" yansımadan söz açarak gerekli düzeltmeyi kendi yapmaya çalıştı: "İnsanın bilinci nesnel dünyayı yansıtmakla kalmaz, onu yaratır da..."[31] Ne var ki, "etkin yansıma" kulağa "tuzlu şeker" gibi gelir. *Yirminci Yüzyılda Marksizm* başlıklı kitabında Roger Garaudy, çelişkiyi çözmeyi denediyse de başarılı olamadı. Çünkü anlaşıldı ki, yansıma ne kadar etkinleşirse, doğruluk payı o kadar azalır (görüntüyü çarpıtan aynalar, sıradan aynalardan "daha etkin" yansıtırlar), aslına bakılırsa, bilinç dünyayı "yansıtmaz", bilir. Gözle görülür olanın basitçe yansıtılmasıyla sınırlı kalmadan, şeylerin derinliklerine etkin biçimde nüfuz etmeye çalışarak yapar bunu. Elbette biliş [*cognition*], peşinden gelen tüm sonuçlarla birlikte, tarihsel bir süreçtir. Marx, *Feurbach Üstüne Tezler*'i yazdığında, sorunu bu biçimde anlıyordu.

Yansıma kuramına açık saldırının sahnelenişi 1968'de, sonradan *samizdat* dergi *Poiski*'nin yayın yönetmeni olan P. Egides tarafından yapıldı:

> Düşünmenin, varlıkla diyalektik açıdan özdeş, diyalektik açıdan çakışır olabilmesi için —yani, düşünmenin, varlığın en küçük dönüşlerini ve bükülmelerini, çok yönlülüğünü ve karmaşık diyalektiğini izleyebilmesi için— doğrusu son derece etkin olması gerekir. Yaratmalı, dünyayı dönüştürmeli, doğruları en eksiksiz biçimde kavramaktan alıkoyan herşeyi devrimci bir tarzda reddederek özgür olmalıdır.[32]

Egides, "yansıma" sorununun, felsefi özgürlük ve zorunluluk sorunuyla, bunun da politik özgürlük sorunuyla sıkı sıkıya bağlı olduğunu gösteriyordu:

> Zorunluluğun bilinişi olmadan özgürlük olmaz, ama özgürlüğün kendisi, özgürlüğün özü, zorunluluk bilgisi değil, ona hakim olunması, zorunluluğun denetlenmesi ve aşılmasıdır. Her türlü özgürlük, bilinen zorunluluktur; ama, her türlü bilinen zorunluluk, özgürlük değildir.[33]

Resmi felsefe, insanları zorunluluğa boyun eğmeye çağırıp bunu özgürlük olarak gördüğünde, "köleliğin savunusuna dönebilir."[34] Egides'e göre, "özgürlük, yeni bir şeyin yaratılması demektir — yoksa özgürlük değildir," o za-

31. Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 38, s. 212.
32. *Filosofskiye nauki*, no. 4, 1968, s. 106.
33. *A.g.e.*, s. 111. 34. *A.g.e.*, s. 112.

man yabancılaşma egemen olur: "Yabancılaşma, özgürlüğün zıttıdır. Yabancılaşma, zorunluluğun üstesinden gelmeyi düşünmeye bile cüret edemeyen kafa yapısıyla da bağıntılıdır."[35] Gerçek düşünce özgürlüğü, ideolojik kazanım, anlığa [*intellect*] pranga vuran dogmatik şemaların aşılması demektir.

Egides, G. Batişçev ve P. Naumenkok; Hegel'e ve Marx'ın ilk dönemlerine döndüler ve onların özgürlük ve yabancılaşma konusundaki fikirlerini devlet felsefesinin resmi şematizminin karşısına çıkararak, diyalektik düşünceyi canlandırma uğraşına girdiler. Amerika'da çıkan bir felsefe dergisi, onların 1967-68'de yayımlanan yapıtlarını "dogmatizme, tutuculuğa ve resmi Sovyet felsefesinin özür arayışlarına" indirilmiş darbeler olarak betimledi.[36] Onların konumlarının, "'Frankfurt Okulu' filozoflarının (M. Horkheimer, T. Adorno, E. Fromm, H. Marcuse, J. Habermas) ve *Praxis* dergisi çevresinde kümelenen Yugoslav filozofların (C. Petroviç, R. Supek, M. Markoviç, P. Vranitskiy) sanayi toplumuna ve resmi Marksizm'e yönelttikleri eleştirileri" andırdığı söyleniyordu.[37]

En fazla ilgiye değer olan, G. Batişçev'in "Felsefi Bir İlke Olarak İnsanın Etkin Özü" başlıklı makalesiydi. Batişçev bu yazısında, Marksist felsefenin "bir sistem olarak, bütün bozulmamış özüyle birlikte, bütünlüğü içinde insanın felsefesi" olduğunu ilan ediyordu.[38] İnsanın kendisi hem doğal, hem toplumsal bir varlık olduğu sürece, hem doğa, hem de toplum Marksizm'in alanlarıdır. Batişçev'in düşünceleri, insanlık tarihini bir tür sıkı tarifeye bağlı kalarak yol alıyor gibi (bize en yakın hattaki duraklar olarak kapitalizm, sosyalizm ve komünizm vardır), halkı da nesnel güçlerin basit kölecileri gibi gören resmi ideolojinin determinist-teleolojik yazgıcılığına zıt yöndedir. Batişçev, insanlığı özgür olarak görür; insanlık, dünyayı, etkin davranış ve tercihlerle kavramaktadır. İnsan kişiliği ilke olarak yaratıcıdır ve yaratıcı ilkenin her yapay kısıtlanışında yabancılaşma ve kişiliksizleşmeyle karşılaşırız. Bir bütün olarak insanlığın yaratım süreci, "kültürel-tarihsel bir süreç"tir[39]; yalnızca üretici güçlerin büyümesi değil, ayrıca bir bütün olarak insanlığın, "insan doğası"nın gelişmesidir. Özgürlük, "kendi başına hareket eden bir özne olarak" insanın özünü oluşturduğu sürece, yalnız "*bir şeyden* özgürlük" ya da "*bir şey için* özgürlük"le sınırlı kalamaz. Fromm'un yaptığı bu iki yönlü tanım, Batişçev'e yeterince radikal gelmez; çünkü özgürlük, "ancak kendi içinde bir amaç taşıyabilir."[40]

35. *Filosofskiye nauki*, no. 4, 1968, s. 112.
36. *Studies in Soviet Thought*, c. 18, no. 2, Mayıs 1978, s. 105. 37. *A.g.e.*
38. *Problema çeloveka v sovremennoy filosofi*, Moskova 1969, s. 76.
39. *A.g.e.*, s. 90. 40. *A.g.e.*, s. 109.

Batişçev aynı anda kapitalizme ve "kışla komünizmi"ne, burjuvaziye ve bürokrasiye saldırır ve onların karşısına Marksist "hümanist devrimcilik"i[41] çıkarır. Sırası gelmişken, "kışla komünizmi"nin kapitalizmden bile beter olduğunu vurgular. Çünkü "kışla komünizmi", Marx'ın sözleriyle "özel mülkiyetin ötesine geçememekle kalmış, aynı zamanda henüz ona bile ulaşamamış"[42] bireylerin ve sınıfların tutumunu dile getirir. Genelde, Batişçev, Karyakin'in fikirlerini geliştirir ve aynı zamanda, vurgulayarak somutlaştırır onları: "Kışla komünizmi, göz göre göre burjuva öncesi biçimlere yönelmesi ve 'Asya tipi üretim tarzı'nı geri getirmesiyle, gericidir."[43] Hem kapitalistin, hem de bürokratın, üretimi sürece katılmaksızın yönettikleri için "ikincil kişiler", özgür yaratıcı etkinliğin karşısında yer alan dışsal etmenler olduklarında ısrar eder. Onların rolleri akılcı değildir, özellikle de doğrudan yönetim sürecinden uzaklaşmışlarsa: "Etkinlikleri biçimseldir, yalnızca onları kültürel-yaratıcı süreçten köklü biçimde ayıran yabancılaşmış roller temelinde ve o rollerin sınırları içinde etkinlikte bulunurlar."[44] Yine de en kötüsü bu insanlar değil, yabancılaşmış etkinliğe doğrudan katılımdan uzakta tutulan ikinci sınıf "ikincil kişilikler"dir: "her türden çıkarcı-kurumsal kâtipler, güvenlik ve cezalandırma görevlileri ("beyin-çalışması" alanındaki rüşvetçi, satın alınabilir olduğundan emin olabileceğiniz uzmanlardan oluşan saygın ideologlar grubu da dahil olmak üzere)...[45]

Demek ki çağdaş toplum, ister Sovyet toplumu olsun isterse Batı toplumu, Batişçev'e, evrensel bir yabancılaşma dünyası, özgürlük ve sosyalizm ilkeleri temelinde kökten dönüşüme uğratılması gereken, insani olmayan, "sahte" bir toplum olarak görünür. Bu fikirlerin hepsi, Marcuse ya da Adorno'nun tasarladığı biçimiyle bir eleştiri kuramının çerçevesine büyük başarıyla sokulurlar; ancak bu örnekte Batişçev kuramın aşırı sol kanadında yer almaktadır. Bütün olarak alındığında, altmışların sonundaki Marksist kuramcılarımızın birbirini tamamlayan felsefi yapıtları tam anlamıyla bütünsel bir tablo oluşturur. Öte yandan, bu fikirlerinin ne denli özgün olduğu sorusu çıkar: Ne de olsa, "Frankfurt Okulu" onları daha önceden ve daha tam olarak formüle etmişti (elbette ne Marcuse ne de Fromm, sansür kaygısı duyuyorlardı).

Batılı düşünürlerin de kabul ettikleri gibi, Sovyet düşünürlerinin doğa felsefesi alanında görece daha özgün oldukları söylenebilir. Graham şunları kaydeder:

41. *A.g.e.*, s. 136.
42. Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 3, 1975, s. 295.
43. *Problema çeloveka v sovremennoy filosofi*, s. 138.
44. *A.g.e.*, s. 119. 45. *A.g.e.*, s. 124.

Sovyet devletinin diyalektik materyalizme sağladığı bürokratik desteğe karşın, birçok yetenekli Sovyet bilimcisi, yazarlarının içtenlikle benimseyemedikleri, ve üstelik, doğası gereği felsefi materyalizmin en ileri gelişmeleri olma ilginçliği taşımayan, diyalektik materyalizmin çerçevesi içinde kalan entellektüel şemalar [aynen böyle] üretmişlerdir. Bu doğa bilimcileri en iyi olasılıkla, tıpkı ondördüncü yüzyıl skolastik düşünürleri örneğindeki gibi, egemenliğini sürdüren felsefeye başkaldıran kişiler olarak değil, sistemi rafine etmek, bir açıklama sistemi olarak daha yeterli hale getirmek isteyen entelektüeller olarak görülmüşlerdir.[46]

Bu tanıklık, Sovyet okuruna ilk bakışta pek de iltifatkâr görünmese de, Graham, Sovyet doğa felsefesinin erdemlerinin altını çizmeye çalışmaktadır. Burada önemi bir etmene değinilmesi gerekir. Toplumsal mücadele açısından en ilgisiz kuram gibi görünen Engels'in doğanın diyalektiği kuramı, Marksist kuramın Sovyet ders kitaplarındaki en az çarpıtılmış yönüydü. *Bu* fikirler özel bir "yeniden değerlendirmeye" sokulmadı — örneğin, Marksist devlet kuramında durum farklıydı. Böylece, resmi ideolojinin çerçevesi içinde, doğa bilimleri sorunları üstüne ciddi felsefi çalışmalar yürütmek, belirli bir aşamaya kadar olanaklı oldu. Engels'in doğanın incelenmesine yaklaşımının doğruluğuyla ilgili kuşkular elbette vardır. Bu kuşkular Lukacs ile (Engels'in fikirlerinde Hegel'in doğa felsefesinin dirilişini gören) Yugoslavya'daki *Praxis* filozofları tarafından dile getirildi, ama bana kalırsa, onların Engels'e saldırıları yersiz, dogmatik ve son derece soyuttu. Ne olursa olsun, Engels'in fikirlerinin Sovyet düşünürlerce verimli bir biçimde geliştirilmesi, *Praxis* grubunun görüşlerine karşı çok güçlü bir sav işlevi görebilir.

Hegel ve Engels'in doğa felsefesi üstüne fikirlerine dayanan diyalektik materyalizm, Lisenkoculuk'la savaşan bilimcilerin ellerindeki güçlü silahlardan biriydi. İlginçtir, genetik çevresindeki tartışmada, hem Stalin, hem de Kruşçev, materyalist diyalektiğe eşit ölçüde düşman olduklarını gösterdiler (tıpkı, çelişkilerin dinamik çözümü olasılığını dışlayan Sovyet sisteminin, bütünlüğü içinde ve *tek* partisiyle, tarihin diyalektik ilkelerinden habersiz ve eninde sonunda çökmeye mahkûm oluşu gibi). Yöneticilerdeki diyalektik düşünme eksikliği, onları, dünyanın bütün çelişkileriyle birlikte görülmesini gerektiren bilimsel biliş'in açıkça karşısında olan bir konuma getirdi. Bu yüzden, yöneticilerin bilimsel tartışmalarda sık sık açıkça Marksist olmayan görüşleri desteklemesi, üstelik bu görüşlerin "de" yanlış görüşler olduklarının anlaşılması, özellikle garip bir durum yaratmıştır. "Diyalektik materyalizmin felsefi sistemindeki hiçbir şey, Lisenko'nun görüşlerinden herhangi bi-

46. Loren R. Graham, *Science and Philosophy in the Soviet Union*, 1973, s. 3-4.

rine açık destek sağlamaz," diye gözlemler Graham[47]. Lisenko'ya karşı kavgada böylesine önde gelen bir rolü Marksist muhaliflerden Zhores Medvedev'in oynaması rastlantı değildi. Engels'in fikirleri bu gibi durumlarda, tartışılır olsalar bile, bilimsel değerlerini ve ideolojik yararlılıklarını kanıtladılar. Demek ki doğanın diyalektiği, statokrasinin iradeciliğine karşı bilimciler tarafından kuramsal düzlemde özsavunma amacıyla kullanılan ve SSCB'de gerçek anlamda yaşayan bir öğretidir. "Yöntembilim olarak Marksizm, toplumsal yaşam yapısı olarak da sosyalizm, Sovyet bilimcilerinin salt resmi eğilim yüzünden inandıkları politik fikirler değildir," diye haklı bir gözlemde bulunur Zhores Medvedev. "Bu fikirlerde bilimcileri büyüleyebilecek bir mantık ve bilimsel bir albeni vardır — üstelik yalnızca SSCB'de de değil"[48]. Graham da benzer sonuçlara varıyordu:

> Marksizm, bir bölüm Sovyet bilimcisi tarafından oldukça fazla, bir bölümü tarafından daha az ciddiye alınırken, bazıları tarafından da yok sayılır. Sovyet filozofları ve bilimcilerinin oluşturduğu başka bir kategori daha vardır ki, onlar da kendi diyalektik materyalizmlerini, Komünist Parti'nin bu konudaki resmi açıklamalarını kabul etmeyi reddedecek ölçüde ciddiye alırlar; sansürcülere karşı kamuflaj olarak yüksek düzeyde teknik makalelerden yararlanıp, doğayla ilgili kendi diyalektik materyalist yorumlarını geliştirmeye eğilirler. Yine de bu yazarlar, terimin her anlamıyla diyalektik materyalist sayarlar kendilerini... Benim inancım o ki, diyalektik materyalizm bir bölüm Sovyet bilimcisinin çalışmasını etkilemiş ve belirli durumlarda, onların yabancı meslektaşları arasında uluslararası düzeyde tanınmalarını sağlayan görüşlere varmalarında yardımcı olmuştur.[49]

Graham, genelde diyalektik materyalizmin gelişmesinin sonuçlarını çok olumlu biçimde değerlendirir ve "diyalektik materyalizmin özgür tartışma koşullarında daha fazla gelişebileceği... günün geleceğini" umar.[50] O gün geldiğinde Batı bilim dünyası, Sovyet doğa felsefesinin başarılarına doğru değer biçebilecektir, diye düşünür.

Bakhtin ve Kültürbilim Okulu

Doğanın diyalektiği alanındaki yeni fikirler, toplumsal düşüncenin ülkemizdeki gelişmesini ancak dolaylı yoldan etkiler. Kanımca, en özgün fikirler yine de kültür felsefesiyle ilintilidir. Kültürel geleneklerin tinsel kurtuluş kavgasındaki rolünden daha önce söz etmiştim. Bu yüzden SSCB'deki kültür biliminin gösterdiği hızlı gelişmenin raslantı olmadığı düşünülebilir.

47. *A.g.e.*, s. 6.
48. Zhores Medvedev, s. 168-9.
49. Graham, s. 5-6.
50. *A.g.e.*, s.9.

Yoğun kültürbilimsel araştırmanın başlamasında kalkış noktası, M. Bakhtin'in diyalog kuramının ortaya çıkışı oldu. Bakhtin'in fikirleri aslında daha 1930'larda biçimlendiyse de, entelijensiyanın geniş çevrelerince tanınması çok sonraları gerçekleşti. "Altmışlar ve yetmişlerde," diye yazıyordu seçkin diyalektikçi V.S. Bibler, *Mişleniye kak tvorçestvo* [Yaratıcılık Olarak Düşünme] adlı yapıtında,

> felsefe yazımında, eleştirel düşüncenin yaratıcı temeli olarak diyalog sorunlarına yönelen ilgi keskin bir artış gösterdi. Bu noktada M.M. Bakhtin'in yapıtları, özellikle 1972'de yeniden yayımlanan *Problemi poetiki Dostoevskogo* isimli çalışması, bir tür kültürbilime giriş rolü oynadı. Burada önemli olan nokta, Bakhtin'in kitaplarının çok ciddi birer kültürel olay olmaları ve çok çeşitli araştırma alanlarındaki —felsefe, dilbilim, sanat tarihi, mantık— geniş bir kuramcılar yelpazesinin düşünüş doğrultusunu pek çok açıdan belirlemeleriydi... Ancak, bundan başka, Bakhtin'in kitapları "dilimize, düşüncemize girdi": Çok önceleri yazılmış olan bu kitaplar, beklenmedik biçimde bugünkü kültürel devrimin tipik bir görüngüsü durumuna geldiler. Bakhtin'in kitaplarının yanısıra, yeniden basılmalarından gerek daha önce, gerekse sonra, aynı soruna (kültürel bir görüngü olarak diyaloğa) yönelen kitaplar, makaleler ve sempozyumlar çıktı ve hâlâ çıkmaktadır.[51]

Bakhtin'in temel ilkeleri yeterince basittir: "Başka insanların bilinci, nesneler gibi, şeyler gibi ele alınıp düşünülemez, çözümlenemez ve tanımlanamaz — onlarla ancak diyalog yoluyla bağ kurulabilir."[52] Bir insan, ancak onunla konuşarak, kendi sorularını ona yönelterek ve ona yanıt vererek anlaşılabilir. Öte yandan bu, sanat yapıtları, geçmişin ve günümüzün felsefi incelemeleri (öznel bir etkinlik alanı olarak, genelde *kültür*) için de geçerlidir. Ayrıca, muhatabımızı diyalog yoluyla "incelerken", aynı zamanda kendimizi tanımaya da koyuluruz. Ayrıca, kendimize ait bilginin ölçüsü, "öteki"nin ruhuna nüfuz edişimizin derinliğinin ölçüsüne denk düşer. Kesin bir dille konuşursak, bütün kültürbilim okulunun çıkış noktası budur.

"Kültür" kavramının burada oldukça geniş anlamıyla kullanıldığı akılda tutulmalıdır. Bakhtin üstüne verdiği konferansta Bibler, kültürü bir tür tarihsel "tortu" diye tanımlıyordu. Kültür, geçmiş çağlardan, artık varolmayan toplumsal oluşumlardan miras aldığımız herşeydir. Felsefi yapıtlar, sanat, gelenekler, halkın tarihsel deneyimi, bilim ve erişilmiş olan teknolojik düzey, kültüre aittir. Bunların hepsi bir bütün olarak incelenebildiği sürece, "kültür"den söz edebiliriz. Bu yaklaşım kültür kuramını toplumsal-tarihsel kuramda çok önemli bir öğe durumuna getirir. Kültürbilim okulunun, bütün

51. V.S. Bibler, *Mişleniye kak tvorçestvo*, Moskova 1975, s. 7.
52. M.M. Bakhtin, *Problemi poetiki Dostoevskogo*, Moskova 1963, s. 92.

özü, her çeşit tarihsel olguyu önceden verili bir şemaya "uydurmaya" dayanan resmi "verilmiş akıl"la kararlı bir karşıtlık içinde olması pek doğaldır.

Kültürbilim okulu, genel hatlarıyla, Marksist-Bakhtinist diye nitelenebilir. Yine de, o okulun V. Bibler ve A.Ya. Gureviç gibi temsilcilerinin kimilerine göre Marx herhalde ilk sırayı alırken, L. Batkin'e göre yöntembilimsel açıdan Bakhtin'in etkisi merkezi önemdedir. Fransız tarihçi Marc Bloch'un düşüncesi, Gureviç'in yeni tarihsel ve kültürbilimsel fikirler geliştirmesinde çok etkiliydi. Bibler içinse bu rolü Hegel felsefesi oynuyordu. Anılan değişik kaynakların hepsi, kültüre karşı genel bir eleştirel-diyalektik ve öncelikle tarihsel yaklaşım sayesinde biraraya getirilebilir. Marx'ın özel rolü, Moskovalı kültürbilimciler için,[53] öncelikle onun "yeni tipte bir tarihsel bilime geçiş" başlattığı biçiminde tanımlanır.[54] Aynı zamanda, tek tek yazarların farklılıklarına karşın, belli ki bütün okul yöntemin zenginleşmesi uğruna çalışmaktadır.

Marksist diyalektiğin SSCB'de gelişimi ve dirilişinde engin boyutlarda uyarıcı bir etki yapmış olan kişinin, Marksizm'e oldukça yabancı ve derin dinsel inanışlara sahip Hıristiyan Bakhtin olması, tarihin cilvelerinden biridir. Troçki 1936'da, ülkemizdeki herkesin kendini Marksist saymasına karşın, tek bir Marksist kitap bile yayımlanmadığını yazıyordu. 1960'lar için de geçerliydi bu sözler, en azından onyılın ilk yarısı için. Alıntıların ve genel şemalara yapılan göndermelerin varlığı, hiçbir şekilde Marksist düşüncenin serpilip geliştiğinin kanıtı değildi, çünkü en önemli unsur (yani, yöntem) unutulmaya terkedilmişti.

Kültürbilim alanında sağlanan yöntembilimsel devrimi anlamak için, Bakhtin'i E.V. İlyenkov'la karşılaştırmak gerekir. Her ikisi de, ders kitaplarında bir örnekler toplamına (Engels'in kendisinin itiraz ettiği bir şey) indirgenmiş olan diyalektiğin canlanması için, onun bir düşünüş tarzına dönüştürülmesi için çalışıyorlardı. Bakhtin'in diyalektiğinin kökleri Yeni Ahit'teyken, İlyenkov'unki Marx'ın *Kapital*'ine dek uzanır. Farklı bir kuşaktan gelen, farklı bir eğitim almış ve farklı bir yetişme tarzı olan yetmişli yılların kültürbilimcileri, bilimsel sonuçlarını yakalamakla birlikte, Bakhtin'in dinsel fikirlerini paylaşmıyorlardı. "Marx'la uyum içindeki" Bakhtin'in felsefesinin yöntembilimsel açıdan "düzeltilmesi" talebi belirdi. (Burada İlyenkov'un ciddi bilimsel düşünceye örnek olan sözleri de bir rol oynadı.)

53. Kamuoyu önünde sık sık beraber görünmelerinden ötürü, A. Gureviç, V. Bibler, ve L. Batkin çoğu kişi tarafından bir tür üçlü —"Moskova virtüözleri"— olarak görülürler. S.S. Averintsev ile Yu. Lotman, biraz ayrı duruyorlardı.

54. M. Blok (Bloch), *Apologiya istori*, s. 179'da A. Gureviç.

Bakhtin'i izleyen yeni okul, diyalog kuramının temel sonuçlarını formüle etti. Herşeyden önce, sıradan diyalektiğin (doğa ve topluma ilişkin evrensel gelişme kuramı), düşüncenin açıklanmasında yetersiz kaldığı görüşünü oluşturdular. Düşünme diyalektik değildir yalnızca, diyalojiktir. Her kavrama "iki yan"ın varlığını, iç çelişkililiğini yerleştirmek yetmez. Düşüncenin çelişkileri çok daha temeldir. Yaratıcı düşünce, bir tezle onun doğurduğu antitez arasındaki çatışmaya değil, bir sentezde sonuçlanan iki çıkış tezi arasındaki çatışmaya dayanır. Sonuç olarak, *her türlü* biliş iki yanlıdır, diyalojiktir, kültürün bilinişi ise özellikle böyledir. Ama diyalog için, bildiğimiz gibi, iki taraf gerekir. Geçmişin kültürel egemenliğini kabul etmek gerekir. Leonardo da Vinci üzerine ünlü konferanslarında Batkin, "bunun farkında olmadıkça, kendi çağımızın ve kendi yöntemimizin özgünlüğü ve ayırdediciliğini kavrayamayız. Şimdiki zaman, tarih açısından mutlak ölçüt değildir..."[55] diyordu.

Yeni görevler buradan çıkar. Geçmişin kültürünü bir bütün olarak, bağımsız bir sistem olarak; gelişmeyi de sürekli bir ilerleme süreci olarak değil, tarihsel deneyimin, kültürlerin diyaloğu aracılığıyla karmaşıklaşmış birikimi olarak anlamak zorundayız. Leonardo konulu konferansında Batkin, akademik çalışmalarda yapılageldiği gibi geçmişin idealize edilmesine, çelişkilerin saygı uyandıracak biçimde "giderilmesi"ne ve yok edilmesine, karşı olduğunu açıklıyordu. Onun gözünde, insanların yalnızca *ne* düşündüğünü değil, *nasıl* düşündüklerini de bilmek, bunu yalnızca saptamak değil, anlamak da önemliydi.

Bu noktada, "yadırgatma efekti"yle, yandan bakan, nesnelleştiren oyun yazarı —daha doğrusu kuramcı— Bertolt Brecht'i anımsarız. Moskovalı kültürbilimcilerin yöntemi, üç katlı bir diyalektik yadırgatmaya dayanır. Birincisi, basmakalıp fikirlerden ve bize kadar doğallıkla gelmiş, o konudaki önyargılardan arınarak, geçmişe ilişkin görüşlerin yadırganmasıdır. İkinci yadırgama, şemalarımızın en bayağılarını denize attıktan sonra, hâlâ kendi çağımızın insanları olarak kaldığımız ve geçmişin kendisini yadırgadığımızda gerçekleşir. Bu durumda, Bakhtin'in kendi deyişini kullanırsak, "yabancı bir kültüre onun kendine sormadığı soruları sorduğumuz zaman"[56], o çağın insanlarının görmediği şeyleri görürüz. Bu şekilde, ara sıra, geçmiş çağların kültüründe yeni özellikler algılamayı beceririz. Böylece, sözgelimi Leonardo'nun kişiliğinin trajik doğası, kendisi bunun farkında olmasa da, Bakhtin'in gözünde açık olabiliyordu. Son olarak, kendi zamanımızı yadırgarız: Geçmişi

55. L. Batkin, *I lektsiya o Leonardo*, A.S. Puşkin Müzesi, Moskova, 10 Aralık 1980.

56. *Novi Mir*, no. 11, 1970, s. 240.

incelemekle, günümüze yeni bir biçimde bakmaya başlarız. Bu "yabancı" kültür kendi sorunlarını getirir bize.

Burada algıladığımız, resmi kültür ve toplum kuramından gözle görülür bir kopuştur. Ders kitaplarının (elbette bu noktada kastedilen, yalnızca öğrenciler için yazılan el kitapları değil, "materyalizm eğitimi" kategorisindeki kimi "ciddi" çalışmalardır da) yazarları, araştırmaların, olaylar sosyolojik-diyalektik bir şemaya indirgendiği zaman tamamlandığını sanırlar. Herşey tamamdır işte — üretici güçler, üretim ilişkileri, toplumsal etmenler ve hatta, yer yer, kültürel ve dinsel geleneklere değinmeler. Tek bir şey eksiktir: canlı etkileşim, hareket, süreç; bir başka deyişle, diyalektiğin kendisi. M.Ya. Gefter'e göre, bu şema, olduğu gibi:

"diyamat"a göre doğa felsefesinden türeyen, Marksizm'in yapı ve mantığının, içinde tarihsel materyalist kavrayışın ikincil düzeye indirildiği, çarpık bir ifadesidir. Materyalist diyalektiğin kökeninin gerçek tablosu çarpıtılmıştır; ama daha da önemlisi, bu basit öğreti şeması, insanların kafalarına kazındığında, çağdaş tarihsel materyalizmin gerek diyalektikten, gerekse geçmiş ve günümüz toplumunun somut incelenişinden yalıtılmasına yol açmaktadır.[57]

Kültürbilimciler ise, tersine, hem diyalektik, hem de somut inceleme üzerinde dururlar. Onlar açısından bilimsel çalışma, tam da dogmatiklerin bıraktığı yerde başlar.

Bundan böyle, kuramsal düşüncenin yalnız Stalin döneminde "saklı" kalmış doğruları açığa vurmakla kalmaması ve sözcüğün tam anlamıyla bilimsel araştırma yürüterek, kendi başına bir şey, yeni ve özgün bir şey yaratmakta olması da büyük önem taşır. Hazırlık dönemi geçmiş; felsefe bilimi olgunluğa erişmiştir.

Batkin'in sansür-dışı *Metropol* sempozyumunda yayımlanan "Kültürün Rahatsız Ediciliği" başlıklı makalesi, kültürbilimcilerin felsefi fikirlerinin bir tür manifestosuydu. İlk başta resmi dergi *Voprosi Filosofi* için yazılmış ve oldukça rastlantısal nedenler yüzünden orada yayımlanamamıştır. Buna karşın, kültürbilim okulunun bu programatik bildirisinin sansür-dışı bir yayında çıkmış olması, simgesel bir anlam taşıyordu. Batkin, kültürü, resmi toplumun tutuculuğuyla ve kendisiyle sürekli çatışma içinde olan, trajik bir kendini-yadsıma ve kendini-yenileme süreci saymakta ısrarlıydı: "Olabildiğince kendi içine kapanmak, sınır tanımaz bir diyalog, işte kültür için gereken budur: İç tartışmalardan kaçınmak ya da onu yapay bir biçimde kısıtlamak, kültürü gerçekten iğdiş eden de budur. Ama, nasıl da korkarız rahat bir

57. *İstoriçeskaya nauka i nekotorye problemi sovremennosti*, Moskova 1969, s. 354.

nefes almaktan!"[58] Kültür, aslında resmi ideolojiyi koruyan hapishanenin gardiyanları oldukları ortaya çıkan kültür "bekçileri"ne karşı da sürekli bir kavga içindedir; çünkü kültür, dogmalara bir meydan okumadır, geleneğe karşı, durağan ve kımılısız herşeye karşı başkaldırıdır. "Unutma dışında çıkış yolu yoktur. Günümüzün bütün ağırlığını ciddi ciddi geleneğe dayandırmak, onu çürütmek demektir."[59]

Kültürbilimciler dogmatik bilince (yalnızca belirli dogmalara değil, genel olarak dogmatik düşünüş tipine, en az "Marksist" çeşitlemesi kadar dogmatik olan pozitivist ya da milliyetçi-"Hıristiyan" dogmatizme de) güçlü bir darbe indirdiler. Ondan sonra eski tarzda çalışmak olanaksızlaştı. Kültürbilimciler öte yandan da, başta A. Gureviç olmak üzere, çeşitli yıpranmış şemaları ve sözde-determinist nosyonları silip atarak, tarihsel materyalizmin yapısını yeniden kurmakta bir hayli yol aldılar.

Kültürbilim okulu üyelerinin toplum yaşamında oynadıkları rol epeyce önemlidir. *Nasıl düşünüleceğini öğretirler* ve o düzlemdeki önemleri, salt bilime yaptıkları katkıya indirgenemez. Kütürbilimcilerin ideolojik konumunu tanımlamak zordur. Bu okul her türden gerici milliyetçi eğilime kararlı biçimde karşı durduğu gibi, aynı zamanda fikirleri Marksizm'le de sıkı sıkıya bağlıdır. Öyle ki, kural olarak bu bağın pek vurgulanmaması bunu değiştirmez. Marx ve Gramsci'nin bilime yaptığı katkılar olmasa, yeni kültürbilim, sanki Bakhtin hiç varolmamış gibi, olanaksız olurdu. Bununla birlikte, kimi çevrelerde bundan açık açık söz etmek risklidir.

Eleştirel Marksizm

Muhalif ideolojinin Kruşçev dönemindeki krizi, entelektüellerin belirli bir kesimi arasında "Marksizm" sözcüğünü aşırı derecede gözden düşürmüştü. Rakovski, 1968'den beri Marksist düşüncenin gelişmesi konusunda ciddi çalışmalara rastlamanın güç olmasından yakınır ve "şimdilerde Doğu Avrupa'da Marksistler'in kendilerini bulmak da zordur,"[60] diye ekler. Yine de altmışlı ve yetmişli yıllarda SSCB'de Marksist düşünce gelişmeye devam etmekle kalmadı, kimi büyük başarılar da elde etti. Hepsinden öte, daha Marksistleşti. Cansız resmi ideolojiyle Sağ muhalefetin yeni-dogmatizmine gerçek bir alternatif oluşturma fırsatına kavuştu.

SSCB'de yasal ve yasadışı Marksist düşünceyi ayırdetmek olanaklıdır. Ya-

58. *Metropol*, Paris 1979, s. 751.
59. *A.g.e.*, s. 747.
60. Rakovski, s. 8.

sal, resmi demek değildir: Tam tersine, yasal Marksistler resmi dogmatizme karşı sistemli bir mücadele yürütürler, ama bunu sıradan insanların eline geçebilecek sansürlü yayınlarda yapmayı yeğlerler (tabii bu, birçoklarını kendilerini *samizdat*'ta da ifade etmekten alıkoymaz). P. Egides'le M. Gefter, yetmişlerde, sansürlü yayınlardan sansür-dışı kalan Moskova dergisi *Poiski*'ye böyle geçtiler.

Bu kitapta, kültürel-politik sürecin birliğinden ve sansürlü yayınlar ile *samizdat* arasındaki yakın bağdan daha önce söz ettim. Yasal ve yasadışı literatürün birbirlerini nasıl tamamladığını gözlemlemek kolaydır. Ne olursa olsun, Marksist *samizdat,* yasal Marksizm'e çok şey borçludur.

Batı'da, Roy Medvedev, ülkemizdeki Marksizm'in pratikteki biricik destekçisi olarak görülür. Kimi *émigré*'ler de durumu böyle betimlemeye çalışırlar.[61] Ama gerçeklere uymaz bu. Kuşkusuz Roy Medvedev, Sovyet Yeni Sağı'nın yaptığı dogmatik felsefeden çok belirgin farklılıklar gösteren kendi araştırma yapıtlarının uluslararası ölçüde tanınmasını hak etmektedir, ama yalnız bir Don Kişot, ya da son barikatı savunan bir savaşçı olmaktan da uzaktır. Öte yandan, Medvedev'in yazıları ülke dışında yayımlandığı halde, kendisi pekâlâ SSCB'deki yasal Marksizm'in bir temsilcisi sayılabilir. Kitapları sansüre uğramadığından vardığı sonuçları açıkça formüle edebilmesi hariç tutulursa, Karyakin, Batişçev, Butenko ya da Vodolazov'un yapıtlarında rastlayabileceğiniz aynı fikirler sistemini açımlamaktadır Medvedev.

Dahası, Medvedev ılımlı bir eğilimin kuramcılarındandır. Yapıtlarını yasal yollardan yayımlayanları da sayarsak, Sovyet Marksistleri arasında daha radikal sonuçlar çıkarmış, statokrasi ve yeni-Stalinizm eleştirisinde dozu epeyce arttırmış olan kuramcılar vardır.[62] *Samizdat*, bu eleştirmenlerin vardıkları nihai sonuçları formüle etmeye yardım eder. Yetmişli yılların sonunda sosyalist eğilimli bir dizi süreli yayın birden çıktı. Bunların en tanınmışı, yalnızca Marksistler'in değil, öteki eğilimlerin temsilcilerinin de makalelerine yer veren (sözgelimi, V. Sokirko-Burjuademov da onunla işbirliği yapmışsa) *Poiski* dergisiydi. Leningrad'da Yeni Sol, *Perspektivi* dergisini

61. Bkz. R.A. Medvedev, *Predisloviye k nenapisannoy avtobiografi*, Moskova (*samizdat*); ayrıca R.A. ve Zh.A. Medvedev, *V poiskah zdravogo smisla.*

62. Radikal Marksistler, Roy Medvedev'e çok güçlü eleştiriler yöneltmişlerdir. Kimi sosyalist çevrelerde Medvedev'i kötülemek moda sayılır neredeyse. *Dialectics of Hope* adlı kitabımda (bkz. "Orkestra Provası" bölümü) bu modaya uyduğumu itiraf etmeliyim. Elbette, tümüyle Rus hoşgörüsüzlüğünün bir dışavurumuydu bu; kullandığı ifadelerin bir bölümüne çok sert tepki gösterdim. Onunla birçok konuda özünde hâlâ aynı düşünmediğimi eklemeliyim, ama polemikler Rusya'dakinden daha nazik bir tarzda yürütülmelidir. Aklıma gelmişken, *Variant*i'nin ilk sayısının Roy Medvedev'i hedef alan bir başmakaleyle başlaması ilginçtir.

çıkarıyordu. Baskı önlemleri sonucunda sonradan her iki derginin de yayını durdu. *Kolokol* grubuna ait olan Leningradlı sosyalistler (Ronkin ve Kahayev), *samizdat*'ta *Çerez top'* [Bataklığın İçinden] adlı sempozyumu çıkardılar. Bu sempozyumda, G.V. Plehanov'un "ortodoks Marksizm"ini canlandırmaya çalışıyorlardı. Moskova'da 1977'de, *Varianti* başlığıyla bir sosyalist düşünce yıllığı çıktı. 1977 ile 1980 arasında dört sayı çıktıktan sonra 1981'de bu yıllığın yayını kesildi. Kullandığı malzemenin çoğu daha iyi olabileceği halde,*Varianti*, *samizdat*'taki kuramsal tartışmaya canlılık katma yolunda çok ilginç ve başarılı bir girişimdi.[63] *Varianti*'nin tipik özelliği, Gramsci'den, Batılı yeni-Marksizm'den, Kardelj ve öteki Yugoslav kuramcıların fikirlerinden, kimi makalelerde de günümüzün sosyal demokrat fikirlerinden yararlanma çabasıydı. Sosyalist düşüncenin Batı'daki yeni başarılarının Sovyet sorunlarının incelenmesinde işe yarayacağı muhakkaktı, ancak *Varianti*'deki makalelerin büyük bölümü yabancı yapıtların basit öğrenci anlatımları olmaktan uzaktı. Yetmişlerin sonunda, *Varianti* dışında Sol eğilimli çeşitli *samizdat* yayınlara da rastlandı.

Bununla birlikte yasal Marksist literatür, *samizdat*'tan pek çok açıdan —ve daha iyi bir yönde— ayrılır. Mantıklı muhaliflerin bir bölümü çeşitli sansürlü yayınların üstünlüğünü kabul etmişlerdir. V. Çalidze, yasal literatürdeki yazar ve düşünürlerin statokrasiye karşı ve kültürden yana aralıksız bir mücadele yürüttüklerini yazar:

> Entelijensiyanın bu bölümü, önceki kuşaklarla tam bir süreklilik içinde, Rus kültürüyle öteki halkların kültürünü yaratıp korumaktadır. *Emigre*'ler ünlü isimleriyle ve çalışmalarının sansüre uğramamış olmasıyla böbürlendikleri halde; ülkemizin kültürü, zaman zaman yetkililerin kabullenebileceği bir anlatım tarzı kullanma zorunluluğu duysalar da, anılan bu grup tarafından yaratılmaktadır, *émigré*'ler tarafından değil.[64]

Yasal literatürde yetkililere kötü, olumsuz bir yaklaşım görülmemekle birlikte, ona katkıda bulunanlar, ara sıra *samizdat*'ın genelde yapmayı başaramadığı türden yeni fikirler ortaya atarak, büyük entelektüel yüreklilik gösterirler.

Burada "yasal Marksizm" dediğim şey, çeşitlilik taşır. Bu kategoride, ilk olarak, görüşleri Sosyal Demokrat ya da teknokrat diye betimlenebilen kişilerden oluşan bir sağ kanat buluruz. Yasal yollardan yayımladıklarında, çalışmalarına "Marksist bir görünüş" vermek zorunda oldukları kuşkusuzdur. Teknokrata örnek olarak V. Lukin alınabilir. Genel konuşursak, ABD ve Ka-

63. *Varianti*, burada anılan üç dergiden, Batı'da ve dolayısıyla bizde en az tanınanı olmuştur. Üzerinde daha ayrıntılı durmaya karar vermem bu nedenledir.

64. *Problemi Vostoçnoy Evropi*, no. 2, 1981, s. 137.

nada Araştırmaları Enstitüsü, açıkça Amerikan yanlısı ve teknokratik tutumların ağır bastığı bir yerdir. Bunun yanında, bu eğilimin temsilcileri statokrasiye son derece sadık, eleştirilerinde ölçülü kişilerdir. Yasal Marksistler arasında, yeni-komünist bir merkez (G. Vodolazov ya da M. Çeşkov) ile K. Maydannik'e yakın aşırı sol bir kanat da vardır. Bu şema aralarındaki farklılıkların tümünü göstermese de, ortak bir sorunsalın varlığı ve temel sonuçların çoğunun benzeşmesi, yasal Marksizm'den tek bir varlıkmışçasına söz etmemizi sağlar.

Yasal Marksizm, birçok tarihsel-toplumsal soru ortaya atıp yanıtlayacak güçte olduğunu kanıtladı. En başta, sosyalist öğretinin özüne ve tarihine göz atmak gerekiyordu. Önemli bir etken de, büyük sorunun her zaman "çerçeve dışı" kalmasıydı: Nasıl oldu da, emeğin kurtuluşu bayrağı altında ve "sosyalist inşa" sözleri arasında totalitarizme vardık? Soruların sorusu budur ve iş söze geldiğinde ağza bile alınmamasına karşın, öteki soruların hepsini bu belirler. Yazarların bunun farkında olup olmamaları önemsizdir. Hiçbir ciddi düşünürün sakınamayacağı genel bir bağlam çıkar ortaya. Bu bilimsel bağlamın içeriği kesinlikle zamanımızın "uğursuz" sorularından, en şiddetli ve sancılı toplumsal sorunlardan oluşur. Onlardan uzaklaşamazsınız. Yaşam önümüze yeni görevler koymadıkça, tekrar tekrar bunlara dönüp durmak zorunda kalırız. Bu nedenle, A. Tsipko'nun, kitabının sonunda "gerekli sonuçların okur tarafından kendisi için çıkarılacağı"nı[65] yazdığı zamanki güveni kolaylıkla anlaşılabilir.

Böylece sosyalizm sorunu had safhaya vardı. "Totaliter yozlaşma"nın köklerini keşfetmek için, sosyalizm mücadelesinin tarihini çözümlemek zorunluydu. Yetmişlerde ve seksenlerde, Stalinizm'in Marksizm'e aykırı olduğunu söylemek tek başına yeterli değildi artık: Stalinizm'in ideolojik ve tarihsel köklerini izleyip bulmak, aynı zamanda da tinsel temellerini, onu aşmanın genel ilkelerini keşfetmek gerekiyordu. İki amaç için de sosyalizmin tarihi incelenmeliydi.

Araştırmacıların ilgisini özellikle ütopya kavramı çekiyordu. Bu konuda Tsipko'nun *Optimizm istori*'si, G. Vodolazov'un *Ot Çernişevskogo k Plehanovu*'su, Yu. Kagarlitski'nin *Çto takoye fantastika?*'sı ve birçok başka kitap bulunabilir. Örnek olarak Tsipko'nun yazılarını ele alacağız. Onun yazılarında, ayrıca Vodolazov'unkilerde, kimi Batılı düşünürlere ilişkin hayli önyargılı değerlendirmelerle karşılaştığımız belirtilmelidir. Bunun nedeninin sansürcülere yönelik bir uysallık jesti mi, yoksa anılan bu iki yazarın bu

65. A. Tsipko, *Optimizm istori*, Moskova 1974, s. 179.

yüzyıl başındaki "klasik" Marksizm'in çevçevesi dışına düşen fikirleri, içtenlikle kabul etmemeleri mi olduğunu çıkarmak güçtür. Yine de Tsipko, ve ondan önce M. Barg, çok hassas bir soruyu ortaya attılar: Belirli fikirlerin "sosyalist" olup olmadığına karar verirken hangi ölçüt kullanılmalıdır?[66] Tsipko'ya göre, "bir fikrin sosyalist niteliğinin ölçütü, öncelikle hümanizm derecesinde aranmalıdır"[67] ve *hümanist toplum idealinin* olmadığı yerde sosyalizm sorunu olamaz. Bu ideal "nihai amaç" değildir. İdeal, kusursuzlaşarak ve her evrede değişerek, harekete eşlik eder. Engels, sosyalistlerin "nihai amacının bulunmadığı"nı yazıyordu: "Biz sürekli, kesintiye uğramayan gelişmeden yanayız ve insanlığa belirli yasaları dikte etmek gibi bir niyetimiz yok."[68] Tsipko, Marx'ın kendi felsefesinin "hümanist özünü korumaya" çalışmaya çok büyük önem yüklediğine dikkat çeker.[69] Demokratik ideal bu nedenle gerekliydi ona, çünkü demokratik ideal, güncel anın araç ve görevlerini seçmeye, kendi kendini değerlendirmeye yönelik bir ölçütü oturtmaya olanak sağlar. Marksizm'in hümanist idealini unutmak ya da onu biçimsel bir "nihai amaç"a dönüştürmek (bildiğimiz gibi, 1920'lerin komünist hareketinde olan buydu), "sosyalizm araçlarının amacıyla çelişkiye düşürülmesi, buna bağlı olarak da 'sosyalist' niteliğini yitirmesi" anlamını taşıyabilir.[70] İdealle araçlar arasındaki böyle bir kopukluk, devrimci hareket açısından sürekli bir tehlikedir. "Öğrettiği şeylerde başından beri devrimci yöntemlerle insanlığın hakiki kurtuluşu gibi hümanist bir ideali birbirine bağlayan" Marksizm, bu kopukluğu gidermeye yönelik bir çabaya girmişti.[71]

Dikkatini ütopyalara çevirdiğinde, onları eleştirmekle yetinmez Tsipko. Karyakin öncelikle Stalin'in uygulamaya koyduğu kışla komünizmi fikirlerinde yoğunlaşığı halde; Tsipko tam tersine, demokratik fikirlerin ütopyacı sosyalizmde de bulunduğunu vurgular. Ütopyacıların önerdiği araçları reddederken, bu fikirlerden yararlanıyordu Marx. *Yani, ütopyaların kusuru, gerçekleştirilemez olmaları değil, gerçekleşmelerinin umulandan bambaşka sonuçlara götürmesidir.* Uygun araçlar elde yoksa, "toplantı özgürlüğü talebi, pratik bir ilkeden çok bir bildirgedir."[72] Marksistler aynı zamanda, "bireylerin

66. A. Tsipko, *İdeya sotsializma, Veha biografi.* Moskova 1976, s. 25. Bkz. M. Barg, "K voprosu o predmete i metode istori sotsialistiçeskik idey", *İstoriya obşçestvennoy misli* sempozyumunda, Moskova 1972, s. 432.

67. Tsipko, *İdeya sotsializma*, s. 42.

68. Engels, *Le Figaro*'yla görüşme, (Mayıs 1893. Marx ve Engels'in toplu yapıtlarının Dietz basımında, c. 22, s. 538-543. Görüşme 8 Mayıs'ta yapıldı ve 13 Mayıs'ta yayımlandı [İngilizce'ye çevirenin notu.])

69. Tsipko, *İdeya sotsializma*, s. 38.

70. *A.g.e.* 71. *A.g.e.*, s. 41. 72. *A.g.e.*, s. 130.

gerçekten ve özgürce gelişiminin boş bir laf olmaktan çıkacağı" bir toplum için çaba göstermelidir."[73]

Tsipko'nun kitabı, Şafareviç'in ortaya attığı sorulara yanıt getiriyordu. Sansür etkeni, açık bir polemiği de (muhalif bir kişiye yasal yayında karşı çıkma, yöneticilerin yanını tutma demektir), yanıtların keskin bir formülasyonunu da düşünülemez kılar. Ama, ancak betimleme biçimiyle de olsa, bu yanıtlar kesinlikle verildi. Tsipko'nun yapıtı, Şafareviç'in Asya tipi üretim tarzıyla sosyalizmi karıştırmakla kalmadığını, ayrıca *toplumsal* ütopyaları *sosyalist* ütopyalarla karıştırdığını da gösterir.[74] Tsipko'nun tarihsel yaklaşımı, bize despotik gibi gelen nice ütopya projesinin, bireye, zamanının gerçek toplumunda tanındığından daha fazla özgürlük bıraktığını açığa çıkartır. Genelde Tsipko, Sovyet dogmatikler —Şafareviç de sorunu genel ele alış tarzını onlardan almıştır— karşısında hümanist ütopyayı savunarak "rehabilite etmeye" çalışır. Tsipko'nun kitabının değerli yanı, ütopyayı ne övüp ne sövüp, fikre nesnel açıdan bakmasıdır. Kışla komünizmi ideolojisinin, aşırı araçları nihai amaç, olağan sosyalist pratiği de idealden geri çekilme olarak ilan etmekten ibaret olduğunu gösterir ve böyle bir "yozlaşma"dan nasıl sakınılacağı sorusunu sorar. Tsipko, üretimde kültür ve demokrasinin gelişmesini, totalitarizme karşı güvenceler olarak görür. Biri ötekiyle yakından bağlıdır ve onlarsız sosyalizm olamaz:

> Üretim araçlarının toplumsallaşmasının vazgeçilmez bir koşulu, üretimin yönetilmesinde toplumsallaşma ve uygarlıkla kültürün eriştiği bütün başarıların bizzat çalışan insanlarca özümsenmesidir. Ancak doğrudan üretici, üretimin örgütlenmesi ve yönetilmesinde çok etkin bir yer aldığı zamandır ki, üreticide üretimin efendisi olma duygusunun uyanacağına ve sonuçta kendisiyle ulusallaştırılmış üretim araçları arasında yeni, dolaysız bir bağ kuracağına güvenebiliriz.[75]

Özel mülkiyetin kaldırılması, ancak "bir bütün olarak toplumun, insan kişiliğinin gelişmesi için yeniden yapılandırılması"yla tamamlanırsa, sosyalizme varır.[76] Ama yeni sosyalist "mekanizma" büyük sayıda uygar insan, modern kültür taşıyıcıları olmaksızın işlemez. Açıkçası, ne üretimde özyönetimin ne de politik özgürlüğün görüldüğü günümüzün Sovyet toplumu, burada açıklanan sosyalizm ilkelerine uymaz. Bunun yanında, Tsipko'nun kanısınca, kültürün gelişimi sosyalist bir dönüşüm şansını büyük ölçüde artırır. Kültür, çok fazla tehlike taşıyan ütopyacı yanılsamaların üstesinden

73. Marx ve Engels, *Toplu Yapıtlar*, c. 5, 1976, s. 439.
74. Platon'un *Yasalar* ve *Devlet* adlı yapıtları, toplumsal ütopyaya örnektir.
75. Tsipko, *İdeya sotsializma*, s. 260. 76. *A.g.e.*

gelme olanağı sağlar.

Sorunun özü şuna varır: Çalışan insanların, gündelik yüklerini atma yönündeki ümitlerinin mitolojik bir cisimleşmesi olan ütopyacı kolektivizm, pratikte, uygulamaya geçirildiğinde, pek çok açıdan kölelikten bile beter hale gelir. Ütopyanın doğasında hem kurtuluşa yönelik hareketin temeli, hem de ona ek bir iç tehlike bulunur. Ve geleceğin kitlelerin bilincinde her zaman bir ölçüde ütopya biçiminde tasarımlandığını akla getirirsek, geleceğe yönelen bir parti hiç durmadan ütopyacılık görüngüsüyle karşı karşıya gelir. Hiçbir bilimsel bilgi bunun tersine güvence veremez. Bernard Shaw, Darwinizm'i tartışırken, herhangi bir bilimin kendi başına bir ideoloji —hatta bir din (sonuçta ütopyacı yanılsamalar doğurabilecek bir din)— haline gelebileceğini söylüyordu. Yirminci yüzyılda "dinin bilimsel bir temelde dirilişi"ni izleriz, diye gözlemliyordu.[77] Bilimsel fikirlerin Marksizm biçimiyle zafer kazandığı yerlerde bile, ütopyacı düşünüşün değişik biçimlere bürünerek eski gücüne erişmeyeceğini kimse garanti edemez. Bilimden tekrar ütopyaya dönüş, kimi zaman bilimsel sonuçların yanlış bir yorumunda dile getirilir. "Bir ilkenin doğruluğu, uygulamasının doğruluğunun garantisi değildir," diyordu G. Vodolazov.[78] Nesnel açıdan gerici bir ütopya, bilimsel terminolojiyi benimseyebilir ve sağlam bir çehreye bürünebilir. Kitlelerin bilincindeki ütopyacılık, en azından ilk başta, totalitarizmin halkı bağımlılık altında tutmasına yardım eder; ama bütün öykü bundan ibaret değildir. Totalitarizmin gerçekten zorunlu bir işi yerine getirdiği de olur. Tek soru, bunu *nasıl* yapığıdır.

Sözgelimi, Çeşkov ve Vodolazov'a göre, her toplumun yüz yüze olduğu tarihsel görevler (terim uygun düşerse, sınıflar-üstü görevler) vardır. Ama bu görevleri başarıyla tamamlamanın araç ve yöntemleri, sınıfsal bir nitelik taşır. Geri bir ülkenin modernleştirilmesi, bu tür görevlerdendir. Totalitarizm, kendince, bu görevle çok iyi başa çıkar. Yine de mesele, bunu insanın pahasına yapmasıdır. "Bu koşul 'belirtilmezse'", diye yazıyordu Vodolazov,

sorun aşırı ölçüde basitleştirilmiş olur. Bu durumda, geçiş evreleri ve önlemlerinin bütün zorluklarını taşıyan sorundan bütün "hassaslıklar" çıkarılır ve sorun düz çizgiler halinde çözümlenmeye girişilir. Bu çizgilerden oluşmuş bir sistem, tel örgülerden çitler, gözetim yerleri, hapishaneler, toplama kampları vb. biçiminde hayata geçirilir[79].

77. G.B. Shaw, *Back to Methuselah* (önsöz), 1921, s. lxxix.
78. G. Vodolazov, *Dialektika i revolyutsiya*, Moskova 1975, s. 80.
79. *A.g.e.*, s. 71.

Tarih ve Tarih Yazımı Üstüne

Bu genel-kuramsal sonuçların hepsi, tarihçiler arasındaki tartışmalarda somutlaştı. SSCB'de altmışların sonuyla yetmişlerin başında tarih yazımında bir rönesanstan bile söz edilebilir. Sorunların keskinliği, "kuramsal olmayan" önemleri, tarihçileri çok yoğun ve üretici biçimde düşünmeye zorladı.

George Orwell 1940'larda, "çağımızın özgüllüğünün, tarihin doğrulara dayanarak yazıla*bileceği* fikrinin terkedilmesi" olduğunu yazıyordu.[80] Stalin'in ölümünden sonra, çaresiz gibi görünen bir durumu onarma işi tarihçilere düştü: Yalnız şu ya da bu kişiyi değil, bir bütün olarak SSCB'deki tarih yazımını rehabilite etmek durumundaydılar. Sonra, 1965'te, *İzvestiya*'nın *Novi Mir*'e yönelttiği saldırılara karşılık veren bir grup tarihçi, "geçmiş ve gelecek adına, tarihsel doğruyu bütün eksiksizliğiyle kavramayı" kendi görevleri saydıklarını yazdılar.[81] Ama, geçmişe ilişkin doğruları, günümüzde mevcut belirli çıkarlara dokunmadan anlatmak olanaksızdı. Bununla beraber ilk başta, tarihte yeni fikirler arayışını hükümetin kendisi özendirdi. Yirmi İkinci Parti Kongresi'nden kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği Tarihçiler Konferansı toplandı ve B.N. Ponomarev konferansta bir konuşma yaptı. O sırada SBKP'nin önde gelen ideologlarından olan Ponomarev, "tarihsel sorunların incelenmesini kendi gözetimine aldığı, kendi kişiliğinin yücelülmesine bağımlı kıldığı" için Stalin'i suçladı. Hatta "Stalinist şemaların ve formüllerin Prokrustes yatağı"ndan söz etti.[82] Bu keskin anti-Stalinist söylev, bütün konferansın tonunu belirledi. A.K. Kasimenko'nun dediği gibi:

> Stalin'in kişiliğini putlaştırılması adına (ya da onun Kaganoviç gibi uşaklarını memnun etmek için) tarihsel doğrulardan ciddi sapmalar işin içine sokulmadıkça, Ukrayna halkının Sovyet dönemindeki tarihinin herhangi bir evresinden sözetmek zordur.

Kasimenko, tarih biliminin Stalinizm'in bıraktığı "birikintiler"den "arındırılması" çağrısıyla sürdürüyordu sözlerini.[83] V.G. Truhanovski, (Batılı) Sovyetologlar arasındaki "dürüst düşünürler"i ayırarak, onlarla "gerçekleri çarpıtanlardan farklı bir dille konuşma gereğini duyarız,"[84] diyordu. Çok

80. Orwell, "Looking Back on the Spanish War" (1942), *Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell*, Penguin, 1970, c. 2, s. 296.
81. *Politiçeski Dnevnik*, c. 1, s. 86.
82. *Vsesoyuznoye soveşçaniye istorikov*, s. 19.
83. *A.g.e.*, s. 69-70.
84. *A.g.e.*, s. 124.

sayıda Batılı düşünürün, Sovyet tarihçilerinin çarpıtmayla meşgul oldukları bir zamanda, devrimin olayları üzerine gerçekleri bulmak için dürüstçe çalıştıkları açıktı. İ.M. Maiski "kişi putlaştırması" diye adlandırdığı dönemin, "anı türünü tamamen yok ettiğini" söylüyordu.[85]

Stalinist tarih şemalarının yeniden gözden geçirilmesine başlandı. Böylece 1961'den sonra, Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'nın "sınır halkları"nı, Kafkasya'yı ve bugünkü Sovyetler Birliği'nin öbür parçalarını fethedişini, bu halkların tarihsel açıdan iyi bir şansı —neredeyse bir lütuf— olarak betimleyen kuramlar mahkûm edildi. Olayların böyle yorumlanışının yanılgı olduğu resmen tanınmaktaydı.[86] Sonunda, Stalin'in gözde kahramanı Korkunç İvan gibi tiranlara küfretme izni çıkmıştı. *Evropa v novoye i noveyşeye vremya* sempozyumunda V.A. Dunayevski, Stalin'in *Proletarskaya Revolyutsiya* dergisi yönetmenlerine gönderdiği ve dergiyi Bolşevizm tarihi konusunda doğru olmayan bir hat izlemekle suçlayan mektubunu eleştirdi. Bu mektup yıllarca Parti tarihinin temel belgelerinden sayılmıştı. Şimdi ise yanlış olduğu açıklanıyordu. Dunayevski, tam da "Sovyet tarih yazımı birçok yapıcı çözümlere varmaya başladığı"[87] anda, Stalin'in devrim tarihi hakkındaki tartışmalara son verdiğine değiniyordu.

Yani, başlangıç oldukça ümit verir gibiydi. Bununla birlikte, nice anti-Stalinist açıklamaya rastlanırken, yapılan fiili çalışmalar azdı. O günlerde Parti'nin Tarih Enstitüsü'ndeki örgütçüsü olan V. Danilov, tarihçiler konferansında bu konuyla ilgili samimi bir konuşma yaptı. "Boşlukların doldurulması"nın daha yeni başlamış olduğunu, "en önemli arşivlerin" hâlâ kapalı durduğunu vb. anımsatıyordu.[88] Danilov'un konuşması uyumsuz bir nota çalmak gibiydi, çünkü uğursuz geçmişi teşhir etmekten ziyade, günümüzün "ciddi güçlükler"ine değiniyordu.[89] Bu güçlükleri (yani, sansürün ve resmi ideolojinin çıkardığı engelleri) toplumsal-ekonomik tarihin belli sorunlarını

85. *Vsesoyuznoye soveşçaniye istorikov*, s. 148. Elbette hakikatte ölüp giden şey anı türü değil, anı yazabilecek olanlardı...

86. Bkz. *Vestnik Akademi Nauk SSSR*, no. 1, 1962. Bu hiç de, büyük Rus şovenizminin resmi çevrelerce yararlanılan bir şey olmaktan çıktığı anlamına gelmiyor. Şöyle ki, 1982'de Kazakistan'da (!) *Teşekkürler, Rus Halkı* başlığıyla bir kitap yayımlanmıştı. Kitapta, "büyük Rus halkı, onun tarihsel rolünün sıradışı önemi ve öteki halkların gelişmesi üzerindeki hayırlı etkisiyle ilgili, Marksizm-Leninizm klasiklerinden pasajlar ve ülkemizin ulus ve milliyetlerini temsilcilerinin açıklamaları" yer alıyordu. (*Knijnoye Obozreniye*, no. 6, 5 Şubat 1982, s. 3). Rus halkı yine "büyük birader" diye anılıyordu. Doğal olarak, Marx ve Lenin'in Ruslar hakkındaki eleştirel açıklamalarının bir tekine bile yer verilmemişti.

87. *Evropa v novoye i noveyşeye vremya*, Moskova 1966, s.513.

88. *Vsesoyuznoye soveşçaniye istorikov*, s. 358-9. 89. *A.g.e.*, s. 359.

yoğun biçimde araştırarak bizzat aşmaya çalıştı. Asıl ilgisi Rus köylülüğünün yazgısına yönelikti. Danilov'un düşüncelerinin çıkış noktası, Stalin'in, Rus köylülüğünün kolektifleştirme öncesi üretim ilişkilerinin kapitalist olduğu şeklindeki fikirlerinin bir eleştirisiydi. SSCB'de sosyalizme giden yolda zorunlu bir evre olarak savunulan kolektifleştirme davası, bu kuram temelinde ileri sürülmüştü. Danilov, olgularla pek desteklenmeyen bu fikrin doğruluğundan şüphe ediyordu: "Sınıf mücadelesi üstüne yapıtlarda, kırdaki toplumsal güçlerin ve onların dağılımının ciddi bir bilimsel anlatımını bulamayız."[90]

Sorunu daha yakından inceledikten sonra da, 1920'lerde Rusya kırında hüküm süren üretim ilişkilerine kapitalist denemeyeceği sonucunu çıkardı Danilov. Stalin, köylerdeki "kapitalizm"den, orada özel mülkiyetin varolmasına dayanarak söz ediyordu. Danilov'sa Marx'ın fikrine dayanmaktaydı: "Bu (mülkiyete sahip olan) özel bireylerin işçi olup olmamalarına göre, özel mülkiyet değişik bir nitelik alır."[91] Soyvet Rusya'da 1920'lerde varolan küçük köylü üretimi bu yüzden kapitalist değildi. Ama ne olursa olsun bu dönemle ilgili olarak "özel mülkiyet"ten söz edilebilir miydi? "Toprağın ulusallaştırılması tarımdaki temel üretim araçlarından birinin devlet-toplum mülkiyeti altına konması demekti ve dolayısıyla bu, sosyalizm yolunda önemli bir adımdı."[92] Danilov, işbirliğinin büyümesi ve özel ticaretin göreli önemindeki düşüşe de değiniyordu. Böylece 1920'lerin devrim sonrası koşullarında, kırda "burjuva sayılamayacak yeni tipte toplumsal-ekonomik ilişkiler" başgöstermeye başlıyordu.[93]

Sonuçta beliren soru şuydu: Kolektifleştirme gerçekten zorunlu muydu? Sovyet tarihçiler bu sorunu açık açık tartışamazlardı elbette, halen de tartışamazlar. Kruşçev döneminde izin verilen şey topu topu tikel yanılgıların eleştirisiydi. Ancak bu eleştiriler bile hayli yol almıştı. Sonuç olarak, kolektifleştirmenin tam olmasa bile hiç değilse epeyce güvenilir bir resmini çizmek, "büyük dönüm noktası"yla ilgili Stalinist miti yıkmak olanağı doğdu. Sovyet tarihçiler, kolektifleştirme sürecinin gerek köylülük, gerekse bütün tarım açısından son derece zararlı olduğunu gösterdiler. Öylesine zararlı ki, görüş birliğine varıldığı biçimiyle, "Lenin'in, köylüleri kolektif çiftliklere sokma ve köylü kitleleri için maddi teşvikler sağlamada

90. V.P. Danilov, *O karaktere sotsial'no-ekonomiçeskik otnoşeni sovetskogo krest'yanstva do kollektivizatsi sel'skogo kozyaistva*, Moskova 1961, s. 7.
91. Marx, *Capital*, c. 1, Penguin/NLR, 1976, s. 927.
92. Danilov, s. 17.
93. *A.g.e.*, s. 34.

gönüllülük ilkesi" çiğnenmişti.[94] Bu formülasyon çok ılımlı görünebilir, ama en fazla bu kadarına izin veriyordu sansür. Önceden gizlenmiş önemli olguları aktararak, tarihsel malzemeyi göreli bir doğrulukla ortaya koyma olanağı çıkmıştı.[95] Stalin'in oynadığı rol, kişisel sorumluluğu, aşağı yukarı kesin olarak belirlendi. Kolektifleştirmenin anlaşılmasında özel önemi vardı bunun, çünkü şu kaçınılmaz soru dayatıyordu kendini: "Yanılgılar", Parti çizgisinin "çarpıtılması" ve "Parti çizgisi"nin kendisi arasındaki sınır nerede çizilmektedir? Tarihçilerin söyleyemediklerini yazarlar söylüyordu. 1964-68 yılları, A. Alekseyev'in *Ekmek, Varolan İsim,* Tendryakov'un *Vefat* adlı çalışmalarıyla kolektifleştirme dönemine eğilen başka yapıtların çıkışına tanık oldu. Sansürü aşamayan bu kitaplar, *samizdat*'a gittiler. Kurmaca yapıtlarla araştırma yapıtları birbirini tamamlıyordu. Roy Medvedev daha sonra, oldukça doğru bir biçimde, Stalin'in kolektifleştirme uygulamasındaki zalimliklerin "tarihsel, politik ve kurmaca edebiyatımızda sık sık eleştirel çözümlemeden geçirildiğini" gözlemliyordu.[96]

Hakikat, kırık bir ayna gibi, parça parça yeniden kuruldu. Kendi başına hiçbir sorun "kışkırtıcı" değildi, ama böylelikle biraraya getirilen mozaik, geçmişin, statokrat ideolojiyi her yönüyle çürüten bütünsel bir resmedilişiydi. Yine de, birikmiş bilginin genelleştirilmesi talebi ağırlıkla yerine gelmemiş olarak kaldı. Olgular üzerinde kuramsal bir açıdan düşünme zorunluluğu vardı, ancak altmışların başlarında bu amaç doğrultusunda kullanılan yöntemler göreve uygun değildi. Tarih kuram haline gelmeliydi. 1968'den sonra patlayan ideolojik kriz özel bir keskinlikle ortaya bu soruyu çıkardı. İşte bunun sonucu olarak, yasal Marksizm yeni fikirler geliştirmeye başladı.

Yasal Marksizm'in manifestosu rolünü, M.Ya. Gefter'in yayımcılığını yaptığı, *Tarih Bilimi ve Günümüzün Kimi Sorunları* başlığıyla 1969'da yayımlanan kitap oynadı. Bu derleme kitap, SSCB'de tarih yazımının genel sorunlarına eğilen bir önsözle başlıyordu. Yazarlar, Stalinist dogmatizme karşı bu alanda gösterilen ilk tepkisinin salt olumsuz olduğunu kabul ediyorlardı. En çirkin anlayışların bir bölümü atılmış (Roma İmparatorluğu'nun "kölelerin devrimi" sonucunda yıkıldığı gibi), "dost ve öğretmen"in yapıtlarından alıntılar ayıklanmış ve belirli bir anda "Lenin'e geri gitme"yi amaçlayan bir hareket yükselmişti. Olumlu bir Marksist kuram biçimlendirmeye geçişin

94. *Voprosi İstori*, no. 3, 1965, s. 20.

95. Bkz. M.A. Viltsan, N.İ. İvnitski, Yu. A. Polyakov, "Nekotoriye problemi istori kollektivizatsi v SSSR", *Voprosi İstori*, no. 3; 1965, N. İvnitski, "O kritiçeskom analize istoçnikov po istori sploşnoy kollektivizatsi", *İstoriçeski Arkiv*, no. 2, 1962.

96. R.A. Medvedev, *K sudu istori*, s. 218.

ilk adımını oluşturuyordu bu, ama çok geçmeden açığa çıktığı gibi, "Lenin'e dönmek" kendi başına yetersizdi. Bu sloganın yerini bir başkası aldı: Marx'a doğru ileri. Marx, Lenin'den farklı olarak, bir yöntem kurucusu olarak incelenmişti. Günümüz sorunlarına Lenin'den yanıtlar bulmaya çalıştılar, bu da belirli anlamda geçmişe dönmeye zorluyordu onları. Üstelik, Stalinizm'in ardından, bu bile muazzam bir ileri adım olduğu halde. Marx'tan ise öncelikle tarihsel düşünce kültürünü öğrendiler. Ne denli paradoksal görünürse görünsün, Sovyet tarih yazımı Marx'ı ellilerde değil, altmışların sonunda keşfetti.

Değeri sonradan bilinenlerin arasında Gramsci'nin ideolojik mirası da vardı. Gramsci'nin yazılarının Rusça çevirilerinden oluşan üç ciltlik bir kitap 1959 yılında çıkmıştı, ancak *Hapishane Defterleri*'nin gerçek önemi İtalyan Komünist Partisi'ne ve Avro-komünizme ilginin artışına bağlı olarak, ancak yetmişlerde anlaşılmaya başlandı. Gramsci'nin fikirlerini rağbet edilecek duruma getirenlerin ilki, G. Vodolazov oldu. 1968'de *Novi Mir*'de Gramsci'nin estetik alanındaki mirası üstüne bir makale yayımladı Vodolazov. Bununla birlikte, bu makale esas olarak *Hapishane Defterleri* yazarının tarihsel-felsefi düşüncelerine değiniyordu. En başta, Gramsci'nin, Rus deneyimiyle ortak çok yanı olan, devrimin yazgısı üstüne fikirlerine ilgi duyuyordu. Gramsci'nin şöyle bir gözlemi vardı: "Bir halk ayaklanması dalgası, kendilerine komünist diyen (hem de içtenlikle) kişileri iktidara getirmiş olsa bile, proleter ve komünist olmaz."[97] Proletarya *bir sınıf olarak* iktidarı almaya hazır değilse, o zaman komünistlerin zaferi, işçi kitlelerinin bütün coşkusuna karşın, sosyalizme varmayacak ve emekçi halkın demokrasisinin kurulmasını sağlamak üzere "daha başka, hatta daha ürkütücü özverileri" gerekli kılacaktır.[98]

1968 olaylarından sonra, sol entelijensiya yavaş yavaş Gramsci'nin bu görüşlerinin ne denli doğru olduğunu farketmeye başladı. Ne var ki, günümüzün sorunlarına, geçmişe ait bir düşünürün çalışmalarında yanıt aramak olanaksızdı. Geçmişte savsaklanan şeylerin ivedilikle giderilip, daha ileri gidilmesi zorunluluğu vardı. "Bunun sonucunda," diye okuruz Gefter'in sempozyumunda,

> mirası özümlememiz yaratıcı olacaksa eğer, bu özümleme, belirli aşırı basitleştirilmiş şemalar ve önermeleri hedef alan "alıntılar"ı seferber etmekle kısıtlı tutulamaz. Marx, Engels ve Lenin'in tarihsel kavrayışlarının yepyeni bir okunuşu olmak zorundadır bu — üstelik çağımızın can alıcı niteliği, bunu özel bir güçle dayatmaktadır.[99]

97. Akt. *Novi Mir*, no. 1, 1968, s. 259. 98. *A.g.e.*
99. *İsoriçeskaya nauka i nekotorye problemi sovremennosti*, s. 6.

Eski Stalinist tarih yazımı, çıplak bir ampirisizmle spekülatif "genel yasalar"ı tantanayla birleştirmişti (ancak çoğu kez her iki başlık altında da çarpıtmadan öte bir şey yoktu). Yasal Marksistler'in görevi, kuramı yenileyip, somut tarihsel araştırma yoluyla yöntemi geliştirmekti. Belirli bir anlamda, *Louis Bonaparte'ın Onsekizinci Brumaire'i* gibi yapıtlarda Marx'ın geçtiği yolu yeniden açmak gerekiyordu. Genel düzlemde, tarihçilerin yüz yüze olduğu (ve önlerine Rusya'nın yirminci yüzyıldaki yazgısı üzerine "uğursuz" sorular çıkaran) baş soru, *bugünün dünyasının nasıl oluştuğuydu.* Burada etkinlik alanı, en hafifinden söylersek, genişti. Sosyalist fikirlerin kökenini, Rusya'daki devrimin kökenini, modern Avrupa'da ulusların biçimlenişini, "Faust uygarlığı"nın kuruluşunu vb. kapsıyordu. Bu bağlamda, Orta Çağ konularına ayrılmış yapıtlar bile (A. Gureviç'in Batı Avrupa'daki feodalizmin kökeni üstüne dikkate değer kitabı gibi) hayli güncel ve akademik çalışmaların sıkıcılığından uzak görünüyordu. M. Markus ile A. Hegedüs'ün gözlemlediği gibi,

> Resmi "istmat" (tarihsel materyalizm), sürekli bilimsel niteliğini ortaya koyuyor, ama gerçeklikte bilimi reddediyordu. Hem o ölçüde reddediyordu ki, kuramı toplumsal gerçeklikle karşılaştırmayı kabul etmiyor, toplum kuramının daha fazla geliştirilmesi zorunluluğunu tanımıyordu.[100]

Marksizm'in en önemli sorunları —sözgelimi, yabancılaşma— resmi ders kitaplarında basitçe görmezlikten gelinmişti. Bununla beraber, gereken salt Marx'ın özgün tarih kuramının geri getirilmesi değil, ayrıca yenilenmesiydi de. Birikmiş deneyim, "Marx'a geri gitmek"le yetinilmesine izin vermez. Marc Rakovski, çoğu Doğu Avrupalı Marksist'in, Sovyet tipi toplumları "kapitalizmle yan yana varolan kendilerine özgü sınıflı toplumlar"[101] diye niteliklerine dikkat çekerek, her türden geleneksel tarih şemasına yeni bir gözle bakmak gerektiğini belirtiyordu:

> Geleneksel tarihsel materyalizmin yapısı içinde, kapitalizmden başka bir evrim çizgisi izleyen, aynı rota üzerinde daha erken ya da geç bir evrede bulunmayan bir modern toplum sistemine yer yoktur.[102]

Kautsky'nin zamanından beri, Marksistler tarihi bir çeşit tek-çizgisel süreç olarak algılamışlardır. Bu süreçte, toplumsal oluşumlar katı bir sıra izleyerek birbiri ardından gelirler. Böyle bir şeyi asla söylemediğinden dolayı Marx'a saygı duyulmalıdır, ancak Marx'ın materyalizminin iç mantığı açısından bakacak olursak, Kautsky'nin bu fikirleri yorumlayışını oldukça kabul edilebi-

100. Maria Markus ve Andras Hegedüs, "Tendencies in Marxist Sociology in the Socialist Countries", A. Hegedüs vd., *The Humanization of Socialism: Writings of the Budapest School*, 1976, s. 124-5'te.

101. Rakovski, s. 17. 102. *A.g.e.*

lir saymak da olanaklıdır (tabii, bu demek değildir ki Kautsky'nin yorumu olabilecek tek yorumdu). Yüzyılımızda yaşadıklarımız, bizi bir kez daha böyle bir tarih anlayışının sınırlılığı üstüne düşünmeye zorlamıştır. "Klasik" Marksizm'in tek-çizgiselliğini aşmaya yönelik en ilginç ve çarpıcı ölçüde başarılı girişim, Gureviç'in kitabı *Problemi genezisa feodalizma v Zapadnoy Evrope* (1970) idi. Gureviç, feodalizmin asla köleci toplumun gelişmesinin kaçınılmaz sonucu olmadığını, somut ve oldukça özgül tarihsel-toplumsal koşullarda ortaya çıktığını gösteriyordu. Buradan hareketle de, üretici güçlerin aynı gelişme düzeyinde bulundukları bir temelde, birden fazla üretim tarzının olanaklı olup olmadığı sorusunu ortaya atıyordu.[103] Doğallıkla bu kitap, ona her türlü suçlamayı yönelten dogmatikleri küplere bindirdi. Bu dogmatiklerin bir kısmı, kitapta kendi zamanımızla ilgili imalar algıladıkları pasajlara özellikle kızmışlardı: "Günümüzün özgürlük anlayışı, kim olursa olsun herkesten bağımsızlığı varsayar"[104] gibi pasajlar yüzünden, Gureviç'e, "özünde, toplumsal-ekonomik oluşumlar konusundaki Marksist-Leninist öğretiyi hesaba katmakta gönülsüz olduğu" suçlaması yöneltildi.[105] Kitap öğrenciler için ders kitabı olsun diye yazıldığı halde, o şerefli konuma erişemedi. Ama kütüphanelerden de çekilmedi ve bütün uyarılara karşın, yeni bir Marksist tarihçiler kuşağını yetiştiren klasik malzeme haline geldi. Demek ki Orta Çağ tarihi sorunları, bizde, güncel ve hatta politik bakımdan etkili olabilirler.

Gefter'in sempozyumuna yazı verenler, şunu ilan ediyorlardı:

> Tarihe pragmatik, yararcı ve konjonktürel biçimde yaklaşmaya karşı olmamızın nedeni, yansızlık taslamamız ve ikiyüzlü bir kayıtsızlık gütmemiz değil, bilimsel doğruya ulaşmakla ve ilerleme davasına hizmet etmekle ilgili olmamızdır. İnsanlığın kendini bilişinin tarihsel biçiminin kalbini ve anlamını oluşturan ikili bir görevdir bu: deneyimi aktarmak ve yakın ve uzak geçmişin derslerinden öğrenmek.[106]

Gefter yazılarında, Rus kapitalizminin özgül niteliğini —yani, barbarlığını— ortaya koyma yolunda çok şey yapmıştır. Rusya'da birçok farklı ekonomik yapının varlığı sorununu ayrıntıyla incelemiştir. Bu durum, yalnızca teknolojik gerilik ve sanayinin gelişme düzeyinin yetersizliği meselesi değil, aynı zamanda Rus kapitalizminin yapısının özgüllüğü —*onun* barbarlığı— meselesiydi. Varolan, sakat gelişmiş bir kapitalist yapı değil, ken-

103. *Dialectics of Hope* adlı kitabımda, A. Gureviç'in yapıtlarından kimi genel sonuçlar çıkarmayı denedim.

104. A.Ya. Gureviç, *Problemi genezisa feodalizma v Zapadnoy Evrope*, Moskova 1970, s. 184.

105. *Voprosi İstori*, no. 9, 1970, s. 154. 106. *İstoriçeskaya nauka...*, s. 10.

dince yüksek düzeyde bile gelişmiş, ama başka yerlerdekinden farklı tipte bir yapıydı. Bu olguyu inceledikten sonra şu sonuca varıyordu Gefter: Ne kadar kapitalizm varsa, o kadar da devrim vardı. Bir toplumda yapılması gereken şey, eğer içindeki ekonomik yapıların çeşitliliğine son vererek onun "arındırılması" ise, bu toplumda sosyalist devrim olanaksızdı. Bunu kaçınılmaz biçimde başka sonuçlar izler. Stalinizm bu "arındırma" işlevini doğrusu çok iyi yerine getirdi. Ülke sanayileşmekle kalmadı; nüfus ileri derecede proleterleştirilip ücret-emek ilişkileri başat duruma getirilerek, içinde ataerkil sömürü biçimlerine rastlanmayan, belli ölçülerde modern bir toplumsal yapı da yaratıldı. Stalinizm modernleştirici bir despotizmdi; işte burada da yeniden Vodolazov'un "basit" totaliter çözüm problemine geliyoruz. Aslına bakılırsa, ekonomik yapıların çeşitliliği, devletin idare ettiği ekonomiyle karaborsa arasındaki çelişki biçiminde, yeni bir düzeyde yeniden kurulduysa da, işin o yanı başka bir sorundur...

SSCB'deki yasal Marksizm, ülkemizde aforoz edilmiş olan Deutscher'in kişiliğinde somutlaşan Batı Marksizmi'yle aynı sonuca varmıştır. Tarih politikleşmiştir. Sovyet tarihçiler, kendilerine şu ya da bu biçimde durmadan yönelttikleri ciddi bir soruyla karşı karşıyadırlar. Bir yandan, tarih biliminde ahlâklılığın anlamı nesnellik ve yansızlıktır. Diğer yandan da, tarihe geleceğin çıkarları açısından bakan ve toplumun kurtuluşu hakkında düşünen birisinin konumu, ahlâki bir konum olmak zorundadır. Böyle biri için "yansız" sıfatı geçerli midir? Onunki "aşırı tutkulu" [*strastnaya*] bir konumdur — hatta dilerseniz, "yanlı" [*pristrastnaya*] da diyebilirsiniz. İnsanın, doğası gereği, mutlak anlamda nesnel olamaması, konuyu iyice karmaşıklaştırır: İnsan, bir birey olarak kaldıkça, öznel bir varlıktır.

Gelgelelim, önümüze bu sorunu çıkaran gerçeklik, onu çözmenin koşullarını da yaratmıştır. Sol tarihçiler, resmi ideolojiyle savaşlarında tarihsel doğruyu restore etmeyi kendi görevleri olarak görürler. Yanlılıkları, *bağlanmaları* (ya da terim yerindeyse, "partizanlık"ları [*partiynost*]) ifadesini bu görevde bulur.

Yöntembilimsel ilkenin sorunları ,Ya.S. Drabkin'in "Toplumsal Devrimlerin İncelenmesinde Çözümsüz Kalan Sorunlar" üstüne konferansında sunulmuştu.[107] Söylenecekleri başlığın kendisi zaten anlatıyor. Görece kısa bir konuşmada Drabkin, yirminci yüzyıl deneyiminin Marksistler'in (aslında, toplumsal konularla ilgili bütün ciddi düşünürlerin) önüne çıkardığı temel sorunları formüle etmeye —ya da hiç değilse— sıralamaya çalıştı. Genel ku-

107. Konferans 1966'da verildiyse de yayımlanmadı ve 1969'a, Gefter'in sempozyumuna kadar geniş aydın çevrelerin eline geçmedi.

ram düzleminde bu, daha sonra Batı Solu'nun da —en az Sovyet sosyalistleri kadar— şiddetli biçimde yüz yüze geldiği, reform ve devrim diyalektiği sorununun keskin bir biçimi —bir üretim tarzından bir başkasına "barışçı evrim" sorunu— anlamına gelmektedir. Bunun örnekleri İsveç'te kapitalizme geçiş, ya da "sosyalist" Thermidor sorunu olabilir.

Hepsi de çok ciddi sorunlardır bunların — tabii, genel deyişlerle "ideolojik olarak" baştan savılmayıp, bilimsel olarak çözülecekse. Thermidor'a gelince, bu sorun yasal Sovyet tarih yazımının karşısına ilk kez çıkıyordu. Drabkin, Lenin'in bir Sovyet Thermidor'u olasılığını reddetmediğini anımsatıyordu,[108] ancak, doğal olarak sorunu çözümsüz bırakmıştı. Elbette ki bütün bu önemli sorular konferansta ancak son derece soyut bir tarzda, genel yöntembilimsel düzlemde ve bilerek "herhangi bir sonuca varmadan" ele alınıyordu. Üstelik Drabkin'in verecek yanıtları olsa bile bunları söyleyemezdi. Sansür, soruların sorulmasına izin verir (her zaman olmamakla birlikte), ama yanıtlara izin vermez. Buna bağlı olarak, Drabkin de kendi görevini, "dikkatini, çözümsüz kalmış en şiddetli araştırma sorunlarında odaklamak"la sınırlıyordu.[109]

Bununla birlikte, bu sorunların tümüyle çözümsüz kaldıkları da düşünülemez. Konferanstaki tartışma yepyeni tartışmalara yol açtı. Bu tartışmalara katılanlar da ilke olarak çıkarılması gereken sonuçlar üstüne ciddi biçimde uğraştılar. G.G. Diligenski, "Thermidor" konusunda yoğunlaşmıştı:

> Ne işçi sınıfının devrimci hareketteki öncü rolü, hatta ne de bilimsel sosyalizmin programatik ilkelerinin o hareket tarafından benimsenmesi, kendi başına, hareketin amaçlarının çarpıtılmayacağının güvencesini verebilir.[110]

Tek garanti, kitlelerin *bilinçli* katılımındadır. Bunun için de, "yeri gelmişken", kitlelerin böylesi bilinçli katılımı pratiğe geçirecek güçte olmaları —ülkelerin devrim için sırf ekonomik ve politik açıdan değil, toplumsal ve kültürel açıdan da olgun olması— zorunludur. Bu bilinç (elbette Diligenski, "bilinç"le, sorgusuz sualsiz boyun eğmeye hazır oluşu değil, tam tersine, bağımsız hareket etme ve karar alma yeteneğini kastediyordu) işçi sınıfının olgun olduğunu ve ütopyacılığa, devrimin totaliter kararlar düzeyine indirilmesine ve bürokratik bir Thermidor'a karşı bir güvence oluşturduğunu gösterir:

108. Lenin'in kimi notlarında " 'Thermidor?' " diye yazıldığını okuruz, "Aklınızı başınıza toplayın, doğru *olabilir mi*? Olur mu? Göreceğiz. Savaşa girerken böbürlenmeyelim" (*Polniye sobraniye soçineniya*, c. 43, s. 403). Ama unutmamalıyız ki, Lenin Thermidor tehlikesini en sonunda geldiği yönden değil, Kronştadt ayaklanmasında ön habercisini gördüğü köylülükten bekliyordu. Bkz. Bölüm 2.

109. *İstoriçeskaya nauka...*, s. 236. 110. *A.g.e.*, s. 248.

Etmenlerin karmaşık bir bileşimi: bilimsel ve teknolojik ilerleme, kitlelerin yeni toplumsal deneyimi, eğitim ve kültürlerindeki artış, emekçi sınıfların önceki toplumsal ve kültürel yalıtılmışlıklarındaki azalma — bütün bunlar, sıradan insanın birçok toplumsal yanılsamaya kapılabilmesi olasılığını aza indirmiştir. Kitleler artık basit vaadler, gelecekteki mutlu yaşamla ilgili azçok belirsiz betimlemelerle tatmin olmaz. Daha ısrarlı biçimde somut sorunları çözmenin akılcı, mantıklı ve inandırıcı araçlarını isterler. Kitleler, onlara bu araçları sunan kişi ve partilerin peşinden gideceklerdir.[111]

Bilincin gelişmesi, belirli bir aşamada, doğrudan doğruya devrimcileşmeye değil, Sovyet toplumu örneğinde izlediğimiz gibi, politikanın reddedilmesine, kuşkuculuğa ve umursamazlığa yol açar. Ne var ki bu, bir gelişme krizidir. Ardından taze bir devrimci kabarış gelir.

Sovyet yasal Marksistleri'nin "aşırı sol" kanadını temsil eden K.L. Maydannik, kendini daha kesin bir biçimde ifade ediyordu. Devrim sonrası toplumda Thermidor diktatörlüğüne karşı güvence, demokratik yönetim biçimlerinde yatar: "Demokrasi için devrimci mücadele, sosyalizm mücadelesinin bileşenlerinden birisidir, *ondan önce gelen bir evre* değil..."[112]

Drabkin, Diligenski, Maydannik, hepsi de Batı'nın ve "Üçüncü Dünya"nın tarihinden alınmış örnekleri kullanıyorlardı. Ama sansür kaygıları, tartışılmakta olan sorunlarla kendi toplumumuz arasındaki bağa doğrudan bir gönderme yapmaktan sakınmayı zorlamasına karşın, Gefter'in konferansında Thermidor ve devrim tartışması temel kaynaklara ve toplumsal tarih üstüne Rus malzemesini araştırmaya döndü. Konferanslar birbirini tamamlıyordu, çıkarılacak sonuçlar ise aralarındaki tinsel mekânda aranmalıydı.

Sovyet Devleti ve Asya Tipi Üretim Tarzı

Rus tarihinin ortaya çıkardığı sorunların, tarihçileri eninde sonunda tekrar Rus malzemesine götürmesinde şaşırtıcı bir yan yoktu. Önemli olan başka bir şeydi — *öbür* toplumlarla ilgili malzemenin, kendi tarihimiz hakkında düşünmek için, onca olanak sağlaması. Gefter, "yirminci yüzyıl başındaki Rusya'nın "bir dünya modeli olduğunu"[113] yazıyordu. Dünyanın trajik çelişkileri, bir bütün olarak, bizim ülkemizde zirveye çıkmıştı. Sözgelimi, "Üçüncü Dünya" ve "Asya tipi üretim tarzı" tartışması, bu yüzden Rusya'daki tarihsel süreçleri anlamak açısından büyük bir önem taşıyordu ve hâlâ da taşımaktadır.

111. *İstoriçeskaya nauka...*, s. 248-9. 112. *A.g.e.*, s. 279.
113. *Voprosi istori kapitalistiçeskoy Rossi: Problema mnogouklainost'*, Sverdlovsk 1972, s. 99.

İşin doğrusu, "Üçüncü Dünya" sorunları yalnız Maydannik, Mirski ve başkaları gibi o alanda uzman kişilerce değil, bu sorunlarla bağıntılı alanlarda çalışan kuramcılar (Vodolazov, Lukin, Burlatski) tarafından da sürekli olarak ortaya atılmıştır. "Üçüncü Dünya" ülkelerinin tarihi, herşey bir yana, resmi öğretinin kaba şemalarını eleştirme malzemesi bulmayı kolaylaştırır. Bu şekilde, dünyanın bütün tarihini beş evreye bölme girişimi (ilkel toplum, kölecilik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm) oyun kâğıtlarından yapılmış bir ev gibi dağılır. "Böylesi yapıları bu kadar sallantılı bir zeminde kurmaktan söz etmek pek gerekli değildir," diye yazıyordu sinolog* L.S. Vasilyev.

Unutulmamalı ki, olgular inatçıdırlar ve kendilerine tepeden bakanlardan öçlerini insafsızca alırlar. Burada cesur bir hipotez çarçabuk bir başkasıyla yer değiştirir, bir yazarın "serflik" dediği şey, bir başkasında kolayca "kölelik"e dönüşür; ama soruna bilimsel bir çözüm bulma durumunda bunlardan hiçbir şey elde edilmez. Anlaşılan, Çin'in üç bin yıllık bütün tarihinin —ve ilk planda, antik Çin tarihinin— *a priori* şemaların otomatik biçimde uygulanışına karşı ikna edici biçimde tanıklık ettiğini içtenlikle söyleme zamanı gelmiştir.[114]

Asya tipi üretim tarzı üstüne bir çalışmanın yazarları da aşağıdaki gözlemi yapıyorlardı:

Greko-Romen dünyasında olup bitenlere karşıt olarak, çoğu Doğu ülkesinde şöyle özetlenebilecek farklı bir süreç gerçekleşir: Özel mülkiyetin yokluğu (ya da çok az varlığı) gözönüne getirildiğinde, gelişen bir toplumsal organizmanın yönetilmesi, birçok saf politik etmenle birlikte (fetihler, işgale karşı savunma gerekliliği vb.), devlet iktidarının, toplumdaki ekonomik farklılaşmanın ve mülk-sahipliğine göre farklılaşmanın yokluğu (ya da azlığı) temelinde gelişmesini teşvik etmişti.[115]

Asya tipi üretim tarzı tartışması boyunca, Oryantalist tarihçiler artı ürüne el konulmasının bu toplumlarda özel mülkiyet temelinde değil de, devlet tekeli temelinde gerçekleştiğini doğruladılar. Memurlardan oluşan bir zümre, her yerde sömürücülerden oluşan bir sınıfa dönüştü. Mısır'da, Persler'de [İran] ve bir ölçüde Bizans İmparatorluğu'nda aynı tablo görülür. Güneydoğu Asya ülkeleri de —Kamboçya, Cava, Birmanya— halkın "tapınak aristokrasisiyle bürokratik aristokrasi" ve doğrudan doğruya bürokratik bir aygıt, "yönetici sınıfa denk düşen memurlar aygıtı", tarafından sömürülüşünü tanıyorlardı.[116]

Böylece, Şafareviç'in amatörce girişimlerinden çok önce, Oryantalistler geçmişteki bürokratik devleti incelemeye zaten başlamışlardı. Elbette, Bizans'ta sosyalizm aramaya girişmiş değillerdi; araştırmaları daha çok Sovyet

* *sinolog*: Çin dili, kültürü ve toplumunda uzman kişi. (ç.n.)

114. *Problemi istori dokapitalistiçeskik obşçestv*, Moskova 1968, s. 456.
115. *A.g.e.*, s. 478. 116. *A.g.e.*, s. 535, 537.

devletiyle Bizans sistemi arasındaki benzeşmeyi ("sosyalist" deyişlerle gizlenemeyecek bir benzeşme) açığa vuruyordu. M.A. Vitkin, Asya tipi üretim tarzının bütün çeşitlerini içine alan özel bir "birincil oluşum" kategorisi bile bulur. Bu oluşum özel mülkiyetin gelişmesiyle değil, devletin büyümesiyle bağıntılıdır; genelde, özel mülkiyet gerçekte ancak daha yüksek bir "ikincil oluşum"a geçişle gelişir: "Devlet, üretici kişiler üzerindeki iktidarına dayanarak sağladığı artı ürün birikimini elinde topladıktan sonra, bu artı ürünü yöneticiler korporasyonunun üyelerine dağıtır."[117] Asıl sorun, Doğu'nun özel mülkiyeti neden pek tanımadığı değil, özel mülkiyetin neden Yunanistan'da geliştiğidir. Galiba, arkaik bürokratik Miken monarşisinin çöküşüyle, şiddetli bir meta değişimi gereksinimine de yol açan, tahıl yetiştirmek için gerekli toprağın kıt oluşuyla bağlantılıydı bu.

Avrupa feodalizminin Doğu'yla ortak kimi özellikleri vardı, ama aşılmıştı bunlar: "Bu durumda, feodalizmin Doğu'ya özgü bir çeşidinden değil, Batı'da Asyagil sistemin yeniden doğuşundan söz etmeliyiz."[118] İ.F. Kosesnitski, erken Orta Çağlar'da, Batı'da da devletin doğrudan üreticileri sömüren bir varlık olarak ortaya çıktığını, bunun "ekonomik ilişkilerin henüz gelişmemiş bir biçimi"ne denk düştüğünü yazıyordu.[119] Yine de Avrupa'da, özellikle onuncu yüzyıldan sonra görülen, nüfusun görece hızlı bir artışının yanısıra toprakların da küçüklüğü, meta değişimi yönünde bir gereksinim doğurdu. Burada da söz konusu olan, çok güçlü bir bürokratik aygıtın, kendisine dayanak bulacağı, muazzam genişlikteki toprakların yokluğuydu. Bunun için bürokrasi nesnel bir zorunluluk değildi.

Her yerde, meta-para ilişkilerinin gelişmediği koşullarda, hükümet aygıtı yönetici bir sınıfa dönüşmeye başladı. Ama Batı'da bunun gerçekleşmesi değişik yolla oldu. Batı'da baronlar zaman geçmeden memurlardan feodal lordlara dönüştüler. Aynı eğilim Doğu'da da görülmekle birlikte, meyva vermedi. Çünkü engin genişlikteki topraklar, toplumsal organizmanın yönetiminin, özel bir aygıtın, örgütsel düzenlemesi aralıksız olarak pekiştirilen bir aygıtın gelişmesiyle bağıntılı olmasını kaçınılmaz kılıyordu. Merkezkaç güçler karşısında merkezcil güçler egemen oldu.

Vasilyev, bizim *nomenklatura*'mızın ve Çin'in *hanbu*'sunun uzak selefleri olan antik Çin'deki memur sınıfının [*shi*] biçimlenişini araştırdı. Çin imparatorluğu'ndaki sürecin şöyle olduğunu gösteriyordu:

Ülkeye kılavuzluk eden ve bir yönetici sınıf işlevi yerine getiren en yüksek düzeydeki, en önemli zümre rolü, İmparator'la bakanlarının başında bulunduğu

117. *Problemi istori...*, s. 435. 118. *A.g.e.*, s. 454. 119. *A.g.e.*, s. 635.

idari memurlar katmanının (yaygın, kalabalık ve hiyerarşik doğrultuda sıkı örgütlülüğü bulunan bir katman) payına düştü. Gerçek iktidar, bürokratik imparatorluğa hizmet eden bir memurlar zümresinin elindeydi. İktidarı, imparator adına ve "devletle halkın iyiliği adına" kullanıyorlardı.[120]

Karşımıza çıkan şeyin soydan geçme yoluyla biçimlenmeyen bir yönetici sınıf oluşu önemlidir. Artı ürüne el koyma hakkı bu durumda "servet" ya da "soy"a göre değil, bulunulan mevkiyle, "rütbe"yle sağlanıyordu. Toplumda yalnızca iki gerçek güç vardı: "halk" ve "yönetici bürokrasi".

Böylece, araştırmamızın sonunda, yine baştaki sorunlara döndük. Bu sorunları entelijensiya icat etmemişti; zahmet çekerek varılan, gerçekliğin doğasında içerili sorunlardı: Tarih ve mantık, topluma ve kendimize ilişkin bilgi sayesinde onlara götürdü bizi. Asya tipi üretim tarzı tartışması, ilkesel açıdan önemlidir.[121] Sosyalizm kavramının, Stalin'in zamanından beri, devlet mülkiyetiyle bağlı kalması önemlidir. Devlet mülkiyeti, koskocaman, merkezileşmiş bir memurlar aygıtının ve otoriter —totaliter olmasa bile— bir sistemin faaliyet göstermesinin temeli durumuna gelmişti. Ama artık gün ışığına çıkmıştır ki, bunların hepsi 1917'den çok önce, antik Çin'de bile vardı. Doğal olarak sosyalizmle en ufak bir ilgileri yoktu. Bunu, M. Çeşkov'un, daha önce değindiğim statokrasi hakkındaki sonuçlarıyla karşılaştırın. Asya tipi üretim tarzı tartışmalarıyla ilgili raporları okuduktan sonra, şöyle düşünmemek elde değildir: Bütün bunlar bir "modernleşme" durumu değil mi? Yalnızca Ezop dilinin bir örneği değil mi? Hayır, bu araştırma nesneldir ve kesinlikle nesnelliği yüzündendir ki, günümüz açısından önem taşıyan kimi önemli sonuçlara götürebilir bizi. Geçmişi anlamak ve geçmişin bilgisi, burada şimdiki zamanı anlamamıza yardım etmektedir, ama tersi geçerli değildir.[122]

Vasilyev, Çin tarihinde çeşitli "modeller", tarihsel ilk örnekler görür:

120. *A.g.e.*, s. 483.

121. Bu konunun başka bir yönüne daha değinilmelidir. 1969-72'de toplum bilimlerindeki en önemli araştırma merkezleri oldukça ağır darbeler aldı. Tarih Enstitüsü ile Somut Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ciddi zararlara uğradı. V.P. Danilov'la seçkin sosyolog Yu.A. Levada, resmi eleştiriye hedef oldular. Sovyet malzemelerine dayanarak çalışma yürütmek son derece zorlaştı. Aynı zamanda, Tvardovski'nin *Novi Mir*'i kuvvetli bir tokat yedi. Sonuç olarak, toplum bilimlerindeki önde gelen kişilikler, Dünya Ekonomisi ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Doğu İncelemeleri Enstitüsü ve ABD ve Kanada Araştırmaları Enstitüsü gibi öteki araştırma merkezlerine yöneldiler.

122. Bunun kanıtı, araştırmacıların malzemelerine nasıl gömüldüklerinde bulunabilir. Vasilyev öylesine "Çin uzmanı" kesilmişti ki, örneğin, Yin hanedanının "uzun yaşamaya yazgılı olmadığını, M.Ö. 1027'de, beş yüzyıl varolduktan sonra yıkıldığını " düşünür... (*Problemi istori dokapitalistiçeskik obşçestv*, s. 460). Buradaki kategoriler açıkça Konfüçyüsçü'dür.

ataerkil devlet (Yin), geçiş niteliğindeki yabancı yönetime dayalı devlet (Chou), totalitarizm (Tsing), tutucu otoriterizm (Han). Tutucu otoriterizm, en istikrarlı ve en iyi gelişmiş sistem olduğunu kanıtladı. Sinologlar, otoriterizm ve itaat geleneklerinin, nasıl olup da "ilahlaşmış bir kişiliğin kişisel otoriterisinin aşırı ölçüde büyütülmesine ve bireyin aşağılanmasına yol açtığını" gösterirler.[123] Sonuçlar kendiliklerinden ortaya çıkar. Bizim dillere düşmüş "kişi putlaştırma"mız sosyalizmin bir hastalığı ya da sosyalizm"den" bir sapma değil; sosyalizmle ortak yanı olmayan, mantıksal olarak otoriter ve totaliter devletin özel bir biçimine bağlı bir görüngüydü.

Son olarak, bürokratik davranış kalıplarının birbirine benzediği anlaşıldı. Statokrat toplumda, yüksek derecede bir toplumsal hareketlilik buluruz. Köy kökenli bir kişi bakan olabilir. Ama,

bu mutlu manzaranın tümünü temelinden değiştiren bir etken vardır. Bireye her olasılık açıktır, ancak şu mutlak koşulla ki, alçak gönüllüce konformizmin kanalları içinde kalacak ve bireyselliğini sergilemeyi asla düşünmeyecektir.[124]

Sonuç olarak toplum, bir yandan yüzyıllar boyu süren durağanlığı, öte yandan her türlü düşünce özgürlüğünün bastırılmasını yaşamıştı. Avrupa halklarının tarihsel şansı olan (modern ulusların biçimlenme dönemindeki) uzun süreli "ikili iktidar" durumu, yani kiliseyle devlet arasındaki rekabet (yazık ki Rusya'da az gelişmiştir), Doğu'da bilinmeyen bir şeydi. Bu durum Batı'da politik ve ekonomik alternatiflerin, ideolojik çatışmanın ve yeniliğin gelişme olasılığını yarattı. Durumun böyle olmadığı yerlerde ise, zafer kazanan aşırı-tutuculuk oldu. Bu yüzden, V. Lukin'in çıkardığı sonuçlar tamamen anlaşılabilir: Yirminci yüzyılda devlet,

devletle uyrukları arasındaki karşılıklı ilişkilerde çok zengin tarihsel geleneklere, Marx'ın "Asya tipi üretim tarzı" dediği şeyin çok sayıda kalıntısının korunmasıyla bağlantılı geleneklere sahip olan,

ülkelerde, sık sık ilahlaştırma nesnesi olmuştur.[125] Yine antik zamanlardan günümüzün sorunlarına dönüyoruz. Tarihsel araştırmanın bu güncelliği, özellikle Çeşkov'un yapıtlarında apaçıktır. Hem sosyolog hem tarihçi olarak yazan Çeşkov, araştırması boyunca Asya tipi üretim tarzının temel özellikleriyle çağdaş statokrasi arasında çakışma bulmaktadır. Orta Çağ Vietnamı'nı incelerken, onun ekonomik sistemini "devlet feodalizmi" diye niteleyebileceği sonucuna ulaşıyordu:

Ekonomik temeli, devletin toprak üstündeki tekeliydi; devleti gerçekten —

123. *A.g.e.*, s. 509. 124. *A.g.e.*, s. 511.
125. *Voprosi Filosofi*, no. 6, 1969, s. 39.

basitçe hukuki anlamla sınırlı kalmayan— toprak sahibi yapan bir tekel durumu. Bu tekel, önemli miktarda bir devlet gelirinin varlığında, temel sulama hizmetlerinin devletçe düzenlenmesinde, feodal toprak sahipliğinin koşullu bir biçiminin başat unsur oluşunda ve ekonomik bakımdan egemen sınıfın bir bütün olarak devletle —bir "devlet-sınıfı"— doğrudan birleşmesinde gerçekleşiyordu. Bunun sonucunda devlet, yalnız üstyapısal bir olgu olarak değil, ayrıca sürece katılan bir unsur olarak, üretim ilişkilerinde bir özne olarak görünüyordu.[126]

Böyle bir "devlet feodalizmi", ana özellikleriyle, Batı feodalizmine değil (aslında *bambaşka bir şeydi* Batı feodalizmi), gerek Cezayir'deki, gerekse Çin, Vietnam ya da Sovyetler Birliği'ndeki çağdaş statokrasiye daha yakındı. Tek ve aynı görüngü, "devlet sınıfı" ya da "sınıf aygıtı", farklı çağlarda farklı biçimlerde görünür. Çeşkov'un yapıtlarında, günümüz statokrasisi ve Asya tipi üretim tarzıyla ilgili tartışmalar birbirine çok yakından benzer. Çeşkov, onbeşinci yüzyıl Vietnamı'nda, müthiş politik ve ekonomik güce sahip "bir *nomenklatura* memurlar katmanı"nın varlığını açığa çıkarır.[127] Orta Çağ Vietnamı'nda, yalnızca yürütme ve denetleme organlarının ayrılığına rastlanmakla kalmıyordu (Rus bürokrasisi açısından yeni bir olgudur bu, ancak Sovyet döneminde gelişmiştir), Sovyetler'dekine mutlak ölçüde benzeyen önemli politik kurumlar da görünüyordu:

Merkezi aygıtın içinde (modern terminolojiyi kullanırsak) çeşitli ideolojik kurumlar da yer alıyordu. Bunların en önemlileri, Bilimadamları Akademisi (*Khan lyam ven*), Devlet Tarihini Derleme Bölümü (*Kyok ty vien* ya da *Şui kwan*), Saray Okulu (*Tkhay ty vien* ya da *Kuok ty zhyam*), Kararnameler Bölümü (*Doung kak*) ve bir dizi başka kurum.[128]

Yüksek Parti Okulu ve Parti tarihini derleme bölümleriyle, Sovyet statokrasisini ne kadar da anımsatıyor! Çeşkov şöyle devam eder:

Bu özgül toplumsal oluşumda, feodaller "toplumlaşmış" olduğuna ve memur olarak, devlet olarak hareket ettiğine göre, devletin sınıf niteliğinin yönetsel, idari işlevlerin ardına gizlenmiş olması da çok önemlidir. Buna bağlı olarak, uzlaşmaz sınıf çatışması burada kendini sömürücülerle ezilenler arasında değil, yöneticilerle yönetilenler arasında bir çelişki olarak dışavurur. Devlet hakkındaki bu çarpık (oldukça gerçek bir temelde biçimlenmiş de olsa) fikir, kitlelerin ve feodal entelijensiyanın psikolojisinde derinden işliyor ve toplumsal uzlaşmazlık kendisini oldukça berrak biçimde gösterdiği zaman bile sarsılmadan duruyordu.

Sonuçta, "devletle ilgili bu çarpık fikir, Vietnam'ın feodal entelijensiyasının politik düşünüşündeki reform eğiliminin ideolojik temeliydi."[129] Geçmiş

126. M.A. Çeşkov, *Oçerki istori feodal'nogo V'etnama*, Moskova 1967, s. 21-2.
127. *A.g.e.*, s. 135. 128. *A.g.e.*, s. 137. 129. *A.g.e.*, s. 245-6.

üzerinde yaptığımız incelemede derinleri deştiğimizde, tarihin kendini yinelediğine ikna oluruz. Tarih kendisini yalnızca tarihsel deneyim olarak değil, tarihsel yanılsamalar olarak da yineler. Ancak geçmişi anlama, her bir örnekte, hatalı fikirlerimizi farketmemize, böylelikle onları aşmamıza yardımcı olur.

"Üçüncü Dünya" ülkelerinde modern statokrasinin kökenini kolaylıkla izleyebilir ve Rusya'nın şimdiden semeresini topladığı süreci gözleyebiliriz. F. Abramov, diktatörlük yıkılır yıkılmaz Portekiz'e gittiğinde, bir Rus yazarı olarak, bizim ülkemizde Şubat-Ekim 1917 arasında olup bitenleri daha iyi anlamanın hoşuna gideceğini söylüyordu: Portekiz bir örnek işlevi görebilirdi. Çeşkov ve diğer "Üçüncü Dünya" uzmanları, Ekim'den sonra bizde olup bitenleri anlamamıza yardım etmektedirler.

Asya tipi üretim tarzı ve günümüz bürokrasisi üstüne tartışmalar, ciddi Sovyet Sinolojisi üstünde odaklanmıştır. Bu dalda, daha geniş bir alana yayılmaları ve daha şiddetli olmaları dışında, Rusya'yı incelediğimizde önümüze çıkan sorunların aynılarını bulabiliriz. SSCB ve Çin'deki statokrat rejimler arasındaki benzeşme, bu alandaki araştırmanın özellikle verimli olduğu anlamına gelir.

Çin'le ilgili Sovyet uzmanlar, eski toplumdan "uygun malzemeyi ve teknolojik önkoşulları miras almadan, bir 'küçük burjuva ülkesi'nde sosyalizmin inşa edilişi"nin özel sorunları hakkında önemli sorular ortaya atmışlardır.[130] Ayrıca, Gefter açısından büyük önem taşıyan, çeşitli farklı ekonomik yapıların birarada yaşaması sorunu da vardır. Sonra şu da vardır:

> Çalışan kitlelerin ilan edilmiş hakları ile onların devletin iç ve dış politikalarının biçimlenmesi üstündeki gerçek etkileri, devlet ve parti aygıtının çalışmasına gerçekten katılmaları arasındaki çakışma derecesi.[131]

Üstelik, "üretim araçlarının toplumsallaşmasının niteliği" sorunu vardır.[132] Sosyalizmin gerçek özünü neyin oluşturduğu sorunu bir kez daha karşımıza çıkar.

İlginçtir, "Çin sorunu"yla ilgili en belirli tutumu takınan F. Burlatski'ydi. Burlatski, toplumsal süreçleri değerlendirmeye doğru bir gözlemle başlar: "Nasıl demokrasi ondokuzuncu yüzyılın bayrağı olduysa, sosyalizm de yirminci yüzyılın bayrağı olmuştur. Şimdilerde sosyalizm sloganları işitmek kimseyi şaşırtmaz."[133] Tam da bu nedenle, sosyalizmden gerçekte çok uzak

130. V. Gelbras, *Sotsial' no-politiçeskaya struktura KNR 50-60-e godi*, Moskova 1980, s. 5.
131. *Problemi sovetskogo kitaevedeniya*, Moskova 1973, s. 31.
132. *A.g.e*, s. 187.
133. *Voprosi Filosofi*, no. 2, 1980, s. 116.

konumdaki gruplar kendi amaçları uğruna sosyalizm sloganından yararlanırlar: "Eğer insanlar, yeni bir inanç simgesinin yaratıcısı olduklarını iddia eden liderlerin denetim tanımayan yönetimlerinin maceracı deneylerine kurban gidiyorlarsa sosyalizm fikrinden geriye ne kalmıştır ki?"[134] Bu sorunun yanıtı, Çin tarihinde ve Rusya'nın tarihinde bulunabilir. Burlatski, bürokratik egemenlik koşullarında, devlet mülkiyetinin "otomatik olarak sosyalist olmadığını"[135] vurgular. Devlet mülkiyetinin, "sosyalist olması, devletin elinde olmasından değil, onu işçi sınıfının ve bütün emekçi halkın çıkarları yolunda idare eden *sosyalist* bir devletin elinde olmasından ötürüdür."[136] Peki, devletin doğası nasıl belirlenecektir? Şu soru gündeme gelir:

Bu mülkiyet kimin tasarrufundadır? İşçi sınıfı, devletin idaresine, gelişmenin ekonomik ve politik amaçlarının kararlaştırılmasına katılıyor mu? Bir başka deyişle, sosyalist demokrasi var mı?[137]

Çin'deki (üstelik bir tek oradaki de değil) parti-devlet üst çevreleri, "devlet mülkiyetini gerçekte kendi tasarruflarında bulundururlar."[138] Buradan şu sonuç çıkar:

Sosyalist toplumun en önemli ölçütü şudur: iktidarın işçi sınıfının ve bütün emekçi halkın elinde olup olmadığı. Ama Çin, bu konuda, sosyalist idealden özellikle uzaktır.[139]

Bu formülasyon, "gerçekte varolan sosyalizm" denilen ülkelerin de bu idealden epeyce uzakta olduklarını, Çin'in ortaya çıkan tek farkının diğerlerinden daha beter olması —madem ki *özellikle* uzaktır— olduğunu düşündürür. Statokrasi, der Burlatski,

refah olmadan, demokrasi olmadan, kitlelerin yönetime katılımı olmadan, bireyin özgürlüğü olmadan sosyalisttir. Bu, toplumsal amaçlarını (savaş üretimi ve ulusal büyüklük) formüle eden... egemen askeri-bürokratik grubun çıkarları için emekçi halkın sömürülmesine dayalı bir "sosyalizm"dir.[140]

Toplumsal yapının çözümlenmesi, ideolojik eleştiriye taze bir itki sağlar. Önceden liberal yayıncılar şu ya da bu fikrin, şu ya da bu yaklaşımın çarpıklığını gösterdikleri halde, yasal Marksizm daha da ileri gider ve ideolojik görüngünün kendisini gözden geçirir. Lukin şöyle yazar:

Yönetici elit, varolan düzeni meşrulaştırmak ve kitlelere "pırıltılı ufuklar" sunabilmek için, bazen "işine gelmeyen" nesnel gerçeklikten açıkça uzaklaşarak, dış görünüşünü sömürdüğü ve metafizik bir iyimser şemaya dönüş-

134. *A.g.e.* s. 117.
135. F. Burlatski, *Lenin, gosudarstvo, politika*, s. 464.
136. *Voprosi Filosofi*, no. 2, 1980, s. 119. 137. *A.g.e.*
138. *A.g.e.*, s. 124. 139. *A.g.e.* s. 123. 140. *A.g.e.*

türdüğü bilimsel dünya görüşünün prestijinden yararlanma yoluna gider.[141]

Vodolazov, samimi biçimde, yönetici sınıfın Marksizm'i bayrak olarak kullanarak kendilerini örtme girişimlerinden söz eder:

Ama bu insanlar gerçekten Marksist midir? Taşıdıkları fikirler Marksizm midir? Korsanların gemilerinin direğine hangi bayrağı çektiklerinin ne önemi var? Bayrağını çaldıkları ülkeyi değil, korsanlığı ortadan kaldırmak zorundayız.[142]

Yine de mesele yalnızca insanların zihinlerinde Marksizm'i bürokratik sınıftan ayırmak ve yöneticilerle karşı karşıya getirmek değildir. Marksizm'de, statokrasiye karşı mücadelede güvenilecek temel ilkeleri buluruz. Ardarda çıkan kitapların, Marx ve Engels'in kendilerinin de yineledikleri önermeyi (yeni toplumun, tek tek bireylerin özgürce gelişimini, herkesin özgürce gelişiminin güvencesi yapmak zorunda olduğunu) yinelemeleri rastlantı değildir.

Özgürlük, ilerlemenin ölçütü, insani toplumun gelişiminin ölçüsü olarak kalır. Tsipko şöyle yazıyordu:

Kastettiğim gerçek özgürlüğün gelişimidir ve Marx'a göre bunun pratik görünüm alanı emektir. Marx, gerçek özgürlüğe ulaşmak için, insanın özgür olduğunu algılamasının, özgürce hareket etme hakkına sahip olmasının, özgürlük olanağından yararlanmasının —kendi başına önemli olmakla birlikte— yeterli olmadığını düşünür. Daha fazlası, özgürce hareket etmenin gerçek olanaklarına sahip olması, çalışma hayatında, politik yaşamda özgür olması, yetenek ve eğilimlerini özgürce geliştirmesi gerekir. Bu olmadan ilerleme düşünülemez.[143]

Bu demektir ki, gerek üretimde demokrasi, gerekse politik haklar gereklidir. Toplumsal ve politik özgürlüklerin artmasına "olağanüstü dikkat ayrılmalı"dır.[144] Ama bu, yalnızca işçilerin özyönetiminin bürokratik tiranlık karşısındaki zaferini değil, ayrıca kültürün barbarlık karşısındaki zaferini de gerektirir. Kültür olmadan kalıcı demokrasi olamaz. Demokrasi olmadan kültür zafer kazanamaz. Engels'in sözleri hiçbir yerde ve hiçbir zaman Rusya'da olduğu ölçüde doğru olmadı: "Uygarlıktaki her ileri adım, özgürlüğe doğru atılan bir adımdı."[145]

141. *Voprosi Filosofi*, no. 6, 1969, s. 42.
142. S. Vodolazov, s. 79.
143. Tsipko, *Optimizm istori*, s. 123-4.
144. *A.g.e.*, s. 125.
145. *Anti-Dühring*, 1936, s. 129.

SONUÇ

"Sanatsal üretim (ve genelde entelektüel üretim) *belli kurallar içine sokulamaz*, ancak yaratıcı bir projenin ister istemez *kural koyucu* olup olmadığı pekâlâ sorulabilir."[1] Böyle yazıyordu Régis Debray, Fransa'da kültür sorunları üzerine kitabında. Onun görüşü kısaca, yaratıcı çalışmanın, dıştan gelecek denetime katlanamamakla birlikte, kendisinin otoriterizm tehlikesiyle yüklü olduğudur: Yeni fikirler taşıyan yaratıcı kişilik, onları başkalarına dayatma eğilimi duyar. Debray'ın, genellikle Pascal'ın özdeyişleri biçeminde formüle edilmiş olan fikirleri, Rus kültürü gelenekleriyle yetişmiş birisini sersemletecektir. Gerçek bir "yaratıcı proje" otoriter *olamaz*, çünkü sanatçı ya da düşünür, mühendisten farklı olarak, önceden tasarlanmış bir projeyi uygulayamaz, bir arayışın peşindedir. Yaratıcı kişilik, yaratacağı şeyin ne olduğunu önceden tam olarak bilmez. Debray'ın "proje" dediği şey, yalnızca doğrultu, ya da arayış nesnesidir. "Proje"nin kimi ana hatları, yaratım sürecinde belirlenir. Ne Tolstoy, ne Dostoyevski, ne Lenin, ne de Soljenitsin, "gerçekleşmiş bir proje"yi uyguladılar. Yaratma sürecinde, proje ile gerçekleştirme "iki" aşama değildir, tektir. Dahası, "gerçekleşmiş proje" yaratılan ürünü öncelemez, ancak *ex post facto** duru biçimde görülebilir. Öyle ki, "gerçekleşmiş proje" yaratım sürecinin kalkış noktası olmak yerine, onun doruk noktasıdır. Tolstoy, hakkında yazmak istediği şeyin o roman olduğunu, *Anna Karenina*'yı yazdıktan sonra anlamıştı. Akılcı bir Fransız'ın yaratıcı bilincinde, herşeyin bizim Rus kafalarımızda olduğundan biraz farklı gerçekleşmesi olasıdır. Ama, "kural koyucu" bir projenin, kendisini, yaratım sürecinin kendiliğindenliğiyle, öngörülemezliğiyle ve diyalog niteliğiyle karşı karşıya buluvereceğinden kuşku yoktur.

Debray hakkındaki bu düşünceler, bir yabancı isim daha anmak niyetiyle sokulmamıştır buraya. Amacımız, sanatın, bilimin —"kültür"le ve "yaratıcılık"la kastettiğimiz herşeyin— özgürlükle kopmaz bağlara sahip olduğunu vurgulamaktır. Hiçbir yerde ve hiçbir zaman bir yönetim, özgür olmayan bir

* Sonradan ve geçmişi de içine alarak. (ç.n.)

1. Régis Debray, *Teachers, Writers, Celebrities: The Intellectuals of Modern France*, 1981, s. 238.

kültür yaratma yolunda Rusya'daki kadar çaba göstermemiştir; ama bizim ülkemizdeki deneyim kanıtlamıştır ki, boşuna bir çabadır bu. Kültürel tarih boyunca, içten gelsin, dıştan gelsin kural koyucu kısıtlamalar, yaratıcı düşüncenin gelişmesiyle aşılır.

Ülkemizdeki kültürel-politik mücadelenin tarihi, Sovyet entelijensiyasının kendi toplumunu ve onun içindeki kendi rolünü kavrayışının tarihi, henüz yazılmamıştır. Yazdığım bu denemeler, bu çok yönlü ve karmaşık sürecin zenginliğinin bütünü hakkında tam bir fikir veremezler. Yasadışı literatürün pek çoğu, Rus olmayan ulusal kültürlerin sorunları ve başka pek çok şey, çalışmamın sınırları dışında kalıyor.

Buna karşın kimi sonuçlar çıkarılabilir. Altmışların birleşik kültür cephesinin dağılışının bütün olumsuz sonuçlarının ötesinde, farklı eğilimler ve okullar arasındaki sınırların belirlenmesi son derece olumlu ve değerli bir şey olarak görülebilir. Demokratik topluma doğru ilerlerken gerekli kültürel ve politik çoğulculuğun ortaya çıkışı, tinsel kriz ve düşüncenin durağanlığı dönemi gibi görünen yetmişli yıllarda oldu. Hatta Kruşçev'in zamanıyla kıyaslanırsa, büyük bir ileri adımdı bu onyıl.

Kuşkusuz çok şey de yitirilmişti, ancak kayıpların önemi abartılmamalıdır. Altmışların nice liberali, kültürel alanın memurları oldularsa da, bu bizi şaşırtmamalıdır. Çok daha önemli olan, "buzların çözülüşü" dönemi boyunca öne çıkan kişilerin önemli bölümünün fikirlerine sadık kalmasıdır. 1968'den sonra başlayan devir, entelijensiyamız açısından, 1905 Devrimi'nin yenilgisinin ardından *Vehi*'ye yazı verenlerin başına gelene benzer biçimde, sosyalizm büyüsünün bozulduğu bir zamandı. Ama anlaşıldı ki, büyünün bozulmasının ideolojisi üretken değildi — daha açıkçası, toplumsal gelişmenin canalıcı sorunlarına somut yanıtlar getiremezdi. Aynı zamanda, statokrasinin krizinin derinleşmesinin yanısıra, pratik sonuçlara ve gerçekçi çözümlere yönelik talep de arttı.

İnsanlar, büyünün bozulmasının büyüsünden kurtulmuştur. Doğu ve Batı Avrupa'daki olaylar ve Batı'dan gelen yeni-Marksizm fikirlerinin topluma süzülmesiyle canlanan demokratik sosyalizme gösterilen ilgi, yeniden yükselmeye başlamıştır. Sosyalizm karşıtlarından K. Burjuademov 1974'te şunları yazıyordu: "Ne yazık ki, bugün sosyalist-demokratik fikirler yaygındır; burjuva-demokratik fikirler ise olması gerektiği kadar yaygın değildir."[2] Gerçekte, sosyalizmin prestijinin bizim ülkemizde eskisinden daha alt düzeye inmesi, yetmişli yıllarda gerçekleşti. Bununla birlikte Burju-

2. K. Burjuademov, s. 6.

ademov'un itirafı, ileri fikirlerin büyüsünün bozulmasının zaman zaman göründüğü kadar derin olmadığını göstermektedir. Burjuademov'un, sosyalist fikirlerin "yaygın" olduğu doğrultusundaki açıklaması bizi rahatlatmamalı. Sosyalist fikirler, Burjuademov'un görünüşte sandığı ölçüde geniş biçimde yaygınlaşmaktan uzaktır. Ama çok daha önemlisi, *yaygındırlar* ve zamanımızın gerçek bayrağı haline gelecekleri gün pek uzak değildir; bunu ümit edebiliriz. Marx'a dönme ya da altmışların umutlarına yeniden sarılma meselesi değil, sosyalist fikirleri yenileme mücadelesini ilerilere götürme meselesidir bu.

Polonya'daki demokratik muhalefetin liderlerinden olan A. Michnik statokratik ülkelerde Sol'un "kendisini olağandışı ölçüde zor bir konumda" bulduğunu yazıyordu:

> Sosyalist ifadeleri demagojik tarzda keyfince kullanan, halka karşı duran bir totaliter yönetim karşısında sosyalist fikirleri savunmak zorundadırlar. Ama tam da bu yüzden, bu savunma sağlam, tutarlı ve uzlaşmaz; sekterlikten, dogmatizmden ve yıpranmış şemalardan kurtulmuş olmalıdır. Sol düşünce, her türden bağımsızlık ve anti-totalitarizm fikirlerine —dolayısıyla da, Hıristiyanlığa ve Hıristiyan dininin bütün zenginliğine— açık olmak durumundadır.[3]

Sovyet toplumu yetmişlerden beri değişmiştir. O yıllar, tepede politik dengenin görüldüğü yıllardı, ama ülkenin ekonomik ve politik gelişmesi yerinde saymıyordu. Mühendislik dalındaki entelijensiyanın sayısı belirgin derecede artış kaydetti:

> Üretken sanayide kullanılan personelin [mühendisler] yapısı, seksenli yıllarda, 1960'takinden iki üç kat daha kalabalık olacak. Ortalama olarak, her altı ya da yedi kol işçisine, bir mühendis ya da teknisyen düşecek.[4]

Sosyolojik araştırmalar, işçi sınıfındaki daha yüksek bir kültür düzeyini, bu sınıfla entelijensiya arasındaki bir *rapprochement*'ı* ve —en önemlisi— kırsal kesimden gelenlerin bu yakınlaşmayı artık zayıflatmadığını açığa çıkarıyor. Köyden kente kaçış sürmekteyse de, sayısı milyonlara varan işçi sınıfı, seyrekleşmiş "takviyeler"i kolayca özümseyebiliyor. Kuşaktan kuşağa işçi olanların sayısı büyük oranda artmışken, aynı zamanda resmi propagandaya inançsızlık genelleşmiştir. En önemli gelişme, bugünün işçilerinin kendileriyle statokrasi arasındaki toplumsal uzlaşmazlığın ilk elde farkında olmaları ve "biz" ve "onlar" arasına kalın bir çizgi çekmeleridir. "Biz"le (emekçi kitleler, halk, işçiler) "onlar" (bürokrasi, hükümet, sömürücüler) arasındaki bu

* yakınlaşma. (ç.n.)

3. A. Michnik, *Letters from Prison*, Berkeley 1985, s. 188.
4. *Voprosi Filosofi*, no. 5, 1980, s. 93 (rakamlar Azerbaycan'la ilgilidir).

farklılaşmadan bir sınıf bilinci doğmaya başlamaktadır. Üstelik statokrasi, bu süreci durduracak bir araca sahip değildir.

Stalin'in yarattığı sistemin anılmaya değer ekonomik ve toplumsal istikrarı, rejimin ister destekçisi ister karşıtı olsun pek çok kişiyi ve özellikle "sakin" gözlemcileri kandırmıştır. Sistem, savaş sonrası dönemde ekonomik verimsizliğini açığa vurdu. Yine de bu toplum varlığını sürdürmeye, hatta refahını arttırmaya devam etti. Kitlesel terörün kesilmesi, sistemin istikrarını bozmadığı gibi, daha çok arttırdı; çünkü gerek statokrasi gerekse alt kesimler kendilerini daha emin hissediyorlardı. Kuşkusuz bunun gizemli bir yanı yok.

SSCB *dışındaki* Sovyet tipi toplumların çok daha az istikrarlı olduklarının görülmesi, rastlantısal bir durum değildir. Mesele, Doğu Avrupa'da statokrasinin, Rusya'dakinden daha az bir süredir yönetimde bulunması ve kitleleri uygun biçimde eğitememesi değildir. Doğu Avrupa'daki yöneticiler, ellili ve yetmişli yıllar arasında, iktidarda bulundukları zamanın kısalığını, SSCB'de varolandan daha yüksek bir ekonomik verimlilik sayesinde telafi ettiler. Açıklama basittir. Sovyet statokratik sistemi, Rusya'nın kaynaklarının bolluğu sayesinde son derece istikrarlı olabilmiştir. Seksenlere kadar herşeyimiz bol miktarda vardı — güç kaynakları, hammaddeler, toprak, insan gücü vb. Bu kaynaklar öylesine bol bol harcanmıştır ki, hiçbir ekonomik verimsizlik, hiçbir kötü yönetim, gelişmenin artmasını engelleyememiştir. Doğu Avrupa'da ise Stalin tipi sistem daha ellilerin başında, kitlesel terör kesilir kesilmez çatlamaya başladı. Bu ülkelerde altmışlar ve yetmişler boyunca az çok yüksek bir yaşam standardının ve göreli bir toplumsal istikrarın sürdürülmesini, ancak ucuz Sovyet enerji kaynakları olanaklı kıldı. Ancak bu durum, 1968'de Çekoslovakya'da, 1968, 1970, 1976 ve son olarak 1980-81'de Polonya'da görülen şiddetli krizlerin önünü alamadı. Yine de, Doğu Avrupa gelecekteki yazgısına kendi başına karar verebilecek durumda değildir.

Seksenli yıllarda, Rusya'nın önüne bin yıllık tarihinde ilk kez yetersiz kaynak sorunu dikildiğinde, nitel olarak yeni bir evreye geçildi. Kötü yönetimin bedelleri ödeniyordu. "Brejnev'in tarihsel uzlaşma dönemi", diye yazar Rus *émigré* sosyalistlerden V. Zaslavski,

> tıkandı. Aslında, politik yöneticilerle işçi sınıfının geniş kesimleri arasındaki bir çatışmanın —bu çatışma açık ve örgütlü mücadele biçiminde gelişmese bile— arifesinde duruyoruz.[5]

İşçi sınıfı, bir orada, bir burada patlayan grevlerle, yöneticilere varlığını hatırlatacaktır. Tarih arenasına taze güçler girecektir. İşçiler ne Yirminci

5. *Mondo operaio*, no. 7-8, 1981, s. 10.

Kongre sonrasındaki büyük beklentileri, ne de Çekoslovakya işgalinden sonraki büyünün bozulması deneyimini yaşadılar. İşçi sınıfımızın bağımsız tinsel gelişmesi daha yeni başlıyor. Entelijensiya da zengin tarihsel deneyimiyle onlara yardımcı olmalıdır. Bu, "halka gitmek" ve işçilere yeni fikirler aşılamak demek değildir: Entelijensiya yeni fikirler geliştirse ve geniş çevrelerce tanınmasını sağlasa bile, işçiler o fikirleri kendi uygun gördükleri zamanda pratikte öğreneceklerdir. Öncelikle istenen şey, "Kurtuluş İçin Birlik" oluşturmak değil, kendimizi tinsel açıdan kurtarmaktır.

Fransız sağ kanat sosyalist J.-Ph. Revel, *Ne Marx, Ne İsa* adlı kitabında, demokratik sosyalizmin ilkin "Üçüncü Dünya"da ya da Batı Avrupa'da gerçekleştirilemeyeceğini yazıyordu. Onun savlarının birçoğu kabul edilebilir görünse de, Yaşlı Dünya'daki ülkelerin durumuna ilişkin bu aklı başında değerlendirme, yazarı, dünya devriminin ABD'de başlayacağı gibi tuhaf bir sonuç çıkarmaya götürmüştür. Elbette orada, bizim Rusya'da anlamadığımız bir şeyler olabilir, ama bu beklenti en azından olasılık dışı görünüyor. Amerikan toplumunda süregitmekte olan karmaşık süreçler, devrimden başka herşeyi akla getirebilir. Revel, Doğu Avrupa'da değişiklik olup olamayacağını değerlendirmeye bile girişmez; oysa Rusya, değişiklik için olgunlaşmaktadır.

Umudun Diyalektiği'nde (önceki kitabım), Sovyetler Birliği'nin demokratik sosyalizmin eşiğinde durduğu önermesinin doğruluğunu kanıtlamaya çalıştım. Bunun ne ölçüde doğru olduğunu önümüzdeki onyıllarda göreceğiz. Ne olursa olsun, seksenlerin ikinci yarısı ülkemizdeki toplumsal durumu açıklığa kavuşturacaktır. Demokratik entelijensiya, altmışlarda ve yetmişlerde büyük bürokrasi karşısındaki korkunç ahlâki üstünlüğüne karşın, Pascal'ın "düşünen sazlığı" gibi bürokratların politikası karşısında gerçek bir direnme gücünden yoksun bulunduğu halde, seksenlerde artık emekçi halkın geniş kesimlerinin hareketine bel bağlayabilir ve o hareketin parçası olabilir. Polonya deneyimi, Marksistler'in her zaman söyledikleri şeyi bir kez daha doğrulamıştır: İşçi sınıfı katılmadıkça toplumsal dönüşümler olanaksızdır. Sovyetler Birliği'nde 1980 yazında yaşanan deneyim, bizim işçi sınıfımızın da bağımsız ve etkin bir güç olarak öne çıkabileceğini gösterdi. O zamanın grevleri yalnızca ilk sınav, ilk adımdı.

Ancak: Sovyetler Birliği'nde tek başına entelektüeller üstüne bahse tutuşmak, Batı'da tek başına öğrencilere güvenmek kadar aptalca olur. Ne var ki emekçi halkın çoğunluğu gerçekten bir şeyleri değiştirmeye çalıştığı zaman —sırf sözlü protestoyla ya da entelektüel bakımdan işlenmiş bildirilerle değil, bunun yanında greve çıktıklarında, genel grev ve sokak gösterileri düzenlediklerinde,

yani bütün bunlar olanaklı duruma geldiğinde— işte o zaman işler değişecektir.[6]

Ernst Bloch'a katılmamak olanaksız. Herşey, tıpkı Jerzy Lec'in söylediği gibidir: "Başka mallarda geçerli olan, özgürlükte görülmez... Özgürlük, ne kadar çok talep edilirse o kadar ucuza mal olan tek şeydir."[7] Bu sözlerden geçmiş yılların kültürel mücadelesinin anlamsız ya da yararsız olduğu sonucu çıkarılmamalı. Tam tersine, o kültürel mücadele sonraki adımlar için toplumsal bilinci hazırlıyor, kamuoyunun temellerini örüyordu. Ve altmışlarla yetmişlerin olaylarına katılanlara, yaptıkları herşey boşa gitmiş gibi görünmeye başlamışsa da; bilinçli ya da bilinçsiz, yükseltmiş oldukları o derin süreç hâlâ yol almaktaydı. Sonuçlar her zaman gözle görülür olmamakla beraber, gerçektiler. Güçler boşuna harcanmamıştı. Yıllar alan çalışmaların hangi meyvaları vereceğini ise tarih gösterecek.

6. *Gespräche mit Ernst Bloch*, Frankfurt-am-Main 1975, s. 152.
7. *Der Spiegel*, no. 48, 22 Kasım 1976, s. 46.

KISIM II

ENTELİJENSİYA VE *GLASNOST*

BÖLÜM I

YENİ KÜLTÜREL BAĞLAM[1]

1985 ilkbaharında, Moskova'da üç yıl içindeki üçüncü cenaze töreni yapıldığı sırada, entelijensiyanın büyük bölümü atalet ve kötümserlik içindeydi. SBKP Genel Sekreteri Konstantin Çernenko'nun ölümüne duyulan kederden değil, epeyce farklı nedenlerden ötürüydü bu. Zamanın ideologları, Sovyet tarihindeki Brejnev devrini "istikrar çağı" diye betimliyorlardı. Daha sonra ise "durağanlık zamanı" diye nitelemeye alıştılar. İki değerlendirmede de bir gerçeklik payı vardır, ama seksenlerin başlarındaki asıl sorun, Brejnevciliğin özünde iyi mi kötü mü olup olmadığını bilmekte değil, bu politikanın artık kendini tüketmiş olup olmadığında yatıyordu. Ülkenin ekonomik durumu sürekli kötüleşiyordu. Altmışlardan miras kalan fikirler ve tartışmalar üstüne temellenen kültürel yaşam, derin bir kriz içindeydi. Brejnev'in gidişi ve bunun sonucunda gerçekleşen yön değişikliği, besbelli "çok gecikmişti". Kasım 1982'de iktidara Yuri Andropov'un gelişi birçok kişide radikal değişiklikler görme ümidi uyandırdıysa da, Andropov, ne yazık ki Brejnev'in ardından ancak onbeş ay daha yaşayabilecekti. Andropov o zaman dilimi içerisinde ekonomik ve politik alanda ciddi değişiklikler sağlayamamakla kalmadı, genel psikolojik iklime en ufak bir etki bile yapamadı. Andropov'un yerini, Brejnev'in kendi ardılı saydığı Çernenko aldığı zaman, ümitlerin gerçekleşmeyeceği açığa çıktı.

1985'in başlarında liberal ve sol entelijensiya arasındaki en yaygın görüş, ülkenin gelecek çağlardaki yazgısının "Brejnevsiz Brejnevcilik" olacağı yönündeydi. Entelijensiyanın geleneksel tinsel önderlerinden bir bölümü ölmüştü (Visotski, Trifonov), bazıları göç etmişti (Lyubimov, Tarkovski). Kalanlarsa derin bir kötümserliğe gömülmüştü. Yine de, zaman değişti. Mihail Gorbaçov, Andropov'un başarmaya ömrünün yetmediği değişiklikleri yerine getirmekte sarsılmaz bir kararlılıkla iktidara geldi. Parti önderliğindeki güçler dengesi, Brejnevcilikle bağlarını koparmış olan reformcu ve teknokra-

1. Bu yazı ilk kez *New Left Review*'nun 164. Temmuz-Ağustos 1987 sayısında, "Entelijensiya ve Değişiklikler" başlığıyla yayımlanmıştır.

tik eğilimlerin lehine değişti. Yeni başlayan yeniden yapılanmanın, Sovyet toplum yaşamının bütün alanlarını etkileyeceği muhakkaktı.

Sözü geçen değişiklikler, derinliği ve ölçüsü açısından ancak 1950'li yıllarda Nikita Kruşçev'in izlediği de-Stalinizasyon politikasıyla karşılaştırılabilir. Böyle bir karşılaştırma, iki dönem arasındaki gerek benzerlik, gerekse ayrılıkları açığa vurur. Kruşçev 1956'da, Yirminci Parti Kongresi'nde yaptığı konuşmayla Stalin'i teşhir ettiği zaman, nüfusun büyük kesimi şok geçirmişti. Ortaya çıkan karışıklık, entelijensiya arasında yerini çok geçmeden reformist bir sarhoşluğa bıraktı. Genelde oldukça safdilce nosyonlara dayanmakla birlikte, sol entelektüel eğilimler şekillenip hızla etkinleşmişti. Oysa Gorbaçov'un önderliğinde yapılan 30 yıl sonraki Yirmi Yedinci Kongre, sansasyonel açıklamalara sahne olmadı. Büyük ölçüde derine inmelerine karşın, ülkedeki değişiklikler ilk başta çok ani değildi. Kruşçev zamanından farklı olarak, şimdi söz konusu olan politik alanda "hataların düzeltilmesi" değil, ekonomiyi, politikayı ve kültürü etkileyen, geniş kapsamlı bir "yeniden yapılanma"ydı.

Sonuçta entelijensiyanın ataletten sıyrılması biraz zaman aldı. Tıpkı önceki gibi, herşey tarihin yeniden incelenmesiyle başladı. Daha Parti Kongresi'nden önce, Moskova tiyatroları Mihail Şatrov'un *Vicdan Diktatörlüğü* ile A. Buravski'nin *Konuş...* adlı oyunlarını sunmuşlardı. Altmışların popüler bir yazarının oyunu olan ilk oyun, Lenin'e adanmıştı ve asıl amacı, Kruşçev zamanının liberal fikirlerini canlandırmaktı. İkinci oyun ise, bu fikirleri soldan ve acımasızca eleştiren genç bir yazarın kaleminden çıkmıştı. *Konuş...*'da, olaylar ellilerin başında geçer. Stalin ölür ve iktidara Kruşçev gelir. Yerel önderler de değişmiştir. Yeni gelenler durumu düzeltmeyi, halkın yaşamını iyileştirmeyi içtenlikle isterler. Ne var ki, kitleler yazgılarını kendi ellerine alana kadar hiçbir gerçek değişiklik olamaz. Nitekim tabanda yer alan çalışan insanlar kendi taleplerini ileri sürerek, kendi önderlerini seçerek açık açık kendi haklarından söz etmeye başladıklarında, ilerici yetkililerin kapıldıkları panik, tutucuları saran panikten daha az değildir. Alt kesimlerin kullandığı inisiyatif, "boyun eğmeme" ve "isyan" olarak gelişir.

Seksenlerde, ellilerin yanılsamalarına yer yoktur. Bu, toplumun olgunlaştığının bir göstergesidir. Ancak, değişimin önünde duran güçlüklerin ciddi olarak farkına varmak, çok kişinin temkinli davranmasına yol açar. Ciddi eylem kararları almak ve bir davranış hattı belirlemek, şimdi, önceki döneme göre daha zordur. Yine de, Yirmi Yedinci Parti Kongresi'nden sonra, değişiklikler gerçekten gündeme geldi. Televizyon önemli ölçüde ilginçleşti, san-

sürün yetkilerinde ağır kısıtlamalara gidildi, Kültür Bakanlığı'nın sanatsal yaratıcılık üstündeki etkisi belirgin ölçüde azaldı ve önceden yasak konmuş olan kitaplar yayımlanmaya başladı.

Gazete okuma, büyüleyici bir uğraş durumuna geldi. *Sovetskaya Kultura*'daki "Doğrudan Konuşma" başlıklı sütunda, tanınmış sanatçı ve yazarlara kendilerini kaygılandıran sorunlar (sansür ve yaratma özgürlüğü, toplumun demokratikleşmesi ve toplumsal adaletsizlikler) hakkında içlerinden geldiği gibi konuşma fırsatı tanındı. Gazetenin genel yayın yönetmeni A. Çakovski değişiklikleri kesinlikle desteklemese de, benzer yazılar *Literaturnaya Gazeta*'nın da bir özelliği oldu. Gorbaçov'la çevresinde yer alan kişilerin bu makaleleri okumakla yetinmedikleri, ayrıca onlara bir hayli dikkat ayırdıkları da ortaya çıktı. Sözgelimi, Genel Sekreter konuşmalarından birinde, oyun yazarı Aleksandr Gelman'ın reformlara karşı tutucuların direnişini konu alan bir makalesine değindi (yazar, yeni yönelişe karşı çıkanları yerinde bir deyişle "yeni muhalifler" diye niteliyordu). Televizyonda büyük bir değişim gözlendi. Brejnev zamanında, yetkililer sakıncalı şeyleri denetleyebilsinler diye her programın önceden banda alınıp bir kopyasının çıkarılmasına özen gösterildiği halde, 1986'da gitgide daha çok sayıda canlı yayın yapılmaya başladı. Bu durum asıl olarak daha az tartışmalı alanlar için geçerlilik taşımasına karşın, artık hangi programın politik sorunlara eğildiğini, hangisinin ise eğilmediğini saptamak zorlaşmaktadır. Eğlence programı *Sabah Postası*'nda bile sunucu, arada sırada iletişim araçlarının bürokratik denetimi hakkında bir şaka yapma iznini tanımaktadır kendisine.

Kanımca televizyondaki en ilginç yenilik, *Onikinci Kat* adını taşıyan, genç insanlara yönelik aylık programdır. O programın milyonlarca izleyicisine, toplumumuzdaki keskin toplumsal ve psikolojik çatışmaların çoğu, genç insanlarımız arasında geçerli olan süreçler, seksenlerin başlarına gelindiğinde ortaya çıkmış olan kitle bilinci ve kitlelerin davranışlarındaki değişiklikler gösterilmektedir. Programa çıkanlar (gerek stüdyoya davet edilen uzmanlar, gerekse sokaktaki genç insanlar) devlet aygıtının etkisizliği, halktaki özgürlük gereksinimi ve tinsel kriz ile kuşaklar arası çatışma hakkında dürüst ve kesin tarzda konuşmaktadırlar. Önemli yerlerdeki yetkililer, birikmiş olan toplumsal protestoyu dışa vurmaya çalışan genç insanların kızgın ve kimi zaman saldırgan sorularını yanıtlamakla yükümlüdürler.

Onikinci Kat yöneticilerinin, her türlü teknik ve editoryal yola baş vurarak ve daha sivri yorumların bir kısımını makaslayarak, genel etkiyi yumuşatmaya çalıştıkları kuşkusuzdur. Ancak çizilen manzara, genelde yeterince nes-

neldir. İzleyici için de sonuçta önemi olan, tek tek bireylerin tekil olarak söyledikleri sözler değil, kalan genel izlenimdir. *Onikinci Kat* sayesinde, genç insanlar arasındaki yeni hareketin önder ve fikirlerini herkesin tanımaya başlaması özellikle önemlidir. *Onikinci Kat*'ta konu edilen şeylerin çoğu, daha sonra parça parça basın tarafından ele alınır ve yakın zamanlara değin insanların suskun kalmayı yeğledikleri sorunlar üstüne ciddi tartışmalar başlar.

Gazete okumanın kimi zaman roman okumaktan daha ilginç geldiği, televizyonda çıkan bir tartışmanın sanatsal bir filmden daha fazla ilgi uyandırdığı bir durum ortaya çıkmıştır. Sanatta bir tür kriz doğurmaktadır bu. Ancak bunun sorumluluğunun yalnızca daha dürüst yazmaya başlayan gazeteci ve sosyologlara değil (yeri gelmişken, hepsi için de geçerli değildir bu), bizzat yaratıcı entelijensiyaya da ait olduğu belirtilmelidir. Seksenlerin ortalarında insanları en çok heyecanlandıranın yeni yapıtlardan ziyade, önceki dönemlerde basımı engellenmiş eski yapıtlar olması anlamlıdır. Bu yasaklar kalktıkça, geri planda kalmış estetik, sonunda doyuma erişiyordu. Yeni yapıtlar, geçmiş yıllardan miras kalmış film ya da romanlarla yarışmada çarpıcı bir başarısızlığa uğradı. Yergi yazarı Mihail Mişin, 1986 sonbaharında iğneleyerek soruyordu: "Yasaklanan herşeye izin verilince ne yapacağız?"

1985-87 yıllarının en popüler filmleri —German'ın *Yol Testi*, Panfilov'un *Konu* ve Abuladze'nin *Tövbe* adlı filmleri— "raftan indirilmişti": *Yol Testi*'ne konan yasak Çernenko döneminde kalkana kadar orada onbeş yıl beklemişti. Nabokov, Gumilev ve öteki yirminci yüzyıl yazarlarının yapıtlarının (politik nedenlerle resmi edebiyat tarihinden çıkarılmış olan yapıtlar) yayımlanması, okurların özel ilgisiyle karşılandı. Tıpkı yakın zamanlarda aramızdan ayrılmış Trifonov ile Visotski'nin yayımlanmamış yazıları ile onlarla ilgili malzemenin çıkışının ilgi uyandırması gibi.

Kuşkusuz Brejnev zamanında yasaklanmış bir filmin gösterilmesi her zaman gerçek bir kültürel olay olmuyordu. Örneğin 1969'da çekilip ilk kez 1987'de gösterilen Şatrov'un uzun bir filmi, izleyicileri dikkat çekecek ölçüde hareketlendiremedi. Filmin eskiden yasaklanmasının asıl nedenlerinden birisi, yapımcılarının Buharin'i sempatik bir bakışla betimlemiş olmalarıydı; oysa bugün Buharin'den söz etmek oldukça yaygın bir durumdur. Bununla birlikte gerçekten önemli olan, Şatrov'un Devrim'in olaylarına ilişkin aşırı basitleştirilmiş görüşünün (Lenin her zaman haklıdır ve onunla uyuşmazlığa düşenler —Menşevikler, Sol Sosyalist Devrimciler, Sol Komünistler vb.— alçak değil, samimi, fakat aldatılmış kimselerdir) bugünlerde pek çok kimseye fazla çekici gelmemesidir. Kimileri için Devrim tarihi artık ilginç

değildir ve Şatrov'un resmi Parti tarih yazımıyla girişiği polemiğin inceliklerine ayıracak zamanları yoktur. Brejnev yılları boyunca 1917'nin derslerine kafa yormuş başka kişiler ise, Devrim'in görkemliliğinin trajik bir öğeyi dışlamadığı ve onun önderlerinin hiçbirisinin "yanılmaz kararlar alan bir makine" (Troçki'nin bir deyişi) olmadığı yönünde, daha derin bir sonuç çıkarmışlardı. Sırası gelmişken, Troçki'nin sahnede görünmeyişi de Şatrov'un filmine duyulan genel güvenin temellerini ciddi biçimde sarsıyordu.

Öte yandan, gene tarihsel bir sorunla (otuzlardaki Stalin terörü ve Sovyet toplumunun yaşamı) ilgili olan Anatoli Ribakov'un *Arbat Çocukları* kitabı, Yirmi Yedinci Parti Kongresi'nden bile önce fikir çatışmalarının merkezinde yer alıyordu. Stalinizm'e yönelik eleştirilerin yinelenmesiyle toplumsal ilerlemede taze bir kabarış ümitleri, bu kitaba bağlanmıştı. Tutucu çevreler tam da bu nedenle romanın yayımlanışını önlemek için ellerinden gelen her çareye başvurdular. Bununla birlikte, yazarı *Arbat Çocukları*'na altmışlı yıllar gibi eski bir tarihte başlamıştı; bu nedenle kitap, asıl olarak edebiyat tarihine özgü bir konudur.

Entelijensiyanın ana gövdesinin değişime hazırlıksız olduğu, ne yeni fikirler, ne de yeni biçimler bulma gücünde olduğu görüldü. Resmi yazar ve sanatçı birliklerindeki liberal önderlerin o kadar keyifle söz ettikleri "tinsel yaşamın canlanması"nın, pratikte, yetmişlerde yitirilmiş konumların geri alınışından öteye gitmediği ortaya çıktı. Bundan başka, çok sayıda kültürel kişilik ağır tavizler vermekteydi. Yakın bir zamanda Brejnev'i bağıra bağıra yücelten kimileri, hep birden kendilerini değişim destekçilerinin öncüsü gibi gösterme çabasına girdiler. Sanki bir emre uyuyormuşçasına, hep birden her tür "kusur"u suçlamaya koyuldular. Toplumsal uygulamaların eleştirisi yer yer bir tür konformizm halini almış gibiydi. Ve Gorbaçov çağında özgürlük üstüne çekilen nutuklar, Brejnev zamanında işittiğimiz istikrar övgülerini akla getirmekteydi. Buna tipik bir örnek olarak şair Rojdestvenski alınabilir. Rojdestvenski, *Tövbe* adlı filminde Stalinizm'i baştan aşağı teşhir etmeyip, alegori dili ve mitolojik imgeler kullanmayı yeğlediği gerekçeleriyle *Literaturnaya Gazeta*'da Abuladze'yi eleştirmişti. Oldukça ciddi bir suçlama; özellikle de Gürcü yönetmenin bu filmi, Rojdestvenski'nin Stalin'in mirasçılarına övgü şiirleri döktürmekte olduğu bir sırada yaptığı düşünülürse. Bununla beraber, entelijensiyaya tinsel öğretmenlik yapma rolüne soyunmaz Rojdestvenski. Basitçe "ilerlemenin gerisinde kalmamaya" çaba göstermektedir. Toplumun ileriye yönelişinin önderleri olduklarını, ya da en azından ataları olduklarını iddia eden kişilerin durumu ise çok daha karmaşıktır.

1986'da, yani Yirmi Yedinci Parti Kongresi'nden bile önce Rusya tiyatro birliğinin önde gelen simalarından biri durumuna gelmiş olan tanınmış aktör Mihail Ulyanov, SSCB'yi terketmiş olan Yuri Lyubimov ve Andrey Tarkovski'ye saldırmak üzere Batılı gazetecilerin önüne çıktı. Tekrar tekrar, Lyubimov'un sahnelediği yapıtlardan hiçbirisinin bir kez olsun yasaklanmadığını söyledi. Ama Ulyanov işin doğrusunu aslında çok iyi biliyordu. Lyubimov'un ayrılıp Batı'ya gidiş nedeni, birkaç yıllık bir dönem boyunca Bakanlığın onun yapıtlarından *bir tekini* bile onaylamayı kabul etmemesiydi. Söylediği yalanlardan utanmayan yalnızca Ulyanov değildir. Ulyanov, ahlâki bir temizlik istemekte, tutucu güçlere karşı "sert ve gizli olmayan bir mücadele"den söz etmektedir. Gerçi, Ulyanov aynı zamanda "kriz görüngülerini sistemin kendisinin yaratmadığını", ondan tek tek bireylerin sorumlu olduğunu vurgular.[2] Ama bu gibi mücadele çağrıları, son çözümlemede, iktidarın "üst katları"nı farklı örgüt ve bireyler arasında yeniden bölüştürme çabalarına dönmektedir.

Daha ciddi tavizler veren bir başkası da, tiyatronun demokratikleşmesine karşı olduğunu açık açık ilan eden oyun yazarı V. Rozov'dur. Rozov, kendi zamanında, Stalin döneminden devralınmış formüllere uygun olarak oyun yazmayı reddetmekle, Sovyet tiyatrosuna bir devrim getirmişti. Rozov'un yapıtları altmışlarda doğruluk modelleriydi; yapıtlarına konu olarak devletin görkemliliğini değil, bireyin deneyimlerini alıyordu. Ama seksenlerde, Rozov'un dünde kalmış insanlardan biri olduğu kanıtlandı.

Rozov'un açıklama yapmasına fırsat sağlayan şeyler, yönetmen A. Efros'un ölümü ve Moskova Sanat Tiyatrosu'ndaki çatışmaydı. Efros, Taganka'daki tiyatroya, Kültür Bakanlığı Lyubimov'u SSCB'yi terke zorladıktan sonra gelmişti. Topluluk Efros'u kabul etmedi. Efros'un Taganka'da sahnelediği yapıtlar gösterişe yönelik ve zayıftı. Önemli bir yönetmen olmasına karşın Efros, ahlâki teslimiyetin bedeli olarak yaratma aczine düşmüştü. Ancak Efros 1987 başında ansızın ölünce, Rozov, bu trajediyi, aktörlerin yöneticilerine uymamalarının ne denli ölümcül olduğunun bir örneği olarak kullandı. Onun gözünde herşey açıktı. Efros bir kurbandı: Bakanlığın atadığı insanı kabul etmekte istekli davranmamış olan topluluk, haindi. Moskova Sanat Tiyatrosu topluluğunun çoğunluğu ile baş yönetmen Efremov arasındaki çatışmaya gelince, bu çatışma tarihimizde ilk kez olarak kolektife önderlik etmek için seçim yoluyla bir konsey oluşturulduğunda, Efremov'un seçilememesi sonucunu doğurdu. Rozov anlamıştı: "Çağdaş ayak-

2. Bkz. *Sovetskaya Kultura*, 7 Şubat 1987.

takımının başıboş bayramı"na[3] bir dur demenin zamanı gelmişti. Rozov'un savunduğu görüş oldukça yalındı. "İyi" demokrasi vardır ve bu da, çoğunluğun iradesi tarafından sınırlanmayan yaratıcı kişiliğin, doğru kararlarını "ayak takımı"na dayatmasını sağlayan sınırsız özgürlüktür. Bir de, herkesin düşündüğünü söyleme özgürlüğüne sahip olduğu, kararların çoğunluğun görüşleri temelinde alındığı "kötü" demokrasi vardır. Bu örnekte demokrasi "en çirkin uçlarına" dek taşınır ve Kültür Bakanlığı, "bir felaket olmasın" diye müdahale etmek zorunda kalır. Bu türden kesinlikle anti-demokratik fikirlerine karşın, Rozov ve benzerlerinin kendilerini hâlâ tinsel yenilenmenin ataları saymaları ve —en acısı— bir ölçüde o rolü oynamaları, tipik bir durumdur.

Liberalleşmeyi herkes selamlıyorken, kimin içten olup kimin olmadığını farketmek güçtür. Spor adamı ve yazar Yu. Vlasov, televizyonda alayla, "görme yetisinin topluca yeniden kazanılmasından" daha itici bir şey olmadığını belirtiyordu. Onun görüşünce, ülkenin gerek duyduğu şey özgürlük üstüne genel konuşmalar değil, özgürlüğün bulunmayışının toplumsal nedenlerinin Marksist çözümlemesidir; salt politik konjonktürü değil, toplumsal koşulları da değiştirme mücadelesidir. Televizyonda iki kez gösterilen Vlasov'un konuşması, 1986'nın sonuna doğru tinsel ve toplumsal yaşamımızdaki en önemli olaylardan biri durumuna geldi. Televizyon istasyonuna müthiş bir mektup seli aktı. Özünde, radikal bir kültürel seçenek bulma sorunu, topluma bakışın yepyeni, daha ölçülü bir yoluydu bu. Yine de yaratıcı entelijensiyanın tanınmış üyeleri arasında farklı bir ruh hali hüküm sürüyordu. Rozov yenilenme hareketinin aşırı sağ kanadında durur, Vlasov ise bu hareketin sol kanadının fikirlerinin canlılık ve gerekliliğini gösterirken, "yenilenmeci" entelektüellerin çoğu Kruşçev döneminin geleneklerine azçok sadık, ortada bir yerde kalmayı yeğlediler. Bu, onların bir birlik görüntüsünü kurtarmalarını sağladı. Rozov'un açıklaması, yeni genel yayın yönetmeni Yakovlev yönetiminde radikallerin sözcüsü olan *Moskovskiye Novosti*'de çıkan bir makaleden başka, ciddi bir protestoya yol açmadı. İnsanlar, genel olarak, geniş kapsamlı reformlar üstünde düşünmek yerine, yeni özgürlükleri çaba harcamadan kazanmak istiyorlardı. Ancak olayların aldığı fiili yön, gündeme bu tür reformları getiriyordu.

Gorbaçov'un da kabul ettiği gibi, ekonomik reformlar, karşılarında, ayrıcalık ve iktidarlarını savunmakta olan bürokrasiden gelen kuvvetli ve başarılı bir direniş buldular. Aygıtı etkilemeye yönelik geleneksel önlemler sonuç

3. *Literaturnaya Gazeta*, 18 Şubat 1987.

getirmedi. Emirler uygulanmadı: Bir yandan Gorbaçov'la destekçilerinin etkisiyle benimsenen kararlar, özgün anlamlarını yokeden çok sayıda direktif ve açıklama belgesiyle kuşatılmışken, öte yandan, küçük yerlerde alınan pek çok karar üst kademelerden gizlendi. Eleştiri özgürlüğü olmaksızın bu tür "bürokratik sabotaj"ı değil ezmenin, teşhir etmenin bile olanaksızlığı kanıtlanmaktaydı. Bundan dolayı, ekonomik reformların mantığı ısrarla, yoğun bir liberalleşmeyi gerektiriyordu. Yeni önderlik, düşünce özgürlüğünün belli görünümlerine ilgi gösterdi ve onları özendirmeye başladı. Bu durumda gerekli olan yalnızca sansürün gevşetilmesi değil, daha ciddi dönüşümlerin de sağlanmasıydı.

Bu olgunun değerini ilk bilen filmciler oldu. Kendi birliklerinin Mayıs 1986'daki beşinci kongresinde eski önderlerini başlarından attılar ve çoğu durumda, Parti organlarıyla ön "anlaşma" olmadan adaylığını koymuş olan kişilerden yeni bir ekip seçtiler. Kongreye katılan çok sayıda kişi bu durumu bir "devrim" diye niteledi. Doğrusu, SSCB'deki kültürel birliklerin bütün tarihi boyunca buna benzer bir şeye de rastlanmamıştı. Kruçev zamanında ara sıra daha az radikal olmayan konuşmalar yapılmışsa da, bürokrasiyi bir örgütün yönetiminden atmak hiç olanaklı olmamıştı. Birliğin Elem Klimov başkanlığındaki yeni yönetim kurulu, film yapım sisteminin tümünde temel bir yapısal reform hazırlığına girişti. Klimov, birliğin önüne yeni görevler koydu: film yapımcılarını sansüre karşı savunmakla yetinmemek, aynı zamanda film sanayiinin idaresindeki merkeziyetçiliği kırmak için kavga vermek.

Haziran 1986'da yapılan yazarlar kongresindeki tartışmalar daha da ateşliydi. Liberal ve solcu yazarlar, sansürü, birlik yönetimindeki kokuşmayı ve devlet yetkililerinin kültürel konulara işi bilmeden karışmalarını eleştirdiler. Bununla beraber, taşra delegelerinin oyları sayesinde, tutucular birlikte kilit görevlerde tutunmayı becerdiler. Taşra yazarlarının "doğru yol"a oy vermelerini sağlamak için, belli kentlerin Parti görevlileri gözleri "kendi" delegelerinin üzerinde olsun diye Moskova'ya getirilmişlerdi; üstelik bu yabancıların varlığı kongrede farkedilmesine karşın, buna karşı hiçbir şey yapılamadı. Daha sonra, Aralık ayındaki Rus tiyatro birliği kongresinde, Bakanlığa bağlı kişiler ve eski bürokrasi, bizzat kongrede Tüm-Rusya Tiyatro Derneği'nin yerini almak üzere oluşturulan birliğin kilit görevlerinden dışlandıkları zaman, ilerici eğilim öcünü aldı.

Böylece, sol ve liberal entelijensiya yalnız politik bakımdan aktifleşmekle kalmadı, aynı zamanda başta gelen üç kültürel birliğin ikisinin deneti-

mini de ele aldı. Bu başarı, olayların genel akışı üstündeki etkisini kısa sürede gösterdi. Tarkovski ve Lyubimov SSCB'ye dönmeye çağrıldılar. Davet tabii ki çok gecikmişti: Tarkovski, geri dönüp dönmemeyi düşünürken Paris'te öldü; Lyubimov ise Batı'da kendini hayli kabul ettirmişti, şimdiden ilerideki birkaç yıl için imzalanmış sözleşmeleri olduğunu ve nasılsa yakın gelecekte Moskova'da çalışamayacağını söyledi. (Verdiği yanıtın ardında yatan şeyin, ayrıca SSCB'deki durumun nasıl gelişeceğini bekleyip görme isteği olması epey olanaklıdır.) Aynı zamanda film kiralama politikasında belirgin bir değişim gözlendi. Tarkovski'nin filmleri ekranlarımızda yeniden görünürken, (Fellini'nin *Sekizbuçuk*'u gibi) Sovyet sinema izleyicisi için "çok karmaşık" olduğu sanılan önemli Batı ustalarının yapıtları daha geniş izleyici kitlelerine ulaştırıldı.

Bu değişikliklerde, Brejnev'in kültür ve propaganda görevini üstlenmesi için atamış olduğu Merkez Komitesi sekreteri Aleksandr Yakovlev'in rolü çok büyüktür. Yakovlev, daha sonraları, açıkça Rus milliyetçiliğine karşı konuştuğu ve Kruşçev döneminin geleneklerini desteklediği için (Merkez Komitesi aygıtından çıkarılmasına ve büyükelçi olarak Kanada'ya gönderilmesine yol açan hareketler), gözden düşmüştü. Ne var ki Yakovlev, Andropov döneminde Moskova'ya döndü ve reform hareketinin en enerjik ve tutarlı önderlerinden birisi olarak göründü. Entelijensiyanın ilerici gruplarının kazandığı başarılarda, Yakovlev'in onların taleplerine çok kararlı bir destek vermesinin rolü az olmasa gerekti.

Şubat 1987'de SBKP Merkez Komitesi ile SSCB Bakanlar Konseyi, Kültürel birliklerin haklarını genişleten ortak bir karar benimsedi. Bu belge Parti ve Hükümet aygıtı tarafından, ilgili birliklerin önderleriyle beraber ve onların dile getirdikleri istekler doğrultusunda düzenlenmişti. Buna karşın kimi sorunlara hiç değinilmemişti — örneğin, film yapımcıları birliği için bir yayınevinin düzenlenmesi. *Sovetskaya Kultura*'nın sayfa sayısının çoğaltılması için üst yetkililerin müdahalesinin istenmiş olması da acınası bir durumdu. Böyle konulara yazı kurulunun kendisi karar verebilir ve vermelidir. Kültürel örgütlerde yapısal reform gerçekleştirilemedi, çünkü bu örgütlerin önderleri, Klimov'u dışta tutarsak, açık seçik bir değişim programına sahip değillerdi. Yazarlar Birliği'nin yönetim kurulunun çoğu üyeleri değişimden bile korkuyorlardı. Tiyatro birliğindeki eylemciler de çabalarının büyük bölümünü Kültür Bakanlığı'nda kendilerine iş edinme konusunda yoğunlaştırmışlardı. Böylece, olağanüstü ölçüde elverişli koşullara karşın, entelijensiya içindeki liberal eğilimlerin destekçilerinin sağladıkları başarılar

görece az kaldı.

Bu arada "yeni muhalifler" de zamanlarını boşa geçirmiyorlardı. Daha 1986 sonbaharında çeşitli tutucu eylemciler, yapılan değişiklikleri açıktan eleştirmeye başladılar. Yazarlar Birliği sekretaryasının bir oturumunda konuşan *Literaturnaya Gazeta*'nın genel yayın yönetmeni Çakovski, değişim destekçilerini "ideolojik konumlarını terketmek"le suçluyordu. Abuladze'nin *Tövbe* adlı filmi gösterilmeden önce, onun yasaklanmasını ya da makaslanmasını sağlamak için birkaç girişim yapıldı. Ribakov'un *Arbat Çocukları* romanı, uzunca bir dönem keskin politik çatışmaların odağı durumunu korudu. Bir ara yayımlanmasına karar verildi, sonra yeniden yazılması istendi. "Ribakov'un romanı ne durumda?" sorusu, entelektüel çevrelerde neredeyse beylik bir soru, politik havanın barometresi durumuna geldi.

Kültürel yenilenme sürecinin ilk başta görülebilenden çok daha karmaşık ve çelişkilerle dolu olduğu kanıtlanmıştı. Bununla beraber en başından itibaren asıl sorun, tutucu güçlerin inatçı direnişinde değil (başka türlüsü beklenemezdi), liberallerin ortaya attıkları pozitif programın zayıflığında yatmaktadır.

"Yirminci Parti Kongresi çocukları"nın temel bayrağı, Stalin eleştirisi olarak kalır. Başkentteki belli başlı sinemaların hepsinde gösterilmiş olan Abuladze'nin *Tövbe*'si, kamuoyunu altmışlar kuşağını ilgilendirmiş olan sorunları cesaretle karşılamaya zorlayarak, deyiş yerindeyse basında yeni bir anti-Stalinist yayınlar dalgasının işaretini vermiş olmalı. Ne yazık ki Abuladze'nin filmi, bütün iyi niteliklerine karşın, bu rolde zayıf kalıyordu. Yönetmen, ne suçlayıcı bir broşür, ne de terörün gerçekçi bir anlatısını sunuyordu, onun yerine katillerin mirasçıları hakkında bir film öyküsü yaratmıştı. Ana tema (Beria'yı temsil eden) Varlam'ın öyküsü değil, refah içindeki yaşamları terörün sonuçlarına bağlı olan kişilerin yazgısıdır. Varlam ile çevresi, katiller ve cellatlardır. Varlam'ın oğluyla yanındakilerin çocukları kendinden hoşnut ve neredeyse saygıdeğer burjuvalara dönüştürülmüştür. Torunu, Varlam'ın kötülüklerinden çok, burjuvaca refahını terör kurbanlarını horgörmek ve Varlam'ın eylemlerini savunmak üzerine kuran babasının ikiyüzlülüğüne ve sahtekârlığına isyan eder. Kısaca orada gördüğümüz, genç kuşağın geçmişten ziyade bugüne yöneltilmiş isyanıdır.

Eleştirilerin çoğu, filmde Gürcistan'da otuzlu yılların terörünün alegorik anlatımından öte bir şey görmeyerek, bir tek Varlam imajı üstünde yoğunlaşmaktaydı. Her yönüyle kusursuz olmaktan uzak olan Abuladze'nin

yapıtını eleştirmek tamamen olanaksızlaştı. Çünkü yapıtın zayıf yanlarını eleştirmeyi hedefleyen bir değinme, Moskova'daki liberal çevrelerce Stalin'i rehabilite etmeye yönelik bir girişim sayıldığı için, ne yaratıcı açıdan, ne de politik açıdan filmin tartışılması olanaksızdı. Abuladze'nin, filmin başarısından gururlanmak için haklı nedenleri vardı. Ancak *Tövbe*'nin olabildiğince çok sayıda insan tarafından görülmesini sağlamaya çalıştıkları zaman, pek çok liberal daha fazla şey ummuşlardı. Kamu bilincinde devrim gerçekleşmedi — böyle de gerçekleşemezdi zaten.

Kültürün liberalleşmesinin, genel konuşursak, önceden açıkça tartışılmamış konulara eğilen yapıtlar kamuya sunulduğu zaman en çok etkili olduğu görülür. Bu tür yapıtlar, değerlerinin ölçüsüne bakılmadan, değişmez bir ilgi uyandırırlar. Toplumdaki herşey gitgide tabuların etkisinden çıkmaya başlar. Sözgelimi, eskiden yönetici üst tabakanın ahlâkı hakkında bir yergi oyun yazmak düşünülemezdi. Yetmişlerin sonunda Rozov, *Orman Tavuğunun Yuvası*'nda bu tür bir şey yapmaya kalkıştığında, sansür ve otosansür sonucunda ortaya çıkan şey, kamuoyunun uzak durduğu bir fiyasko oldu. Bunun yanında, 1986-87 sezonunda bu konu üstüne aynı anda iki oyun sahnelendi Moskova'da. Zorin'in *Alıntı*'sı, hepimizin okul günlerinden ezbere anımsadığımız Griboedov'un *Akıldan Felaket Doğar* güldürüsünün düpedüz taklidiydi. Zorin'in oyununda eski Moskova'nın serf sahibi toprak beylerinin yerini yüksek rütbeli yetkililer almıştır. Bütün kişilikler geleneksel mağrur konuşma biçimini bürokratik jargonla birleştirerek, dizelerle konuşur. Sonunda birdenbire İncil'den kimi imajlar görünür. Yüksek rütbeli yetkili Baltazarov, bürosuna kendi astığı bir alıntının anlamını kavrayamazken, kimin yazdığını hiç çıkaramaz. Sonunda işin aslı anlaşılır: İncil'den bürokratik argoyla çarpıtılmış bir metni bilmeden asmıştır duvara — "Ölüler yaşayanları kıskıvrak yakalar". Eski deyişin tam yerinde olduğu kanıtlanır. Alıntının yazarını araştırmanın öyküsü, baştan aşağı yeni bir anlam kazanır. Duvardaki anlaşılmaz slogan, Kral Belşazzar'ın önünde beliren ve ona sonunu haber veren harfleri anımsatır.

Bürokratik ahlâk konusuyla ilgili bir başka oyun, Radzinski'nin *1981'den Spor Manzaraları*'dır. Bu oyun, "seçkinler arasında" hüküm sürmekte olan bozulmayı, yabancılaşmayı ve maneviyat yoksunluğunu, Stalin zamanının ileri gelen simalarının torunlarının yozlaşmasını anlatır. O biçimiyle *Spor Manzaraları* açıkça Edward Albee'nin oyunlarını anımsatır. Radzinski bunu gizlemez. Oyunda geçen herşey oldukça saçmadır. Ama ne yazık ki, saçma durumların hepsi yaşamdan alınmıştır ve seyirciler bunları tanır. Seks, dövizle

alışveriş yapan dükkânlardaki malların satın alınışı ve her cinsten entrikayla ilgili sinik konuşmalar nice insanı şoka uğratır. Üst çevrelerin sürdüğü yaşamın itici yönleri sahnede ilk kez betimlenmiştir. Üstelik, iğrenç bir ayrıntılılıkla yapılmıştır bu.

Gerek *Alıntı*, gerekse *Spor Manzaraları*, parlak biçimde yazılmış olmakla birlikte, yeni bir açılım sunmazlar. Tersine, yıllar önce tartışılmak istenip de izin verilmeyen şeylerden söz ederek, geçmişin derslerini özetlerler. Aynı temaya eğilen birkaç yapıtın daha çıkması, halkın ilgisini önemli ölçüde zayıflatabilir. Bugün insanları daha çok ilgilendiren, değişim sürecinde yer alan birbirine karşıt toplumsal güçler arasındaki ilişkilerin nasıl gelişmekte olduğu, yani Brejnevci istikrardan onsekiz yıl sonra bu denli tuhaf gelen yeni politik çatışmaların anatomisini anlamaktır. Siyaset bilimci Burlatski, bu sorulara yanıt vermeye çalışırken, yeterince açık olabilmek için, beklenmedik biçimde tiyatrodaki diyalog unsurunu kullandı. Burlatski'nin *Bir Bürodan İki Görüntü*'sü, ilkin *Literaturnaya Gazeta*'da yayımlandıktan sonra televizyonda gösterildi; konuşmacıları, Boltnev ve Velyaminov gibi iki eşsiz aktör oynadı. Burlatski'nin başarısını, yapıtını izleyenlerin sayısına bakarak değerlendirecek olursak, zaferi kuşku götürmez. Ürün çok büyük ilgi uyandırdı. Ama yazar ortaya attığı soruları yanıtlamış mıdır?

Burlatski, diyalog biçimine başvurarak kendine sadık kaldı. Daha önce Machiavelli hakkında, dikkatli okurun kahraman ile yazar arasındaki benzerliği kolayca farkedilebileceği bir kitap yazmıştı. Şimdi ise kahramanını taklit ederek, görüşlerini sergilemek için tipik bir Rönesans biçimini seçiyordu Burlatski. Sorun, böyle yapmakla, günümüz sorunlarının açımlanmasında, onaltıncı yüzyıla özgü "diyalog tarzında inceleme" geleneğinin uygun düşmediğini göstermiş olmasıdır. Burlatski'nin kitabında, Machiavelli'nin Floransası, yetmişlerin Moskovası ile dikkat çekici bir benzerlik taşır; ancak bugün gereken Machiavelli, Bruno ya da Campanella'nın seslendikleri okurlarla değil, günümüz Sovyet okuruyla konuşmaktır.

Burlatski'nin diyaloğunda yer alanlar, bir bölge Parti komitesinin ilerici Birinci Sekreteri ile tutucu İkinci Sekreteri'dir. Yazar besbelli, değişim muhaliflerinin perde arkasındaki tartışmalarında kullandıkları savları çürütmek için yola çıkar. Ama finalde, tartışmada açıkça kaybettiği görülen taraf Burlatski'nin olumlu kahramanıdır. Tutucu kahraman içtenlikle, değişikliklerin sisteme yönelik tehlikelerinden; birçok şeyin bağlı olduğu yerleşik ve azçok geçerli bağların yıkılmasından ve bir de insanların kafalarına onyıllardır doldurulan eski ideolojik dogmalarla yeni sloganlar arasındaki çelişkilerden bah-

seder. İlerici kahramanın yanıt olarak bütün yaptığı, parlak gelecek, ilerlemenin zorunluluğu ve değişikliklerin gerekli oluşu hakkında genel sözleri yinelemektir. Halkımızın çoğu, yıllardır, gelecek üstüne genel konuşmalara ve vaadlere güven duymama alışkanlığı edinmiştir.

Geleneksel kavramlar ile eski liberal-entelijensiya kültürünün krizi, ifadesini, en az tiyatrodaki kadar düzyazıda da buldu. 1986'da yayımlanan moda kitaplar (Rasputin'in *Pire*, Astafyev'in *Mahzun Dedektif*, Aytmatov'un *Celladın Kütüğü* romanları) yalnızca çeşitli sansür kısıtlamalarının kalkışına değil, ayrıca çözümlemeci düşüncenin gerilemesine de tanıklık eder. Bu yazarların hiçbiri sayısız kötü davranış ve adaletsizlik, her türden zalimce hareket ve toplumsal kusur betimlemelerinde koyu renkleri esirgemez. Kimin suçlu olduğu sorusuna gelince, yanıtlar en beklenmedik yöndedir. Rasputin bütün suçu Avrupa uygarlığı ile kentleşmesine yükler; Astafyev kötülüğün kökenini Yahudiler'de bulur; Aytmatov da hepsinin arkasında şeytanın elini göstermeye çalışır. Herbiri insanların Tanrı'yı yitirmelerinden ötürü kötüleştikleri inancındadır. Ama öyleyse Tanrı nerededir?

Astafyev'in *Mahzun Dedektif*'teki Yahudi düşmanı açıklamaları, çok sayıda kültürel simanın itirazlarına maruz kalacaktı. Moskova entelijensiyası içinde gözde bir tarihçi olan Eidelman, Astafyev'e görüşlerinden vazgeçmesini öğütleyen bir mektup yolladı. Ne var ki *Mahzun Dedektif*'in yazarı, mektubu yanıtlayarak, Yahudiler'in Rus kültüründeki etkinliğine, "Yahudiler'in aşırı-entelektüel küstahlıklarının kaynaşan irinine" vb. son vermemiz gerektiğini belirtti. Yahudiler, "son Çarımızı" öldürmenin bedelini ödemelidirler. Böylece *Mahzun Dedektif*'in yalnızca ima ettiği bir tutum, en aşırı noktasına götürülmüş oldu. Rus halkının acılarına koparılan feryatlar, pogrom çağrısına döndü. Eidelman kendini savunmaya başladı: Çar'ı öldüren biz değildik, "öldürenlerin çoğu Ekaterinburg işçileriydi." Tarihçi, Astafyev'in özel bir yazışma olarak gönderilmiş ve yayımlanma niyeti bulunmayan mektubunu kopya edip elden dağıttı. Elbette ikisini aynı düzeyde sayamayız, ama Eidelman'ın daha iyi konumda olmadığı ortadadır. Irkçı ve Yahudi düşmanı olmanın kötü olduğu yolundaki genel doğruları yineleyen bir eleştiri, Astafyev'in konumunu değiştiremez, ayrıca önyargısız okura söylediği yeni bir şey de yoktur. Seksenlerin liberal entelijensiyasının talihsizliği, taze, özgün fikirlerinin bulunmayışında; basit açıklamalar yapma noktasında kalmak yerine, gerçekleşmiş tarihsel duruma ilişkin daha derin çözümlemelere ilerlemekte istekli davranmayışlarında yatmaktadır. Yenilenmeye tinsel önderlik etme iddiasındaki kişiler (Aytmatov, Eidelman, Şatrov) ayrı ayrı kendi

reçetelerini sunarlarsa da, hepsinin fikirleri geçmişe yönelik olma noktasında buluşur. Birisi Hıristiyan değerlere dönüşten (Aytmatov), diğeri ondokuzuncu yüzyıl liberalizminin geleneklerinden (Eidelman), bir diğeri de hakiki Leninizm'in yeniden doğuşu ile Yirminci Parti Kongresi'nin mirasından (Şatrov ile *Moskovskiye Novosti* gazetesi çevresindeki grup) söz eder; kimi zaman da bu fikirler tuhaf biçimde iç içe geçmişlerdir. Gelecek, geçmişin rehinesi olmuştur.

Yine de, genç kuşağın düşünce tarzı genelde çok daha radikaldir. 1986 yılının son günlerinde, televizyon Leningrad gençleri ile "ozan" diye tanınan şarkıcıların bir tartışmasını gösterdi. Altmışlı yıllarda "ozan", gitar çalan, özgürce Kurulu-düzen'e karşı çıkmayı düşünen, tinsel bir bağımsızlık simgesiydi. "Ozan" hareketinin önderi Vladimir Visotski, gerçekten ulusal bir kahraman olmuştu. Ama Visotski ölünce, hareket ilk çıkışındaki özgün radikalizmini açıkça yitirdi. Toplantıya katılanlar, toplumsal sorunlar, özgürlük ve kitlelerin bugün nasıl yaşadıklarına eğilen şarkılar söylemeyi bıraktıkları için "ozanlar"ı kınadılar. Bugün gerek duyulan şeyin "protesto şarkıları", "insanları ayağa diken şarkılar" olduğunu öne sürüyorlardı. Kimi rock gruplarının popülerliğini açıklayan da, kesinlikle, şöyle ya da böyle bu ruh haliyle uyuşan notaları çalmanın yolunu bulmuş olmalarıdır.

B. Grebenşçikov'un başında bulunduğu "Akvaryum" grubu, yeni olumlu değerleri dile getirme yolunda çok büyük başarılar elde etti. Brejnev çağının sonuna doğru Konsomol'dan atılmış ve şarkılarından ötürü işinden kovulmuştu Grebenşçikov. "Akvaryum"a televizyona çıkma olanağı ancak 1986'da sağlandı ve ilk plağının satışa çıkması daha da sonra oldu. Buna karşın, Grebenşçikov dinleyicilerini fethetmişti; şarkıları ezberlendi ve kasetlere geçirildi. Herhalde düşmanlarını da kendisini de şaşırtan bir gelişmeyle, yetmişlerin sonu ve seksenlerin başında yeraltında yavaş yavaş biçimlenen ve daha sonra patlama yaparak toplumsal yaşamın yüzeyine kuvvetli bir çıkış yapan yeni gençlik kültürü önderlerinden birisi oldu Grebenşçikov.

Genç Olmak Kolay Mı? adlı Letonya filmine bilet almak için de uzun kuyruklar oluştu. Ülkemizde belgesel bir filmin böylesine sansasyonel başarı kazanması, son derece olağan dışı bir durumdur. Bu örneğin açıklaması esas olarak filmin konusundadır — çok para gereksindiklerini kabul eden, sorunları hakkında açık açık konuşan, toplumun değerlerini sorgulayan, resmi zorunlulukları protesto eden ya da basitçe başka insanlara benzememe haklarını ileri süren genç insanlar. Ekranda görünenler arasında, Afganistan'da savaşmış insanların yanı sıra punklar ve Hare Krişna mezhebinin üyeleri de vardı. Film

çok güzel hazırlanmıştı; bir morg görevlisinin cesetleri kesip biçtiği sahne bile son derece incelikli bir biçimde gösteriliyordu: Kameramanın en iyi açıları ve kompozisyonları seçerken bir hayli zaman harcadığı belliydi. Bu moda filmin yapımcılarının bir cinayeti aynı profesyonellikle fotoğraflayacaklarını düşünmeden edemez insan.

Kendi başına, genç insanlarla yapılan röportajlar oldukça tekdüzedir ve çözümleme girişimi söz konusu değildir. *Onikinci Kat* yeni kuşağın görüşlerini çok daha eksiksiz sunar. Ne var ki belleklerde kalan, Letonya filminin güzel, profesyonel imgeleridir. Filmdeki gençlik kültürü tablosu, seyirciyi heyecanlandırmayan belli belirsiz bir şekilde iletilir. Afganistan'dan gelmiş askerlerle yapılan röportaj, genelde savaşın, amacı ne olursa olsun, pis bir iş (ama buna karşın birilerinin yapmak zorunda olduğu bir iş) olduğunu göstermekte kullanılır. "Pis iş"i birileri yapmak —cesetleri doğramak, Afgan asilerini öldürmek— zorundadır. (İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkemizin kurtuluşu için Almanlar'a karşı savaşmış insanların oldukça değişik fikirler yürütmeleri ilginçtir.) Filmin nesnelliği, sinik kayıtsızlığa dayanır. Böyle bir yaklaşım kaçınılmaz olarak gerçekle yalanların, canilerle kurbanlarının aynı düzeye konmasıyla sona erer. Oysa gençlik radikalizminin kültürü, tam da böyle bir dünya görüşüne karşı protestodur. Kuşkusuz her kuşakta sinik ve kayıtsız insanlar bulunur, ancak kültürleri yaratanlar onlar değildir.

Gençlik hareketi eylemcilerinin kanısına göre, rock gruplarına yönelik baskılar, yaptıkları müzikten değil, sıradan yaşam biçimlerinden kurtulma çabalarından, dargörüşlülüğe batma korkularından, "isyancı eğilimlerinden", toplumsal adaletsizliği protesto edişlerinden kaynaklanır.[4] Kendi simgeleri, yapısı ve önderleri bulunan "heavy metal" rock grupları çevresinde bir metalciler hareketi biçimlenmişti. Resmi örgütler buna ilk başta yasaklamayla tepki gösterdiler, diskoteklerde ya da genç insanlara seslenen Komsomol denetimi altındaki öbür kurumlarda plakları çalınmayacak 73 Batı ve 37 Sovyet grubundan oluşan bir liste derlendi. Ancak Gorbaçov geldikten sonra bu listenin, iptal edilmediği halde, işlerliği kalmadı. Sadece görmezlikten gelindi. "Yasaklı" olan "Mozaik" ve "Akvaryum" gruplarının televizyona çıkmalarına izin verilirken, "Kino" grubunun şarkıları da gazetelerde alıntılanmaya başlandı. Resmi kişiler, "metalciler" hareketi ile resmi-olmayan öteki gençlik gruplarının "Komsomol'a meydan okuma"[5] olarak ortaya çıktığını

4. *Knijnoye Obozreniye*, no. 7, 1987, *Yunost*, 1987, no. 2.
5. *Knijnoye Obozreniye*, no. 9, 1987.

kabul etmişlerdir. Onlara baskı yapmak ya da yeraltına itmek, yeni koşullar çerçevesinde hiç olanaklı görünmemektedir; hatta pek çok Komsomol yetkilisi böyle bir yön tutulmasını yeğleyecek olsa bile. Tepedeki değişen güçler ilişkisi ile yeni toplumsal durum, gayri resmi gençlik gruplarının yasallaşmasında zorlayıcı olmuştur. Moskova'nın Sivastopol bölgesinde ilk kez bir "metalciler" kulübü kayda geçirildi. Asilerin kendi duyguları ve görüşleri hakkında açık açık konuşmalarına izin çıkmıştı.

Yeni radikaller ne istiyor? Şimdiye dek fikirlerini pek berrak biçimde formüle etmiş değiller. Ağır basan yan ruh halleridir, ellerinde açık seçik bir platformun olmadığı bellidir. Ama ruh halleri, kendi başına yeterli bir ifadedir. Örneğin çok sayıda insan Grebenşçikov'u, şarkı sözleri çok soyut kaldığı, yapıtları mitolojik ve hatta geleceği müjdeleyen imgelerle çok dolu olduğu için eleştirir. Buna karşın, şarkıcının ana fikri dinleyicilerine pekâlâ ulaşır: İnsani duyguları kurtarmaya, doğayla birleşmeye, yabancılaşma ve sinisizmi protesto etmeye yönelik bir çağrıdır onun fikirleri. "Akvaryum" grubunun ismi, Beatles'ın cam bir soğanın içinden dışarı bakan insanlar hakkındaki ünlü şarkısını çağrıştırır. Grebenşçikov da sürekli olarak kendi grubuyla Liverpool dörtlüsünün [Beatles'ın] gelenekleri arasındaki bağı vurgulamaktadır.[6] Sözler, müzik ve Akvaryum'un müzik yapma tarzı, bunlar Latin-Amerika şarkı kültürünü, hatta daha çok, "Yeni Sol"la yakın bağlantılı olan altmışlı yıllardaki Batı gençliğinin karşı-kültürünün en iyi örneklerini akla getirir. Paradoksal olarak, tarzdaki benzerliklere ve Amerikan müziği ile en son Batı filmlerine duydukları ilgiye karşın, bugünkü Sovyet gençleri altmışların Batı kuşağını, İtalya ya da ABD'deki çağdaşlarından daha fazla anımsatırlar.

Oldukça doğaldır bu. Tanınmış sosyologlar Nazimova ve Gordon, altmışlı yıllarda Batı'daki toplumsal gelişme ile seksenli yıllarda SSCB'deki toplumsal gelişme arasında çeşitli parametrelerde görülen yapısal benzerliğe işaret etmişlerdir. Böyle bir çakışma çok şeyi açıkladığı gibi, iyimserliğe bir yer de açmaktadır. Gorbaçov'un miras aldığı ülke, daha önce Kruşçev'in devraldığıyla aynı ülke değildir. Şimdiki SSCB çok sayıda kuşaktan kuşağa kentte yaşamış insanın ve vasıflı işçinin bulunduğu, kentleşmiş bir toplumdur. Bütün "entelektüel" süreçler kitlesel niteliğe bürünmüş, bu sırada da değer yitirmiştir. Genç insanların belleklerinde kırkların yoksulluğu yoktur, ama bugünkü yaşam standartlarını düşürmeye yönelik bir tehdide de şiddetli tepki gösterirler. Kişisel özgürlük ve sorumluluk sorunları öne çıkmıştır. Halk,

6. Bunun tipik bir örneği, "ona benzer ama bizim olan, Rus olan bir şey yaratmak gerekir" cümlesidir. *Sovetskaya Kultura*, 24 Ocak 1987.

Brejnevci "istikrar"dan bıkmıştır. Kişiliğin bozulması ve yabancılaşmasına karşı protesto, yeni, demokratik kolektivizm biçimleri doğrultusunda coşkulu bir talep ortaya çıkarır.

"Değişin!" diyor kalplerimiz.
"Değişin!" diyor gözlerimiz.
"Değişin!" Biz değişmek istiyoruz.

"Kino" grubu böyle söylüyor ve Gorbaçov'un *perestroyka*'sı koşullarında bu tür şarkılar özendiriliyor. Ancak konunun özü, bazıları taşrada bulunan çok sayıda genç rock grubunun, daha Gorbaçov iktidara gelmeden özgürlük ve yenilenme gereksinimi üstüne şarkılar söylemeye başlamış olmalarıdır. Onların kullandığı inisiyatif, yukarıdan gelen bir çağrıya karşılık değildi. Önderlik iradesinden bağımsız olarak, daha seksenlerin ilk yarısında yeni bir kültürel çevre biçimlenmeye başlamıştı. Bir grup Marx hayranı genç, bir rock topluluğu çevresinde toplandılar — on yıl önce bunu hayal etmek bile güç olurdu. Bu fiili durum, gerçekleşmekte olan süreçleri çok iyi anlatır. Altmışlarda Batı'da olduğu gibi gerek Marksizm'e, gerekse ütopyacı sosyalizme duyulan ilgi keskin artış göstermiştir. Kimi insanlar Kropotkin'le, kimileri özgür komüne ilişkin Narodnik fikirlerle, kimileriyse hâlâ yabancılaşma kuramıyla ilgilidirler.

"Yeni protesto"nun kültürel mozaiği, yaşlanan "Yirminci Kongre çocukları"nın sunabileceği şeylerden çok daha zengindir. Kruşçev'siz Gorbaçov olmayacağı gibi, altmışların entelektüel hareketi olmadan güncel değişikliklerin olanaklı olamayacağı ortadadır. Ancak her devir kendini dile getirme araçlarını bulmak zorundadır. Profesyonel entelijensiyanın "yüksek kültürü"nün yenilenmesi, aşağıdakilerin kendiliğinden biçimlenen karşı-kültüründen gelen etkileri kapsama yeteneğine bağlı olacaktır. Birikmiş deneyimin yeniden yorumlanması olmadan, tarihsel süreklilik düşünülemez.

Seksenler kuşağı için, geçmişe duyulan ilgi, en az Kruşçev döneminde "buzların çözülüşü"ne katılanların ilgisi kadar temel bir özellikti. Grebenşçikov, şarkısında "ayakta durmak için köklerime sarılmalıyım" der. Bununla birlikte asıl konu, genç insanlarımız arasında o denli hızla yayılan yeni tarihsel bilinçte, kültürel liberalizmin sıradan fikirleriyle pek az ortak yan olmasıdır. *Moskovskiye Novosti*'nin genel yayın yönetmeni Yegor Yakovlev, günün en önemli görevinin Stalinizm eleştirisi ve olanaklıysa Buharin'in rehabilitasyonu olduğunu düşünür. Yine de daha kabarık sayıda insan, teşhirler ve rehabilitasyonlar yerine, gereksindiğimiz şeyin bütün çelişikliğiyle tarih-

sel geçmişimizin tam, çok yönlü ve nesnel bir yorumu olduğunu düşünme eğilimi göstermektedirler. Toplum belleğini yeniden bulmalıdır: seçici olmayan, tam bir bellek.

"Anımsama Özgürlüğü" başlıklı program niteliği taşıyan bir makalede solcu gazeteci Gleb Pavlovski*, liberal bir fikir olan seçici rehabilitasyon düşüncesini sert biçimde eleştiriyordu: "Bugün insanlar 'hakikat'ten çok fazla söz ediyorlar. Ama ne denli tuhaf görünürse görünsün, aynı zamanda daha çok seçicilik de vardır. Eski isimler şapkadan çıkan tavşanlar gibi çekilip çıkarılmaktadır. 'Hakikatin restorasyonu' bayrağı altında yayıncıların, kitlesel ama yine kendi bellekleri gibi seçici olacak bir mezar açma töreni hazırladıklarından kuşkulanıyorum. Bu dev edebiyat morgunda cesetler sıra sıra serilecek ve yayıncı-generaller, elde emirler, onların yanısıra yürümeye başlayacaklardır. Evet, şimdi, o geleneksel Rus 'işine' —pişmanlığı kazanıma çevirme— girişme fırsatını kaçırmamak için hazırlanma zamanıdır... ve 'hakikat' bir kariyer biçimini aldığı zaman, işte o zaman, klasik bir yazarın öngördüğü gibi, 'çizme insanlığın yüzüne inecektir'."[7] Pavlovski'nin görüşüne göre, tarihsel olgularda seçiciliğe izin verilemez. Tarih yayınlarından Stalin'e yapılan atıfları elerken, Kruşçev kendi yenilgisinin zeminini hazırlıyordu. Nasıl Stalin Kruşçev'in emirleriyle unutulduysa, aynı biçimde Kruşçev'in kendisi de "emir üzerine" unutuldu. Bugün de şu soru belirmektedir: Buharin'in kısmi rehabilitasyonu Stalinizm'in en derin köklerini anlamaya yeter mi? Doğrusu, "kötü dönekler"i bir kalemde "hakiki Leninistler"e döndürmenin, o insanların gerçek trajedilerini, yaptıkları hizmetleri, ulus önündeki sorumluluklarını ve bunlar arasındaki ayrılmaz bağı kavramamıza fırsat vermesi güçtür. Ribakov'un *Arbat Çocukları* kitabı basıldı. Gumilev, büyük sayılarda dağıtılan *Ogonyok* dergisinde yayımlanmakta, Pasternak'ın *Doktor Jivago*'su yakında çıkacak. Ne var ki Batı'da yazarının ölümünden hemen sonra yayımlanmış olan ve bugüne dek Sovyet halkının tanımadığı Vasili Grossman'ın büyük romanı *Yaşam ve Yazgı* üstüne tek bir sözcük bile söylenmemiştir.[8]

Özgürlük ile bellek arasında yakın bir bağ vardır, ve gençlik hareketinin temsilcileri bunu gayet iyi anlamışlardır. Moskova'da onyedinci yüzyıla ait Şçerbakov Sarayları'nın yıkılmasına karar verilen 1986 yılında, başlarında

* Kagarlitski, daha sonra Pavlovski'nin sol hareketten uzaklaştığını, bununla da kalmayıp *aparatçik*'le uyum içinde "sosyalist tehlike"yi suçlamaya giriştiğini bildirmektedir. Bkz. *London Review of Books*, 24 Kasım 1988. (ç.n.)

7. *Twentieth Century and Peace*, İngilizce dergi, no. 4, Moskova, 1987, s. 46.

8. Bkz. "War and Peace in Stalin's Russia", Tamara Deutscher'in *New Left Review* 163, Mayıs-Haziran 1987 sayısındaki *Yaşam ve Yazgı*'ya ilişkin değerlendirmesi [yayıncının notu.]

Kirill Parfenov'un bulunduğu bir grup üniversiteliyle orta eğitim öğrencisi, binayı işgal edip iki ay süreyle ellerinde tuttular. Sonuçta Şçerbakov Sarayları sırf kurtarılmış olmadı, aynı zamanda "işgalciler"in elinde kaldı. Televizyon programı *Onikinci Kat*'a çıkan Parfenov, orada başkentin tarihsel yönünü koruma mücadelesi verilmesi gereğinden söz etti. Tarihsel ve kültürel anıtları korumakla görevli resmi kuruluş (VOOPIK), eleştiri yağmuruna tutuldu. Sorun, Brejnev çağının sonunda, sağcı Rus milliyetçileri ile Yahudi düşmanlarının, bu kuruluşun tüm denetimini ele geçirmiş olmalarıydı. Anıtları savunanlar ise VOOPIK önderlerinin mirası koruyup restore etmekten çok, Yahudiler ve masonlarla savaşmaya ilgi duyduklarını göstermişlerdi. Seksenlerde ortaya çıkan, anıtların savunulmasına yönelik kendiliğinden hareket, bu yolda, yalnızca şehir çevresinin tahrip edilmesinden sorumlu bürokrat ve teknokrat gruplarıyla değil, ayrıca, önemli ölçüde, VOOPIK'ın kendisiyle de karşı karşıya gelmek zorunda olduğunu gördü. Güçlüklere karşın (belki de güçlüklerden dolayı), kendiliğinden hareketin eylemcileri, en azından Moskova'da, kimi gerçek başarılar kaydettiler ve resmi kuruma gerçek bir alternatif durumuna geldiler.

Kentlerimizin tarihsel yönünü koruma kavgası genelde çevreyi savunma hareketiyle yakından bağıntılıdır. 1986'da, edebiyat eleştirmeni akademisyen Lihaçev ile tanınmış yazarlar Zaligin ve Rasputin'in de içinde bulunduğu ekoloji lobisi, kuzey nehirlerimizin yönünün güneye döndürülmesi projesinin iptal edilmesini sağladı. Toplumsal yaşamda büyük bir olay, ekoloji hareketinin gücünün kanıtıydı bu. Ancak olumlu fikirlerle yapıcı önerilerin söz konusu olduğu yerde, durum çok daha kötüydü. Yaşlı kuşağın ekoloji lobicilerine benzemeyen gençlik grupları, yeni bir toplumsal kalkınma kavrayışına yöneldiler. Genç mimarlar, ekolojizmi kendi pratik çalışmalarındaki yeni bir tarihsel bilinçle birleştirmeye çalışarak, genel bir laboratuvar kurdular: "Geleceğin Kenti". 1987'de, hükümetin serbest kooperatif kurulmasına izin vermesi söz konusu olduğu zaman, yine üretimi örgütlemenin ve "temiz" teknolojinin alternatif yollarını bulma sorunuyla karşılaşıldı. Etkinliklerini Gorbaçov iktidara geldikten sonra güçlendirmiş olan kimi başka kulüplerin yanısıra, Moskova Kulübü ile Toplumsal İnisiyatifler Kulübü (KSI), yeni toplumsal hareketler ve gayri resmi gençlik gruplarıyla yakın bağlar kurarak, bunların protestodan kendi toplum planlarının ayrıntıyla işlenmesine geçmelerine yardım ettiler.

Değişiklikler, giderek yalnızca önde gelen simalarla Kruşçev döneminin emeklilerinin ilgi alanı olmaktan çıkmaktadır. *Onikinci Kat* sayesinde Parfe-

nov ülke çapında tanınmıştır. Yetenekli yayıncı G. Pavlovski, sonunda geniş bir okur kitlesine ulaşmıştır. Brejnev döneminin sonunda *samizdat* yayın *Poiski*'yi (Arayışlar) çıkaran oydu. O günlerde *Poiski*'nin çıkışı, muhalefetin yaşamında önemli bir olaydı; sayfalarında yalnızca resmi uygulamaların eleştirisine yer verilmekle kalmıyor, aynı zamanda muhalif hareketin kusurları ile zayıflıkları üstüne temkinli düşüncelere de rastlanıyordu. *Poiski*, sol eğilimlerin muhalefet saflarında ne denli güçlenmiş olduğunu gösterdi. Bu yeni ruh halinin en kararlı sözcülerinden birisi Pavlovski'nin kendisiydi. Pavlovski 1982'de tutuklandı ve Sovyet iktidarına iftira etmekten hüküm giydi. Gorbaçov'un iktidara gelmesinin ardından hapisten çıktığı zaman, başkentte yaşamasına ve daha sonra gazeteci olarak —bu sefer resmi yayın *Vek XX i mir*'de— bir iş edinmesine izin verildi.

Pavlovski'nin görüşüne göre, değişim hareketi, yenilenmiş bir sosyalist stratejiye (kuramcıların yapay biçimde kurdukları bir strateji değil, tıpkı ilk Rus devrimindeki gibi, tarihimizden, kitlelerin günlük deneyimlerinden çıkmış bir strateji) şiddetle gerek duymaktadır. Sosyalizm, diye yazıyordu Pavlovski,

> tanımlanması bugün tutkuları harekete geçiren, basit, gayretli bir sözcüktür. Tulumlu işçilerle büyük babam gibi 1920'lerin zanaatkârları onun ne anlama geldiğini biliyorlardı: Makinelerini temizledikten sonra yağlı bir beze ellerini siler, yolda ekmek ve gazyağı için bir dükkâna uğrayarak eve giderlerdi. Yine de içlerinden birisinin bilimsel komünizm konusunda sınav vermesi güçtü. Öyleyse sosyalist miydiler onlar?... Onlar basit Rus halkıydı. Sosyalizme duydukları gereksinim de buradan çıkıyordu. Peki, hangi türden sosyalizm? Bugün ancak tahminde bulunabiliriz. O sıralarda, işçilere özgü, temel özellikleri halk sohbetleri ve Devrim'le harmanlanan bir sosyalizm tanımı belirmişti. Bunun nasıl çarpıtılıp yok edildiğini anımsıyor ve özel bir özgürlükle, özel bir sevgiyle, mahkûm etmeye karşı özel bir isteksizlikle onun belleğimizin yüzeyine çıkan, geçmişe götüren şey olduğuna inanmak istiyoruz.[9]

Elbette aktifleşen kesimin yalnız ileri güçler olduğu sanılmamalı. Liberalleşme yalnızca sola eğilimli kişiler için değil, aşırı sağ için de yeni fırsatlar yarattı. Aşırı sağın çekim merkezi, yukarıda anılan VOOPIK'la birlikte Novosibirsk, Moskova ve Leningrad'da şubeler kuran *Pamyat* (Bellek) ve *Rodina* (Anayurt) kulüpleri oldu. Bunların önderleri Yahudi düşmanı ve antidemokratik görüşlerini gizlemiyorlardı; güçlü bir devleti, eski imparatorluğun gerçek ruhunun canlanmasını düşlemekteydiler. Yetkililerin 1981-86 yıllarında başlattıkları sarhoşluğa karşı kampanya süresince oluşan çeşitli

9. *Twentieth Century and Peace*, no. 4, 1987, s. 48.

içki aleyhtarı kulüplerde tutunmuşlardı. Moskova çevresindeki bölgede "Lyuberler" (Lyubertsi semtinden) diye bilinen yarı-kendiliğinden bir hareket baş göstermiştir. Programları şaşırtıcı derecede yalındır: Moskovalılar'ı, yabancı elbiseler giyen herkesi dövmek, "metalciler"i kovmak ve hippilerin saçlarını kesmek. "Lyuberler", "heavy metal" hayranlarıyla aynı yaş grubuna aittir, ama sanki iki farklı devri temsil ederler. Lyuberler'in eylemlerinin psikolojik temeli Stalinizm'e duyulan nostaljidir. Gençlik dergisi *Smena*'nın genel yayın yönetmeni Lihanov'un söylediği gibi, "kendi 'davranışlar'ına model olarak tarihimizin en acılı dönemini almak istemektedirler."[10]

Söz konusu olan kamu düzeninin sistemli olarak ve kötü niyetle çiğnenmesi olduğundan, 1986 sonunda Kamu Savcılığı bürosu Lyuberler'in yaptıklarını soruşturmaya başladı. Ne var ki soruşturma bitirilmedi. 22 Şubat 1987'de iki bin gençlik hareketi destekçisinin Lyuberler'in eylemlerinin durdurulması istemiyle Moskova'da yaptıkları bir gösteriden sonra, kimi gazeteler birdenbire Lyuberler diye bir şeyin, tıpkı Korkunç Karadamları gibi, varolmadığını açıkladılar. *Literaturnaya Gazeta* okurlarına gösterinin haberini verirken, Lyuberler hakkındaki söylentiler sorumsuz gazeteciler tarafından abartılmış olduğu için, gösterinin hiçbir gerekçesi olmadığını vurguladı. Paradoksal olan, bu makaleyi, Lyuberler hakkında ilk yazıyı yazan tanınmış muhabir Şçekoçihin'in yazmış olmasıydı. Oldukça açıktı ki, belirli güçler kamuoyunu bu tehdide karşı seferber etmeye hiç niyetli değillerdi. Açık olan bir şey daha vardı: Lyuberler'in isimsiz ve nüfuzlu koruyucuları, Gorbaçov'un liberalleşmesine karşı olan ve şimdilik suskun bekleyen bazı muhaliflerle bir ve aynı kişilerdi.

Yeni sağın stratejisi, genişlemiş yasal fırsatları, liberalleşmenin kendisiyle savaşmak üzere kullanmaktı (tıpkı 1905 Devrimi döneminde "Kara Yüzler"in yaptıkları gibi). Değişim sürecindeki kaçınılmaz güçlük ve çelişkiler, başarısız ekonomik deneyler, reformun maliyetleri, bunların hepsi gerici gruplarca, olayların gidişinin ülkeyi karşı konulmaz biçimde, "düzenin restorasyonu" ve "normalleşme"nin günün sloganları haline geleceği "kritik bir nokta"ya getirmesi ümidiyle sömürülebilir. Gericilerin ekonomik stratejisi, üretim donanımını yenileme, yeni teknoloji getirme vb. için kaynak sağlamak amacıyla büyük bir talep indirimini önvarsayar. Tanınmış ekonomistler Selyunin ile Hanin, bu planı, yerinde bir deyişle Stalin'in otuzlardaki sanayileşmesinin "ikinci basımı" diye betimlemişlerdir.[11] Onların sorunu, günümüz koşullarında böyle bir politika için ideolojik ve kültürel-psikolojik

10. *Knijnoye Obozreniye*, 1987, no. 9.
11. Bkz. *Novi Mir*, no. 2, 1987, s. 196-7.

gerekçeler bulmakur. Yirminci yüzyılın sonundaki Sovyet toplumu, Stalin'in "yukarıdan devrim"ini bitirdiği otuzlardaki Sovyet toplumundan farklıdır. Yaşam tarzı ve dolayısıyla toplumsal yapılar değişmiştir. Bununla birlikte geçmişe, "totaliter" düzene duyulan belirli bir nostalji vardır ve bu nostalji yalnızca yaşlı kuşak arasında geçerli değildir. Erich Fromm bir zamanlar "özgürlükten kaçış"a değinmişti: Batı toplumundaki belirli toplumsal gruplar, demokrasinin gelişmesinde kendi sağlam gelenceklerine, yaşam ve güvenlik tarzlarına yönelik bir tehdit gördüler. Bunlar yalnızca ayrıcalıklı katmanlarda sınırlı kalmıyor, alt kesimlerin bir bölümünü de kapsıyordu. Daha eksiksiz liberalleşme gereğini ilan eden Ocak 1987'deki SBKP Merkez Komitesi Plenumu'ndan sonra, Sovyet gazetelerinin yöneticileri değişiklikler yapılması gerektiğinden kuşku duyan okurlardan mektuplar almaya başladılar. Bu mektuplar zaman zaman gazetecilere açık tehditler de içeriyordu.[12] Bu özgürlükten kaçış eğilimi, açıkça nüfusun belli bir kesiminin ayırdedici özelliğidir; yine de bu tür duyguların gücünün, gericilerin sandıkları ölçüde büyük olmadığını varsaymalıyız. Ne olursa olsun, Lyuberler'in eylemleri basit bir hooliganlık değil, korkutucu bir kültürel-psikolojik belirti oluşturur.

Yeni Sağ'ın, Brejnev'in ortodoks, bürokrat, tutucu hayranlarına benzediği sanılmamalıdır. Onların idealindeki kişi, Brejnev'in hiçbir zaman olmadığı kadar güçlü bir patron; ideolojileri ise ataerkil milliyetçilikle totalitarizm geleneklerinin bir sentezi niteliğindedir. Böyle bir sentez pekâlâ gerçekleşebilir, çünkü Stalin, yaşamının son yıllarında, açıkça Rus milliyetçiliğine doğru sürükleniyordu. Günümüz bağlamında Astafyev'in fikirleri oldukça belirgin bir önem kazanır. Yahudiler'e, Moskovalılar'a, Batı etkisine, tinsel özgürlüğe, entelijensiyaya ve Sol'a duyulan nefret, bu tanınmış yazarı Lyuber hooliganlarıyla birleştirir. Astafyev çok hızlı biçimde gericilik destekçilerinin ideal kahramanlarından biri oldu. Eidelman istesin istemesin, onun Astafyev'le yazışması yeni sağın birleşmesine yardım etti, oysa geleneksel liberalizm etkisini gitgide daha çok yitiriyordu.

Rus milliyetçiliğine (ve ona koşut giden, ona karşılık olarak çıkmış olan, azınlıkların anti-Rus milliyetçiliklerine) etkili bir alternatif sunan, altmışların mirası değil, yeni yükselen ve yeraltından kurtulan yeni kültürdür. Genç rock gruplarının etkinliklerinin ya da eski kentlerin yıkımını protesto eden asi mimarların düzenlediği tartışmaların, özünde *Celladın Kütüğü* ve *Mahzun*

12. Böyle bir mektup, Yegor Yakovlev'in bir yorumuyla *Moskovskiye Novosti*'de yayımlanmıştı.

Dedektif'in yayımlanmasından daha önemli kültürel olaylar oldukları ortaya çıkabilir.

Yeni Sol, altmışların liberalizmini geçmişten kalan bir miras sayar. Onların kanısına göre, şimdi saygın bir yaşa ulaşmış olan "Yirminci Kongre çocukları", kendi yanılgılarından ders çıkarmayı başaramamışlardır. Altmışların liberalizmi toplumsal sorunlara kayıtsız kaldığı gibi, genelde kitlelere de özel bir ilgi duymuyordu. Kuşkusuz bu kuralın istisnaları vardı (sözgelimi, Kruşçev zamanında yayımlanan Oveçkin'in skeçleri, Buravski'nin oyununa malzeme sağlamıştı). Ama son çözümlemede, kitleler Yirminci Kongre'nin fikirlerinden fazla etkilenmemişlerdi, entelijensiya da bu tutumu değiştirmek için kendini pek zahmete sokmuyordu. Seksenlerde ise tam tersine, yapılmakta olan değişiklikler Sovyet halkının çoğunluğunun yaşamını doğrudan etkilemektedir ve yeni politik yönün yazgısı, nihai olarak, alt kesimlerin etkinliklerine bağlı olacaktır. Nesnel olarak, değişim süreci şimdiden Kruşçev yönetimindeki değişimi çok aşmıştır. Bu, iyimserlik için bir temel oluşturur.

Yeni Sol'un başlıca zayıflığı, "yüksek" kültür ile gençliğin "alt" kültürü arasında süregiden uçurumdur. "Yüksek" kültürün temsilcileri arasında, altmışlı yılların fikir ve insanları egemendir. İki kültür arasında sentezе varılmadığı, ya da hiç değilse diyalog kurulamadığı sürece, liberalizm hegemonyayı kaçınılmaz biçimde elinde tutacaktır. Radikal ruh hali, her zaman ille de yapıcı bir program üretmez. Protestodan alternatif fikirlere uzanan yol, özellikle söz konusu olan kısmi bir sorunun çözümü değil de, bir kültürün değişimiyse, uzun ve karmaşıktır. "Yirminci Kongre çocukları" altmışlarda radikal bir hareket adına gerçek bir karargâh durumuna gelmiş *Novi Mir* gazetesi çevresinde gruplaşabiliyorlarken, yeni Sol'un kendine ait yayın organı yoktur. Nitekim o çevrenin sınırları dışında kalan radikaller ve gençlik önderleri, *Novi Mir* grubunun elde ettiği nüfuzu sağlayamamışlardır.

Bir zamanlar *Novi Mir*'deki edebiyat eleştirisi bölümünü yöneten ve altmışlarda solun ideologlarından birisi olarak görünmüş olan Lakşin, kendi kuşağından nice insanın, gerçekleşmekte olan sürecin gerçek dinamiğini değerlendirmeyi başaramadıklarını, ayrıca "kendi zamanlarını hissetme eksikliği" sergilediklerini kabul etmiştir.[13] "Yirminci Kongre çocukları"na, nihayet kendi vakitleri gelmiş gibi görünmektedir. Yeni Sol ise yirmi yıl önce şanslarını yitirmiş insanların o talihsiz deneyimi yinelemeleri olasılığından korkmaktadır. Herkes bugünkü "buzların çözülüşü"nün ne kadar süreceğini

13. *İzvestiya*, 3 Aralık 1986.

tartışıyor ve bu tartışmaların yankıları şimdiden televizyonda işitilmekte. Örneğin 16 Mart 1987'de izleyiciler, politik köşe yazarı Pozner'in (Amerikan meslektaşı Donoghue'yle tartışmalarıyla isim yapmışur) *glasnost*'un etkililiğine ve dayanıklığına pek güven duymayan genç insanlardan gelen saldırgan sorular karşısında nasıl kendini savunmak zorunda kaldığını gördüler. Ancak yalnızca birkaç kişi, başlamış olan değişikliklerin yapısal biçimde pekişmesini sağlamak için ne yapılabileceği, ayaklarının altındaki zeminin nasıl daha sağlamlaştırılacağı sorusu üstünde düşünmektedir.

"Ne kadar zaman kaldı?" diye soruyor insanlar birbirlerine. Kendi sorunlarıyla uyuşmuş kişiler ne kadar çok şeyin bizzat topluma, kendilerine bağlı olduğunu farkedememektedirler. Yazarlar aceleyle, eskiden sansürü aşamayan eski romanlarının basılmasını "zorluyorlar". Ne var ki onların bu cakası, durumun istikrarını bozmaktan başka işe yaramıyor. İnsan şöyle haykırmak istiyor: "Durun! Şimdiyi düşünün, bugünün görevlerini anlamaya çalışın!" Bununla birlikte, şimdiye dek, geçmişin mirası, geleceğe seslenen fikirler karşısında öncelik taşımıştır. Bunun nedeni, toplumsal hareketin, ilk evrelerinde, kendi içinde iç kriz öğelerini barındırmasıdır. Ve bu krizin üstesinden ancak, yeni Sol kendi konumunu daha kesin ve yapıcı biçimde formüle ettiği, entelijensiya içinde hâlâ kazanamadığı etkiyi elde ettiği zaman gelinebilir.

Moskovskiye Novosti, 1 Mart 1987'de Karpinski'nin, muhaliflere, daha açık olarak da onların içindeki sol eğilimli görüşlere değinen, "Açık Bir Kapının Önünde Duraksamak Budalalıktır" başlıklı bir makalesini yayımladı. Yazarın kendisi bir zamanlar "Prag baharı" fikirlerinin propagandasını yaptığı için Parti'den atılmışu, bu yüzden o konudaki bilgisine dayanarak konuşabilir. Karpinski, Brejnevciliğin yetmişlerde soldan aldığı eleştirilerin tarzı ile Yirmi Yedinci Parti Kongresi ve Ocak 1987'deki Merkez Komitesi Plenumu'nun resmen çıkardığı sonuçlar arasındaki benzerliğin üstünde dikkatle duruyordu. Karpinski'ye göre, muhaliflerin çoğu ilerici görüşleri savunuyorlardı. Sosyalist muhalefet artık "yeni bir gerçekliğin inşasına yönelik pratik çalışmada" etkin rol oynamalıydı. Geçmişin eleştirisi, "daha çok sosyalizm, dolayısıyla daha çok demokrasi" devrimci formülü temelinde, gelecek uğruna çalışmayla birleştirilmelidir.

Karpinski'nin makalesi çıktığında, Akademisyen Saharov'un sürgünden dönmesine izin verilmiş olması hâlâ tartışılmaktaydı: Saharov yıllarca muhalif hareketin fiili önderi ve simgesi olmuştu. Politik tutuklular ardarda eve dönüyorlardı. Sosyalist gençlik gruplarının eylemcileri ise eskisi gibi kamplarda kaldılar, ama yakın gelecekte onların da serbest bırakılması bekleni-

yordu. Kabul etmek gerekir ki, Karpinski muhaliflerin sol hareketin idealle-rine bağlı kaldıklarını yazdığında biraz atıyordu. Yetmişli yılların tanınmış muhaliflerinin çoğu, ya bir tek sivil hakların güvence altına alınmasıyla ilgi-lenerek toplumsal örgütlenme sorununa kayıtsız kalmışlardı, ya da serbest girişimi destekliyorlardı. Ne var ki *Moskovskiye Novosti*'de yayımlanan ma-kalede Karpinski, reformcu önderliğin liberal kararlarına ideolojik bir temel sağlamak; Saharov ile öteki muhalifleri serbest bırakmakla ülkenin önder-lerinin yalnızca mantıklı değil, aynı zamanda ilkeleriyle uyum içinde dav-randıklarını göstermek için, böyle yazmak zorundaydı.

Bununla beraber asıl sorun başka yerdedir. Sol muhalefetin temsilcileri açısından değişikliklere katılıp katılmamak sorun olamaz. Serbest olan-larının hepsi yapabilecekleri herşeyi zaten yapıyorlardı — Karpinski'nin öğü-dü olmasa da. Sorun değişime *nasıl* katılacaklarıydı. Karpinski'nin mantığı basitçe, yukarıdan gelen liberal inisiyatiflerin desteklenmesi gerektiği an-lamına geliyor idiyse, böyle bir desteğin özel bir önemi olamazdı. Liberal en-telijensiyanın eksikliği, sırf Gorbaçov'un kararlarına alkış tutmayı yeğ-leyerek, kendine özgü yapıcı bir inisiyatif kullanma konusunda hepten aciz olduğunu göstermesiydi. Alkış ne denli gür olursa, destek o kadar enerjik olur. Yine de toplumda yeni fikirlere duyulan şiddetli bir gereksinim, yeni bir kültür baş göstermişti. İstenen şey, geçmişten çok bugünün eleştirisi, başkalarından çok kendimizin eleştirisi, liberal dogmaları da, en az başka şeyleri reddederken gösterdiğimiz kararlılıkla reddetmemizdi. Ülkemizde gerçekleşmekte olan olaylar, bir tek bizim açımızdan önem taşımaz. Seksen-lerin başında dünyayı saran tutuculuk dalgası çekilmeye başlıyor. Radikal re-formlara duyulan gereksinim, her türden rejimin hüküm sürdüğü ülkelerde giderek daha geniş çevrelerde tanınmaya başlamakta. Sosyalist fikirler bir kez daha Batı kamuoyu için çekici duruma gelebilir. SSCB'deki ilerici güçlerin yeni rolleriyle nasıl baş edebilecekleri, kendi geleceklerinden daha fazla şeyi belirleyecektir. Olayların bugünkü durumu istediğimiz kadar mükemmel değildir ve olaylar kimi gazetecilerin göstermeye çalıştığından daha pürüzlü bir yolda gelişmektedir. Yine de kötümserliğin temeli yok. Biz, en iyisini umalım.

BÖLÜM II

GLASNOST, SOVYET BASINI VE KIZIL YEŞİLLER[1]

Sovyetler Birliği'ndeki *perestroyka* [yeniden yapılanma] sürecinin şimdiye kadarki en çarpıcı sonuçlarından birisi, gazete ve dergilere duyulan ilginin hızla artmasıdır. Brejnev çağının son yıllarında pek çok yayının tirajı düzenli bir düşüş kaydetmişti; gazete ve dergiler abonelerini, sık sık da yazarlarını yitirmekteydiler. *Samizdat*'a gelince, o da krizdeydi; ya yetkililerden gelen baskı karşısında, ya da yayıncılar sürdürmekte artık özel bir anlam görmedikleri için, en ilginç gayri resmi dergilerin hiçbiri çıkmaz olmuştu. Dahası, *samizdat*, yurtdışında üslenmiş olan ve giderek artan sayılarla gizlice ülkeye sokulan Rus dilindeki yayınlarla (*tamizdat*) başa çıkamıyordu. Çok sayıda insan *tamizdat*'ın *samizdat*'ı yutmuş olduğundan yakınıyordu, hem de ülkenin iç edebi yaşamında bir güç haline gelmeden. Sonuçta, resmi basının Brejnev dönemindeki krizinin yarattığı kültürel boşluğu dolduracak hiç kimse ve hiçbir şey yoktu.

Perestroyka, durumu köklü olarak değiştirmiştir. Kâğıt kıtlığına karşın, gazete ve dergilerin tirajı yükselmeye başlamıştır. İlginç malzemeler artık her yerde bulunabildiğinden, aboneler tüketim kooperatifleri oluşturmaya başlamışlardır, o sayede birçok aile, abone maliyetini bölüşüp yayınları paylaşırlar. Zaten başka türlü "*glasnost*'a ayak uydurmak," ortalama Rus ailesinin bütçesine çok ağır bir yük olacaktır.

1985'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi propaganda bölümünün başkanı olan A.N. Yakovlev, kamu yaşamını canlandırmak için enerjik çabalara girişti. Pek çok dergi ve gazetenin yayın yönetmeni yerinden olurken, sansür de gevşedi. Ticari başarı en azından ideolojik kararlılık kadar değer kazanmaya başladıkça, sansasyonel malzemeyle okurun dikkatini çekmeye uğraşan yayınlar arasında görece ateşli bir rekabet baş gösterdi. Önceden varlıklarını güç belâ sürdürmüş olan kimi gazete ve dergiler, ansızın kitlesel

1. *Times Literary Supplement*, 25-31 Aralık 1987 sayısından.

bir popülerliğe kavuştu. Bunların en ünlüsü, *Moskovskiye Novosti*'dir [Moskova Haberleri]. Beş dilde yayımlanan bu haftalık gazete, birkaç yıldır etkisiz propagandanın bir simgesiydi. Okurları, ağırlıkla, İngilizce, Fransızca ya da İspanyolca gazetelerden sözcük dağarcıklarını genişletmeyi amaçlayan, ama o amaçla gerçek Batı yayınlarını incelemelerine izin verilmeyen öğrencilerdi. Hatta çok az insan, gazetenin Rus dilinde bir basımının da var olduğunu biliyordu.

Yegor Yakovlev'in birkaç aylık yayın yönetmenliği süresinde, gazete *glasnost*'un sancak gemisi oldu. Bir ölçüde kâğıt kıtlığı ve çeşitli bürokratik engeller nedeniyle, bir ölçüde de belki politik etkenler yüzünden, Rusça basımın tirajı hâlâ sınırlıdır. Buna karşın, gazete çıktığı gün devlet gazete bayilerinin önünde uzun kuyruklar oluşur ve sabah saat dokuz olduğunda, Moskova'nın herhangi bir yerinde gazetenin tek bir nüshası bulunamaz. Okurlar, bir zamanlar *samizdat*'ta olduğu gibi, kimi sayıları elden ele geçirirler.

Yegor Yakovlev'in gazetesi, ayakta kalarak inatçı bir yükselişi koruyan tek gazete de değildir. Vitali Korotiç, resimli haftalık gazete *Ogonyok*'un [Işık] genel yayın yönetmenliğine getirildikten sonra, bir zamanlar aşırı Stalinistler'in sözcülüğünü yapmış olan dergi, Stalinist terörün kurbanlarına ayrılan bir dizi piyes yayımladığı zaman, entelektüel okurlar arasında hızla rağbet görmeye başladı. Derginin edebi bölümleri de gözle görülür ölçüde düzeldi. Sovyet barışı savunma komitesinin bülteni olan ve okurlar arasında en küçük bir popülerlik bile kazanamamış olan *Vek XX i mir* [Yirminci Yüzyıl ve Barış], birdenbire moda haline geldi. Bu talih değişimlerinde önemli bir rolü, bir zamanlar sol eğilimli *samizdat* dergi *Poiski*'nin [Arayışlar] kurucuları arasında yer alan ve ülke içi bir sürgün evresinden sonra Moskova'ya dönen Gleb Pavlovski oynadı. *Moskova Haberleri* gibi birkaç dilde çıkan *Vek XX i mir*, Pavlovski sayesinde, sol eğilimli "resmi olmayan gruplar"ın çalışmaları hakkında önemli bir bilgi kaynağı olmuştur. Dergi, yakın zamanlara kadar muhalif sayılan bağımsız Marksistler'den Pinski ve Gefter'le söyleşilere de yer vermiştir. Okuyucu mektupları köşesi, özellikle ilginçleşmiştir, çünkü insanların yeni politik fırsatlara nasıl tepki gösterdiklerinin bir göstergesi, ateşli politik tartışmaya giderek alıştıklarının kanıtıdır. *Moskovski Komsomolets* [Moskovalı Genç Komünist] popüler rock gruplarının konser haberlerini geçer. *İzvestiya*, ekonomik politikanın yalnızca geçmişteki değil, bugünkü eksikliklerini de şaşırtıcı bir içtenlikle ele alan tartışmalar düzenliyor. Taşra gazetecileri zaman zaman Moskova yayınlarının yazı kurullarına fazla cüretkâr gelen malzemeleri yayımlıyor. Basında yeni olgular

ve yeni fikirler gün ışığına çıktıkça, doğallıkla yalnızca entelijensiyanın değil, daha geniş toplumsal katmanların da ilgisini çekiyorlar. Okurlar giderek daha iyi bilgileniyor ve genelde basından daha çok talepte bulunuyor.

Bu değişiklikler doğallıkla edebiyat dergilerini de etkilemiştir. 1986'da *Novi Mir*'in başına getirilen Sergey Zaligin, göreve gelir gelmez 1960'larda ileri anti-Stalinist entelijensiyanın sesi olan derginin ününü yeniden yerleştirme uğraşı vereceğini açıkça belirtti. Aleksandr Tvardovski'nin o dönemde yayıncı olarak başarıları iyi bilinir. Aleksandr Soljenitsin ve Vasili Aksyonov da dahil, en iyi gazeteci, şair ve düzyazı yazarlarının hepsi o günlerde bu dergide yayımlanmıştı. Bir kuşak Sovyet vatandaşının gözünde, bağımsızlık simgesi oldu *Novi Mir*. Ama derginin yeni yazı kurulu, öteki yayınların çetin rekabetiyle karşı karşıya gelmek durumunda. *Znamya* [Bayrak] dergisinin yeni yayın yönetmeni Grigori Baklanov, yazı kuruluna, Tvardovski'nin zamanında *Novi Mir*'in baş ideologu olan Vladimir Lakşin'i getirmiştir. *Drujba Narodov* [Halkların Dostluğu] dergisi, Anatoli Rıbakov'un *Arbat Çocukları* adlı romanının çıkışı nedeniyle birkaç ay tartışma götürmez biçimde gelişmelerin ön cephesinde oldu. Derginin her sayısı elden ele dolaştı ve yırtılıncaya kadar okundu. Kimi insanlar işyerlerindeki fotokopi makinelerini kullanarak metinlerden kopyalar çıkardılar (Sovyetler Birliği'nde sıradan vatandaşların fotokopi makinesi edinmesine izin verilmez).

Ribakov'un romanına şaheser demek güçtür. Ribakov'un Stalinist terörü açıklamaya çalıştığı bölümler çok yüzeysel kaldığı gibi, tarihsel kişiliklerin portreleri de inandırıcı bir biçimde çizilmemiştir. Tarihçiler romanda büyük çapta maddi hatalar yapıldığına işaret etmişlerdi: Ribakov'un 1930'ların terörünü "büyük önder"in kişisel psikolojik alışkanlıklarının sonucuymuş gibi betimleme girişimleri, en azından safdilcedir. Stalin'in portresini terörün "kötü dehası" gibi çizen Ribakov, "önderin herşeyi bilen dehası" hakkındaki 1930'ların propagandasının geleneksel formülasyonlarında sıkışıp kalmıştır.

Buna karşın, romanın okuyucuların çoğunluğu üzerinde yaptığı etki, bir şok etkisiydi. İnsanlar ilk kez resmi bir dergide Stalin'in hapishanelerinin, sorgulamaların, sahte suçlamaların uydurma mekanizmasının betimlenişini bulabildi. Bu nitelikteki kimi malzeme 1960'larda çıkmıştı (Soljenitsin'in *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün*'ü gibi), ama bu, terörün bayağı yanının, cellatların ve kurbanların günlük hayatlarının ilk sistemli anlatımıdır. Şimdiye kadar, bu tür sayfalar ancak *samizdat*'ta, ya da Batı yayınlarında bulunabiliyordu. Romanın, "büyük terör"ün kıyma makinesine düşen bir adamın deneyimini betimleyen otobiyografik kısımları, güçlü bir

basitlik ve otantiklikle yazılmıştır.

Ribakov'un romanı *glasnost* politikası sayesinde herkes tarafından edinilir olmuştur, ama Ribakov romanını yazmaya Kruşçev reformları zamanında başlamıştı. Tekil bir örnek değildir bu. Sansürün gevşemesi şimdiye kadar yasaklanmış olan pek çok yapıtın büyük sayılarda ortaya çıkışını sağlamıştır. Edebi dergilerin yazı kurulları, gittikçe daha çok "rehabilite edilmiş kitap" yayımlama niyetlerini açıklayarak birbirlerine baskın çıkmaya uğraşıyorlar. Pasternak'ın *Doktor Jivago*'su ve Ahmatova'nın *Ağıt* şiirinin yayımlanması üstüne yürütülmüş olan kavgalar, Batı'da zaten iyi biliniyor. Andrey Platonov'un *Kotlovan* [Temel Çukuru] adlı romanı, devrim sonrası düzyazının bu şaheseri, Sovyet okurlarına ulaşabilmiştir. George Orwell'in Rusça'ya çevrilmesi konusunda, bitmeyen tartışmalar vardır. "Rehabilite edilmiş" kitapların tam listesi birkaç sayfa tutar, ama kimi somut örnekler kendi başlarına da eğlendiricidir. Sözgelimi, Arjantinli yazar Ernesto Sabato'nun kitaplarının yayımlanmasına uzun süre izin verilmemesinin nedeninin, yazarın Fidel Castro hakkındaki kimi eleştirel sözleri onaylamasından başka bir şey olmadığı ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü kadarıyla, bugüne kadar gerçekleştirilen rehabilitasyonların en önemlisi, *Oktyabr* [Ekim] dergisinin 1988 yılı boyunca Vasili Grossman'ın *Yaşam ve Yazgı* isimli romanını yayımlama kararıdır. Bu kitap, Stalinizm ve faşizmle ilgili karşılaştırmalı psikolojik çözümleme yanının olağanüstü derinliğiyle göze çarpar. Tarihin cilvesine bakın ki, *Oktyabr* dergisi Grossman'ın sağlığında iflah olmaz Stalinistler'in başlıca kalesiydi (gerçekten de, bu çevrelerden gelen suçlamalar romanın yasaklanmasında önemli rol oynamıştı), oysa bugün, *Oktyabr*'ın yeni yazı kurulundakiler, *glasnost*'un önderleri arasında bulunmaya can atarlar ve Grossman olayının gösterdiği gibi, bunu hayli başarılı biçimde yapmaktadırlar.

Beklenmedik biçimde, ilginin büyümesiyle belirlenen bütün süreç *samizdat*'ın konumunu hiçbir bir şekilde sarsmamıştır. Aslında zıt bir durum doğmuştur: Resmi yayınlar serbestleştikçe, resmi olmayan yayınların sayısı ve tirajı da artmıştır. Bu yayınların en önemlisi, kuşkusuz Leningrad'da çıkan *Merkur*'dur [Cıva]. Şehir yetkilileri bu dergiyi görmezlikten gelemezler. Moskova gazetesi *Sovestkaya Rossiya* [Sovyet Rusya], *Merkur*'a güvenilir bir bilgi kaynağı olarak değinmiştir. Derginin yayın yönetmeni Yelena Zelinskaya, gerek resmi olmayan, gerekse resmi gazete çevrelerinde büyük nüfuz sahibidir. Üç aylık derginin dağıtılış sayısı bini aşar — daktiloyla yazılan bir yayın için çarpıcı bir tiraj.

Gorbaçov döneminin *samizdat* gazeteleri, çeşitli kategorilere ayrılabilir. İlk olarak, içlerinden çoğu Brejnev döneminden beri yaşayan edebiyat dergileri ve yıllıklar, çıkmayı sürdürdüler. Leningrad'da çıkan *Çasi* [Saatler], *Obvodni Kanal* [Obvodni Kanalı] ve *Mitin Jurnai* [Mitya'nın dergisi], Riga'da çıkan *Tretya modernizatsiya* [Üçüncü Modernleşme] vb., bunlar arasında yer alır. Bu yayınlar, çoğu kez, politikayla fazla ilgilenmedikleri halde bile resmi Yazarlar Birliği'yle çoktandır çatışan çeşitli yenilikçi gruplardan şair ve düzyazı yazarlarını biraraya getirirler. Bu tür dergilerin görece politik niteliği, *samizdat* basının çok kuvvetli baskılar altında olduğu zamanda bile hayatta kalmalarına yardım etmişti. Edebiyat dergilerinin yanı sıra, birdenbire, Leningrad'daki *Roksi* ve Moskova'daki *Uho* [Kulak] gibi rock müziği dergileri boy göstermiştir. Bu derginin ideologlarından birisi olan ve düzenli olarak yazı veren İlya Smirnov'un kanısınca, burada görmekte olduğumuz şey artık basit bir sanatsal görüngü değildir: Rock müziği gelişen "Sovyet yeni Solu" hareketiyle bağlı olduğu için, toplumsal bir boyut kazanmıştır.

"Yeni *samizdat*"ın gelişmesi için temel ilkilimi sağlayan, işte bu harekettir. Başarısı, herşeyden önce, dergi ile *Epicentre** denen Leningrad'daki gayri resmi Sol grup arasındaki sıkı bağdan dolayıdır. *Epicentre* ile onun rakip örgütü Kültür Ekolojisi Konseyi'nin (SEK) çalışmaları, Leningrad dışında yaygın bir biçimde tanınır olmuştur. Aralarındaki taktik farklılıklara karşın, bu iki grup, bir parça Batı Alman Yeşil Partisi'ne benzeyen yeni-Marksistler'le çevreciler arasında bir tür blok oluşturur. Tartışmalar düzenleyip, eski binaların yıkılmasına ve ekolojik dengeyi tahrip edecek ekonomik planlara karşı kampanya yürütürler. Sadece Leningrad'da değil, ülke çapında da çok sayıda solcu kulüp ve grup boy veriyor. Ya kendi daktiloyla yazılmış bültenlerini çıkarmaya çalışıyor, ya da en popüler *samizdat* dergiler yoluyla bilgi aktarıyorlar. Leningrad'daki *perestroyka* kulübü, *Perekryostok mneniy* [Düşüncelerin Kavşağı] denilen bir bülten yayımlıyor ve aynı şehirde *Adelaida* gibi barışçıl bir isim taşıyan "devrimci Marksistler" kulübü, *Vovesrost* [Dik Duran] adlı dergisini dağıtıyor. Moskova'da *Obşçina* [Komün] sosyalist kulübü, onbeş günde bir *Den za dnyom* [Günbegün] adlı bir enformasyon bülteni çıkarıyor.

En ciddi yayınların hepsi, kulüp birlikleriyle şu ya da bu biçimde bağlantılıdır. Ülkenin dört bir yanındaki resmi olmayan solcu grupların tümünü kapsayan ilk toplantı, Moskova'da Ağustos 1987'de yapıldı. Bu toplantıda, bir "Toplumsal İnisiyatif Çevresi" ve Sosyalist Toplumsal Kulüpler Federasyonu (FSOK) kurulmasına karar verildi. Kurucuları tarafından kültürel,

**Epicentre*: Yeraltındaki deprem merkezinin yerüstündeki izdüşümü; üst merkez. (ç.n.)

ekolojik ve politik kulüplerin tek bir ideoloji ya da platform olmadan geniş bir birliği olarak tasarlanan "Çevre", gelecek vaadetmesine karşın, gerçekte önemli bir gelişme göstermemiştir. Öte yandan FSOK, Ağustos toplantısının ardından geçen birkaç ay içinde, becerikli ve birleşik bir örgüt olmuştur. Bunda, ilkin tarafsız *Svidetel* [Tanık] adıyla çıkan, Kasım ayında ise *Levi povorot* [Sola Dönüş] diye yeniden isimlendirilen kendi *samizdat* dergisinin çıkışının payı hiç de az değildi.

Bu "yeni *samizdat*", elbette, tutumları 1970'lerin muhalefet geleneklerine dayalı öteki yayınlarla birarada yaşamaktadır. Sergey Grigoriants'ın yayın yönetmenliğini yaptığı *Glasnost* dergisi, Batı'da iyi tanınır. Bununla birlikte bu dergi, Moskova ve Leningrad'da, sürekli olarak insafsız eleştirilere uğrar. Üstelik bu eleştiriler sırf yetkililerden de gelmez. Grigoriants, ülke içindeki okurlarından çok, yurtdışında nasıl karşılandığı hakkında kafa yormakla suçlanır. Ayrıca, derginin yayımladığı malzemenin doğruluğunun genellikle kuşkulu olduğu iddia edilir. O da "yalnızca ihraç" amacını gözetmekle suçlanmakla birlikte, 1970'lerin "klasik *samizdat*" geleneklerini sürdürmeyi deneyen bir başka yayın olan *Express-Chronicle*, daha fazla nüfuz kazanmıştır.

Politik ya da kültürel yönelimi ne olursa olsun, *samizdat* basın için ana sorun, bir liberalleşme döneminde resmi yayınlarla nasıl bir ilişki oluşturacağıdır. Geleneksel *samizdat* (*Glasnost* ile *Express-Chronicle* bunun mirasçılarıdır) resmi basına alternatif olmaya çalışmıştı, sonraki yeni *samizdat* ise, resmi basınla birarada yaşamaya ve işbirliği yapmaya uğraşmaktadır. *Ctva*'nın ve öteki solcu yayınların nüshaları, "asıl" gazetelerin yönetim bürolarında bulunabilir. Nitekim Yelena Zelinskaya Leningrad'da *samizdat* dergilerin yayın yönetmenleriyle bir toplantı düzenlediği zaman, resmi onay almıştı. *Glasnost* dışındaki neredeyse bütün gayri resmi yayınların temsilcileri davet edilmişti toplantıya. Ayrıca *Literaturnaya Gazeta* ve *İzvestiya*, Novosti Basın Ajansı ve öteki devlet basın organlarının muhabirleri de hazır bulundu. Bu resmi organların bir tekinde bile toplantıyla ilgili haber çıkmamasına karşın, "egemen Sovyet basını" temsilcilerinin Leningrad'da hazır bulunması çok anlamlıdır.

Leningrad toplantısında gün ışığına çıkan başka bir şey de şuydu: Ülkede bir değil, üç ayrı *samizdat* vardır. Yalnız edebi yenilikçiler, geleneksel muhalifler ve "yeni Sol" pek tartışamıyorlardı — ortak tartışma konuları yoktu. Kimi "hükümetten ve ulustan özgür olmayı" tartışırken, kimisi "komünizmin reform yoluyla değiştirilemez oluşundan" dem vuruyor, başkaları da "yapısal reformlar için toplumsal bir hareket" kavramı oluşturmaya ça-

lışıyorlardı.

Öyle görünüyor ki, politik durumun değişmesi *samizdat* için, resmi basın için olduğundan daha az problem yaratmamıştır (daha fazla bile olabilir). Kimi *samizdat* yayınlarının "tek tek eksikliklerin eleştirisi" alanında resmi gazetelerle boy ölçüşmeye girişmeleri bir yere varmayacaktır. Tartışma için gittikçe daha fazla konunun önü açılıyor; üstelik devlet gazetelerinin muhabirleri için bilgi toplamak, *samizdat* bültenleri yayıncılarına kıyasla çok daha kolaydır.

Bununla birlikte, bağımsız biçimde dar bir çevreye dağıtılan yayınların, liberalleşme yoluyla bile devlet tarafından köşeye sıkıştırılamayacağı açıktır. Bu, sırf radikalliğin derecesi ve eleştirinin keskinliği sorunu değildir. Yine aynı yazarlar, zaman gelir aynı sorunları hem *samizdat*, hem resmi yayınlarda ele alırlar (ben de bunlara dahilim).

Sovyet toplumunun *samizdat*'a duyduğu gerçek gereksinim, yalnız çeşitli alanlarda süregitmekte olan "*glasnost* kıtlığı"ndan kaynaklanmaz. *Samizdat* dergiler, bağımsızlıkları sayesinde, kurulu düzenin görüşüne aldırmaksızın tutarlı bir yayın çizgisi izleyebilirler. Sovyet yeni Sol hareketi kendi enformasyon ve tartışma bültenleri olmaksızın gelişemezdi. Kısaca, *samizdat*, tıpkı Batı'daki küçük çaplı radikal yayınlar gibi bir işlev görmeye başlıyor. Ek olarak, yazarlar ve şairler açısından *samizdat*'ın varoluşu (ve yetkililerin görece hoşgörülü tutumu) tercih özgürlüğünün arttığını gösterir. Egemen basına sokulamayan şeyler, bağımsız yayınlarca yayılabilir.

Gerek canlanan devlet basını, gerekse *samizdat*, Sovyetler Birliği'nde bir sivil toplumun yaratılmasına katkıda bulunuyorlar. Sorun, bu eğilimlerin ne kadar istikrarlı ve uzun vadeli olacağı, büyüyen toplumsal hareketin koşulların gelişmesi üstünde ne ölçüde gerçek bir etki yapabileceğidir. Bu, bir tek yetkililerin alacağı tutuma değil, aynı zamanda ilerici unsurların —dergilerde ve kulüplerde— *glasnost*'un önlerine sermiş olduğu fırsatlardan ne derece yararlanacaklarına da bağlıdır.

BÖLÜM III

SOVYET YENİ SOLU: Robin Blackburn - Boris Kagarlitski Görüşmesi

Robin Blackburn: *Brejnev döneminde muhalif görüşleriniz yüzünden hapse atılmıştınız. Hapishane nasıldı?*

Boris Kagarlitski: İşin en zor yanı, aylar boyu aynı kişiyle kalmak zorunda olmanız. Rüşvet aldığı için tutuklanan bir yöneticiden Sovyet idari yapısı ve ekonominin işleyişi hakkında epeyce şey öğrendim, ama gene de aynı kişiyle her gün beraber olmak çok zor: Psikolojik açıdan yıkıcı bir şey bu. Belki birbirinizden nefret etmiyorsunuz ama çok rahatsız oluyorsunuz. Hapishanenin iyi bir kütüphanesi vardı, ama Marx'ın kitapları yoktu. Marx'ın yazıları hapishane yöneticilerine tahsis edilmişti! Ben de valiye mektup yazarak Marx'ın kitaplarını istedim. Buna da monarşist eğilimli bir sağcı muhalifin İncil'i istediğini ve sonunda aldığını öğrendikten sonra kalkışım.

R.B. *Niçin serbest bırakıldınız?*

B.K. Batı Solu'ndan bir sürü protesto geldi, ama bu yetmedi. Sovyetler Birliği'nde bir yönetim değişikliği oldu: Brejnev öldü ve yerine Andropov geçti. Daha fazla bilgi almaya başladık, birtakım ayrıntılı dedikodular duyduk ve göstermelik bir mahkemenin başlayacağını sandık. Ama galiba Andropov iktidarına göstermelik bir mahkemeyle başlamak istemedi, hazırlıklar da sona erdi.

R.B. *Ne zaman eleştirel bilince sahip bir Sovyet yurttaşı oldunuz?*

B.K. Şu evleri görüyor musunuz? Yazarlar Birliği'nin konut kooperatifine ait. Burada yaşayanların hepsi yazardır. Bu yüzden hayatımın başlangıcında, çocukluğumda, Kruşçev döneminin ve Kruşçev sonrası dönemin sorunlarının, muhaliflerin tüm tartışmalarının izlenebileceği bir dünyada yaşadım. Bunlar her gün tartışılıyordu ve henüz basılmamış ya da basılması engellenmiş yazılara ulaşmak olanaklıydı.

R.B. *Prag Baharı sırasında henüz on yaşındaydınız, değil mi?*

B.K. Prag Baharı benim ilk politik deneyimimdi. Çevremdekiler, annem ve babam da dahil, Çekoslovakya'da olanlar yüzünden çok heyecana kapılmışlardı: "İnsan yüzlü sosyalizm," Sovyetler Birliği hakkındaki ümitlerine tekabül ediyordu. Çok daha sonraları, insanların Daniel ve Sinyavski'nin mahkemesini de tartışmakta olduğunu keşfettim. Aslında 1968 Ağustosu'nun olaylarını günbegün hatırlıyorum. Benim için müthiş bir şok olmuştu: Olanlar yüzünden yıkıma uğramış yetişkinler görüyordum her an.

R.B. *Ne eğitimi gördünüz?*

B.K. İnsan bilimleri konusunda genel bir eğitim istiyordum. Okulda herkes bir tür toplumsal araştırma dersi alıyordu: Biraz Marksizm, biraz Sovyet tarihi — tabii hep resmi yorumla. Ama gene de geriye bir şeyler kalıyor. Okulu bitirdiğim sırada Lenin'den çok etkilenmiştim. Öncelikle çok mantıklı olduğu için, herşeyi çok açıklıkla ortaya koyduğu için. İkinci olarak da, söylediği birçok şeyin etrafımızda gördüklerimizle çeliştiğini farkettiğim için: Örneğin resmi görevlilerin sıradan işçilerden daha iyi yaşamaması gerektiğini, ya da seçim yoluyla geri alınabilmeleri gerektiğini söylemiş. Okumaya bir başlayınca her sayfada bu tür uyumsuzlukları görüyorsunuz. Bu yüzden politik ve toplumsal araştırmalara yönelmek istedim, ama babam Tiyatro Enstitüsü'nde tiyatro ve eleştiri okumamı tavsiye etti. Enstitüde tarih ve dünya kültürünü de içeren iyi bir insan bilimleri eğitimi alacağımı, politika ve toplumu da kendi başıma araştırabileceğimi söyledi. Onun sözünü dinledim ve tiyatro sosyolojisi uzmanı oldum.

R.B. *Bu neyle ilgili bir dal?*

B.K. Farklı oyunculuk ve yönetim stratejilerine ve farklı tiyatro tiplerine seyirciden gelen tepkileri inceler. Sovyetler Birliği'nde yaklaşık otuz bin sosyolog var; bunlar hayatın bütün yönleri hakkında bilgi toplamakla, kurumlarımızın nasıl çalıştığını incelemekle görevliler. *Glasnost* ve *perestroyka* fikirlerinin çoğu bu insanlardan çıktı. Ben de öğrenciyken ekonomik ve politik değişimin gereğinin farkına varmıştım, ama muhaliflere pek yakınlık duymuyordum. Örneğin, Saharov'a çok saygım var, ama yetmişlerde ABD'nin Vietnam politikasını haklı çıkarır gibi görünen demeçleri beni çok kızdırmıştı. Soljenitsin gerici görüşlerini açıklamaya başlamıştı ve bu genç kuşağın nefretini uyandırdı; onun görüşlerinde Parti ideologlarının görüşlerini anımsatan bir demokrasi ve aydınlanma nefreti vardı.

R.B. *Soljenitsin'in yazılarına nasıl ulaşabiliyordunuz?*

B.K. Radyodan. Parti önderlerine mektubunu BBC yayınlamıştı — entelektüeller genellikle BBC dinlerdi, işçilerse Amerika'nın Sesi'ni.

R.B. *Amerikan müziğini daha çok sevdikleri için mi?*

B.K. Evet. Bazı vasıflı işçiler teknik mucizeler yaratarak, her türlü perdelemeye karşın radyo sinyalini alabilen alıcılar yapıyorlardı. Farklı radyo istasyonları sayesinde dünya hakkında bilgi ediniyorduk; her duyduğumuza inanmıyorduk tabii, ama insan kafasında bir tablo oluşturabiliyordu. Çok da okuyordum. Büyük bir değişiklik olması gerektiğinden emindim. Sonunda *Varianti* adlı *samizdat* dergiyi çıkaran grupla ilişki kurmayı başardım. Dünya Ekonomisi Enstitüsü'nde çalışanların çevresinde oluşan bu grup, hem varolan düzene, hem de muhaliflere karşıydı. Şiddetle anti-Stalinist'tiler ve aynı zamanda Kruşçev döneminin gönülsüz reformlarını da eleştiriyorlardı. O sıralarda Gramsci okumaya başladım. Doğu Berlin'e gidip oradaki kütüphanelerde araştırma yapmayı başardım. Oradaki kurallar Moskova'ya göre daha liberaldi, ama gene de sıradan yurttaşın girmesine izin verilmeyen bir politik ve tarihi kitaplar bölümüne rastladım.* Oradaki yetkililere Sovyet pasaportumu gösterdim ve kapalı bölümdeki kitapları görmek istedim. Derhal izin verdiler. Tuhaf! Isaac Deutscher'in *Troçki*'sinin ilk iki cildini okudum, ama bir ayda vizem bittiği için üçüncü cildi okuyamadım. Bazı Avro-komünist yazıları, Roger Garaudy'nin kitaplarını, Cohen'in Buharin biyografisini ve *New Left Review*'nun bazı sayılarını da okudum.

R.B. *Sovyet tarihinin bu sorunları güncel yaşantınızda niçin bu kadar büyük bir yer tutuyor?*

B.K. Batı'da herşey çok hızlı olup bitiyor. Thatcher ve Reagan'ın öncesi sanki çok geride kalmış gibi. Brejnev dönemi ise hâlâ dün gibi ve biz yirmilerle otuzlarda neler olduğuyla çok ilgiliyiz. Rusya'da herhangi bir konuyu anlamak istiyorsanız, 1917'den başlamanız gerek; aslında bu da yetmez, Korkunç İvan'a, Rusya'nın ilk Hıristiyan kralı Vladimir'e kadar gitmelisiniz. İngiliz ya da Amerikan entelektüellerinin 1688'i ya da 1776'yı mutfakta tartıştıklarını sanmıyorum. Yetmişlerde akşam yemeğinin hemen ardından Buharin ve Troçki hakkında ateşli tartışmalara girerdik — hâlâ da giriyoruz! Karım geçen gün, bu insanlar hakkında sanki az önce odadan çıkmışlar gibi tartıştığımızı söyledi. Doğu Almanya'da okuduğum kitapların birinde (galiba Cohen'in Buharin biyografisiydi) Lenin'in ölümünden hemen sonraki po-

*Ağustos 1988'de Sovyet kütüphanelerinin kapalı bölümlerinin kamuoyuna açılacağı bildirildi.

litbüronun bir fotoğrafı vardı. Yedi kişiydiler, ve kim olduklarını görmek beni dehşete düşürdü: Resmi tarihimize göre herbiri, Stalin de dahil, ya haindi ya da politik suçlu. Ve bu insanlar bu ülkenin başındaydılar! Tabii ki ben Troçki'nin, Buharin'in ya da Kamenev'in hain olduğuna inanmıyordum. Başlangıçta Cohen'in tarif ettiği Buharin'e sempati duyuyordum, ama dogmatizminden ve Stalin'le işbirliği yapmasından hoşlanmıyordum. Belli ki Troçkist solu altetmek için bürokratik oyunun kurallarını kabul etmişti, aynı şeyin kendi başına da geleceğini farketmeden. Troçki'den etkilenmiştim, ancak yirmilerin sonlarında niçin Buharin'i Stalin'den daha büyük bir düşman olarak gördüğünü anlayamıyordum.

R.B. Düşünen Sazlık*'ın ilk bölümü 1981-82'de yazıldı. Kısa bir süre sonra hapse atılmanız bununla bağıntılı değil mi?*

B.K. Kitabı bitirmemden birkaç gün sonra tutuklandım, ama arada bağıntı yoktu. Elyazmasını daha sonra ele geçirdiler ve hapiste olduğum sırada bana kitabın bazı bölümlerini Sovyet düşmanı olarak gördüklerini söylediler. Hatta savcıyla bu konuda tartışmak zorunda da kaldım; ama esas tutuklanma nedenim bu değildi. Tutuklandığım sırada *Sola Dönüş* adlı bir *samizdat* derginin yayımlanmasına yardım ediyordum. Derginin bir okuyucu kitlesi vardı ve bu kitle giderek artıyordu. Bu, yetkililer için sorun oluyordu; geleneksel muhalif hareketi neredeyse yoketmişler, ama bu defa da karşılarına bir "Yeni Sol" çıkmıştı. Üstelik herkes Brejnev'in ölmekte olduğunu düşünüyordu ve resmi çevrelerde, sorun çıkaranları tutuklayarak politik istikrarı koruma eğilimi vardı.

R.B. *Kitabın o sıralarda* Sola Dönüş *grubuyla yapmakta olduğunuz politik tartışmaları yansıttığı söylenebilir mi?*

B.K. Tabii. Yetmişlerin sonu çok ilginç bir dönemdi. Geleneksel muhalif hareketin barutunun bittiği ortadaydı. Çoğu yurtdışına gitmişti, gitmeyenler de "ihracat amacıyla" yazıyorlardı. Tek olanaklı eylem biçiminin Batı gazetecileriyle basın toplantıları yapmak olduğunu düşünüyorlardı: Oysa bu kendi amaçlarını ortadan kaldırıyordu, ve bence de onların sağ ve kapitalizm yanlısı görüşleriyle yakından ilgiliydi. Gençler, muhaliflere katılmayı bir anda bıraktılar ve yeni çözümler aramaya başladılar. Tartışma grupları oluşturduk ve Batılı sol dergileri incelemeye başladık. O günlerde *New Left Review*'nun her sayısını sayfa sayfa okurduk; bugün buna her zaman vakit bulamıyoruz. O zamanlar genç Sovyet sol entelektüelleri Batı Solu hakkında, kendi ülkelerinde işlerin nasıl yürüdüğünü bildiklerinden daha çok şey biliyorlardı.

Alec Nove'nin merkezi olarak planlanmış sosyalist ekonomi eleştirisini okumak bizim için çok ilginçti.

R.B. *Rus eleştirmeni Mihail Bakhtin sizin üzerinizde oldukça etkili olmuş gibi görünüyor.*

B.K. Öyle oldu. Bakhtin yetmişlerde öldü ve ölür ölmez de herkes onun yazılarını okumaya, gerçek sanatta diyalojik bir yapının, yani sanat eserinin kendi içinde çok sesliliğin, birden çok bakış açısının bulunması gerektiği hakkındaki tezlerini onaylamaya başladı. Buna bazan zıtdillilik [*heteroglossia*] deniyor. Bu sıralarda Bakhtin çok yaşlıydı; insanların onun görüşlerini ciddiye alması için ölmesinin gerekmesi de çok yazık. Ölür ölmez moda oldu — Rusya'da çok sık olur bu. Moskova'da bir süre, eğer Bakhtin okumamışsanız insan değilmişsiniz gibi davranılıyordu. Bakhtin'in, kitabımda da kullandığım, diyalojik yapı tartışmasının Marksist eleştirel kuram için ve kültür kavramımızı zenginleştirmemiz için çok faydalı olduğunu düşünüyorum. Ancak Bakhtin'in kendisi Marksist değildi. Bunun açıkça belirtilmesi gerek. Çok açık bir insandı, yirmilerde Formalistler'le yapılan klasik tartışmalara katılmıştı ve bu tartışmaların ruhunu daha genç bir kuşağa aktaracak kadar da yaşadı.

R.B. *Kulüpler hareketinde yer alanlar, yetmişlerin sonu ve seksenlerin başlarında sizinle bu tartışmalara katılanlarla aynı kişiler miydi?*

B.K. Çoğu öyleydi, ama daha genç bir kuşak da vardı. Sürekliliği vurgulamak için gene *Sola Dönüş* adlı bir dergi çıkardık, ama 1985'ten sonraki dönemde kulüplerin kurulmasında yardımcı olan birçok genç de vardı. Yani harekette iki yaş grubu vardı. Bunlardan biri yirmibeş yaşın altındaki yaş grubuydu ki eylemcilerin çoğunluğunu bunlar oluşturuyordu. İkinci grup ise otuzbeşle elli, hatta altmış yaş grubuydu ki, bunların çoğunun yetmişlerde ya da daha önce bağımsız faaliyetleri olmuştu. Bu insanlar daha az aktif olma eğilimindeydiler, ama tartışmalarımıza katılıyorlardı. Bir de benim gibi iki grubun arasında yer alan, *Sola Dönüş* ve benzeri *samizdat* dergilerle ilgili olan birkaç kişi vardı. Biz, yeni "zoraki Gorbaçov gönüllüleri" ile Kruşçev'in buzların çözülüşü dönemini hatırlayanlar arasındaki köprüyüz.

R.B. *Bağımsız kulüplerin, tartışmaların ve kamusal sorunlar üzerine kampanyaların ortaya çıkışı yeni bir aşamaya mı işaret ediyor?*

B.K. Kulüpler, bürokratik durağanlığın tüm yaşamı boğma tehdidi altında tuttuğu bir ülkede, sivil toplumun yeniden doğuşunun ilk işaretleri, zemin yoklamalarıdır. Ülkemizde "aşağıdan" gelen bir radikal inisiyatifin gerekli-

liğini zaten düşünüyorduk, ancak bunun kulüp hareketi biçimini alacağını beklemiyorduk. İlk gayri resmi kulüpler 1985'te ortaya çıktı. Moskova'da, yetkilileri, Parti' tarafından denetlenmeyen, ama kimi Parti üyelerini de içeren, ülkenin geleceği hakkında tartışmalar yürüten bir kulübün varlığını kabul etmeye ikna ettik. Gorbaçov'un yeniden yapılanma ve açıklık konusundaki konuşmaları, bağımsız inisiyatifleri davet eder gibiydi; Çernobil felaketi bu mesajın altını çizdi. Boris Yeltsin, Moskova'da kulüplerin resmi mekânları kullanmalarına izin verdi, ve 1987 Haziranı'nda bir ulusal toplantı düzenledik. Bu tarihe gelindiğinde, toplam üye sayısı binlere ulaşan birçok kulüp ortaya çıkmıştı. Bazıları esas olarak öğrenci gruplarıydı, bazıları ekonomistler ve teknisyenlerden oluşuyordu, bazıları ise ekolojik ve çevre koruma konular çevresinde örgütlenmişlerdi. İşçiler azınlıktaydı, ama kimi kulüplerde işçilere rastlamak olanaklıydı. Bir kulüp hareketinde endüstriyel sosyologlar varsa, bunlar bazen işçileri de çekebiliyordu; bazen de işçilerin yönetimle sorunları olduğunda, kulüpler dertlerini ortaya koymalarına yardımcı oluyordu. *Perestroyka*'yı hepimiz aynı biçimde anlamıyorduk. Öğrencilerin bazıları anarşist görüşlere yakınlık duyuyordu. Grupların hepsinin açık sosyalist hedefleri yoktu, ama gene de sosyalist eğilimli grupların hepsini bir federasyon biçiminde toplamayı başardık. Geçen Kasımda [1987] Yeltsin'in görevden alınması işlerimizi zorlaştırdı, ama Moskova'da bir dizi protesto eyleminin de hareket noktası oldu bu. Yeltsin'in kovulma ve mahkûm edilme biçimi bizi çok ürküttü; kamusal bir kişilik olarak yeniden ortaya çıkması iyiye işaret.

R.B. *Kulüplere katılanların kaçta kaçı kadındı?*

B.K. Değişiyordu, ama yaklaşık yüzde onbeş denebilir. Bir İtalyan yoldaş bana, "sizde altmışların sonlarında Batı'da olan bütün eğilimler var, bir tek kadın hareketi yok," demişti. Bence haklı.

R.B. *Kitabınızda, yetmişlerdeki ve seksenlerin başındaki en büyük başarının, Sovyet ekonomisini canlandıracak bir "planlı piyasa" kuramının ortaya çıkışı olduğunu söylüyorsunuz. Kulüplerde bu çalışma hâlâ sürüyor mu?*

B.K. Hükümetimizdeki bazı kişiler neredeyse Friedman'cı bir anlayışla piyasayı savunuyorlar; bazıları ise piyasayı, bürokratik merkeziyetçi planlamaya bir ek olarak görüyorlar. Bizim için sorun, planla piyasayı birleştirecek yollar bulmak değil, daha ziyade, planlamayı demokratikleştirmektir. Demokrasiyi ilk öncelik haline getirmeliyiz; gerisini sonra düşünürüz. Bu aynı

zamanda fabrikalarda öz yönetim de demektir. Bazen kulüplerimizin üyeleri, çoğunlukla gene endüstriyel sosyologlar, üretici halkı temsil etmek için emek kolektifi konseyleri kurmaya çağrılıyorlar. Sistemi tüketici gereksinmelerine daha duyarlı hale getirmek için, halkı tüketici olarak da örgütlemek ve temsil etmek için yollar bulmalıyız. Ancak ayrıcalıklı bir azınlığın çıkarlarına hizmet etmemek için de dikkatli olmamız gerekiyor.

R.B. *Neden* Düşünen Sazlık*'ta entelektüellerin sorunlarını Sovyet toplumunu incelemek için bir kalkış noktası olarak kullandınız?*

B.K. Kitap, Devrim'den ve onun geleneklerinden geriye neyin kaldığını tartışmayı hedefleyen bir projenin parçasıdır. Rus Devrimi'ni halk yaptı, ama Bolşevik entelijensiyanın düşüncesi, sonuçlarını belirlemede büyük rol oynamıştır. Devrim, zirvesine ulaştığında bir halk devrimiydi, ama geriye çekildiğinde, İç Savaş'tan sonra, Bolşevik olan ve olmayan entelektüellerin etkisi arttı. Geleneksel Rus entelijensiyası ile onun Sovyet halefinin bağlarını kurmaya, Stalin ve Brejnev dönemlerinde entelijensiyanın kaderini göstermeye çalıştım. Ortaya koyduğum gibi, yöneticilerimiz daima entelijensiyanın bağımsız gelenekleriyle çarpışmak zorunda kalmışlar, bu gelenekler de her zaman inatla, şimdi de olduğu gibi, kendilerini ortaya atmışlardır. Stalin tüm entelektüel yaşamı denetlemeye çalıştı, ama asla tam olarak başaramadı bunu. Entelektüeller kurban oldukları kadar suç ortağı da oldular, ama derinlerde, gelenekleri eleştirel potansiyelini korudu.

R.B. *Yeni bir toplumsal gücü —"statokrasi"yi— temsil eden Stalin'in, farklı Bolşevik akımlar arasındaki tartışmayı keserek, ne Sol ne de Sağ olan bir çözüm dayattığını söylüyorsunuz.*

B.K. Stalin'in projesi, toplumsal enerjinin savaş sonrasındaki tükenişini kullanarak, toplumu bürokrasiye uydurmak, herşeyi yönetilebilir hale getirmekti. Bu, Devrim'den sonra varolan sivil toplumun çoğu unsurunu da yok etmeyi gerektiriyordu. NEP'e, çiftçilere, entelektüellere, ve giderek parti kadrolarının kendilerine de saldırmak demekti. Stalin NEP'i, işçilerden yana olduğu için değil, böylesi ülkeyi yönetmeyi daha kolaylaştıracağı için ortadan kaldırdı. Aynı şekilde, kırsal kooperatifler üzerinde devlet denetimi kurdu, tek bir büyük yazarlar birliği, tek bir büyük film yapımcıları birliği vb. kurdu. Yirmilerde kültürel hayatımızda birçok enstitü, yayınevi, birçok eğilim ve hizip vardı: Stalin, herşeyi kapsayan bir tek örgütü denetlemenin daha kolay olduğunu gördü. Stalin Devrim'den sonra toplumu yeniden biçimlendirmek için teröre gereksinim duydu, çünkü Devrim sırasında halk, kendi-

sini savunmayı, sıradan halkın da toplumda hakları ve oynayacağı bir rol olduğunu öğrenmişti. Bunların hepsinin yokedilmesi gerekiyordu. Ne kadar terör kullanmak "gerektiği"ni tartışmak istemiyorum, ama terörün yaygınlığı, ezmek zorunda olduğu devrimci güçlerin büyüklüğü hakkında bir fikir verir.

R.B. *Resmi Sosyalist Gerçekçilik öğretisinin, yirmilerin kültürel çoğulculuğunu ezmeye yaradığını söylüyorsunuz.*

B.K. Sanat üzerindeki Stalinist vesayet, otuzların başlarına kadar oluşmamıştı. Eğitim ve Kültür Komiseri Lunaçarski, Stalin'i politika alanında destekliyor, ancak kendi komiserliğini büyük ölçüde deneye ve çeşitliliğe yer verilen bir tür kişisel alan gibi koruyordu. Ancak otuzların başlarında çarpıcı bir değişiklik oldu. Kitabımı tamamladıktan sonra bir dostum bana, ilk dönem Sovyet edebiyat ve sanat dergilerinin kapaklarının yeniden basımlarını gösterdi: 1932'ye kadar kapaklar renkli, farklı ve ilginçti; 1932'den sonra ise hepsi aynıydı — aynı yazı karakteri, aynı gri renk, aynı desenler.

R.B. *Kitabınızda edebiyat üzerinde yoğunlaşıyorsunuz. Oysa sinemada, örneğin Eisenstein ve Pudovkin, Stalin'le sorunları olmasına karşın, gene de bazı önemli eserler verebildiler.*

B.K. Kültürümüzün sorunlarını tartışırken, kanıtları edebiyattan seçeriz. Yazılı söz, en önemli şey sayılır. Sinema daha fazla kaynak gerektirir, ve bu yüzden de yapımcının özgürlüğü konusunda daha çok soru işareti vardır. Sovyet sinemasında da otuzların başlarında büyük bir düşüş vardır, ama bu değişim teknik nedenlerle daha karmaşık hale gelmiştir — örneğin filmlerin sesli çekilmeye başlaması, resmi propaganda talebini güçlendiren bir dönüşüm oldu.

R.B. *Sovyet sanatının, izleyicisinin dikkatini uyanık tutması gerekmiyor muydu? Bu, sanatçıya bir özgürlük payı tanımadı mı?*

B.K. Sinemada bu sorun değildi. *Kuban Kazakları* diye bir film vardı. Stalin'in ölümünden sonra uzun bir süre resmi yalanların ve şirinleştirmenin bir simgesi olarak kabul edildi. Savaştan sonra ülke açlıktan kırılırken, bol bol yiyen mutlu insanlar gösteriyordu: Durmadan yiyorlar, şarkı söylüyorlar ve mutlu oluyorlardı! Bu yakınlarda bir eleştirmen, *Sovyet Kültürü* dergisinde, bu filmin bir "sahtekarlık"tan ziyade bir "idealleştirme" olarak görülmesi gerektiğini söyledi. İzleyiciler filme bayılmışlardı, çünkü insanlar hayatın öyle olmasını istiyorlardı. Tabii ki birçok insan o filmi gördü, bazen birkaç kere. Ancak Stalin'in zamanında pek az (galiba bir yılda sekiz) film yapıldığını ve

hemen hemen hiçbir yabancı filmin izlenmediğini unutmamalıyız; pek fazla tercih hakkı yoktu. Edebiyatta ise uzun bir kültürel ve eleştirel geleneğimiz var; klasikleri bulmak her zaman olanaklı.

R.B. *Nazi istilasının dehşetinin bürokrasiyi Sovyet halkının gözünde daha kabul edilebilir kıldığı izlenimini edindim.*

B.K. Savaş, bir kez daha, bağları yok etme ve halkı politik ve askeri bürokrasiye bağımlı kılma işini gördü. Öte yandan, askeri mücadelenin koşulları ve gereksinmeleri, halk arasında aşağıdan gelen çok sayıda inisiyatife de yol açtı, ve bu anlamda da savaş Stalinist hükümet modeli için tehlike yarattı. Bunu Grossman'ın *Yaşam ve Yazgı* romanında görebilirsiniz: İki seçenek vardır — savaşı ya halk kazanacak ya da sistem. Çünkü halk kazanırsa sistem kaybeder ve tersi de doğrudur. Grossman'ın kitabı son günlerde *Oktyabr* dergisinde yayımlandı ve onun bu görüşü iletişim araçlarında yorumcular tarafından da tekrarlandı. Savaş sırasında Sovyet halkı kişisel inisiyatif ve öz saygı konusunda çok şey öğrendi. Savaştan sonra daha çok özgürlük olacağını sandılar, ama bunun tersi oldu. Savaşın başlaması bürokrasi için bir felaket olmuştu, ama savaşın sonunda denetimini ve inanılırlığını yeniden kazandı. İnsanlar hâlâ "Stalin belki pek iyi değildi, ama gene de savaşı kazanmamıza yardım etti," diyor.

R.B. *Bana öyle geliyor ki* Yaşam ve Yazgı *Bakhtin'in diyalojik yapı ve zıddillilik tezlerini mükemmel bir biçimde sergiliyor. Çok sayıda karakter var ve gerçek bir ses çeşitliliğine sahip; bu da Batı edebiyatının önemli bir bölümünün günümüzdeki sınırlarını gösteriyor.*

B.K. Çağdaş Sovyet yazarlarının hâlâ ondokuzuncu yüzyıl modelleri kullanabilmeleri ilginçtir. O romanda sevdiğim şey de bu; Batılılar muhtemelen ondokuzuncu yüzyıl biçimlerinin hâlâ geçerliliğini koruduğu bir kültüre rastlamayı tuhaf buluyorlardır. Biz bu kültürde yaşıyoruz ve kendimizi rahat hissediyoruz. Tabii bir yandan çağdaşlaşma da var. Rock müzik serpilip gelişiyor ve tıpkı Batı'da altmışlarda olduğu gibi bağımsız ve radikal fikirlerin daha geniş bir izleyici kitlesine ulaşmasına yardım ediyor. Ve *glasnost*'la birlikte televizyon da çok daha ilginç ve bağımsız oldu. İnsanlar gelip fikirlerini baskı altına almadan tartışabiliyorlar. Ancak edebiyat modernist yaklaşımlardan görece bağımsız kalıyor. Ruslar'ın hâlâ modası geçmiş geleneklerini koruduğunu söyleyebilirim. Belki de birilerinin bunu koruması gerekiyor.

R.B. *Batı'da Bakhtin'in şenliği keşfetmesi, halk ayaklanmasına değer ka-*

zandırmak, dünyayı başaşağı çevirmek gibi görülüyor.

B.K. Bizim için şenlik fikrinin önemi, ayaklanma eyleminden ziyade ikili bir kültürün temel değerinde yatar. Gayri resmi halk kültürü şenlik sırasında yüzeye çıkar, ama yüksek kültür onun varlığını gizlediği sırada da hâlâ oradadır. Bakhtin'i bir kültürel itaatsizlik kuramcısı olarak gören Batılı fikir, onun düşüncesinin yalnızca bir yönünü yakalıyor. Şunu da eklemeliyim, buradaki gayri resmi hareketler birçok radikal akımdan besleniyor; yani, örneğin, Obsçina öğrenci grubu için Bakunin, Bakhtin'den daha önemlidir.

R.B. *Sovyet edebiyatında yazar, çoğunlukla, bir bütün olarak toplumun kaderiyle ilgili. Çoğulluk görülmekle birlikte parçalanma yok.*

B.K. Son günlerde tam da bu konu üzerine yazıyorum. Eğer deneyim parçalanmışsa ve bu durum, bazı yenilikçi eserlerde olduğu gibi, genelleştirilmeye çalışılırsa, sonuçlar tehlikeli olabilir. Bakhtin'in eleştirel estetiği, parçalanmış çözümleme ile parçalanmış gerçeklik arasındaki uçurumu kapatıyor. Gerçekliğin kendisinin parçalanmış olduğu bir durumda çok daha fazla gerekli olan bir genelleme momenti sağlıyor.

R.B. *Kitabınızın bazı bölümlerinde, ülkenizdeki, "Asyagil" dediğiniz gerilik ve despotizmin ağırlığından sözediyorsunuz. Bu "Asyagil despotizm" kuramı tarihçiler tarafından oldukça geniş bir biçimde eleştirildi; oldukça sorunlu bir konu bu, çünkü...*

B.K. Biraz ırkçı mı?

R.B. *Yani en azından ırk-merkezli.*

B.K. Şunu açıkça belirtmeliyim ki, Doğu için bir şablon çizmeye çalışmadım. Aslında bu konuya duyduğum ilgi, bazı Asyagil toplumların oldukça dayanıklı demokrasi biçimleri geliştirdiklerini de gösterdi bana. Tarık Ali ve Achin Vanaik, Hindistan'da burjuva demokrasisinin neden yaşadığı sorununa yoğunlaşmakta haklılar; ve Hindistan da Sovyetler Birliği gibi büyük, çok uluslu bir devlet olduğundan, bu bizim için çok ilginç bir örnek.

R.B. *Sovyet medyasındaki yeni açıklıktan söz ettiniz az önce. Bu gayri resmi kulüplerin temsilcilerinin görüşlerini televizyonda sunabilmeleri anlamına mı geliyor?*

B.K. *Vzgliad*, ya da *Bakış* adlı bir programda bu yapılıyor. Aslında bir gençlik programı, ama yalnızca gençlerin sorunları tartışılmıyor. Bu programda eylemcilerimizden biri uluslararası dayanışmanın gereği hakkında konuştu ve gerici muhalif görüşleri eleştirdi. Bence, reform yanlısı yetkililer,

Parti içindeki tutucu muhaliflerine, bu insanların Stalinistler'in tercih edeceği gibi kapitalizm yanlısı ya da gerici muhalefet yanlısı olmadığını göstermekten sevinç duyuyorlar. Stalinistler kulüplerin temsil ettiği muhalefetin gerçek sosyalist idealleri ifade etmesinden çok mutsuz oluyorlar. Sağ liberal ya da Batı yanlısı bir muhalefetle çok daha rahat ederlerdi.

R.B. *1988'de kazandığınız iftira davasını anlatır mısınız?*

B.K. En başta, gayri resmi sol grupların gelişmesi, Komsomol önderliğinde büyük endişe uyandırdı, çünkü bu grupların eylemcilerinin çoğunluğu gençlerdi. Üstelik, 1987 güzünde, bazı resmi gençlik gazeteleri de "Yeni Sol"un faaliyetleri hakkında yazılar yayımlamaya başladılar. Doğal olarak, Komsomol bürokrasisi kendini savunma zorunluluğu hissetti, ve bunun için de sosyalist hareketi gözden düşürmeyi amaçlayan bir dizi makale yayımlamaktan başka çare bulamadı. En uzun makale —buna "programatik" makale de denebilir— 31 Ocak 1988'de *Komsomolskaya Pravda*'da çıktı. Bu makalede ben baş hain olarak sunuluyordum. Beni, etrafına "sorun çıkarıcıları, boşta gezerleri ve yıkıcıları" toplamış, Sovyet ekonomisini yıkmayı hedefleyen bir serseri olarak gösteriyorlardı; "sosyolog" ünvanını hak etmemiş olduğum halde kullandığımı söylüyorlardı, filan. Daha sonra bu makale, kuşkusuz Komsomol Merkez Komitesi'nin talimatıyla, bir dizi taşra gençlik gazetesinde tekrar tekrar alıntılandı. Komite'nin Birinci Sekreteri Mironenko, *New York Times*'la yaptığı bir görüşmede, bu makalenin Komsomol önderliğinin görüşlerini yansıttığını kabul etti. Sonuç beklenenin tam tersi oldu. Birdenbire kamuoyunun bizden haberi oldu. Gazetelerin çoğu okuru, ilk kez bu gazetelerin kendi yayını yoluyla, sosyalist grupların faaliyetlerini öğrendiler. Gene de tepki göstermem gerekiyordu. Makalede hareket hakkında ve benim hakkımda açık bir iftira vardı. Yazarlar aleyhine dava açtım. Mahkemeye gelmeyi reddettiler. *Komsomolskaya Pravda* temsilcileri makalenin kendilerine "yukarıdan" verildiğini ve sorumlu tutulamayacaklarını söylediler. Zaman zaman olay şiddetle bir komediyi andırır oldu. Sonuçta dava benim için bir zaferle sonuçlandı ve *Komsomolskaya Pravda* bir özür yazısı yayımladı. İlk kez bir Sovyet yurttaşı, resmi basının dokunulmaz bir biçimde, politika hakkında farklı düşünenlere etiketler yapıştıramayacağını, karşı oldukları kişilere iftira atamayacağını göstermiş oldu. Gene de bu başarım abartılmamalıdır. Basın hâlâ yetkililerin hoşlanmadıkları kişi ve gruplara iftira atmak için kullanılıyor ve bu tür malzeme "liberal" diye bilinen gazetelerde bile basılıyor. Son örnek, Gleb Pavlovski'nin *Moskova Haberleri*'nde yayımlanan ve Sol'u hiçbir kanıt göstermeden "totaliter yöntemler" kullan-

makla suçlayan yazısıdır. Pavlovski'nin *Komsomolskaya Pravda*'daki haleflerinin örneğinden ders almış olması ve dava edilmekten kaçınmak için makalesinde isim ve somut olgular vermemesi de ilginçtir.

R.B. *Temmuz 1988'de Perestroyka için Halk Cephesi kuruldu. Bu yeni gruplaşmada hangi güçlerin rol oynadığını söyleyebilir misiniz?*

B.K. Sosyalist hareketin "kulüp aşaması" 1988 yazında sona erdi. Kulüpler krizdeydi. Sosyalist Kulüpler Federasyonu gibi kulüpler arası örgütler dağılmıştı. Paradoks gibi görünmekle birlikte, bu kriz başarılarımızdan ötürüydü. Bahar aylarında ülkemizde, politik gençlik kulüplerinin dar sınırları içine sığdırılamayacak, sığdırılmaması gereken, bir kitle hareketi görüldü. Bu hareket, Parti Konferansı delegelerinin demokratik olmayan yollarla seçilmesinin getirdiği genel huzursuzluğa bağlıydı. Aslında, yalnızca Parti üyesi olmayan kitleler değil, sıradan Komünistler bile karar süreçlerinin dışında bırakılmıştı. Sonuç olarak bir gösteriler dalgası ülkeyi sardı; bazı durumlarda grevler bile yapıldı. Artık kitlelerin yeni bir demokratik özörgütlenme biçimi, bir halk cephesi gerekiyordu. Bazı kentlerde, hâlâ binlerce kişiyi gösterilerine katabilen güçlü örgütlenme komiteleri doğdu. Her grup içinde sekter geleneklerin zaten yerleşmiş olduğu Moskova'da, Sol'un güçlerini birleştirmek zordu. Gene de, orada bile, Sol'un çoğunluğu Halk Cephesi bayrağı altında birleşti. Hareketteki işçi sayısı çok hızla olmasa bile arttı; hareketin ilk aşamalarında yüzlerini bile görmediğimiz ne genç ne de yaşlı (otuz yaşlarında) kişiler de harekete katıldılar. Şunu söylemek gerekir ki, Halk Cephesi'nin doğuşu, yalnızca Parti aygıtındaki tutucular arasında değil, liberal çevrelerde de açık bir hoşnutsuzluk yarattı. Gleb Pavlovski örneği çarpıcıdır. Pavlovski, *Perestroyka*'nın başlarında liberal tarih anlayışına (seçmeci rehabilitasyonlara) saldırarak, Sol'un ideologlarından biri olarak ortaya çıkmış, "özgür kamusal inisiyatiflerin" gerekliliğine işaret etmişti. Ancak gerçek bir kitle hareketi başlar başlamaz, bir kenara çekilmekle yetinmeyip, *aparatçik* ile birlikte "toplumsal tehlike"yi mahkûm etti. Bazı durumlarda Stalinistler ve liberaller Sol'a karşı gerçek bir birleşik cephe oluşturuyorlar.

R.B. *Haziran 1988'deki Parti Konferansı'nın ardından ve Politbüro'daki yeni değişikliklerin ışığında genel durumu nasıl değerlendiriyorsunuz?*

B.K. Parti Konferansı hazırlıkları bütün ülkede fırtınalı tartışmalara ve önceden de belirttiğim gibi, bir kitle hareketinin doğuşuna neden oldu, ama Konferans'ın kendisi önemli bir sonuç doğurmadı. Reform savunanlar yenil-

giye uğramamasına karşın, Konferans reform doğrultusunda kesin bir adım atmadı. Çoğu insan yalnızca hayal kırıklığına uğradı. Parti önderliğini pervasızca eleştiren Boris Yeltsin büyük prestij kazandı, Gorbaçov ise biraz prestij kaybetti. Ancak bir bütün olarak herşey eskisi gibi kaldı. Politbüro'daki değişiklikler bile durumu büyük ölçüde değiştirmedi. Halk zaten aynı kadrolar arasında yapılan sonu gelmez değişik düzenlemelerden sıkılmıştı. 1989'daki seçimlerin ne derece demokratik olacağı çok daha önemlidir. Yüce Sovyet bu kez doğrudan değil dolaylı seçim yoluyla oluşturulacak; bu da aygıtın seçmenlerden duyduğu korku yüzünden yapılıyor. Gene de Halk Cephesi seçimlere etkin olarak katılacak. Birçok şey, Sol'un güçlerinin bu mücadelede gerçek bir başarı kazanıp kazanamamasına bağlı.

DİZİN

ABD 321
Abramov, F. 114, 149, 314
Afganistan 338
Agurski, Mihail 15, 37
  edebiyatta milliyetçilik 227
  Smena Veh üstüne 70-2
  Yeni Sağ, politikaya kayıtsız 247
Ağıt (Ahmatova) 353
ahlâki eleştiri 190-3, 223
Ahmatova, *Ağıt* 353
Akselrod 34
"Akvaryum" 338, 339
Alıntı (Zorin) 335
"Amerikan Aydınları Üstüne Düşünceler" (Kon) 215-8
Ana (Gorki) 124, 212
Anastasyev, A., yahudi düşmanlığı 237
Andropov, Yuri 7, 325
Arbat Çocukları (Ribakov) 329, 334, 352
Arendt, Hannah 50
Arsenyev, K.K., *Veh*'nin başarısızlığı üstüne 44
Astafyev 346
  Mahzun Dedektif 337
Astorya Oteli (Ştein) 169
Asyagil etki
  otokrasi 17-19, 82-3
  üretim tarzı 285, 297, 308-16
Avro-komünizm 7, 86, 200, 255, 303
Aytmatov, *Celladın Kütüğü* 337

Babi Yar (Yevtuşenko) 159-60, 160d96
Bakhtin, M.M. kültür felsefesi 104-5, 288-90, 361, 365-6
  diyalog kuramı 245
Baron, Samuel 22
Batı etkisi 19-20, 30, 154, 163
  milliyetçilik ve Batı etkisi 25-8, 237-9, 243
  taklit etme ve idealleştirme 49, 262
Batışçev, G., "İnsanın Etkin Özü" 284
Batkın, L., kültür felsefesi 227, 290-2
  milliyetçilik üstüne 231, 238
Beatles 340
Beli, Andrey 57
Belinski, Vissarion 28, 237
  Batı etkiliyor 238, 244
Bence *bkz.* Rakovski
Berdyayev, Nikolay 22, 25, 49, 52, 59, 246-7, 41d96
  batı etkisi 19, 20, 31, 243d140
  Slavcılık 27, 234, 237, 243
  Sovyet devleti 59, 86
  Vehi 35, 36, 38-42, 44
Besançon, A. 249
Bettelheim, Charles 92
Bibler, V.S., *Yaratıcılık Olarak Düşünme* 288-9
bilim ve mühendislik 60-1, 122, 167, 92d38
  Lisenko 133-4, 194-5, 286-7
  muhalif seçkinler 222-3
  Stalin saldırıyor 98, 137
1981'den Spor Manzaraları (Radzinski) 335-6
Bin Dokuz Yüz Seksen Dört (Orwell) 88
Bir Bürodan İlki Görüntü (Burlatski) 336
Bir Parti Komitesi Toplantısı (Gelman) 278
Bir Tek Ekmekle Olmaz (Dudintsev) 167, 168, 169
Birinci Dünya Savaşı 44
Birman, A. 198, 205
Bit (Şevtsov) 179-80
Biz, Aşağıda İmzası Olanlar (Gelman) 279
Bizans, Sovyetler'le paralellikleri 309-10
Bloch, Ernst 322
Bloch, Marc 289
Blok, Aleksandr 57, 58, 59, 66
Bodhovski, M. 29
Boffa, Guiseppe 71, 99, 136-8
  Bolşevikler iktidarda 50, 57, 70
  Yirmi İkinci Kongre üstüne 183
Bolşevikler
  anti-demokratik 49-59
  birleşik düzen kurmaya girişiyorlar 46-9
  bürokrasiye karşı savaşı yitiriyorlar 74-81
  din ve Bolşevikler 36
  entelijensiyayı destekliyorlar 60-4
  kültüre karşı tutumları 65-9
  Menşevikler'den kopuş 31, 34

yeni-Bolşevik hareket 154, 155, 157
ayrıca bkz. Buharin; komünizm; karşı-devrim; Lenin; Troçki
Brejnev, Leonid 7, **8**, **9**, 125
Brejnev dönemindeki durağanlık 217-20
istikrar **9**, 192, 197, 320, 325
muhaliflerin yükselişi 219-67
Britanya 139
Bronstein, Lev *bkz.* Troçki, Leon
Brown, Archie 12
Brus, Wlodzimierz 84, 87, 198
Brym, Robert 23, 34
Buharin, Nikolay 77, 98, 103, 116, 38d80
entelijensiya ve Buharin 57, 65, 67-9, 102
işçi sınıfının olgunlaşmasını umuyor 78-9
rehabilitasyonu 341-2
Şatrov onun hakkında film yapıyor 328-9
ayrıca bkz. Bolşevikler
Bukovski, Volodya 144, 154, 202, 253-4, 255d185
sansüre karşı 156, 196
Bulgakov, Mihail 7, 103, 131, 211
Bulgakov, S., *Vehi* 35, 39, 41-2
Bulgarin, şair 20, 213-14
Buravski, A., *Konuş...* 326
Burg, David, gençlik hareketi üstüne 153-4
Burjuademov, K. (Sokirko) 258, 259, 318-9
burjuvazi 18, 46, 108, 237
sosyalizme giden adım 31, 87, 31d56
Burlatski, F. 275-7, 314-5
Bir Bürodan İki Görüntü 336
N. Machiavelli'nin Bilmecesi ve Dersi 276-7
bürokrasi 87, 95, 121
devrimden sonra kuvvetlenmesi 74-81, 82
Gorbaçov'u sabote ediyor 331-2
nomenklatura egemenliği 88, 90-1
teknokrasi ve bürokrasi 273-80
bürokrasi, bürokrasinin edebiyatı 168
Büyük Sovyet Ansiklopedisi 99, 121, 138

Carmichael, Joel 68, 76
de Castris, A.L. 95
Celladın Kütüğü (Aytmatov) 337
Cerroni, Umberto 106
Cesur Yeni Dünya (Huxley) 68
Chavance, Bernard 92
Chevènement, Jean-Pierre 109
Claudin, Fernando 105
Cockburn, Patrick 9
Cohen, Stephen 53, 74, 77, 88, 359
Croce 40

Çaadayev, P.Ya. 25, 26, 234
Çağdaş Bir İdil (Saltikov-Şçedrin) 212
Çalidze, V., yasal Marksizm 294
Çalmayev, V., "Kaçınılmazlık" 240
Çehov, Anton 28, 34, 58, 108, 128
Çekoslovakya
ekonomik reformlar 200, 206
Prag Baharı 205-6, 255, 321
Çernenko, Konstantin 7, 325
Çernişevski, N.G. 28
Çeşkov, M.A. 112, 117
devlet-sınıf 90-1, 93
Vietnam tarihi 312-4
Çin 314-5
çözümlemeci eğilim 270-80

Dali, Salvador 8
Daniel, Yuli, yargılanması 194-6
Danılov, V.P. 300-1
Deborin 196
Debray, Regis 317
Dekambristler 21, 28
ayrıca bkz. Devrim
Dementyev, A. 241
demokrasi 253
bölünmezliği 75, 331
devrimde başarısızlık 50-4, 64, 74
karşıtları 27-8, 233, 344
sosyalizm için zorunlu 84
sosyalizm ve demokrasi 13, 84, 318-9
Sovyetler'deki durum 24, 72, 77-80, 262
tek-parti sistemi 264
ütopyacı idealler 296-8
yokluğu yabancılaşma yaratıyor 94
Denizcinin Huzuru (Galiç) 119
Deutscher, Isaac 86, 250, 251, 359
Devrim 33-4, 45-9, 62-3, 82
devrim, entelijensiya ve 20-24
Devrimimiz (Lenin) 47
Dilbilimde Marksizm Üzerine (Stalin) 138
Diligenski, G.G. 307-8
din ve kilise 19, 247, 289
muhalif yazarlar 229-31
Vehi ve Hıristiyan aydınlar 35-44
Diyalektik Mantık (İlyenkov) 282
dogmatizm 85, 170, 188-9
Marksizm'e değer kaybettiriyor 105-6, 191-2
ters yüz edilmiş Stalinizm 246-66
Doktor Jivago (Pasternak) 169, 353
Doroşeviç, V.M. 54
Dostoyevski, Fiyodor 21, 28, 64, 237, 238, 245
Drabkin, Ya.S. 191, 306, 308
Dubçek, Aleksandr 206
Dudintsev, *Bir Tek Ekmekle Olmaz* 167, 168-9
Dunayevski, V.A. 300

edebiyat ve eleştiri 12-3
anti-Stalinist 174, 183-5, 186-90
1970'lerin kitap patlaması 269
Bolşevikler'in kabul edişi 58-9
çözümlemeci eğilim 270-1
edebiyat tarihi 28-9, 105, 165-6
eleştiri 161-4, 175-6
Gorbaçov dönemindeki değişikler 327-9, 352-3
Kruşçev dönemindeki liberalleşme 157-70
milliyetçilik 227-8
milliyetçilerin yorumlayışı 245
muhalif seçkinler 221
reform sonrası düş kırıklığı 208-14
sansür 118-9, 195
sosyalist gerçekçilik 124-6, 127, 145-8
Stalinist denetim 103-4, 137
Yahudi düşmanı 337
yazarların ahlâki rolü 15, 16, 24, 192-3
ayrıca bkz. sansür; kültür; yayıncılık, tiyatro
"Edebiyatta İçtenlik Üstüne" (Pomerantsev) 145-9
Efros, Anatoli 270, 330
ona yönelen saldırı 239, 244
Egides, P. 281, 283
eğitim 11, 26-7, 69, 104
"Eğitilmiş Bilgiçlik" (Lobanov) 239
Ehrenburg, İlya 119
İnsanlar, Yıllar, Yaşam 174, 177, 178
Eidelman, Astafyev'le kavgası 337, 346
Einstein, Albert 137
ekoloji 228, 343
politik gruplar 354
ekonomi ve ekonomistler 225, 331-2
reform kuramları 197-208
Stalin ve 134
Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları (Marx) 40
Eleştirel gerçekçilik 126-7
Elleinstein, Jean 86, 223
emperyalizm 139-40, 238, 248
Engels, Friedrich 14, 17, 296
doğanın diyalektiği 286-7
sanayisi olmayan sosyalizme ilişkin korkular 82-3
entelijensiya 329
anti-Stalinizm 145-52
Batı ve entelijensiya 19-20, 215-17
Bolşevikler ve entelijensiya 56-9, 69
büyünün bozulmasından yorgun 318-9
devrimci gelenek 20-21, 28-35
hayal kırıklığına uğrama ve durağanlık 217-20
kitlelerle birlik 43, 136
kökenleri ve tanımı 19, 21-5
Kruşçev ve entelijensiya 171-5, 326
muhalifler 97-8, 219-67
proleterleşmesi 107-13
sınıfsal konumu 15, 121-23, 215
Stalin baskı yapıyor 98-107, 135-43
Vehi tartışma yaratıyor 35-44
Ermenistan 140
Evreynov, N., Bolşevikler'i destekliyor 58

Fadeyev, A., "Stalin'in Hümanizmi" 144
faşizm 241, 255d185
Feduhin, Dr. S. 99
felsefe 13, 106, 280-7
Bakhtin ve kültür 287-92
diyalektik 207, 281, 286-7
Engels 286-7
Hegel 27, 40, 281, 286
idealizm 36, 38
Lenin 281-7, 292-8
pozitivizm 36
ütopyacı 295-7
ayrıca bkz. Frankfurt Okulu; Marx ve Marksizm
Felsefe Defterleri (Lenin) 282
Fırtına (Ostrovski) 244
Filimonov, E. 229
film ve televizyon 116, 146
Gorbaçov döneminde 326-8, 332, 338-9
Hollywoodlaşma 268-70
Firdevsi 139
Fischer, E. ve F. Marek, *Lenin Aslında Ne Diyordu?* 180
Frankfurt Okulu 105, 205, 215, 282
yabancılaşma 284, 285
Fransa 56
Frioux, Claude 119
Fromm, Erich 283, 346

Gafurov, B. 140
Galiç, Aleksandr 8
Denizcinin Huzuru 119
Gapon, G. 39
Garaudy, Roger, *Yirminci Yüzyılda Marksizm* 283
Gefter, M.Ya. 191, 291, 302, 303
Gelman, Aleksandr 272, 327
Bir Parti Komitesi Toplantısı 278
Biz, Aşağıda İmzası Olanlar 279
Genç Olmak Kolay Mı? 338-43
gençlik ve öğrenciler 129, 338
1956 hareketi 152-6
Gerasimov, A. 141
Gerşenzon, M. 41
Gezginciler 128
Gladkov, İ. 142
glasnost bkz. liberalleşme
Glazunov, İlya 225, 244
Gnedin, E., "Kayıp Yanılsamalar ve Keşfedil-

miş Ümitler" 177, 217
Gogol, Nikolay 28, 237, 245
Gorbaçov, Mihail 7, 9, 325
liberalleşme 325-49
Literaturnaya Gazeta'yı okuyor 327
Gorki, Maksim 58, 59, 124, 176
Goyan, G. 140
Graham, Loren
bilim 133-4, 203
entelektüeller üstüne 61, 136, 137
Marksist felsefe 285-6, 287
Gramsci, Antonio 14, 19, 105-6, 294, 303
bürokratik merkeziyetçilik üstüne 75-6
entelijensiya 24, 108
politikanın propaganda biçiminde yozlaşması 96
Granin, D.
"Kişisel Kanı" 167
"Kutsal bir Yetenek" 213-4
Grebenşçikov, B. 338, 340, 341
Gredeskul, N.A. 28, 43
grevler, 1962 yazındaki grevler 185-6
Grossman, Vasili, *Yaşam ve Yazgı* 7, 342, 353, 365
Gulag Takımadaları (Soljenitsin) 188, 252
Gumilev, N. 57
Gureviç, A.Ya. 125, 141, 289
tarih yazımı 292, 304-5
Gürcistan 139

Hahayev, S. 88, 243
Hapishane Defterleri (Gramsci) 96, 105, 106, 303
Hayvan Çiftliği (Orwell) 88
Hegedüs, Andras 87, 172-3, 304
Hegel, Georg W.F. 17, 27, 281, 286
Herzen, Aleksandr İ. 16, 18, 19, 26, 27, 118
Batı etkisi 237, 238, 239
Holz, H.H., kültürel-politik süreç 14, 17
Huxley, Aldous, *Cesur Yeni Dünya* 68

ideoloji 92, 131, 231, 253, 92d38
durağanlığın neden olduğu ideoloji açlığı 223, 224-6
olumsuzluk 219-20
reformun krizi 208-18
resmi ideoloijinin çöküşü 257-9
İhanete Uğrayan Devrim (Troçki) 85, 105
İkinci Dünya Savaşı 136
İlyenkov, E.V., diyalektik felsefe 289
İlyenkov, F., diyalektik felsefe 282
İnsan Neye Gereksinim Duyar? (Lisiçkin) 199-202
"İnsanın Etkin Özü" (Batişçev) 284
İnsanlar, Yıllar, Yaşam (Ehrenburg) 174-5, 177
işçiler 171, 307-8
Bolşevikler ve Devrim 33-4, 43, 45-6, 49-51
demokrasiye hazır olmayış 77-80
devletin sömürüsü 85-7
kentlere göçü 100
seferber oluşları 326
yükselen kültürel düzey 319, 320-1
ayrıca bkz. sınıf; sendikalar
İtalya 78, 303, 340
İvan IV (Korkunç) 21, 235, 241
Stalin ona hayranlık duyuyor 300
İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün (Soljenitsin) 171, 184, 187-8, 192
İvanov, Vyaçeslav 58
İzgoyev 39

Jdanov, Andrey 136-7
Jutovski, B. 186

"Kaçınılmazlık" (Çalmayev) 240
Kadetler (Anayasal Demokrat Parti) 34-5, 42-3
Kandidat nauk (Troepolski) 167, 194
Kantoroviç, V. "Sosyoloji ve Edebiyat" 205
Kapital (Marx) 289
kapitalizm 73, 285
Rus kapitalizmi 18, 305-6
sosyalizme giden adım 47, 85
Kara Yüzler 239, 241
ayrıca bkz. milliyetçilik 239
Karaganov, A. 149
Kardin, V. 132, 152, 164, 169-70
Karpinski, L. 348, 349
karşı-devrim 61
entelijensiyaya güçlük 57-9
Kızıl ve Beyaz terörler 54-5, 61, 73, 252, 55d54, 252d175
sansür getiriyor 51
Karyakin, Yu. 187, 188-90, 238
Kasimenko, A.K. 299
Kautsky, Karl 50, 52, 252
"Kino" 339, 341
Kis *bkz.* Rakovski
kişi putlaştırması 150, 165, 183-4, 311-2
"Kişisel Kanı" (Granin) 167
Klimov, Elem 332
Knebel, M.O. 163-4
Kojanov, V. 232-6
Kolakowski, L. 266
Kolima Notları (Şelest) 184
kolektivizm 100-1, 216, 298, 301-2
Komarov, B. 228
komünizm 73, 272, 295
"Hakiki" Komünizm 256-9

kışla komünizmi 106, 131-2, 188-9, 285, 297
mutlaka sosyalist değil 303
Parti'nin doğaüstü rolü 92
reform ideolojisinin krizi 208-18
ayrıca bkz. Avro-komünizm; sosyalizm
Kon, İgor, "Amerikan Aydınları Üstüne Dü-şünceler" 215-8
Konuş... (Buravski) 326
Kopelev, L. 250
Korolenko, V.G. 54, 55
Korotiç, Vitali, *Ogonyok* genel yayın yönetmeni 351
Kosesnitski, İ.F. 310
Kosterina, Nina 174
kozmopolitlik *bkz.* Yahudiler ve Yahudi düşmanlığı
Kropotkin, Peter, Prens 55, 341
Kruşçev, Nikita 7, 30, 101, 106, 133, 194
de-Stalinizasyon 150-6, 183-4, 326
Gorbaçov için temel 340
liberalleşme 157-61, 164, 183-5, 191-2
sanatçılara kızgın 169, 178, 186
Kryakutnoy, baloncu fantazisi 138
Kuban Kazakları 146
Kuvakin, V.A. 38, 71-2
kültür 93, 120
Bakhtin'in kültür felsefesi 287-92
Bolşevikler'in tutumu 65-70, 79-81
boyun eğmenin neden olduğu çürüme 131
devrim göçe neden oluyor 59
gelenek 177-8
kültürel-politik süreç 11-15, 24, 78, 266-7
maddiyatçılık 269, 279-80
sanatçılar üstünde politik baskı 93, 94-7, 102-3, 181
toplumsal eleştiri 16-18, 20
verimli NEP dönemi 60-64
yaratıcılık 104-7, 148, 317-8
yetenekle sıradanlık arasındaki mücadele 213-4
ayrıca bkz. sanat; filmler; tarih; edebiyat; müzik; bilim; tiyatro
"Kültürün Rahatsız Ediciliği" (Batkin) 291-2

Lakşin, Vladimir 171, 189, 190, 347, 352
Soljenitsin üstüne 176, 184, 187-8
Larin, Sergey 56
Latsis, O. 198, 199
Lec, Jerzy 322
Lejnev, İsai 62-3, 72-3
Lenin, Vladimir İlyiç, ve Leninizm
Bolşevik amaçlar 46-7, 48-9, 52-6
bürokrasiyle savaşıyor 74, 76, 96
edebiyatta partizanlık 103, 124
entelijensiya ve Lenin 26, 33, 42-3, 64-5, 78, 207
felsefe 28, 131
Hıristiyanlık 36, 39
işçiler ve serfler 18, 32, 34
kültürel yaklaşımları 67, 79-81
Thermidor gericiliği üstüne 307
Yeni Ekonomik Politika 201
ayrıca bkz. Bolşevikler; komünizm; Marx ve Marksizm
Lenin Aslında Ne Söyledi? (Fischer ve Marek) 180
Leonhard, Wolfgang 15, 83, 262
Leonov, L., *Rus Ormanı* 162
Lermontov, Mihail 28
Lewin, Moshe 74, 76
liberalleşme 348-9
Gorbaçov çağı 9, 325-49
Kruşçev 157-161, 163-64, 184-87, 191
Kruşçev'den sonraki düş kırıklığı 208-10
Lifşitz, Miahil 114, 149
Lim, A. 219-20
Lisenko, T. 133-4, 137, 194-5, 287
Lisiçkin, G. 91, 197-202
Lobanov, M. 237
"Eğitilmiş Bilgiçlik" 239
Lukacs, Georg 282
Lukin, V. 312, 315
Lunaçarski, A.V. 55, 58, 130, 162
Luxemburg, Rosa 46, 50, 53, 74, 252
Lyuberler 345-6
Lyubimov, Yuri 330, 333

Macaristan 158, 206
Mahzun Dedektif (Astafyev) 337
Maksimov, A. 137, 251
Maleviç, Kasimir, "Siyah Kare" 58
Malkov, V. 191
Marcuse, Herbert 78, 93, 94, 105-6
Marek, F. ve E.Fischer, *Lenin Aslında Ne Söyledi?* 180
Markus, M. 304
Martinet, Gilles 101
Martov, L. 54, 55, 74, 252
Marx, Karl, ve Marksizm
Asya tipi üretim tarzı 17-18, 89
bürokrasi ve Marx 80, 87, 275-6
değer kaybetmesi 105-6, 187, 316
enternasyonalizm 238
felsefe 40, 281-7, 289-90, 292-9
Marksizm eleştirisi 40-41, 57, 85
Marx dini 170, 230, 38d80
ona duyulan ilginin yenilenişi 341, 354
politika 13, 85
sanayileşme zorunlu 31, 48, 82
sansür üstüne 114-5
tanımlanmamış "sınıf" 88

tarihsel materyalizm 304-8
üstyapı ve temel şeması 13-14
yabancılaşma 94
yerel biçimleri devrimci popülizmi kenara itiyor 32d57
ayrıca bkz. dogma; Engels; felsefe; sosyalizm
Mayakovski, V. 57, 156, 208
Maydannik, K.L. 308
Medvedev, Roy 112, 137, 157, 293, 293d62
Kızıl ve Beyaz terörler üstüne 252
köylülerin şehirlere akını üstüne 100
Kruşçev çağı üstüne 150, 176
Novi Mir üstüne 167
Politik Günlük 16, 175, 205
Stalin üstüne 98, 196
Yahudi düşmanlığı üstüne 135-6
Medvedev, Zhores 57, 60, 61, 133, 155
Lisenko'ya karşı 195-6, 287
Menşevikler 74, 75
Bolşevikler'den kopuş 31, 34
Merejkovski, D. 36, 38, 39, 44, 52
Meşçeryakov. N. 63, 72, 109
Metropol (Visotski) 214
Michnik, A. 319
milliyetçilik 224-49, 346
Slavcılar 25-8, 36, 224-5, 227-8, 231-45
Stalin 138-43
Milyukov, P. 19, 20, 34, 43
mimarlık 131-2
Mlynar, Z. 205
Moskova Haberleri 351
Moskova'da Şafak Söküyor (Surov) 125
Motyl, V. 269
Mounier, Emmanuel 142
"Mozaik" 339
muhalifler 21, 334, 344, 348-9
1970'lerdeki gelişmesi 242-7
gerici güç olarak 358, 360
yayıncılık 355-6
yükselişleri 219-67
mülkiyet 297
devlet mülkiyeti 77, 84-94, 315
müzik 126, 209
rock müziği 338, 340-1, 354
sansür 127, 137

Naan, G. 137
Narodnikler 29, 31-2, 341
Nedoşivin, G. 180
Nekriç, *22 Haziran 1941* 196
Ne Yapmalı? (Lenin) 26, 122
"Nina Kosterina'nın Günlüğü" 174
N. Machiavelli'nin Bilmecesi ve Dersi (Burlatski) 276-7
Novaçerkassk grevi 185
Novaya Rossiya 62, 72, 73
Novaya Jizn 45, 47, 49, 51, 66
Novi Mir 149, 176, 347
biricikliğini yitirişi 218
dirilişi 352
edebi merkez 166-7, 211-2, 221
ekonomi kuramı 198
sansür 114, 115, 144-5, 148
yaratıcılığın çürümesi üstüne 132

"Onikiler" (Blok) 59
Onikinci Kat 327-8, 339, 343
Orlov, V. 59
Orlova, R. 152
Ortega y Gasset, José 186
Orwell, George 13, 86, 88, 299
Osipov, V. 244
Ostrovski, *Fırtına* 244
Otobiyografi (Yevtuşenko) 176, 207
otokrasi 17-21, 82-3
ayrıca bkz. Asyagil etki; statokrasi
Oveçkin, V. 114, 149-50

Özbekler 139-40
özgürlük 316
bedeli 322
felsefi bakış 284

Pamyat (Bellek) 344
Parfenov, Kirill 343
Pasternak, Boris, *Doktor Jivago* 114, 169, 353
Pavlovski, Gleb 342, 344, 351
Pelikan, J. 208
Perah, Mark 148
perestroyka bkz. Gorbaçov, Mihail; reformlar
Petrakov, N. 197, 206
Petro I (Büyük) 19-20, 26, 49
Plan ve Piyasa (Lisiçkin) 199-202
Plastov 128, 141
Plehanov, ideoloji 131, 251
Poiski 344
Pokrovski, M.N. 18, 34, 35, 57, 60, 63, 68, 69, 72, 101
Polonski, V. 22, 26
Politik Günlük (Medvedev) 16, 175, 205
Polonya 320, 321
Pomerants, G. 25, 253
Pomerantsev, V., "Edebiyatta İçtenlik Üstüne" 114, 145-9
Pomper, Philip 21, 82
Ponomarev, B.N. 100, 299
Portekiz 314
Potehin, Yu. 70
Prag Baharı *bkz.* Çekoslovakya

Puşkin 28, 102, 126, 213-4
Putlar ve İdealler Üstüne (İlyenkov) 282

Radek, Karl 251
Radzinski, *1981'den Spor Manzaraları* 335-6
Rakovski, Marc (Bence ve Kis)
  entelijensiyanın rolü 110, 172
  ideolojik açlık 219, 224, 249
  sosyalizm 89, 90, 206
  teknokrasi ve bürokratlar 274
  yasadışı edebiyat 185
Rasputin, V., *Son Dönem* 228
reform 250, 266, 325
  ekonomik 194, 197, 331-2
  ideoloji krizi 208-18
  kurtuluş 30
  ayrıca bkz. ekonomistler; ideoloji
rehabilitasyon 342
  edebiyat 163, 353
Revel, J-Ph 321
Rıbakov, Anatoli, *Arbat Çocukları* 329, 334, 352
Rojdestvenski, R. 329
Romanovlar *bkz.* İvan IV, Petro I
Ronkın, V. 88, 243
Rozanov, V. 38, 39
Rozov, Viktor 152, 330, 335
Rubenstein, Joshua 168
Rus Beşleri 128
Rus Ormanı (Leonov) 162

Sabato, Ernesto 353
sağ eğilim *bkz.* faşizm; milliyetçilik; muhalifler
Saharov, Andrey 223, 348
samizdat bkz. yayıncılık
sanat (resim ve ressamlar) 12, 24, 110, 127
  Fütüristler 58, 177
  Kruşçev ve sanat 186-7
  sansürü 115, 117, 127
  yurtseverlik 141-2
sanat (yaratıcılık) *bkz.* kültür
sanayileşme 47, 100
  sosyalizme giden yol 31-2, 47, 82-3
sansür 131, 166, 211
  Bolşevik politika 51, 53, 56, 62
  felsefe 297
  glasnost 327, 350
  kültür üzerindeki etkisi 113-21
  oto-sansür 114, 335
  soyut sanatlardaki güçlükler 127
  toplum bilimleri 116-8
  tutarsız niteliği 118-9
Sapojnikov, V. 228
Sappak, V. *Televizyon ve Biz,* 181-2
Sartre, Jean-Paul 24, 94, 108
Sats, İ. 145, 148
Schapiro, Leonard 42
Schumacher, E.F. 253
sendikalar 18, 70, 110
serflik 24
  1861 Reformu 30, 32
  feodalizmle karşılaştırma 17-8, 310
Setteki Ev (Trifonov) 270
Shatz, Marshall 20, 21, 101, 151, 160, 168, 195
  ahlâki edebiyat üstüne 192, 193
  muhalefetin yeniden doğuşu üstüne 97-8
Shils, Edward 104
sınıf
  entelijensiya ve sınıf 14-5, 121-3
  sınıf olarak devlet 88-92, 94
  ayrıca bkz. işçiler ve köylüler
sibernetik 137, 203
Sibirya Ülkesi Öyküleri 146
Simonov, K. 165-6
  Novi Mir genel yayın yönetmenliği 149, 169
Sinyavski, Andrey 114, 118
  Sosyalist Gerçekçilik Nedir? 179
  yargılanması 194-6
"Siyah Kare" (Maleviç) 58
Slavcılar *bkz.* Milliyetçilik
Smerıa Veh 70-3, 71d119
Smirnov, İlya 354
Sofri, Gianni 85
Sokirko, V. *bkz.* Burjuademov
sol kanat 9, 10, 215-6, 346-9
  samizdat 355-6
Sola Dönüş 360, 361
Soljenitsin, Aleksandr 36, 161, 176, 183, 231
  Gulag Takımadaları 188, 252
  İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün 171, 184, 187-8, 192
  milliyetçilik 243-4
  sağa dönüş 209, 210
  sansür 114
  Sovyet Liderlerine Mektup 247
  ters yüz edilmiş Stalinizmi 245-6, 247-8, 259
Solovyev, Vladimir 37, 38, 246
Son Dönem (Rasputin) 228
Sosnora, V. 114
Sosyal Demokratlar 34, 39
Sosyalist Devrimciler 34, 42, 49, 54
sosyalist gerçekçilik 124-32, 144
  çöküşü 175-82, 269
  ona tepki 144-8, 162
Sosyalist Gerçekçilik Nedir? (Sinyavski) 179
sosyalizm 24, 37, 321
  Bolşevikler'in acil hedefi değil 46-8
  demokratik 50-3, 318-9
  dogmatizmle yıkıma uğratılmış 254-5
  gençlik hareketi ve sosyalizm 154-5, 341

hümanist 285
ilk ruhu 31, 63-4
komünistler erişmeyi başaramıyor 83-94, 295, 304, 311, 315, 84d12
önkoşulları 69
özyönetim 265
piyasa ekonomisi 198-202, 206, 207
sosyalizme güvenin yitirilişi 207
Sovyet modeli kaçınılmaz değil 258, 312
yenilenmiş sosyalizm hareketi 10, 344, 357-8
ayrıca bkz. demokrasi; komünizm; Marksizm
Sosyalizmin Ekonomik Sorunları (Stalin) 134
Souvarine, Boris 52.
Sovyet Marksizmi (Marcuse) 94
Soyut ve Somutun Diyalektiği (İlyenkov) 282
Stalin, Josef, 9, 17, 97, 176, 239, 296
bürokrasi 75-6
cesedi taşınıyor 184
dilbilim 138
entelijensiya 122-3, 135-43, 144
etkileri 72, 241
kültürel denetim 102-7, 299-303
muhalif dogmatizmi yaratıyor 245, 246-67
sansür ve Stalin 114
sosyalist gerçekçilik 124-32, 144
Stalin'den kopuş 171
Stalin'e tepki 160, 255-6
uyguladığı terör 79, 98-104, 351-3
yeni-Stalinizm 196, 335, 345-6
Yirminci Kongre'deki teşhiri 150-6, 183
Stalin'in Mirasçıları (Yevtuşenko) 184, 185
Stanislavski, K.S. 128, 163-4, 211
Stankeviç, karşı devrim üstüne 57, 61
statokrasi 89
artık-ürünün denetimi 89-91
Asya tipi üretim tarzı 84, 311-2
ikiyüzlülük 222
reformlar 190-3, 203
sanat ve statokrasi 94-8
sosyalistleri yerlerinde bırakıyor 319
ulusallaştırma sosyalizm değildir 83-94
yaratıcı işçilerin yabancılaşması 111-2
yönetici elit kesim meşrulaşıyor 315-6
ayrıca bkz. bürokrasi
Stroyeva, M., Lenin üstüne 271-2
Struve, P., *Vehi* 25, 35, 39, 41, 42, 44
Suhanov, N. 47-48, 50, 52
Surov, A., *Moskova'da Şafak Sökü yor* 125

Şafareviç 245-6, 297
Şahti davası 100
Şatrov, Mihail 271-2, 328
Vicdan Diktatörlüğü 326
Yarınki Hava 273
Şçeglov, Mark 150, 162
Şçerbakov sarayları, gençlik eylemiyle korunuyor 342-3
Şelest, G., *Kolima Notları* 184
Şevtsov, İ., *Bit* 179-80
Şık, sibernetik üstüne 204
Ştein, *Astorya Oteli* 169

Tacikistan 140
Tamarin, P., yurtdışında yayıncılık üstüne 221
tarih ve toplum bilimleri 12, 205, 270, 299-316
Asya tipi modellerin incelenmesi 309-16
sansür 115-7
sosyoloji 128-9
Stalinist 101, 139-40, 299-303
tarihsel materyalizm 302-8
yasal Marksizm 294-5
Tarkovski, Andrey 325, 330, 333
Ayna 236
Tek Boyutlu İnsan (Marcuse) 94
teknokrasi 204, 273-80, 294-5
teknoloji, başarısızlıkları 14
televizyon *bkz.* film ve televizyon
Televizyon ve Biz (Sappak) 181-2
Thermidor diktatörlüğü 56, 72, 307
tiyatro 243, 332
anti-entelektüelizm ve tiyatro 142
Brejnev döneminde 211
çözümlemeci eğilim 271-3
Gorbaçov döneminde 8, 335-7
sansür 116, 330
sosyalist gerçekçilik 127, 162-4
Yirminci Kongre'nin etkisi 164, 270
Tolstoy 21, 128, 317
Tompkins, S.A. 34, 44
Toplumsal İnisiyatifler Kulübü 9, 343
totalitarizm 13, 131
zorunlu iş 298, 306
Totalitarizmin Kökenleri (The Origins of Totalitarianism; Arendt) 50
Tovstonogov, G. 164-5, 212
Tövbe 334, 335
Trifonov, Yuri 174, 270-1, 325
Troçki, Leon 31-3, 46, 55, 252, 360
Bolşevik amaçları savunuyor 48, 50-2, 71
bürokrasi ve Troçki 76-7, 88
demokrasinin güçlükleri 50
düşüşü 103
İhanete Uğrayan Devrim 85, 105
kültür 65-6, 67-9
Stalin döneminde yapıtları sansür ediliyor 116
ayrıca bkz. Bolşevikler
Troepolski, G., *Kandidat nauk* 167, 194
Tsipko, ütopyacılık 296, 297, 316
Tucker, Robert C. 12, 29, 97, 145
Tugan-Baranovski 24, 30, 108

Turgenyev, İvan 28, 128
tutuklamalar ve cezalandırma 7, 9, 33, 57, 62, 163
  gençlik hareketi 155, 156
  Stalinist 151
  ayrıca bkz. karşı devrim; Kızıl ve Beyaz terörler; Stalin
Tvardovski, *Novi Mir* genel yayın yönetmenliği 114, 144, 145, 149, 169, 211, 218
Tvardovski, Stalin'den sonra 171

Ulyanov, Mihail, göçmenlere saldırıyor 330
Umudun Diyalektiği (*The Dialectics of Hope*; Kagarlitski) 321
Usta ve Margarita (Bulgakov) 7
Uşakov, D.N. 121

üstyapı ve temel şeması 13-14
ütopyacılık 296-8, 307-8
Üzerine Oturulan Pırlantalar (İlf ve Petrov) 256

Vaksberg, A., sanat üstüne 280
Varianti 294
Vasilyev, L.S. 309, 311
Vehi (Yol İşaretleri) 35-44, 226
Vicdan Diktatörlüğü (Şatrov) 326
Vigodski, L.S. 131
Visotski, Vladimir 214, 325, 338
Vitkin, M.A. 310
Vlasov, Yu. 331
Vodolazov, G. 116, 298, 306, 309, 316
Volgin, İ. 245
Volin, P. 198
VOOPIK 343
Voprosi İstori 100
Voronski, A. 75
Voytolovski 65

yabancılaşma 94, 282, 284-5, 290-1
  entelektüeller ve yabancılaşma 111, 216-17
Yakovlev, Aleksandr 333
Yakovlev, Yegor 331, 341, 351
Yanov, A.
  "sağ fraksiyonlar ittifakı" 241
  Slavcılık üstüne 26-7, 232-3, 234
Yaratıcılık Olarak Düşünme (Bibler) 288-9
Yarınki Hava (Şatrov) 273
Yaşam ve Yazgı (Grossman) 7, 342, 353, 365
Yaşlı Adam (Trifonov) 270
yayıncılık
  anti-Stalinizm 169
  Bolşevikler'in döneminde 62, 70
  çalışanlar olarak yazarlar 110
  dergiler 40, 114
  gençlik hareketleri 154-6
  glasnost 9, 10, 350-6
  istenmeyen kitapların basılışı 112
  samizdat 111, 154, 156, 184, 222, 281, 353-6
  sosyalist gerçekcilik ve samimiyetsizlik 146-8
  yasadışı yayınlar 30, 185, 220, 221-2, 293-4
  yurtdışı 70, 195-6, 221-2, 350
  ayrıca bkz. edebiyat; *Novi Mir*; sansür; tiyatro
Yahudi düşmanlığı 141-2, 245, 23d23
  Babi Yar 159-60
  milliyetçilik 237, 241, 346, 241d129
  Pamyat 344
  Siyonizm 235
  Stalinist anti-entelektüelizm 116, 135-6, 142
Yazarlar Birliği 8, 166, 333, 354
  Stalin'e boyun eğişi 103-4, 146-7, 152, 195
Yefremov, O. 163, 271
Yeltsin, Boris 8, 362, 369
Yeni Ekonomik Politika (NEP) 60-4, 70, 73, 74, 201
Yevtuşenko, Yevgeni 148, 209-10
  Babi Yar olayı 158-60, 160d96
  Otobiyografi 176, 207
  Stalin'in Mirasçıları 184, 185
22 Haziran 1941 (Nekriç) 196
Yirmi İkinci Kongre 156, 183
Yirminci Kongre 150-6, 164
Yirminci Yüzyıl Korsanları 268
Yirminci Yüzyılda Marksizm (Garaudy) 283
Yol Testi (German) 328
Yugoslavya, ekonomi 201, 206
Yugoslavya Sovyet sosyalistlerine esin kaynağı oluyor 155

Zaligin, Sergey 352
Zamyatin 68, 103
Zaslavski, V. 320
Zinovyev, Aleksandr 68, 72, 116, 262-6
  dogmatizmi 258, 259-66
Zorin, *Alıntı* 335
Zoşçenko 136, 137